оцифровано
cizarion-ом
(Hurtom.com)

ІВАН ФРАНКО

ІВАН ФРАНКО

43
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ТОМИ 26—43

оцифровано cizarion-ом
[Hurtom.com]

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 43

ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ
ТА ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ
ПРАЦІ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1986

84Ук1
Ф83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
Ф. Є. Лось
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактор тому

О. І. Дей

Упорядкування та коментарі

М. Т. Яценка

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{4702590100\text{-}208}{\text{M221(04)-86}}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1986

Упорядкування, коментарі

СТУДІЇ НАД УКРАЇНСЬКИМИ НАРОДНИМИ ПІСНЯМИ

ХМЕЛЬНИЧЧИНА
(ДУМИ, ПІСНІ ТА ВІРШІ)

Чотири попередні студії (про битву під Хотином, про Варшаву, про бандурку і про комара) являються екскурсом у нашу народну та полународну творчість XVIII—XIX в., отже, хронологічно відбігають від попередніх студій. Я помістив їх тут, між іншим, тому, що вони були написані перед усіми попередніми студіями і досі лежали в рукописі. Студію про комара мені довелося тепер значно доповнити і поправити.

Після сього невеликого відскоку, спричиненого, так сказати, потребою часу, вертаю знов до другої половини XVII в. і розгляну тут у хронологічнім порядку пісні, думи та вірші про українських гетьманів та козаків того часу, починаючи Богданом Хмельницьким і його товаришами. Кладучи в основу своїх студій поперед усього українські пісні, думи та вірші, я користуюся для провірення їх історичної та літературної вартості також історичними джерелами, писаними та друкованими на різних мовах, і працями новочасних істориків. Значне місце в тих помічних матеріалах займуть польські вірші, писані, а почасти також друковані сучасниками, які досі занадто мало були використані істориками Хмельниччини.

Значну скількість польських віршів опублікував і коментував я у своїй розвідці «Хмельниччина 1648—1649 років в сучасних віршах»*, друкованій у «Записках Наук(ового) тов(ариства) ім. Шевченка»*, т. XXIII—XXIV, і поданого там матеріалу не буду тут повторяти. Ряд спеціальних розвідок, що повинен складати сей розділ, розпочну деякими загальними увагами про козаків і Хмельницького перед його виступом на широку арену політичної діяльності при кінці 1647 р.

1. КОЗАКИ І ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПЕРЕД р. 1648

Маючи майже від самої половини XVI в. немало діла з козаками, польська суспільність загалом досить слабо ознайомлена була з походженням і побутом козаків. Переважав погляд, що се були «chłopi», піддані польських панів, що, цураючися роботи на панських ланах та при панських дворах, утікали в степи, де займалися головно розбоєм, а попри те ловами на диких звірів та рибальством. Ті, що жили близько заселених міст, привикали звільна також до хліборобської праці, хоча ненастанні напади татар змушували їх жити раз у раз на воєнній стопі. Ось як характеризує Самуїл Твардовський* життя окраїнних козаків коло половини XVI в.:

Wszakżeż ci z nich daleko byli swowolnieyszy,
Którzy morzu y pladze tamtey przylegleyszy,
Ustawicznym rozbojem w polach się bawili,
Lubo to wirozuby po Dnieprze łowili,
Lubo lądem lisice strzelali i kozy,
(Zkąd zowią się kozaki), to w tajemne łozy
I trawy przypadając, kogo gdzie napadli,
Turki li, Tatary li koczujące kradli.
Do takiego w lekkości swego przyrodzenia
Przykładając z zwyczaju oraz i ćwiczenia,
Żyli jednak bez rządu i żadney zwierzchności,
Prócz, gdy zima wstawała, schodzili na włości.
Na wiosnę zaś i nowe rozpary słoneczne,
Jako muchy ożyli, i mając tamteczne
I lasy i sposobność wszytkę do żeglugi,
Wodą się opuszczali w ostrowy i ługi,
Których tam jest nie mało, przez Dnieprowe progi[1]

[1] «Woyna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą potym Szwedami, i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania Nayjaśnieyszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się, na cztery podzielona xięgi oyczystą Muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego, opus posthumum», Calissii, 1681, część I, стор. 3—4.

(Однак ті з них, що знаходилися ближче до моря
І його берегів, були значно свавільнішими,
Вони постійно займалися розбоєм в степах,
Або вирозубів у Дніпрі ловили,
Або на суші лисиць стріляли та кіз
(звідси й назва козаки); або ж, у густі лози
Та трави ховаючись, на когось нападали,
Чи то на турків, чи на татар кочівних, і обкрадали.
До такої своєї легкої від природи вдачі,

Далі польський поет згадує, що король Стефан Баторій* дав тим козакам воєнну організацію, якою вони

Kontenci przestawali. I z tego początku
Wiele dokazowali w takim swym porządku
Na morzu y na ziemi. A dzieł ich dawnieyszych
Tu nie licząc, co mogło naszych lat późnieyszych
Turkom być straszniеyszego, jako kiedy dali
Nad tysiąc mil w Azyę samą zaieżdżali,
Wyścinali Trapezunt, Synop z gruntu znieśli,
I pod Konstantynopol nieraz sam podeśli,
Prętkością niesłychaną mury okurzywszy.
Ale nie mniey i ziemią bywali szczęśliwszy,
Nadewszytko z Osmanem, gdy nam wszytko czoło
I przedmur wytrzymali[1].

Автор натякає тут на славну битву під Хотином 1621 р.*, в якій козаки під проводом Петра Сагайдачного* відіграли дуже важну роль. Може се відноситися також до битви на Цецорі в р. 1620*, в якій турецький комендант Скандер-паша по тяжких боях побідив польське та козацьке військо і в якій поліг польський гетьман Жолкевський*, а також чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, батько Зіновія (Богдана) Хмельницького, а він сам був узятий турками до неволі[2].

Приєднуючи відповідно до звички також і вправність,
Жили вони без будь-якої влади чи керівництва,
Лише як зима починалась, розходилися по селах.
З настанням весни і нового сонячного тепла,
Як мухи, оживали; маючи там у себе
Й ліси, і все, що потрібно для судноплавства,
Водою спускалися поміж островами й лугами,
Яких там немало, через Дніпрові пороги *(польськ.).— Ред.)*

[1] Були вдоволені. І відтоді
Багато чого вчинили у тому своєму устрої
На морі і суші. А вчинків їхніх колишніх,
Що для турків були від наших пізніших ще більш страшними,
Ми тут не згадуємо,— наприклад, те, як вони
За тисячу миль до самої Азії добирались,
Вирізали Трапезунд, Сіноп із землею зрівняли*
І під самий Константинополь не раз підходили,
Із спритністю нечуваною мури обкуривши.
Не менше таланило їм і на суші,
Передусім з Османом*, коли вони увесь наш фронт
І зовнішню оборону витримали *(польськ.).— Ред.*

[2] Лѣтопись событій в Юго-Западной Россіи в XVII вѣкѣ, составил Самоил Величко*, бывшій канцелярист канцеляріи войска Запорожского. 1720, т. IV. Киев, 1864. Приложение. Записки Матвея Титловского 1620—21, стор. 157.

Для Твардовського, що на війну Хмельницького з поляками дивився потрохи власними очима, незрозуміле завзяття козаків проти поляків.

Zkąd wam ta złość, o chłopi, i rankor zażarty
Ku swym panom? Nie był że inny świat otwarty
I morze pozwolone, gdziebyście te byli
Tak ciężko zamierzone razy wytoczyli?
Nie podobniey na Turki y brzydkie pohańce
Wywrzeć było tych jadów, nie mizerne brańce
W turmach przepadające i ciężkich robotach
Po Rodysach i morskich różno Galeotach,
Bracią swoje wyzwolić, albo jedney wiary
Z sobą spólne narody, Serby y Bułgary,
I cożkolwiek około Dniestru y Dunaiu
Sobie tak przyległego oswobodzić kraiu?[1]

У Твардовського, як і загалом у поляків, була, очевидно, коротка пам'ять, бо, пишучи ті, потроху навіть слов'янофільські рядки після погромів Хмельницького, він не тямив, мабуть, що одною з найважніших причин попередніх польсько-козацьких війн було власне те, що Польща не хотіла пускати козаків на море і навіть у Крим, аби не дразнити могучої Туреччини, і воліла платити татарам дань і руйнувати власні пограничні посілості та вирізувати тисячами не тільки уоружене козацтво, але також безоружних селян, аби тільки не дати розростися сьому ненависному народові[2].

Op. cit., стор. 1—2.

[1] (Звідки у вас ця злість, о хлопи, й ненависть запекла
До своїх панів? Чи ж не був для вас інший світ відкритий
І море доступне, де б ви могли
Ті ваші так жахливо задумані удари завдавати?
Чи не краще було б на турків та гидких поганців
Виплеснути ту отруту? Або ж нещасних бранців,
Що по тюрмах пропадають й на важких роботах
По Родосах і різних морських Галеотах*,
Братів своїх визволяти, або одної з вами
Віри спільної народи, сербів і болгарів,
І визволити хоч частину краю,
Прилеглого до вас, коло Дністра і Дунаю? *(польськ.).— Ред.*)

[2] До сказаного на тій сто(рінці) внизу* про руйнування поляками власних міст для догоди туркам у першій чверті XVII в. подаю тут оповідання польського історика Яна Іннокентія Петриція, якого Краківська академія в р. 1620 іменувала своїм офіціальним історіографом і який того ж року видав книжечку "Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX, authore Ioanne Innocen-

Переходячи до особи самого Хмельницького, вважаю потрібним висловити деякі загальніші уваги про відносини двох галузей історичної науки, а власне тої, що нази-

---

tio Petricio. Cracoviae, ex officina typographica Francisci Cesarei", формату малого 4°, карток ненум(ерованих) 4 і стор. 1—77. Подавши на стор. 11—15 коротку характеристику козаків, особливо запорожців, автор зазначує напруження відносин між Туреччиною й Польщею в початку 1620 р. Про се напруження згадує коротко проф. Грушевський* у своїй «Історії України-Русі», т. VII, стор. 438, де сказано: «Всі представлення польського посла в Царгороді нічого не помагали; його трактовано з найбільшою зневагою. Одинока річ, що могла би, по гадці візира, відвернути війну, се—коли б польське правительство зруйнувало пограничні українські міста і до чотирьох місяців винищило козаків». Що відповіли поляки на таку пропозицію турків, проф. Гр(ушевський) не згадує. Фактично, одначе, се не була пуста пропозиція турецького візира, але майже небувала в історії подія, про яку досить просторо оповідає Петриций.

«По довгих переговорах, які велися зимою,— оповідає Петриций,— наші вже схилялися до війни, коли турки, майстри в маскуванні чужих і прибільшуванні своїх шкод, зажадали від наших, аби зробити обопільний дослід про козацькі напади і тим зупинили многих (від приготувань до війни) надією миру.

І ось із наших виїхав коронний гетьман Станіслав Жолкевський, а з боку турків Скандер-баша, далматинець (Александр з імені), а достойник наслідком зради, і в супроводі оружних дружин зійшлися в Буші*. Тут турки почали жалуватися на зухвальство козаків і виставляти давні й нові шкоди; при тім вони вичисляли містечка, хоч належні до нас, але осідки козаків, і домагалися їх знищення. Оперлися сьому поляки, відмовляючи туркам права засуджувати на знищення стільки міст у чужій державі. Тоді Скандер-баша показав лист свойого султана, в якім було сказано, що коли поляки не згодяться зруйнувати свого містечка Бершаді*, положеного над річкою Аксіякою, прозваною Малим Дніпром, їм велено зірвати переговори. Отак турки, полишивши всі інші точки, налягають на сю одну, не тому, немовби надіялися бути безпечними на будуще після сеї нашої шкоди, але ворогуючи на містечко задля слави його старшини і власної ганьби. Бо Василь Босий, хоробрий вояк і через свою енергію у всяких ділах здобувши становище старшини в Бершаді, призвичаїв міщан до того, що відси робили часті напади на турків і татар. Недовго перед тим він, узявши в полон свояка одного з турецьких воєвод, держав його в кайданах. Наші, міркуючи, що о біду не трудно, чи признають туркам усе, чи нічого, а проте, вважаючи, що легше дійти до миру через шкоду, ніж через війну, без великої трудності пристали на зруйнування одного містечка. Одно тільки було побоювання, аби не нарушити чужої власності і аби не спротивилися сьому вчинкові князі Збаразькі, до яких належало містечко. Остаточно поручено гетьманові Жолкевському між найпильнішими ділами й се, повідомити про жадання турків князя Юрія Збаразького, тоді крайчого королівського. Бо ж ніхто не мав права

вається історіографією в тіснішім значенні і яку можна вважати або відтворюванням розвою політичних та суспільних відносин з узглядненням більшого або меншого

нарушувати чужу приватну власність, а щасливим випадком власне тоді князь Юрій із 3 000 своїх вояків був у таборі. Князь побачив відразу, що сим жаданням турки виставляють на пробу нашу терпливість і за сим одним зажадають чогось іншого, але в своїй великодушності він не вважав своїм те, що може причинитися до публічного добра. «Не дай боже, — відповів він, — аби через мене був загрожений супокій ваш і державний. Я готов відступити Бершаду».

«Після сього вислано Пясковського, який за 24 години, пройшовши 50 000 кроків, дійшов до Бершаді. Повідомивши міщан, що їм грозить напад ворогів, наклонив їх до того, аби схоронилися в безпечніше місце. Сам, не гаючи часу, повиносив що міг, а вночі, як і слід було, велів кільком зручним і свідомим тайни людям підпалити містечко на кількох місцях. Коли приватні й публічні будинки погоріли до тла, дійшла вість про се також до турків, які пожежу вважали ділом випадку. Задля того Скандер-баша вислав розвідчиків, а коли ті донесли йому, що наслідком пожежі з містечка лишився тільки попіл та пусте місце, він признав се наслідком простого припадку і знов почав торгуватися за умови миру. Людність, вистрашена з містечка і змушена до втеки, дістала від князів Збаразьких інше місце, на якім, побудувавши наборзі хати, заснувала нову оселю, що від назви ріки одержала назву Боброва. Тим часом турки, поки ще йшли переговори, вислали татар, які наглим нападом зруйнували замок і містечко Рашків, положене над Дністром, власність князів Острозьких».

Ся подія у Петриція не має ніякої дати, та що вся книжечка спеціально трактує про події 1620 р., то, очевидно, й сю треба містити в тім році. Се потверджується також тим, що перед згадкою про козаків Петрицій досить просторо оповідає про Волощину та про її господаря Граціана*, що був одним із головних чинників, які довели до походу Жолкевського за Дністер на Цецору під кінець літа 1620 р. Волоським воєводою став Граціан з волі султана Ахмета*, мабуть, 1618 р., а вже в початках 1620 р. чув своє становище захитаним і забажав при помочі Польщі вибитися з-під зверхності Туреччини.[1]

---

[1] Пор.: Petricius, op. cit., стор. 6—11, а також: Jacobus Sobieski. Commentariorum Chotinensis belli libri tres. Dantisci MDCXXXXVI, стор. 11. Сей Граціан не був італійцем, якби можна догадуватися з форми Граціані, в якій подає його назву проф. Гр(ушевськ)ий на стор. 378 і 9 своєї історії, т. VII, але сірійським греком. Першу згадку про нього в історії Гр(ушевськ)го стрічаємо під р. 1619; тут він виступає ще як вірний васал Туреччини і посередник між Жолкевським та Скандер-башею. Із сього можна догадуватися, що він недавно перед тим став волоським воєводою. З турецького джерела знаємо, що Граціан був господарем волоським тільки два роки (Sękowski. Collectanea, I, 131).

впливу визначних людських одиниць на розвій тих відносин або відтворення подій, доконаних визначними одиницями при помочі більших або менших народних мас із узглядненням суспільного та політичного стану тих мас,— і тої, що називається французьким терміном традиціоністикою, а англійським фольклором і займається слідженням народних традицій у найрізніших формах, себто слідженням зображення минулого життя, відносин, вірувань і фантазійних витворів різних поколінь, збережених при помочі чи то усного переказу, чи писаного або друкованого слова. Вдумуючися глибше в відносини сих двох галузей історичної науки, побачимо, що між ними не можна потягнути докладної границі. Бо коли історіографія в тіснішім зна-

---

Про руїну Бершаді згадує проф. Гр⟨ушевський⟩ два рази (op. cit., стор. 258 і 359) і оба рази під р. 1617. Перша згадка виглядає ось як: «На межиріччі Бога й Дніпра осадчий кн. Збаразьких Василь Босий поставив замок на Бершаді (із сього виходить, немовби замок поставлений був над рікою, що звалася Бершадь; у покажчику того тому стоїть назва«Бершада ріка»), і він стає гніздом пограничників, що під проводом Босого ведуть звідси партизанську війну з татарами й турками; замок зруйновано на жадання турків в р. 1617». До сього твердження не вказано ніякого джерела, натомість на стор. 359 сказано ось що: «Іскандер-баша жадав знищення пограничних замків: Білої Церкви, Канева, Корсуня, Черкас, Чигирина, але на се дано рішучу відмову, і він мусив вдоволитися тим, що спалив Рашків і добився знищення Бершаді, гнізда звісного пограничника Босого, що не давав спокою туркам і волохам». І сим разом ся подія покладена на осінь 1617 р. В нотці до сього оповідання проф. Гр⟨ушевський⟩ покликається на листи Жолкевського, на справоздання польського парламентарія Петра Ожги про переговори зі Скандер-башею, на "Collectanea" Сенковського* та на хроніку Пясецького*. Найважніше з тих джерел, без сумніву,— листи Жолкевського, але в місцях дуже просторих, цитованих пр⟨оф.⟩ Гр⟨ушевськ⟩им, нема ані згадки про Бершадь, а є тільки коротка згадка про те, що «Скандер-баша, держачися інформацій, які мав від Порти*, домагався скинення замків і листом султана турецького доказував, що есть воля турецького цісаря, аби ті замки, які він іменує, і інші, в яких переховуються козаки, були розкинені» («Pisma St. Żołkiewskiego», wyd⟨ał⟩ August Bielowski. Lwów, 1861, стор. 282). Так само турецьке джерело, на яке покликається проф. Гр⟨ушевський⟩, нічогісінько не згадує ані про жадання турків, аби Польща руйнувала сама свої твердині, ані тим менше про руїну Бершаді. Розуміється, домагання з боку турків, аби польський уряд поскидав замки, в яких хоронилися козаки, могло повторятися не раз, але факт зруйнування Бершаді лишається одиноким у своїм роді в історії польсько-руссько-турецьких відносин.

ченні змагає до відтворення того, що ми привикли називати історичними фактами, то для осягнення сеї мети вона розпоряджає засобами або матеріальної натури (такими, як могили, шанці, замки, будівлі, зброї, убрання і т. і), що творить т(ак) зв(ану) матеріальну культуру людського роду, або писаними, друкованими чи усними переказами та свідоцтвами, що майже всі, з виїмком хіба таких, як урядові реєстри, збірки законів, судові та цивільні акти та статистичні викази новіших часів, входять у обсяг також традиціоністики. Кожде людське оповідання про факт людського життя, а особливо про подію, доконану більшою масою людей, містить, крім фактичної основи, домішку фантазії, і ніяке людське оповідання, хоч би найточніше і найтверезіше, не може передати ані одного т(ак) зв(аного) історичного факту у всій повноті його звичайно незліченних деталей та його звичайно укритих у глибинах людських душ та невловимих для ніяких спостережень різнородних обставинах. Отим-то кожда проба історіографії являється або більше-менше поетичною конструкцією події на основі більш або менше критично провірених (через порівняння деталей) доступних авторові свідоцтв, причім у талановитого автора випукло виступають визначні історичні діячі на тлі їх окруження, або більш або менше вірним представленням суспільно-політичних відносин, у якому за масою нагромаджених для сього з конечности деталей бліднуть або майже зовсім щезають визначні історичні діячі.

Особа Богдана Хмельницького і ті суспільно-політичні рухи українського народу, в яких він відіграв важну роль, дійшли до нас у великій масі різнородних сучасних та пізніших свідоцтв, із яких значна часть, прим., судові акти галицько-руських бунтівників, листи самого Хмельницького та його численних сучасників, урядові трактати, універсали та реєстри, мають визначну історіографічну вартість, хоча й тут не треба забувати, що в листах, протоколах і навіть у трактатах та універсалах стрічається багато незгідного з дійсністю, що, крім автентичних документів, до нас дійшло багато пізніших фальсифікатів, а всі історіографічні проби, писані або друковані чи то сучасними, чи пізнішими, подають масу деталей про один і той сам факт суперечних, та масу видумок, у яких дійсні факти перенесено з одної особи на другу або перемінено до невпізнання.

Поклавши собі метою вияснити історичне та літературне значення тих поетичних пам'яток, зложених нашою мовою різними людьми і в різних часах, що в'яжуться з іменами Хмельницького та його товаришів, я уважаю потрібним сягнути глибше в ту традиціоністичну історіографію і притягнути для провірення її вартості якнайбільше і якнайхарактерніших свідоцтв, не маючи, зрештою, претензії ані потреби вичерпати всі свідоцтва або дійти при кождім спорнім факті до зерна історичної дійсності. Моя ближча мета при помочі літературно-історичного порівняння зложити критичний апарат для оцінки поетичних пам'яток нашої нації. Сей апарат може придатися також спеціальному історіографові, охороняючи його від помилок, які неминуче випливали з користування матеріалами більше традиціоністичними, ніж історіографічними.

До таких більше традиціоністичних, ніж історіографічних пам'яток нашого письменства треба зачислити головне джерело звісток про життя Богдана Хмельницького перед 1647 р., а власне т⟨ак⟩ зв⟨ану⟩ «Руську достовірну літопись»*, що не дійшла до нас у самостійній формі, а тільки в формі виписок, доконаних в р. 1770 козацьким полковим обозним Степаном Лукомським* у Прилуках у його доповненні до перекладу оповідання польського письменника Матвія Титловського* про дві війни турків з поляками в рр. 1620 і 1621. Сей переклад разом із доповненням Лукомського був опублікований у четвертім томі літопису Величка[1]. Не можна сказати, чи Лукомський у своїх виписках вичерпав увесь текст «Руської достовірної літописі», та думаю, що задля її важності і невеликого об'єму, а також задля того, що вона фаховими істориками досі вважається зовсім затраченою, не від речі буде тут подати повний текст усіх виписок Лукомського, цитованих як узяті з тої літописі.

1. «1606 году Петр Конашевич Сагайдачній, отозвавшись гетманом, хотячи своего щастія отвѣдать, ходил с войском запорожским водними судами под Кефу*, город турецкій, тот город своевавши и с неволѣ многих христіян освободивши, с пребогатими користми из Чорного моря в Украину возвратился, ради которой знатной прислуги его, поляки зѣло его возлюбили и козаки, его весма почитая, ему доброжелателствовали.

[1] Самоил Величко, op. cit., 155—182.

2. 1620 года гетман козацкій Самойло Кошка* с козаками, при гетманѣ коронном Жолковском, во время султана турецкого Османа Гордаго, на коварной, под видом мира с поляками, на урочище, прозиваемом Цоціора, воинѣ находился, но взят ли он турками в полон и викупилиль его козаки из того полону, так как Зѣновія Богдана Хмельницкого, или ни, неизвѣстно, токмо сіе за подлинно вѣстимо, что он гетман Кошка в городѣ украинском Каневѣ погребен, чего в доказательство там его гроб свѣдителствует.

3. Того ж года, по гетманѣ Кошкѣ избран козаками гетманом Бородавка*, которій Крим воевал, однако его, за непостоянство и за пянство его Петр Конашевич Сагайдачній убил и он, Сагайдачній гетманом от козаков избран и от короля Жигмонта III* подтвержден, понеже его, как више сего сказано, не токмо козаки, но и всѣ поляки любили ⟨...⟩.

4. Михайла Хмелницкій, сотник козацкій, которій с Чигирина с козаками тамошними, в вишереченій поход был взят, там же убит, а син его, Михайла — Зѣновій Хмелницкій с ним, отцом, в тот же поход для присматриванія к военному дѣлу был взят, онаго живаго непріятели в полон взяли, одънако по двух годах козаки плѣником же из той неволи его викупили ⟨...⟩.

5. ⟨...⟩ Михайло Хмелницкій родом из украинского города Лисянки, и когда старинній город козацкій — Чигирин, от короля полскаго вънов на староство переменен, и тое староство воеводѣ рускому, Ивану Даниловичу Жолковскому жаловано, то он, Михайло Хмелницкій, пришед туда сдѣлан был писаром, для записки податей, из народа тамошнего оному старостѣ принадлежащих, в котором званіи мало пожив, сплодил сего сина Зѣновія, которого от младих лѣт отдал в наученіе: первѣе в Кіев, а потом в город, что над рѣкою Саном, в Ярославле, до єзуитов и там, в наученіи проводил свои лѣта до совершеннаго возрасъта. Будучомуж ему там еще отроком, приключился такой случай, удивленія достойній: когда он около костела с соучениками прохаживался, то вихор из той компаніи, его самаго бѣгающего, ногами подхватя, трижды въкруг онаго костела обнес и на том мѣстѣ, из котораго подхвачен, опять его поставил. Єзуиты сіе странное, небывалое приключеніе разніи розно разсуждали, однакож, тѣм согласно заключили, провѣщавая: будет де от сего отрока великое на костел римскій гоненіе. И так он Хмелницкій Зѣновій, окон-

чив там свои ученія, к отцу своему Михайлу, в Чигирин возвратился.

6. Того ж 1620 года гетман Петр Конашевич Сагайдачній к королю Жигмонту III писал с прошеніем, чтоб унія из Русѣ была изънесена. И, хотя король ему в прошеніи его не отказывал, однако, проволекая, ничего не зьдѣлал, однако гетман Сагайдачній тую унію таким образом опроверг: святѣйшій патріярх іерусалимскій, Феофан, едучи из Москви, прибыл в Кіев и, за позволеніем короля Жигмонта, нѣсколко времени прожил в Кіевѣ. Гетман Сагайдачній, яко ревнитель святаго благочестія, его, святѣйшаго патріярху радостнію принял и со сподручними своими, православними руссами, онаго патріярха упросили, чтоб он им православних на мѣсто уніятских въладиков посвятил тех, коих они сами чесних и умных согласно избрали. Святѣйшій патріярх, увидѣвшись с эксархом престола апостолскаго Константинополскаго, тогда в Кіевѣ бывшим, тѣх особ избранних, а имянно: Іова Борецкаго* на митрополію Кіевскую, а в другіе епископства достойних людей хиротонизовал, когдаж тот святѣйшій патріярх из города Кіева, в Грецію отъздил, то гетман Сагайдачній, за вѣдомом короля Жигмонта, даже до граници волоской, с козацким войском его проводил, со всяким от всѣх благодареніем и так, от святѣйшаго онаго патріярхи получа со всѣм войском благословеніе, в дом свой в Киев возвратился ⟨...⟩.

7. Часто упоминаемій свѣтлѣшій принц Владислав*, главній войсковій предводитель, по отшествіи турок и татар, зараз своих больних и ранених куда кому надлежало с под Хотина в домы отпустил, а сам с виборнѣйшим, и з дворовим полским войском, а с козаками всѣми, в том числѣ с болними и раненими в старом своем лагирѣ остался и перво, рады любопитства, вьсѣ непріятелскія укрѣпленія: рви, окопи и другія мѣста осматривал, потом из своего онаго лагира просмердѣвшаго, в пол милѣ, на свѣжое мѣсто, лагир свой перевел, всякую предосторожность учредивши, в сем новом лагирѣ с генералитетом, с полковниками и с другими полскаго войска офицѣрами, при пушечной и мушкетной палбѣ разних увеселеній употреблял, котораго увеселенія и козаков участниками здѣлал: ибо отправил он к ним, в их лагир, на вистрѣл с лука от полскаго отстоящій, в котором гетман козацкій, Сагайдачній раненій лежал, разних с харчевими припасами, напитками, как то:

волоскаго вина, меду питейнаго, горѣлки простой, по нѣскольку десятков бочок; прислал гетману ж Сагайдачному выборѣнѣших харчей, такъже разних конъфектов (или заидок) и большой ящик с штофами серебраними, пестро визолоченими, водками аптекарскими наполненими, вин разних по бочкѣ, а венгерскаго, самого первѣйшаго седм анталов и свою палатку подарил, междуж тѣмъ, посѣщая само-персонално его, Сагайдачного и, увидя простой возок, ковром покритій, которим его раненаго везут, подарил ему коштовную свою, под балдахином, коляску и лошадей пару с шорами богатими, визолоченими, а сверх того потрет в семьдесят червонцов, на котором отца его, короля Жигмонта персона, с одной сторони рубѣнами, а с другой герб корони полской: орел одноглавній, шафѣрами дорогими осипание, пожаловал, на него сам сложил и, в голову его поцѣловавши, к ручкѣ допустил и при том, так его, гетмана, как и все войско козацкое, под Хотеном и на Черном море бывшое, тем обнадежил, что он для нихъ у короля, отца своего, исьпросить жалованье, которое и прислано к ним быть имѣет; и так с ним, гетманом, как и со всѣм войском козацким простился, однакож козаков 5 000 при хотинском гарнизонѣ, на время оставил, а прочіих с гетманом Сагайдачним в Украину отъпустивши, сам с полским войском сегож октября 24 пошол в Краков.

8. По прибытіи гетмана Сагайдачного в дом свой, в Кіев, козаки с ним из Хотина пришедшіи, зараз ему начали жаловатся на господ полских и на их старостов или прикащиков, что они по отходѣ их в поход к Хотину, в домах их матерам, женам и дѣтям их несноснія обыди дѣлали, мучили и к работизнам госъподским их принуждали. Гетман Сагайдачній за болѣзнію своєю о тѣх козачіих обыдах докладивать королю до спободнаго въремени поудержалъся, однако принц Въладислав, за прибытіем своим в Краков, его, гетмана Сагайдачного и козаков, храбріе их дѣйства и вѣрніи услуги, отцу своему, государу королю зѣло восхвалял, представляя, что достойними они за тѣ свои кровавіи труди великого награжденія, и так у его величества по обѣщанію своему исходатайствовал им доволное жалованье, которое к гетману Сагайдачному, в Кіев и прислано, при грамотѣ королевской, 1622 году, генвара 1 числа на полском языку, такого на російском діалектѣ содержанія:

«Жигмонт третій, божіею милостію король полскій, великій князь литовскій, рускій, прускій, мазовецкій,

кіевъскій, жмудскій, волинскій, инфляндскій, смоленскій, чернѣговскій, готскій, вандалскій дѣдичній король.

Урожденному, нам вѣрнолюбезному и искрено желателному Сагайдачному, войска запорожскаго гетману, со всею старшиною и с цѣлим рицарством козацким украинским, милость и поздъравленіе наше королевское».

В сей грамотѣ своей король Жигмонт, так его, гетмана Сагайдачного, как и всего войска запорожскаго непоколебимую к нему, королю, и коронѣ полской вѣрности, а против непріятеля вѣри христіянской богатырскую козачію храбрость и дѣлность весма похваляя, права и волности их стародаваніе от антецессеров своих, как то: от великаго Казимера*, от Стефана Баторія и от других королей полских наданіе и утвержденіе подтвердил и при том подтвержденіи жалованіе, а имянно: на козаков с их старшинами так на тѣх, кои под Хотинем дѣйствовали, как и на оних, кои с Хмелницким на Чорном морѣ в происках воинских находились, а кто с них убит или в тѣх походах натуралною смертію умре, то на их свойственников, а всѣх на 50 000 человѣк, чрез подскарбія своего надворного, в равній подѣл 400 000 таларей битих, к гетману Сагайдачному, в Кіев, а ему, гетману и старшинѣ войсковой 400 000 червонцов на подѣл, под разсмотрѣніе его, гетмана, прислал. Самомуж ему, гетману знамя свое королевское и булаву, цѣною же 1 000, а портърет, в 500 талярей бытых пожаловал и впред так его, гетмана, как и все войско запорожское украинское, во всяких их нуждах и прошеніях своею королевскою милостью и благопризрѣніем обнадежил.

9. Того ж 1622 году февраля 15 Сагайдачній листом своим королю Жигмонту III за присилку на войско козацкое, под Хотинем и на Чорном морѣ, с Хмелницким бывшее, с старшинами их, так же и ему, гетману и старъшинѣ войсковой денежнаго жалованія, а особливо за знамя, и за булаву и за портрет всеподанѣйше благодарил, чтоб войско запорожское украинское содержимо и сохраняемо было при своих правах и стародавних волностях, от королей полских им наданних и утвержденных. Да при томъже он, гетман Сагайдачній жалился ему, королю, на господ полских на Вишневецких, на Конецъполских, на Потоцких, на Калиновских и на иних представляя, что они в предвѣчной козацкой отчизнѣ власть свою широко распространяють, хотячи козацкую славу погребти в пепелѣ, а их, козаков, братію свою, королю, государю своему и коронѣ

полской слуг вѣрних, в подданство поработиты, к томуж и сіе прибавил: не так де жалко козакам на тѣх господ, как на их прикащиков, пяниц и сустратцов, ни к чему годних, кои ни бога не боясь, королевских указов не слушаясь, как только козаки в поход под Хотин и на Черное море, из домов выступили, как тотъчас они жен, дѣтей и матерей их на всякія господскія работизни гонить, вязать и мучить начали, а козакам, из службы королевской с ранами еще не улѣченними и червей полними в доми пришедшим, толь тяжкія сьвоих мученія видѣть и слышать так было несносно, что едва и утѣрьпѣть возмогли, к томуж, сюда вѣсти приходят, что татари азовскіе, кубанскіе, черкескіе, вишедши намѣревают напасти на Украину, а без козаков, кои для оборони Украини всегда потребни и нужни стоять, против тѣх напріятелей весма былоб трудно; того рады гетман Сагайдачній тѣм листом у короля Жигмонта наусерднѣйше просил, от таких лядских напастей строгаго защищенія, представляя, ежели де козаки от того защищени не будуть, то чтоб от них (какъ то уже пошемруют или поговоривают) не возросла какая новость, рады которой не толко господа, но и всѣ ляхи сами на себе впредь нарекать и жалѣть будуть принуждени; при сем же он, гетман Сагайдачній, надѣясь себѣ уже близкой смерти, того доктора, котораго принц Владислав еще при Хотини в лагир, для излѣченія его ран ядовитых, ему дал был, к королю Жигмонту с глубочайшим благодареніем отправил.

10. Того ж 1622 году оній Петр Конашевич Сагайдачній, славній гетман войска запорожскаго украинскаго, великій церкви православнія, кафолическія, апостольскія поборник и ревнитель, Кіевскаго братскаго монастира* ктитор и школ латинских любитель, в маи мѣсяцъ, в Кіевѣ, на Подоле жизнь свою на смерть переменил. В трапезѣ того монастира тѣло его православним митрополитом кіевским, Іовом Борецким честно погребено, с неутолимым вьсего войска запорожскаго украинскаго и всѣх людей православних плачем и риданіем.

11. По смерти гетмана Сагайдачного и прежде его смерти князя, воеводы и старосты, в Кіевѣ и в других украинских городѣх и мѣстах, церкви божія православнія украинскія, благочестно почитали, сами будучи православними и народу благочестивому украинскому, найпачеж козакам никаких утѣсненій и озлобленій не дѣлали, когдаж на ляховицах поженились, то от благочестивой, апостол-

ской, кафолыческой вѣри отступивши, к костелу римскому, по прошенію тѣх своих жен, присоединились, и тогда церкви рускіе и православних к той же уніи или присоединенію с костелом римским силою приводить, а подданим своим великія труды и подати налагать начали. К томуж гетман коронній Конецполскій* рады болшаго народа православнаго украинского отягощенія, по окончаніи с шведами войни, в кіевском воеводствѣ полское войско виведши, на Украину, в городах и в селах на квартирах розставил, кои постоялци еще тяжчайшіе народу православному украинскому обыды причиняли, каковаго народнаго отягощенія козаки не возмогли утерпеть и, вмѣстѣ собравшись, ляхов постоялцов так побѣдили, что оставшіись в живых, куда кто улучив, разбѣглись.

12. 1628 году козаки, всѣ собравшись, гетманом себѣ знатнаго заслугами козака, именем Тараса*, избрали. Гетман коронній Конецполскій, о сем собраніи козаков послишавши, многую полскую силу на них виправил. Козаки, при своем гетманѣ Тарасѣ, с ними ляхами под Переясловлем, в баталію вступивши,толикое их число побили, сколько их чрезъ многіе года во всей шведской войнѣ не побито. Сверх же того и золотое их гусарское знамя за Днѣпром, в бору, стрѣлбою своего все подиравили и разъбили; однако наконец ляхи сказали, чтоб им и Русѣ никаких обид не дѣлать, помирились.

13. 1629 году Богдан Зѣновій Хмелницкій, при других своих службах, двух Кантемиров привел* и отдал плѣнниками королю полскому; от коихъ король много о тайних турецких на Полщу замисълах увѣдомился.

14. В тѣ же и в слѣдующіе времена ляхи, желая козакам отмстить, под Переяславлем над собою приключшуюся от них побѣду первѣе убогих людей податьми и постоялцами начали жесточайше отягощать, а потом козаков знатьнѣйших тайно, а начальнѣйших явно захвативая, различными смертми убывали.

15. 1631 году Іов Борецкій, православній митрополит кіевскій, преставился и погребен в монастырѣ кіевском Святомихайловском, а на мѣсто его посвящен митрополитом кіевским архимандрит печерскій, воеводич молдавскій, Петр Могила*, великій поборник греческаго православія и защитник вѣры благочестивія. Сей очистил церковь митрополитанскую святіи Софіи от уніатов.

16. 1633 году Сулима*, гетман войска низоваго запорожскаго, в моноксилях или в судах веселних морских, из Сѣчи по Днѣпру, через Босфор Киммерійскій в Меотическое илы Азовское море запливши, прекрѣпкій в Азіи город Азик или Азов възял. Сему гетману Сулимѣ король Владислав IV голову отсѣкти повелѣл в Аршавѣ, по жалобѣ на него, за взятіе Азова от турков.

17. 1637 году козаки, чувствуя на себе от ляхов очевидную, всекрайнѣйшую погибель, опять собравшись, избрали из меж себе Павлюка* гетманом своим, пошли под Кумейки*, гдѣ гетман полскій, Николай Потоцкій*, с ляхами, козаков оболстивши, декабря 6 числа побѣдил, а потом под Боровицею* мир с ними заключил; но вьскорѣ гетмана козацкаго, онаго Павлюка, лестно словивши, в Варшаву его отослал, гдѣ ляхи ему голову отрубили с повелѣнія королевскаго.

18. Того ж 1637 году согласились 4 000 человѣк храбрих козаков, которіе часто помянутих лядских утѣсненій болѣе нести не могли, искать своего щастія в других краях; пошли к персіянам, чтоб на войнѣ против турков служить. Они прошли чрез кримскіе и нагайскіе орды со всякою осторожностію к Дону, и имѣли на дорогѣ частой случай сражаться с татарами, там вьстрѣтились они с 3 000 человѣк донских козаков, которіе приняли их весьма пріятно и при том освѣдомились о их намѣреніи и походѣ; услишав причину онаго, представляли там они им опасности похода чрез толь многіи народы и сомнѣніе свое, что найдуть ли они у персіян то, чего желають, они говорили им: «Мы де имѣем для вас, браття, запасу доволно, чего вы так далеко искать намерени, то найдете вы у нас, будем друг другу вѣрни. Вот Азов, когда мы возмем этот город, то будем имѣть способной проход в Меотическое или в Чорное море, гдѣ мы в один поход можем столко взять добычи, сколко вы во всех кровопролитіях... сраженія у персіян никогда не получите».

Запорожскіе козаки, посовѣтовав между собою, согласились на послѣдок на предложеніе донских пошли они вмѣстѣ под Азов, гдъ турецкій гарнизон, котораго от трех до четирех тисяч человѣк было, их предпріятію посмѣялись. Козаки начали тотчас в землю вриваться и продолжали день и ночь свою работу, с такою ревностію, что они, при непріятелской стрѣлбѣ от яничар, в город вошли и непріятеля принудили отступить в замок. Яничари находились

тогда в столь великом страхѣ, что и замок немедленно здали, хотя козаки толко четире фалконеты при себѣ имѣли, которыми бы никакого пролому учинить не могли. Они ограбили город и здѣлали тотчас надлежащее учрежденіе: донци овладѣли Азовом, а запорожци с добычами в Сѣч возвратилися».

19. З покликом на «Руську достовірну літопись» подає Лукомський ще одно оповідання про Богдана Хмельницького під р. 1639, яке тут подаю в перекладі на нашу мову: «1639 р. гетьман коронний Станіслав Конєцпольський, боячися, аби козаки, до крайності роздратовані, не виходили з українських міст і, збираючися в Запоріжжі, не множилися та не мстилися на ляхах за свої кривди, скликавши найстарших у своєму війську, прирадив спільно з ними, щоб запобігти козацьким замислам і виставити над першим горішнім порогом Дніпра містечко Кодак із замком буцімто для того, що турецький султан жалувався у польського короля на козаків, що ходять на Чорне море і нападають на близькі міста його держави, руйнують городи й села, а направду тільки для згуби козаків. Збудувавши той замок, гетьман посадив у ньому німецький гарнізон для його береження, а на Запоріжжя виправив значну свою команду, щоб ляхи, пробуваючи там, переловлювали всіх, хто би з України йшов за Запоріжжя, топили в Дніпрі або в степах убивали всякими способами та й самих запорожців погубляли за найменші провини. Трапилося раз гетьманові бути в Кодаці в супроводі Хмельницького, який як чигиринський сотник був при гетьмані зі своїми козаками. Проходячи повз Богдана Хмельницького, гетьман для дошкулення запитав козаків хвастливо: «Як вам, панове козаки, подобається сей Кодак?» На се козаки мовчали, а тільки Хмельницький обізвався: «Що людські руки зробили, те й розвалити можуть». Чуючи таку смілу відповідь Хмельницького, Конєцпольський повзяв проти нього деяке підозріння, але знаючи його досвід і вірні заслуги для польської корони, що він у часі війни султана турецького Османа з поляками і козаками, яка була під Хотином, на Чорнім морі бувши головним комендантом, потопив у тім же морі більше як 20 турецьких кораблів із запасами, двох Кантемирів королеві Жигмонтові III як полоняників доставив, від яких король довідався про лихі замисли султана на Польщу, і його, Хмельницького, поминаючи сенаторів, уживав до поради та

повірював йому головну команду морської флоти, він, гетьман Конецпольський, не важився зробити йому, Хмельницькому, за сю відповідь ніякого лиха» (op. cit., стор. 299—300).

Чи сей текст, переданий Лукомським, вичерпує весь зміст «Руської достовірної літописі», се можна поставити під знаком питання, але супроти того, що вона фактично дає, се байдуже. Важніше питання, чи маємо текст літопису в вірній копії, чи, може, в більше або менше свобідній переробці. Деякі признаки промовляють за тим, що Лукомський передав текст літопису досить вірно; до таких признаків належить татарська форма назви города Кафи (тепер Феодосія), що по-татарськи називається Кефе. Також досить незугарний та невироблений стиль промовляє за давністю тексту. Натомість деякі великорусизми, що досить часто трапляються в тексті, приміром такі, як «подлинно вѣстимо», «виступя в поход», «податей», «подхватя» і т. і., можна покласти на карб значно вже русифікованого українського письменника другої половини XVIII в. Один уступ літопису, який показує в її автора близьку знайомість з місцевостями Канева, а власне з тим, що за його часів на канівському кладовищі показувано гроб козацького гетьмана Самійла Кішки, можна взяти за свідоцтво, що літопис був зложений у Каневі. Не підлягає сумнівові, що автором літопису був письменний козак, знайомий з козацькою традицією від початку XVII в., хоч ся традиція подекуди більше або менше відбігала від історичної правди. Щодо часу написання літопису, то одиноке внутрішнє свідоцтво мали б ми в уступі 5, в якому оповідається про чудесну пригоду Богдана Хмельницького біля єзуїтського костьолу в Ярославі. Се оповідання має для нас двояку вартість: одно те, що позволяє звістку «Достовірної літописі» про побут Хмельницького в Ярославі на науці в єзуїтів віднести до ряду легенд, а друге те, що коли по звичайній психології творення подібних легенд вони постають ex post[1], треба догадуватися, що й се оповідання, зрештою мандрівно-фольклорного характеру, причепилося до особи Хмельницького аж по вчиненій ним заверусі 1648 р. Автору, очевидно, було цікаво подати на письмі дещо про життя славного вже козацького ватажка, про якого задля недалекого сусідства Канева з Чигирином він

[1] Після події, пізніше (*лат.*).— *Ред.*

міг знати напевно тільки те, що Зіновій Хмельницький був сином Михайла Хмельницького, чигиринського старшини, вбитого на Цецорі, і що тоді ж молодим парубком дістався до татарської неволі, з якої був викуплений козаками по двох літах. Усе інше, що він подає про Хмельницького, з виїмком пригоди з Конецпольським на Кодаці, треба віднести або до творів фантазії автора, або до досить забавних непорозумінь. Перейду за порядком усі точки «Руської достовірної літописі», прикладаючи до них те, що зроблено досі історичною критикою для їх оцінки.

Найстарший факт, про який згадує «Руська достовірна літопись», здобуття козаками Кафи під проводом Сагайдачного, можна вважати фактом історично стверджeним, хоча можна сумніватися про те, чи Сагайдачний був тоді гетьманом, чи, може правдоподібніше, тільки отаманом Запорізької Січі[1]. Про гетьманство Сагайдачного треба сказати, що воно ніколи не було потверджене королем. Гетьманом війська запорізького підписав себе Сагайдачний у письмі до гетьмана Жолкевського з остатнього жовтня 1617 р.[2] Одначе вже в письмі до того ж гетьмана із 17 жовтня 1619 р. Конашевич підписується не гетьманом, а «starszy na ten czas» [3] запорізького війська. Так само не було ані часу, ані змоги Сагайдачному в вересні 1621 р. в часі хотинської війни узискати від короля затвердження свойого гетьманства, осягненого вибором запорізького війська. Взагалі треба зазначити, що запорізьке військо і вся його старшина аж до часів Хмельницького по дусі польських державних законів і соймових ухвал усе стояли на нелегальнім становищі. Їх толеровано, поборювано, з ними пактовано або їх каптовано, але ніколи не трактовано як легальну державну організацію.

Далеко цікавіша друга відомість про козацького гетьмана Самійла Кішку, що буцімто 1620 р. був з козаками при гетьмані Жолкевськім на Цецорі і там дістався до турецької неволі. В своїй цінній розвідці «Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке»[4] д. В. Науменко*

---

[1] Пор.: М. Максимович. Собрание сочинений, т. I. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном, стор. 359.

[2] Pisma Stanisława Żołkiewskiego, wydał August Bielowski, Lwów, 1861, стор. 318, 322.

[3] Старший на той час *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] «Киевская старина», 1883, т. VI, стор. 212—232. Для усунення непорозумінь, які в'яжуться з прозвищем сього козацького

звів докупи історичні звістки про Самійла Кішку на стор. 218—221[1]. Не можна сказати, щоб сей звід був систематичний або критичний. Д⟨обродій⟩ Науменко починає дуже пізньою і майже наскрізь фантастичною «Историею русов»*, у якій згадано про козацького гетьмана Дем'яна Кушку, котрого буцімто козаки в р. 1598, скинувши з гетьманства Сагайдачного, вибрали гетьманом із сотника і котрий того самого року недалеко города Акермана був узятий до неволі татарами чи турками. Далі приводить автор ряд козацьких літописців та істориків із XVIII та XIX в., що повторяють або сю звістку «Истории русов», або звістку про полонення Кушки в битві на Цецорі 1620 р. Науменко цитує відомість про се «Руської достовірної літописі» як відомість літопису Величка, не зазначуючи виразно, що вона взята з джерела, правдоподібно невідомого Величкові.

Супроти тих звісток, а також супроти не менше сумнівної вартості листа отамана Сірка* до кримського хана, поміщеного в літописі Величка, т. III, стор. 380, д. Науменко згадує також оба джерела безсумнівної історичної вартості, а власне 6 листів Кушки до Станіслава Жолкевского з років 1600—1602 і лист кошового Гаврила Крутневича із 24 марта 1602 р., в якім згадано про смерть Самуїла Кушки; сі листи містяться в виданні «Listy Stanisława Żołkiewskiego 1574—1620». Kraków, 1868, і були вказані вже видавцями «Исторических песен малорусского народа», т. I, стор. 227. Друге джерело, вказане Науменком, се т⟨ак⟩ зв⟨аний⟩ Баркулабівський літопис*, опублікований Кулішем* у першім томі його «Материалов для истории воссоединения Руси», Москва, 1877, стор. 45—88. З огляду, що д. Науменко подає тільки один короткий цитат із того літопису на стор. 220, наведу тут оба уступи, в яких згадується Кушка.

ватажка і також героя одної з найкращих козацьких дум, якого одні називають Кошкою (змосковська: «кіткою»), а інші Кішкою (сім'я Кішок була в Білій Русі, і з неї походив відомий митрополит Лев Кішка), не вадить тут зазначити, що «кушка», се дерев'яний прилад, уживаний косарями при кошенні, який вони носять за ременем і в якому держать кам'яну оселку, намочену в воді, потрібну для підострювання коси в часі кошення. Сам Кушка під своїми польськими листами підписувався «Koszka».

[1] Новіший перегляд звісток в VII т. «Історії України-Русі» проф. М. Грушевського, стор. 248 і далі.

«Року 1600. Панове волынские, панове литовские, такъже козаки запорозкие, змовившися и знявшися вси вкупе волохи отгамовали, войска Могилево побили, армату отняли. Воевода мултянский втек из Мигалем. Троха не поймали, и много за ним гонили, аж до границы мултянское. Троха ся было успокоило. За то была дана козакам лежа у Киеве. Гетманом был Самуель Кошка. Лежали у Гомли, в Речицы, в Рогачове, у Баркулабове на пристанство аж уехали» (стор. 75).

«Того ж року 1601 были у Швецыи козаки запорозкие люду четыре тысечи. Над ними был гетманом Самуель Кошка. Там же того Самуйла убито, а поховано у Киеве. Нижли там у Швецыи козаки запорозкие ничого доброго не вчинили, ани гетманови и пану королю жадного ратунку не дали, только з Швецыи утекли, а тут на Руси Полоцку великую шкоду чинили, и место славное и великое Витебск звоевали, злата, сребра множество побрали, мещан учтивых порубали, и так шкоду содомию чинили горше злых неприятелей альбо злых татар» (стор. 77).

Із сих свідоцтв, безсумнівно, автентичних, бачимо виразно, що Самійло Кушка вмер у початку 1602 р., не був, мабуть, у татарській або турецькій неволі і, хоч був отаманом, не гетьманом (у листах він підписував себе так само, як Хмельницький іще в червні 1648 р. в листі до короля, «старшим» війська запорізького), а щодо своєї воєнної діяльності на Білій Русі, де був писаний Боркулабівський літопис, заслужив собі на назву не чесного та хороброго лицаря, а радше розбійника та грабівника.

Наскільки правдива звістка Боркулабівського літопису, що він був похований у Києві, не можна сказати нічого певного; тут літописець занотував тільки з наслуху і, можливо, що поклав Київ замість Канева. В такім разі фантастичну записку «Руської достовірної літописі» про полонення Самійла Кушки 1620 р. турками на Цецорі треба вважати локальною канівською легендою, що постала значно пізніше, десь у 40-их роках XVII в., рівночасно з легендою про довголітній полон Кушки в турецькій неволі та про романтичне освобождення з неї християнських невільників, яка під впливом відомих нам тепер писаних джерел мусила виробитися серед українського козацтва в тих же 40-их роках XVII в. і тоді ж, а не вчасніше дала початок відомій кобзарській думі про втеку Самійла Кушки з товаришами з турецької неволі.

Третя точка «Руської достовірної літописі» під тим самим 1620 р. подає кілька фактів, які на перший погляд виглядають поплутані, одначе новішими дослідами потверджуються в значній часті. Найстарший козацький літописець, який користувався «Руською достовірною літописсю», Григорій Грабянка[1*], оповідає про ті факти під р. 1621 ось що: «Не между сим, в року 1621, егда Осман, царь турецкій, избивши на Цоцорѣ полскую силу, прійде в год на полскую землю з неищетними силами, тогда Жикгмонт, кроль полскій, послал сина своего Владислава з полскими войсками противу турков; а занеже далече болшія сили турскія бяху паче полских, того ради в крѣпком обстояніи и тѣснотѣ полское войско бѣ от турков. Тогда Жикгмонт посла по козаки за пороги, призивая их на помощ и мзду сребром и свободою дати обѣщевая. Петр же Сагайдачній, убивши Бородавку гетмана за непоспѣх для ратунку кролевичови за пьянством, принял на себе повторе гетманство и собрал шесть тисяч козаков реєстрових и запорожских такожде виборних, пойде кролевичу в помощ под Хотѣн, яко найскорѣй и, пробившися чрез войско з великою турецкою шкодою, ста при кролевичу во облеженю, йде же егда брани прійде время, поставлено бѣ войско запорожское напредѣ, на него же огнь и меч турки испустиша и всю свою силу, але оперлися аки о мур крѣпок и бисть того днє сѣч великая, и много тогда паде турской сили, козацкой же и полской мало. Тако богу, защищающу от поган христіяни, нашедшей же нощи турком спящим, козаки впадоша в обози их, и всю нощ убиваху турков по наметах; и егда бысть утро, узрѣвше турки безчисленних своих побитих, возвѣстиша царю своему, ужасеся сердце его и начат просити мира у Владислава кролевича, и сотворися мир вѣчній. За что Сагайдачній у кроля и у Рѣчи Посполитой зъеднал милость и свободу великую народу малороссійскому; и когда би гетман сей запорожскій Са-

[1] «Дѣйствія презѣльной и от начала поляков крававшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского с поляки за найяснѣйших королей полских Владислава, потом и Казѣмира в року 1648 отправоватися начатой и за лѣт десять по смерти Хмелницкого неоконченной, з розних лѣтописцов и из діаріуша на той войнѣ писанного, в градѣ Гадячу трудом Григорія Грябянки собранная и самобитних старожилов свѣдетельстви утвержденная року 1710», видане в Києві Временною комиссиею для разбора древних актов в р. 1854 п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Лѣтопись Григорія Грябянки».

гайдачній з козаками туркам и татарам не воспятил, то би турки в Россіи и Полшѣ з церквей и костелов для коней стойла поробили».

Як бачимо, Грабянка взяв звістки «Руської достовірної літописі» про Бородавку і Сагайдачного in crudo[1] і прикрасив їх оповіданням про хотинську побіду, держаним більше в біблійнім стилі, ніж відповідно історичній правді.

Новіші досліди[2] вияснили ряд фактів, зібраних у тій записці «Руської достовірної літописі», що доконалися на протязі рр. 1619—1621. Їх вихідною точкою можна вважати умову польських комісарів з козаками над Раставицею, заключену 8 жовтня 1619 р.*, яка викликала між козаками роздвоєння, причім значна партія незадоволених замість дотеперішнього гетьмана Петра Сагайдачного вибрала Якова Неродича Бородавку, який наперекір змаганням миролюбного Сагайдачного літом 1620 р. попровадив запорожців на Чорне море. Сагайдачний із гетьмана на якийсь час став полковником і в тім ранзі супроводив єрусалимського патріарха Феофана в цвітні 1621 р. з Киева до Молдавії*.

Під Хотин у липні 1621 р. ішли козаки під проводом Бородавки, коли тимчасом Сагайдачний з єпископом Курцевичем* з поручення Іова Борецького їздив у посольстві до короля в Варшаву. Він приїхав з поворотом 21 серпня до польського табору за Дністром, але козаків не застав іще на місці, гетьман Бородавка 8 серпня переправився з козацьким військом через Дністер біля Могилева* і, замість іти просто під Хотин, почав пустошити Молдавію. Ще 21 серпня поляки не знали, де стоїть козацьке військо. Пробираючися до козацького табору, Сагайдачний наткнувся на табір турецького відділу, від якого ледве втік; під ним забито коня, і його самого ранено кулею в руку. Се сталося 26 або 27 серпня. Скоро тільки, одначе, Сагайдачний появився в козацькім таборі, козаки скинули з гетьманства Бородавку і вибрали його гетьманом. Відперши дня 30 серпня напад 5 000 відділу татар і продираючися ще дві доби, немов крізь огонь турецьких відділів, Сагайдачний, мабуть, вечором 1 вересня злучив козацьке вій-

[1] Необробленими *(лат.)*.— *Ред.*

[2] I. Tretiak. Historya wojny chocimskiej, 1889; П. Жукович. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. Третий выпуск (1620—1621), 1906; М. Грушевський. Історія України-Русі, т. VII, 1909.

ського з польським. Дня 9 вересня козаки відрубали Бородавці голову, правдоподібно, без участі в тім Сагайдачного; так бодай можна судити з записки в дневнику, опублікованім Амвросієм Грабовським*, де читаємо: «Tegoż dnia zarogożcy Brodawkę, który nimi w niebytności Sahajdacznego regimentował, ścięli dla tego, że nimi źle rządził» [1]. Проф. Жукович* силкується (op. cit., стор. 182—183) реабілітувати пам'ять сього ефемерного запорізького гетьмана, признаючи йому заслугу навіть у відновленні православної ієрархії патріархом Феофаном. Супроти сього все-таки певне значення має «Руська достовірна літопись» та її свідоцтво, що Бородавка був убитий «за непостоянство і за п'янство».

Четверта точка подає відомості про батька Хмельницького і першу появу Богдана Хмельницького на історичнім грунті. В її достовірності не маємо причини сумніватися і з неї можемо прийняти за певні історичні факти, що 1) батьком Зіновія Богдана Хмельницького був Михайло Хмельницький, 2) що той Михайло був убитий у битві на Цецорі, в якій брав участь разом із чигиринськими реєстровими козаками, і 3) що його син Богдан у тій самій битві був узятий до неволі, в якій пробував два роки і з якої викупили його козаки не грішми, а обміною за якогось татарського бранця. З тої остатньої відомості випливає само собою, що Богдана взяли в неволю татари, а не турки і що він ті два роки пробув у Криму, а не в Константинополі.

Класичним доказом правдивості сих звісток служить лист Хмельницького до короля Яна Казимира, писаний у таборі під Зборовом дня 15 серпня 1649 р., надрукований у оригінальнім польськім тексті 1864 р. в збірці Якова Міхаловського «Księga pamiętnicza» під ч(ислом) 143, стор. 431—432. Наводжу з сього листа в оригінальнім тексті найважніший уступ, що має автобіографічне значення: «Widzi Pan Bóg, żem ja najniższym podnóżkiem będąc N. Majestatu WKMci, z dzieciństwa lat moich, urodziwszy się urodzonym Chmielnickim (се можна розуміти: шляхтичем) do tych sędziwych lat moich (виходило би з тих слів, що Хмельницький мав тоді коло 60 літ) nie byłem w żadnej

[1] Того ж дня запорожці стратили Бородавку, який командував ними у відсутності Сагайдачного, за те, що погано ними керував *(польськ.).— Ред.*

rebelliej przeciwko Majestatowi WKMci. Jakoż to znaczy wierna moja usługa jeszcze pospołu z sławnej pamięci niebożczykiem rodzicem moim Michałem Chmielnickim, podstarościm czehryńskim, który na usłudze śp. Ojca WKMci jako i wszystkiej Rzpltej na Cecorze głowę swą położył, gdzie ja przy niebożczyku ojcu mym srogie więzienie przez dwa roki przecierpiałem. Gdy mię Pan Bóg z tej niewoli wyzwolić raczył, zawszem bywał wiernym przy wojsku Rzpltej, i teraz Bogiem świadczę, że bym bardzo rad, aby się krew chrześciańska więcej nie lała»[1] (op. cit., стор. 431).

З того, що Хмельницький називає свойого батька podstarościm[2], а не сотником, виходило би, що Михайло Хмельницький був адміністраційним урядником при чигиринськім старостві, а не воєнним старшим, яким пізніше був його син. Із того, що Хмельницький запевняє, що по своїм виході з неволі завсіди служив вірно Речі Посполітій, можна догадуватися, що він ніколи не був членом Січі Запорізької, в якій служба з польського погляду була нелегальною.

В зв'язку з тою звісткою про дволітню неволю Богдана Хмельницького стоїть також оповідання турецького історика Хаджі Саад-ед-Діна* про прийняття Хмельницьким ісламу, перекладене на польську мову І. І. Сенковським, яке подаю тут у перекладі на нашу мову. В другім томі літопису того історика на стор. 377 читаємо: «В місяці мугаррємі р. 1065 [падолист і грудень 1652] прибув до Царгорода один мусульманин з листом від гетьмана козаків до одного муфтія [турецького духовного], запевняючи, що він близько знайомий з гетьманом, мав нагоду розмовляти з ним сам на сам і пізнати його найтайніші наміри. З його запевнень і признань самого гетьмана стало відомо,

[1] Бачить бог, що я як найнижчий слуга пресвітлої величності Вашої королівської милості з самого дитинства, прийшовши на світ уродженим Хмельницьким, до цих сивих літ своїх не був у жодних заколотах проти Вашої королівської милості. Про це свідчить вірна моя служба ще разом із славної пам'яті небіжчиком батьком моїм Михайлом Хмельницьким, чигиринським підстаростою, який, служачи покійному отцю Вашої королівської милості, як і всій Речі Посполитій, на Цецорі склав свою голову, а я там при небіжчикові батькові моєму зазнав суворого ув'язнення на протязі двох років. Відколи мене господь бог від цієї неволі поміг визволити, я завжди вірно служив у війську Речі Посполитої і тепер богом свідчу, що я був би дуже радий, аби кров християнська більше не лилася (*польськ.*) .— *Ред.*

[2] Підстаростою (*польськ.*).— *Ред.*

що той хоробрий, діяльний і дуже оглядний та дотепний козак був колись у Константинополі бранцем одного урядника султанської флоти і жив у дільниці Касім-паша, звідки втік у супроводі кількох інших осіб із свойого народу недовірків. Значний рід, особиста хоробрість і незвичайний розум вивели його ступнево на гідність найвищого начальника. Та що в часі своєї неволі він прийняв мусульманську віру, то й тепер, стоячи на вершку достоїнства, заховав усе прихильність до ісламу і коли не признається до того прилюдно, то тільки тому, аби, володіючи над умами своїх недовірків, тим легше міг прислужитися Оттоманській державі. Сильно взявши в руки найвищу власть над козаками, він відкрив свої наміри кримському ханові і, бачачися з Іслам-Гіреєм*, коли сей не хотів вірити щирості його признання, переконав його вповні відправлення разом із ним вечірньої молитви і читання корану звичаєм правовірного мусульманина. Ся його проба переконати хана про його вірну належність до раз прийнятої віри пророка наразила його на небезпеку утрати життя; бо козаки, що складали його дружину, почувши про сей поступок свойого гетьмана, почали буритися і грозити йому смертю. Переляканий перспективою страшних наслідків, які могло би се потягнути за собою, постарався якнайшвидше заспокоїти тривогу своїх недовірків присягою, виконаною після їх обряду, збудуванням церкви і виконанням у їх присутності всього того, що могло переконати козацьку юрбу про незмінну приналежність його до християнської віри. Се вдалося йому дуже добре. По тім випадку він написав лист до муфтія і повірив його знайомому мусульманинові, якому разом із тим поручив донести про все те турецьким властям. В листі гетьман запевняв, що має під своєю властю більше як 100 000 хоробрих і добре озброєних вояків на услуги падишаха і жде тільки його розказу, щоб міг ділом доказати свою прихильність до ісламу»[1]. Легко догадатися, що се оповідання, невважаючи на його ніби документальну форму, не має історичної основи і постало тільки наслідком звісток про успіхи Хмельницького при помочі татар у рр. 1648—1650, про які кримський хан ніколи не забував повідомляти турецького султана (пор.: «Collectanea», I, стор. 200—201).

[1] I. I. S. Sękowski. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących, t. I. Warszawa, 1824, стор. 201—206.

П'ята точка подає деякі ближчі подробиці про обох Хмельницьких. Навівши свідоцтво польського історика Веспасіана Коховського*, який Михайла Хмельницького виводить із жмудської землі, Лукомський наводить супроти того відмінне свідоцтво «Руської достовірної літописі», по якому Михайло Хмельницький був родом із Лисянки і служив т(ак) зв(аним) провентовим писарем при дворі чигиринського старости. Тим чигиринським старостою мав бути воєвода руський Іван Данилович Жолкевський. Ся відомість остільки недокладна, що ніякого руського воєводи Івана Даниловича Жолкевського не було, а був руський воєвода і якийсь час також чигиринський староста Іван Данилович. Невідомо, відколи й доки він був чигиринським старостою. Проте можна прийняти за певне, що власне при ньому служив Михайло Хмельницький і дослужився до уряду підстарости. Що міг осягнути такий уряд при дворі польського магната, се можна вважати доказом його шляхетського роду.

Можна припустити, що в р. 1619 обставини змінилися остільки, що чигиринське староство перейшло в посідання Станіслава Конецпольського, який у тім році був іменований польовим гетьманом (М. Грушевський. Історія України-Русі, т. VII, стор. 442). Із цитованих у дальшім розділі свідоцтв побачимо, що літом 1620 р. чигиринським старостою був зять коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, який до помочі йому в війні з турками припровадив, між іншим, і чигиринську сотню реєстрових козаків, у якій був також Михайло Хмельницький зі своїм сином Богданом. Відомо, що Ян Данилович і Станіслав Конецпольський оба були зятями гетьмана Жолкевського. Відомо також напевно, що Станіслав Конецпольський брав участь у нещасливій для поляків битві на Цецорі, в якій поляг коронний гетьман Станіслав Жолкевський, а польний гетьман Конецпольський разом із 1800 недобитками польського війська дістався до турецької неволі, з якої вийшов аж по трьох літах[1]. Вернувши з неволі, Конецпольський як польовий гетьман визначився в кількох битвах з татарами та козаками і вмер 6 мая 1646 р. в своїй маєтності Бродах кілька тижнів після третьої женячки

[1] «Wielka Encyklopedya powszechna ilustrowana», serya I, tom XXXVII. Warszawa, 1904, стаття «Koniecpolski», стор. 602—605.

з панною Опалінською, і то вмер досить незвичайною смертю, як подає Єрлич*, «od konfortatywy, którą zażywał dla młodej żony, a którą przesadzono, bo mu aptekarz na razy kilka był dał, co on razem zażył, і tak swego życia wiek dokonał»[1] (Latopisiec, t. I, стор. 49). Нема сумніву, що при його дворі служив також Богдан Хмельницький весь час від свойого повороту з неволі аж до його смерті, пробуваючи весь той час у ненарушенім посіданні дарованої його батькові маєтності Суботів. Що поміщене в тій самій точці оповідання про шкільну науку Хмельницького в Ярославі у єзуїтів і чудесну пригоду його біля ярославського костьолу треба вважати пізнішою видумкою, може, не самого автора «Руської достовірної літописі», се було зазначено вище. Більше віри заслуговує свідоцтво Коховського, цитоване далі, що Хмельницький відбув шкільну науку «in gymnasio Kijoviensi», себто в київській Братській школі, заснованій 1616 р., в якій від самого її початку, крім церковнослов'янської та грецької, вчили також польської та латинської мови.

Точки 5—9 можна вважати головною piece de resistence[2] «Руської достовірної літописі». Вони говорять про Сагайдачного і його заслуги коло відновлення руської ієрархії 1620 та в хотинській битві 1621 р. і про його смерть. Те, що говорить наш літописець (точка 6) про роль Сагайдачного в справі відновлення православної української ієрархії, на основі найновіших дослідів проф. Жуковича і проф. М. Грушевського можна вважати зовсім правдивим. Натомість досить просторе оповідання про те, що сталося по закінченню хотинської кампанії, являється одиноким історичним джерелом власне для сього моменту тої історичної події. На жаль, се свідоцтво так просторе і докладне, що тяжко йому дати віри в такім зглядно пізнім джерелі, особливо супроти цілковитої мовчанки сучасних, щоправда, польських джерел. Не диво, отже, що найновіші історики сеї події глянули скептично на се оповідання, і хоча, прим., І. Третяк* передрукував його в польськім перекладі в додатку до своєї монографії, то все-таки ані він, ані проф. Жукович, ані проф. Грушевський не вважали потрібним

[1] Від зміцнюючого засобу, який він вживав задля молодої дружини і який він передозував, бо аптекар йому дав був на кілька разів, а він все те разом прийняв і так закінчив свій вік *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Суперечливою (вразливою) частиною *(франц.)*.— *Ред.*

користуватися ним хоч почасти. Одначе деяке потвердження оповідання нашого літопису про співчуття королівського двора, в першій мірі, розуміється, королевича Владислава до хвороби Сагайдачного, маємо в цитованих проф. Грушевським (op. cit., стор. 486) словах Саковича*, що Сагайдачний «На докторы от кроля самого кошт мѣвал». Треба піднести ще одну дрібницю, яка могла збудити підозріння новіших істориків щодо вірності сеї реляції, а власне уступ про те, як королевич Владислав допустив Сагайдачного до поцілування своєї руки, «и при том так его, гетмана, как и все войско козацкое, под Хотеном и на Черном морѣ бывше, тѣм обнадежил», що випросить для них королівську заплату. Згадка про козацьке військо, що було на Чорнім морі рівночасно з хотинською кампанією, вставлена правдоподібно самим Лукомським і не належала до первісного тексту «Руської достовірної літописі». Про се переконує мене маленький фальсифікат, пришпилений тим же Лукомським до реляції Титловського саме перед оповіданням «Руської достовірної літописі» про зносини королевича Владислава з Сагайдачним. Читаємо так: «А донських козаков 20 000 тогда уже к полскому обозу пришли, когда уже поляки с турками начали миритися, и не были они ни на одном с турками сражени». Досі, очевидно, текст Титловського, а далі читаємо додаток, очевидно, Лукомського: «Особливо ж под предводительством Богдана Зѣновія Хмелницкаго было на Черном морѣ козаков 10 000, кои суден турецких пушками и разними припасами наполнених болше 20 на том же морѣ потопили. Здѣсь кончится исторія Титловского»[1]. Не треба, здається, й порівнювати друкованого тексту Титловського з перекладом Лукомського, щоб бути певним, що сеї зовсім фантастичної подробиці у нього нема. А раз переконавшися, що Лукомський підсунув сю відомість Титловському, можемо бути певні, що він на тій основі вставив згадку про неї в реляцію «Руської достовірної літописі» в точці 7 і другий раз у переповіді королівських листів у точках 8 і 9.

Для історії сього питання варто зазначити, що Максимович* у своїх «Письмах о Богдане Хмельницком», писаних у роках 1859—1860 з приводу появи моногрaфії Костомарова*, обстоював за історичністю морської побіди козаків над турками в р. 1621 і задля того готов був факт дволіт-

[1] С. Величко. Лѣтопись, т. IV, стор. 174.

нього полону Хмельницького посунути взад перед р. 1620. Він опирався головно на листі запорізького кошового Сірка до кримського хана, поміщенім у другім томі літопису Величка[1]. Поминаючи, одначе, те, що Сірко в тім листі, згадуючи про морську побіду запорожців над турками в р. 1621, не називає виразно Хмельницького як їх проводиря, сам лист Сірка, як і загалом майже всі документи, поміщені в літописі Величка, підлягають закидові фальсифікатів.

Точка 8 містить, між іншим, нібито свобідний переказ листа короля Жигмонта III до Сагайдачного. Сей переказ не має ніякої історичної вартості і коли не був скомпонований Лукомським на основі пізнішої козацької традиції, то міг опиратися на дійсно виданім Сагайдачному королем Жигмонтом III похвальнім листі з р. 1619, хоч своїм змістом він зовсім не подібний до нього[2].

Точка 9 містить знов зміст листа короля Жигмонта до запорізького війська, в якім найкраще буде бачити фальсифікат самого Лукомського, власне задля згадки про побіду Хмельницького над турками на Чорнім морі. Натомість дальше оповідання сеї точки про зажалення Сагайдачного, подані перед його смертю до короля Жигмонта III, заслугують на ближчу увагу істориків, бо можуть бути відгуком дійсно написаних Сагайдачним жалів.

Може, не зайвим буде тут згадати про два польські віршовані оповідання про хотинську війну 1621 р., щоправда, оба писані не очевидцями, але письменниками з другої половини XVII в., та проте оба варті згадки не лише з історико-літературного, але також із історичного погляду. Першу з них написав Самуїл Твардовський п(ід) з(аголовком) «Władysław IV król polski y szwedzki, Samuela z Skrzypny Twardowskiego. W Lesznie, u Daniela Vetterusa roku MDCL (1650) fol., str. 275». В ній коротко описана була війна з Москвою і хотинська, в яких обох брав участь Владислав IV, але задля образливих слів про московського царя ся книжка була спалена в Варшаві наслідком домагання московських послів із наказу короля Яна Казимира, невважаючи на те, що автор власне йому

---

[1] М. Максимович. Собрание сочинений, т. I, стор. 452—459.

[2] Пор.: М. Грушевський. Історія Укр(аїни)-Русі, т. VII, стор. 379—380.

присвятив її[1]. Другий твір, присвячений спеціально хотинській війні, належить до найкращих оздоб старопольського письменства і може вважатися найкращим поетичним твором у Польщі XVII в., невважаючи на те, що не був друкований у своїм часі. Се була тільки що цитована поема «Wojna Chocimska», видана уперве 1850 р. вченим бібліотекарем закладу Оссолінських у Львові Ст. Пшиленцьким під назвою Андрія Липского, але автором її швидко опісля загальнопризнано Вацлава Потоцького*, коли не найвизначнішого, то, певно, найпліднішого польського віршописа другої половини XVII в.

Свій твір він написав десь незабаром по р.1673, у часі панування короля Михайла Вишневецького*. Невважаючи на так пізній час написання, автор виявляє дуже докладну знайомість із подіями війни 1621 р. Йому, без сумніву, були відомі найважніші реляції про сю війну Якова Собеського* та Любомирського*, та можливо, що він мав у руках матеріали, не відомі нам тепер, або усні перекази, що позволяли йому описати дещо докладніше від відомих нам польських реляцій.

Твір Вацлава Потоцького, крім віршованої та прозової дедикації Янові Липському, що обіймає 51 сторін друку, складається з 10 частин (427 стор. 8⁰), із яких перша знов після просторого вступу містить оповідання про пораження поляків на Цецорі 1620 р., друга опис подій з кінця 1620 і початку 1621 р., третя опис подій від весни 1621 р. до злучення козаків з поляками під Хотином, четверта до десятої просторий опис кампанії день за днем аж до заключення миру. Автор оповідає дуже незвичайним, крутим, суб'єктивно забарвленим стилем, сипле натяками та порівняннями, допускається щокрок відскоків та рефлексій, а його мова незвичайно багата та повна неологізмів та провінціоналізмів, так що вчений видавець не пожалував труду додати до поеми словарець, що обіймає 14 сторін друку. Не маючи наміру вдаватися в подробний розбір сеї поеми та оцінку її літературної й історичної вартості, подаю тут для проби деякі виписки головно про Сагайдачного, про якого сучасна історіографія розпоряджає досить скупим запасом відомостей.

---

[1] Wojna Chocimska, poemat bohatyrski w dziesięciu częściach przez Andrzeja Lipskiego, podwojewodzego Sandeckiego, podczaszego Chełmskiego z rękopismu współczesnego wydał Stanisław Przyłęcki. Nakładem Xięcia Henryka Lubomirskiego, kuratora Zakładu narodowego Ossolińskich. We Lwowie, 1850, стор. 30.

Ось попереду усього характеристика татар і козаків (часть I, стор. 69—71).

Ordy naprzód tatarskie, posiadłszy te kraje,
Gdzie przedtym Tauryka, dziś Krym i Nahaje,
Urywczy wiodąc żywot, o kobylim zdoju,
Ani chcą ani mogą posiedzieć w pokoju.
Ani handlow prowadzą lądem albo wiosłem,
Ani się pospołitem parają rzemiosłem,
Ani ci wsi budują, ani wprzągłszy wołu
Pługiem w ziemi ludzkiego szukają żywiołu.
Dom — talaga pleciona, strój — futro baranie,
Bankiet — źrebię, w bachmacie ukontentowanie.
Żon co trzeba któremu, z niewolników sługi,
W domu zabawa — derhy, urdeczki, kańczugi.
Więc czego nie dostaje, jakby słusznem prawem,
Jeśli ukraść nie mogą, bojem biorą krwawym.
Ta przeklęta szarańcza tak się w Polskę wpasła,
Że dotąd tamta ściana nigdy nie wygasła;
Bo lada dzień, w bok koniom włożywszy ostrogi,
Świeżym dymem, świeżemi kopcą ją pożogi.
Tak giną wsi i miasta, a za każdym razem
Sto tysięcy dusz weźmie, sto zgładzi żelazem.
O, jako bardzo często kwiat koronnej młodzi
Wpośród ziemi ojczystej w tej tonął powodzi!
A dziewek krwie szlacheckiej — ciężki żal bez miary! -
Pełne i dziś pogańskich przekupniów bazary:
Z niemowlątek zaś owych, z których bite szlaki
Za nimi, w kilku leciech widzim poturnaki,
Którzy drogą krwie Pańskiej opłaceni ceną,
Sprosnego Mahometa uspieni Syreną,
Onę myśl chrześciańską jako paraliżem
Masłokiem[1] zaraziwszy, świętym gardzą krzyżem,
Skarłszy z czół chrześciańskich charakterów cechy,
Krwią własną przez obrzezkę wpisani do Mechy[2].
Takieć w Polsce rabieży robiły i mordy
Tatarskie pod skrzydłami tureckiemi hordy.

Z drugiej strony kozacy, naród także ludny,
Spadłszy mskłenii[3] z porohów swego Dniepru sudny,
Oświecą Czarne morze, i tej, co Podole,
Orda, trwogi nabawią Konstantynopole.
Ci pobrzeżne fortece i portowe zamki,
Których podziśdzień sterczą okropne ułamki,
Głębiej, niźli na pięć mil w krąg zapadłszy w ziemię.
Ogniem i mieczem niszczą bisurmańskie plemię.
Często po swych dzardynach[4], gdzie się Flora poci
Balzamem, gdzie rozkoszne pomarańcze złoci,

[1] Напій із різних трав, що оп'яняє і доводить до одуру.
[2] Мекка, центральна святиня ісламу.
[3] Гнучкий.
[4] Город.

Częstokroć po zwierzyńcach przechodząc się hardy
Sułtan, gdy patrząc na lwy cieszy się i pardy,
Razem ognie kozackie urażą go w oczy.
Których flota, jeżeli na morzu zaskoczy
Ładowane okręty, zwłaszcza po swym plecu,
Część ich Neptun ma na dnie, a część Wulkan w piecu.
Aleć i w samych portach, kiedy insperacie[1]
Zbiegną kozacy, toż ich spotka na Gałacie,
A woda krwią rumieni. O hańba, o wzgarda!
Pełne dział arsenały, pełna kortygarda[2]
Ustrzępionych janczarów; odlewani z miedzi
Ryczą smocy, po wieżach wyją hodże bledzi,
Wre miasto, ziemia jęczy, a pomorskie skały
Szkaradnych kajthaonów[3] echem rozlegały.
Darmo, bo zaporożec mając to za bajki,
Sunie chyżo ku Dniepru obciążone czajki.
I jeżeli za sobą pobaczy pościgi,
Tak z bliska, jak z daleka pokaże im figi.

Takieć się w Polsce rzeczy, także w Turczech działy,
A przecie mir zostawał na papierach cały.
Była wojna obroną tej i owej stronie,
Częściej jednak Tatarów gromiono w Koronie,
Gdzie koń konia, chłop chłopa, na morskiej zaś głębi
Okręt czółnów dogania, ni kania gołębi.
Dobrzem rzekł, że mir cały, ale na papierze.
Ktoby był chciał w obiedwie serca wejrzeć szczerze,
I Turczyn na kozaki, i Polak na ordy
Za pierwszą okazyą wecowali kordy[4],
Żeby ich w ichże gniazdach i w własnym popiele
Jako szkodliwe wyrżnąć do korzenia ziele.
Turków to osobliwie korciło bez miary,
Gdy nasi porażali na nogę Tatary,
Naród udzielny, bitny, który dotąd głosem
Wolnym pana obierał, a im ci pod nosem
Bez wszelkiej pomsty kurzą co Dniepru porohy
Osiedli, wzgardzonego pospólstwa motłochy[5].

---

[1] Несподівано.
[2] З французького «corps de garde» — поміщення сторожі.
[3] Шайтан, так прозивали козаків.
[4] Острили шаблі.

[5] Спочатку орди татарські, зайнявши краї,
Де раніше була Таврія, а тепер Крим і Нагаї,
Провадячи кочівне життя, за кобилячим молоком,
Не хочуть і не можуть жити у спокої.
Ні торгівлі вони не ведуть по суші чи по воді,
Ні звичайним ремеслом не займаються,
Ні сіл не будують, ні, запрягши волів,
Плугом у землі людської не шукають долі.
Дім — стара плетена бричка, одяг — бараняча шкура,
Бенкет — жеребці, задоволення — у бахматі,
Жінок — скільки кому заманеться, з невільників — слуги,

Домашня забава — попони, вуздечка, канчуки.
Тож чого їм бракує — ніби повним правом,
Як вкрасти не можуть, вони беруть боєм кривавим.
Ця сарана проклята так у Польщу в'їлась,
Що й досі по тій стороні між нами вогонь не згасає;
Бо будь-якого дня, всадивши коням у боки остроги,
Вони коптять її новим димом, новими пожежами.
Так гинуть села й міста, і кожного разу
Сто тисяч душ візьмуть, а сто — закатують залізом.
О, як часто цвіт коронної молоді
На землі рідній гинув у цій повені!
А дівчат крові шляхетної — великий жаль, безмірний!
Повні і досі поганських гендлярів базари.
А з тих немовлят, що бито шляхи за ними,
Через кільканадцять років вже бачимо потурнаків,
Які, приспані сиреною грубого Магомета,
Оту думку християнську, що оплачена ціною крові господньої,
Оповивши дурманом, ніби паралічем,
Гордують святим хрестом,
Стерши з чола християнського властиві їм риси,
Власною кров'ю через обрізання, вони записані були до Мекки.
Такі в Польщі коїлися татарські грабежі і вбивства
Під прикриттям турецької орди.

З другого боку — козаки, народ також численний.
Стрімко налетівши човнами з порогів свого Дніпра,
Осявали Чорне море, і тій, що на Поділлі, орді
І Константинополю завдадуть тривоги;
Вони прибережні фортеці і портові замки,
Від яких і досі стирчать жахливі уламки,
Глибше ніж на п'ять миль навколо закопавшись у землю,
Вогнем і мечем нищать басурманське плем'я.
Часто у своїх садах, де флора дихає бальзамом,
Де розкішні золотяться помаранчі,
Султан по дзвіницях гордо походжає,
Дивлячись на левів та леопардів:
Раптом вогні козацькі вразять його зір.
Їхній флот, як на морі заскочить
Навантажені кораблі, особливо ж як їм по плечу,
То частину їх Нептун має на дні, а частину
Вулкан у печі. Та й в самих портах, як зненацька
Налетять козаки, то вже зустріне їх на Галаті*.
Вода ж кров'ю рум'яниться. О ганьба, о сором!
Повно зброї в арсеналах, повно і сторожі
З обірваних яничарів; відлиті із міді
Гарчать дракони, а на вежах голосять білі хаджі.
Кипить місто, земля стогне, а приморські скелі
Жахливих шайтанів відлуння розносять.
Та дарма, бо запорожці, на те не зважаючи,
Гнали швидко до Дніпра вантажені чайки,
А як за собою бачили погоню,
То і зблизька, і здалека показували їм дулю.

Ось із третьої частi характеристика положення польського вiйська за Днiстром у ожиданнi, з одного боку, приходу козакiв на пiдмогу, а з другого — турецьких i татарських сил. Гетьман Ходкевич* одержав вiдомiсть, що султан Осман зi своєю армiєю переправився через Дунай.

Kiedy takie hetmana dochodzą awizy,
Rad by wojska sprowadził, rad by wprawił w ryzy[1],
I choć cera wesoła, ale serce w ciszy
Korci, że o kozakach nic dotąd nie słyszy.
Nie bliżu Konaszewski, rotmistrz lekkiej roty,
Szedł przeciw nim, i o tem żadnej nie masz noty.
Lwów bawi królewicza, król w Warszawie siedzi,
Szlachta się domów trzyma, ni kot gołoledzi;
Słucha jak zając bębna, rychło wicie trzecie
Każą zbrojno każdemu w swym stawać powiecie,
I na one Tatary,— niechaj ich Bóg skarze! —
O samej ciągnąć wodzie i twardym sucharze.

Cóż, niźli się król ruszy, niż się szlachta zcedzi,
Tymczasem spadnie orda, przeprawy uprzedzi,
Pasy pozastępuje, że Władysław ani
Król przejdzie, i mają z kim co począć pogani!
Tego hetman z starszyzną kiedy gryzie mola,
Aleć poseł kozacki, który był u króla,
Wyprawion z Zaporoża, pomyślnej odprawy
Dostawszy, prosto w obóz przyjeżdża z Warszawy.
Tuszy, że swych kozaków już pod Chodkiewiczem
Na tem zastanie miejscu, których pewnie niczem
O łasce i królewskiej przeciw sobie chęci,

Такі ж, як і в Польщі, справи діялись і в Туреччині,
Отже, мир тут залишався лише на папері.
Була війна оборонною для обох сторін.
Частіш, однак, татарів громлено в Короні*,
Де кінь — коня, хлоп — хлопа, а на морських глибинах
Корабель човни доганяє, ніби каня голубів.
Тож я правду сказав: перемир'я — лише на папері.
А хто б хотів у ці два серця заглянути щиро,
Чи турчин на козака, чи поляк — на ординця,
То б побачив, що вони радо схопились за шаблі,
Аби тих у їхніх же гніздах, у власній оселі,
Вирізати всіх дощенту, як погане плем'я.
Туркам цього особливо хотілось без міри,
Коли наші завдавали татарам ударів.
Люд хоробрий, незалежний, який досі вільно
Володаря собі обирав, а їм попід носом ті,
Що Дніпра пороги позаймали,
Вони палять усе безкарно і з димом пускають,
Ганебного простолюддя покидьки погані *(польськ.)*.—*Ред.*

[1] Запровадив дисципліну.

Dlaczego był posłany od nich, nie zasmęci.
Konaszewskim się przedtym, teraz od armaty
Sajdacznym między swymi zowie się pobraty.
Ten to przy znacznym wielkiej dzielności dowodzie
Dotrzymał wiary, rzadkiej w kozackim narodzie;
Dał słuszny kontest[1] siły i swojego męstwa,
Gdy go nieraz pogaństwa otoczyła gęstwa;
Z ich trupów groble robił, a chociaż na susze,
Kąpiel sobie i swoim naprawiał w ich jusze.
I teraz, gdy się hetman, gdy się rada miesza,
Wszystkich prawie ożywia, wszystkich jak rozgrzesza,
Upewniając, że wojsko z Dnieprowego progu
Nie omieszka przysługi ojczyźnie i Bogu,
Zwłaszcza mając od królu na to przywileje,
Że nie darmo dla polskiej korony krew leje.
Siła przytym o pańskiej powiedział dobrocie,
Siła o swych kozaków wierze i ochocie,
U których, gdy lat kilka szczęśliwie hetmani,
Że im doma surowie ich zuchwalstwa gani,
Zsadzili go z urzędu, a na jego ławce
Dali miejsce marnemu pijaku Brodawce.
Kędyż bez ambicyi — dla Boga! — na ziemi,
Gdy między kozakami znajdzie się biednemi!
Pod którego buławą przeto i leniwo
I rozsypką szli na to wiecznej sławy żniwo.
Aleć prędko fortuna obrucił a wiosłem:
Sajdaczny, który dzisiaj do króla był posłem.
Otrzymał zaś buławę i dał się znać światu,
Brodawka za niecnoty swe szedł pod miecz katu.
Już swiat znał Sajdacznego i łodzią i koniem,
Już go widał oczyma, nierzkąc słychał o niem
Wielki cesarz turecki, gdy znalazłszy przeście
Przez Dnieprowe porohy, palił mu przedmieście
Pysznego Carogrodu, któremi pożogi
Pogańskie zabobony, brzydkie synagogi
Płonęły kopcąc dymem Bramę onę jasną,
I tylko muzułmańską krwią te ognie gasną.
Tak gdy obaj Azyej i Europy klucze
Wiotchym perzem okurzy i w sadzach obrucze,
Skoro w głąd na mil kilka wszystkie brzegi zmaca,
Do swoich się porohów z korzyścią powraca.

To tak Turkom wyrzadzął na pojezdnej czajce,
Koniem zasię Krymczuki gromił i Nahajce:
Albo im plon odbijał, gdy szli z ziemi naszej,
Albo im stada czatą zajmował na paszy;
Częstokroć więc bachmaty, bawoły i skopy
Pod samemi ich prawie bierał Perekopy.
Często z takiej nowiny u samego hana
Chociaż w Bakczysaraju, sadrżały kolana.
Napatrzył się Oczaków, choć nie bardzo smacznej

[1] Свідоцтво.

Krotofile[1], gdy nieraz odważny Sajdaczny,
Opędziwszy ich w mieście i zamknąwszy w skrzyncе,
Słał trupem równe pola i długie gościńce.
Aleć nie tylko z Turków i ordy miał serca;
Doznał go i stokrotny Moskal przeniewierca;
Gdy prawa swego mieczem Władysław dochodził,
Lekką rotę Sajdaczny w jego wojsku wodził[2].

---

[1] Розривка, забава.

[2] "Wojna Chocimska", стор. 138—140.

(Коли такі до гетьмана приходять новини,
Він би радо закликав військо та взяв би їх в шори.
Хоча в душі він спокійний, однак таємна
Гнітить його тривога, що козаків не чутно,
Далеко й Конашевський, ротмістр легкої роти,
Що йшов навпроти, але й про нього нема жодної звістки.
Львів приймає королевича, король у Варшаві,
Шляхта домів тримається, як кіт за ожеледі.
Чуйно вловлює він звук уже третього барабана,
Вже й наказ лунає, щоб кожен озброєний став зі своїм
повітом,
І на тих татар — хай їх бог скарає! — виступають
За сухим хлібом і самою водою.
Що ж, перш ніж король надумає, а шляхта збереться,
Налетить орда, переправу захопить,
Дороги перекриє, так що ні Владислав,
Ні король не пройдуть,
І матимуть що робити, поганці!
Про це гетьмана з старшиною турбота гризе,
Однак посол козацький, що був до короля
Відісланий із Запоріжжя, успішну відправу
Діставши, прямо в табір приїжджає
З самої Варшави. Сподівається козаків
(Що їх він напевне не засмутить
Милістю королівською до них,
Для чого й був від них посланий)
Застати на тім місці вже під Ходкевичем.
Звавсь він Конашевський ще до цього,
А тепер при зброї серед своїх побратимів
Сайдачним зоветься.
Він при незвичайно хороброму проводі
Умів вірність зберігати, що не часто
Трапляється в козацькім народі.
Давав він докази вірності і своєї мужності
Не раз, коли оточувала його
Поганська сила.
З їхніх трупів греблі гатив та навіть і на суші
Купіль собі й своїм робив із їхньої крові.
І тепер, коли і гетьман, і рада змішались,
Усіх він їх підбадьорив, усіх заспокоїв,
Запевнивши, що військо з Дніпрових порогів
Не забариться послужити вітчизні і богу,
Особливо ж від короля маючи привілеї,
Бо недарма заради Корони вони кров проливають.

Тому що «Руська достовірна літопись» широко оповідає про дружні зносини королевича Владислава з Сагайдачним по закінченні війни, а проф. Грушевський, відкидаючи се оповідання як видумку Величка, збуває се закінчення дуже коротко, не знаходячи в польських реляціях нічого докладнішого про відхід козаків і поляків з-під Хотина, наведу з поеми Потоцького уступ із стор. 425—426, що може трохи доповнить наші відомості про сей історичний момент. Королевич Владислав, про якого Потоцький не без їдкості в передмові каже: «Władysław jako wszedł w obóz, tak z łóżka nie wstał i razu, podobien owemu królowi, co go Węgry z sobą na wojnę w kolebce wozili»[1] (op. cit., стор. 31) зі своїм підчашим

Багато розказував він про доброту пана,
Багато — про своїх козаків віру і завзяття,
Як він у них вже кілька літ будучи гетьманом,
Суворо їхнє зухвальство удома все ганив;
Зняли його із проводу, а на його лавці
Дали місце ганебному п'яниці Бородавці.
Що то вже він без амбіції — боже милостивий —
Як поміж козаками опиниться бідними!
Під його булавою адже ж ліниво
Й уроздсип ішли вони на те вічної слави жниво.
Та скоро фортуни повернулось колесо:
Сайдачний, що був тепер до короля послом,
Булаву дістав і дав про себе світу знати,
Бородавка ж за неподобства пішов під меч ката.
Вже світ знав Сайдачного на човні і на коні,
Вже бачив його й сам, а тим більше чув про нього
Великий султан турецький, коли, знайшовши перехід
Через пороги Дніпрові, той палив передмістя
Пишного Царгорода, пожежами якого
Горіли поганські забобони, гидкі синагоги,
Обкурюючи димом
Оту браму ясну, і тільки кров
Мусульманська гасила отії пожежі.
Та коли обидва ключі Азії і Європи,
Тліючим вугіллям, обкурить і в сажі виваляє,
Коли на кілька миль углибину всі береги промацає,
Тоді до своїх порогів із здобиччю вертається.
Так він туркам чинив на легенькій чайці,
А конем громив кримчаків і ногайців:
Або здобич відбирав у них, як ішли з землі нашої,
Або з засідки стада зганяв, як були на паші;

[1] Владислав, прийшовши до обозу, так з ліжка й не вставав ні разу, як отой король, що його угорці з собою на війну у колисці возили *(польськ.).— Ред.*

Sobieskiego z Lesniowskim wyślą Matyaszem
Do kozaków, bo i tym wiedzieć należało,
Co za postanowienie z Turkami się stało.
Dziękują im imieniem Rzeczy Pospolitej
Za prace, które na jej podjęli zaszczyty,
Za krew chustem przelaną, ślubują, że żadną
Miarą te ich fatygi bez płacy nie padną,
Że prócz tego, na co już w ręku oblig mają,
Wszelakiej po Koronie wdzięczności doznają.
Powiedzą potym, jako poganie się byli
Na ich zgubę, swą pomstę bardzo zasadzili,
Ale by naszy raczej tu traktaty rwali,
A pociechy hardemu pogaństwu nie dali.
Więc Rzeczy Pospolitej imieniem to cały
Rozkazuja, porohy żeby pokój miały;
Bowiem na tym dzisiejszy mir gruncie zawisnął,
Żeby się ani kozak na morze nie cisnął,
Ani Tatar w Podole. To przyczyna zwady,
To waśni okazyja już między sąsiady.
A potym Sajdacznego Sobieski napomni
Imieniem króla pana, żeby jak najskromniej
W ciągnieniu się zachował i szkody nikomu
Nie czynił do swojego wracając się domu.
Toż każe od hetmana, aby nasze przodem
Wojska się przeprawiły, on został odwodem.

Nazajutrz, skoro się wzbił Febus złotopióry
Na niebo i objaśnił świata positury,
Nim podczaszy piechoty, nim przeprawi działa,
Drugi raz słońce zaszło i noc zaczarniała.
Toż we wtorek rum w drogę, kędy się kto zmieści.
Ale nam tu Sajdaczny uszedł w rękojeści.
Albowiem hetmańskiego nie słuchając zdania,
Swą haramzę kozacką najpierwej przegania
Przez Dniestr mostem tureckim, czym uraził siłu,
Że się wydarł na czoło ten, co miał strzedz tyłu[1]

Не раз бахматів, буйволів, баранів
Забирав у них вже під самим Перекопом.
Часто від подібної новини у самого хана,
Хоч і був у Бахчисараї, тремтіли коліна.
Надивився й Очаків не дуже приємної
Там забави, як не раз хоробрий Сайдачний,
Загнавши всіх до міста і замкнувши в скрині,
Устилав трупом рівні поля і довгі дороги,
Та не лише з орди й турків мав він серця,
Зазнав його і москаль, сто раз віроломний;
Коли право своє шаблею Владислав завойовував,
Легку роту Сайдачний мав у його війську *(польськ.).— Ред.)*

[1] Собеського* вишлють з Лесньовським Матіашем
До козаків, бо і їм належало знати,

Подаю на закінчення згадку про Хмельницького, поміщену в дедикації Липському, що брав участь у війні 1648 р.

I szedłeś, kędy na kieł wziąwszy Rusin gruby,
Zniosłszy naszych kilka kroć, do tej przyszedł chluby,
Że się xięstwem oderżnąć od Korony śmiele
Odważył, panów miawszy za nieprzyjaciele.
Kędy chłop nałożony cepom, pługu, bronie,
Zwątpiwszy za niecnoty swoje o pardonie,
Do tej przyszedł rozpaczy: woli, niźli robić
Pługiem albo cepami, dać się śmierci dobić.
Najgorsza z takim wojna, który za swe zbrodnie
Żyć nie może, bić może. Takiemu śmierć słodnie.
Taki na cudzy żywot tym bezpieczniej jedzie,
Gdy się przy swym opiera, jako kot na ledzie[1].

Що то за угода з турками настала.
Дякують усім їм від імені Речі Посполитої
За труд, який вони взяли на себе задля її честі,
За кров, густо пролиту, обіцяють, що ніколи
Цей їхній труд не пропаде марно;
Що, крім того, вони усілякої вдячності від Корони зазнають,
На що вже в руках своїх усі докази мають.
Сказали також, як поганці були затялися
У своїй помсті — на власну погибель,—
Щоб наші тут усі трактати рвали
І тішитись бундючному поганству не давали.
Все те іменем Речі Посполитої наказують,
Також щоб і пороги спокою дотримували,
Бо на цьому грунті теперішній мир постав,
Щоб ані козак на море не йшов,
Ані татарин на Поділля. Це — причина свари,
Це розбрат сіє поміж сусідами.
А потім Сайдачному Собеський нагадав
Іменем короля, аби той якнайскромніше
У поході тримався і шкоди нікому
Не чинив, повертаючись до свого дому.
Тож наказує від гетьмана, щоб наші війська
Спочатку ріку перейшли, а той — лишився в резерві.
На другий день, коли піднявсь Феб золотоперий
І освітив на небі всю світа будову,
Перш ніж підчаший піших військ переправив гармати,
Другий раз сонце зайшло і ніч зачорніла.
Тож у вівторок рушили в дорогу як хто зміг.
Але нам тут Сайдачний стає на дорозі,
Бо всупереч гетьманському наказові
Він своїх гультяїв козацьких раніше проводить
Через Дністер по турецькому мосту, чим послабив силу,
Бо вихопився наперед той, хто мав захищати з тилу

---

[1] І ги йшов туди, де на палі саджав отой русин грубий,
Перемігши наших не раз; він до того зазнався,
Що, панів маючи за ворогів, сміливо одважився
Відділитись від Корони на власне князівство.

(польськ.).—Ред.

Не можна сказати, щоб сей погляд на повстання Хмельницького був зовсім вірний; важне тільки те, що й він зазначує первісний намір Хмельницького відірвати Україну від Польщі і утворити з неї окрему державну організацію.

Точка 10, де згадано про смерть і похорон Сагайдачного, вповні згідна з історичною правдою. Так само точка 11, в якій піднесено в загальних нарисах громадну апостасію руської шляхти від православ'я і зріст натиску польської воєнної сили на українську людність у 30-х рр. XVII в., вповні відповідає історичній дійсності.

Точка 12 «Руської достовірної літописі» в'яжеться безпосередньо з 14 і оповідає факт, загальновідомий із Шевченкової поеми «Тарасова ніч», датуючи його роком 1628. Варто зазначити, що автор літопису не знає про нічний напад козаків на сонний польський табір, а навпаки, говорить про формальну битву, «баталію», в якій козаки побили поляків. Дальші репресії польські на Україну в початку 30-их років автор літопису вважає помстою поляків за переяславський погром.

Відомість, подана в точці 13 про захоплення Хмельницьким двох Кантеміровичів і переслання їх польському королеві, була вже предметом наукової дискусії, яка досі, скільки знаю, не вичерпала всього предмета. Тому що Костомаров помістив сю відомість у своїй монографії, опираючися на літописі Грабянки, Максимович уже 1859 р. звернув увагу на те, що відомість Грабянки полягає на помилці і що факт, приписаний ним Хмельницькому, властиво належав до Стефана Хмелецького* (op. cit., стор. 411—412), а в слідуючім році у 15-ім письмі присвятив сьому питанню окрему розвідку. Полемізуючи з Костомаровим, який у окремій статті боронив свойого твердження, Максимович покликається на свідоцтво сучасника, надруковане в книжці Амвросія Грабовського «Starożyt-

---

Там, де хлоп, призвичаєний до ціпа, плуга, борони,
Забувши про гріхи свої, про будь-яку пристойність,
Прийшов до такого відчайдушного кроку: краще воліє не орудувати
Плугом чи ціпом, а віддатися у руки смерті.
Найтяжче воювати з таким, хто за свої вчинки
Не жити, а бити може. Такому смерть мила.
Такий на чуже життя тим охочіше чигає,
Чим більше за своє тримається,— як кіт на льоду *(польськ.).— Ред.*

ności historyczne polskie», яке цитую далі, а головно на свідоцтво Єрлича, який у своїм «Літописці» подав (op. cit., I, стор. 35—38) дві згадки про Стефана Хмелецького, які наводжу тут у дослівнім перекладі.

«Року 1626 п. Стефан Хмелецький, полковник, якому гетьман Конєцпольський, ідучи з королем до прус, поручив команду разом із козацьким гетьманом Дорошенком* і козацьким військом, аби пильнували Україну від татар і від усякого ворога, побив татар під Білою Церквою, де на місці полягло їх 11 000, окрім узятих до неволі.

«Р⟨оку⟩ 1630 дня 10 лютого вмер у місті Барі Стефан Хмелецький, київський воєвода, який, одержавши воєводство, не доїхав до нього, але зараз зійшов із сього світу. Його тіло поховали там же (в Барі), і по нім був великий жаль многим воєводствам, шляхті, панам і простим людям. Бувши рейментарем кварцяного війська в неприсутності короля і гетьманів, зайнятих війною з Густавом*, королем шведським, він держав команду немалий час (із повищого виходить, що від 1626 до кінця 1629 р.). Він сильно розгромлював і нівечив татарські відділи та табори, побивав наголову не тільки їх, але й самих ханів, царів татарських, страшив раз під Тернополем, другий раз під Білою Церквою, третій раз під Бурштином, а четвертий за Дніпром, де й синові Кантеміровому*, відтявши голову, віддав в дар королеві, а другого з іншими в'язнями-мурзами живого відіслано до королівського двора».

Пропускаю дальшу характеристику Хмелецького, яку дає Єрлич, і зазначую тільки, що на початку сеї уваги стоїть, очевидно, наслідком друкарської помилки замість Хмелецького «P. Stefan Chmielnicki»[1]. Єрлич, що служив військово від молодих літ і брав участь у битві під Хотином 1621 р., міг знати Хмелецького особисто; але не можна сказати, щоб його оповідання про сього майже лише титулярного київського воєводу вповні відповідало історичній правді. Маємо про Хмелецького ближче щодо часу (Єрлич писав свій «Літописець» коло р. 1660) історичне свідоцтво в проповіді домініканського монаха Фабіана Бірковського*, виголошеній у Варшаві 1632 р., адресованій до п. Казановського, але присвяченій пам'яті Стефана Хмелецького[2].

[1] П⟨ан⟩ Стефан Хмельницький *(польськ.).— Ред.*

[2] Stefan Chmielecki albo Nagrobek jaśniewielmożnego jego mći pana P. Stephana Chmieleckiego, wojewody kijowskiego, pobożnego, rycerskiego, szczęśliwego, pamięcią pogrzebną wspomniony przez

Проповідь звичаєм того часу повна риторичних фраз і біблійних цитатів і між іншими екстраваганціями містить простору християнську притчу про однорога, з яким порівнюється Хмелецький. Варто завважити, що ся християнська притча про однорога, зовсім відмінна від буддійської, мабуть, із сеї проповіді Бірковського була перероблена Галятовським* у його книзі «Ключ разумѣнія».

Про життя й діла Стефана Хмелецького Бірковський знав дуже мало і скрізь допомагає собі загальниками. Хмелецький був не лінивий шляхтич, «żył w wierze katolickiey, bronił Ukrainy y z paszczek wilków bisurmańskich wydzierał dusze chrześciańskie. Żył bogoboynie, y na tym był wszytek, aby szlacheckie córy u psów pogańskich nałożnicami nie były»[1] (стор. 6). Хвалячи його як невтомного войовника, проповідник підносить шкідливість лінощів тодішньої польської шляхти. «Wiedział on o tym, co umie to spanie; wiedział, co więc głupiey szlachcie hordyniec mówi, gdy ich w spiączki zastawa[2]: «Ty spisz, a moja horujesz». (Ти спиш, а я труджуся гірко). Із воєнних діл Хмелецького Бірковський згадує особливо те, що він 1626 р. увільнив із татарської неволі багато бранців, і самих дрібних дітей вивезено кілька драбинних возів зі Львова, щоб їх розпізнавали родичі. В р. 1629 у днях 4—7 жовтня він побив татар під Мартиновом, і тут убито татарського ватажка, Кантемірового сина, якого голову разом зі зброєю, здобутою козаками, Хмелецький вислав до Варшави. Хто саме вбив молодого Кантеміра? Проповідник, згадавши про похвалки старого Кантеміра, який, висилаючи свойого сина на війну, велів йому не щадити невірних і купатися в їх крові, говорить далі про упокорення тої татарської гордості: «a móy sułtan Kantymir jusz był padł umarły do nóg kozackich, leżał we krwi swoiey zbroczony posoką pogan-

---

W. O. X. Fabiana Birkowskiego z zakonu Dominika Sw. W Warszawie, r. p. 1632, 4°, стор. 22, в тих 8 ненумерованих, а 14 нумерованих. Примірник у Бібл⟨іотеці⟩ Оссол⟨інських⟩, ч⟨исло⟩ 1345.

[1] Жив у католицькій вірі, захищав Україну і з пащ вовків бусурманських видирав християнські душі. Жив богобійно і всі сили віддавав на те, щоб шляхетські дочки у собак поганських не були наложницями *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Знав він, до чого доводить оте спання, знав, що дурній шляхті ординець каже, коли застає її сплячою *(польськ.)*.— *Ред.*

stwa swego, jusz bez duszy, a nędzny barzo»[1] (стор. 6). Значить, із двох полонених Хмелецьким Кантеміровичів робиться один, убитий союзними з ним козаками. Та найважніша річ, Бірковський нічого не знає про битву з татарами під Білою Церквою 1626 р., про яку згадує Єрлич і яка вже задля величезного числа 11 000 убитих татар являється історично дуже підозреною. Спеціально про битву під Мартиновом, що мала місце не 1629, а 1624 р., в днях від 13—23 червня, говорив Бірковський у Львові того ж року проповідь, яку незабаром по тім опублікував у Варшаві[2]. В тій битві мав провід Станіслав Конецпольський. Хмелецький відіграв у ній досить видну, та все-таки підрядну роль. Досить докладну реляцію про неї опублікував ще в р. 1840 Амвросій Грабовський[3]. Бірковський у своїй проповіді величає тільки гетьмана Конецпольського і не подає про битву майже ніяких подробиць, згадує лише про факт, який пізніше приписав Хмелецькому, що по тій битві привезено до Львова багато християнських дітей, «na wozów kilkadziesiąt pozbieranych»[4], яких у білих убраннях заведено до костьолу і про яких проповідник на проповіді озвався ось якими словами: «Nuże, nuże, rozbierzcie między się ręce białychgłów miłosiernych te osierociałe, te nędzne dzieteczki, od matek swych obłąkane, a wychowaycie na chwałę bożą»[5] (к⟨артка⟩ 4). Було в тім незвичай-

---

[1] А мій султан Кантемір уже впав мертвий до козацьких ніг; лежав весь у крові, забруднений кров'ю свого поганства, вже без душі і дуже нікчемний *(польськ.).— Ред.*

[2] Kantymir Basza porażony, albo o zwycięstwie z Tatar, przez jego m. pana P. Stanisława Koniecpolskiego, hetmana polnego koronnego w roku 1624, dnia 20 miesiąca czerwca w octawę s. Antoniego z Padwi, między Haliczem a Bołszowcem otrzymanym. Kazanie przez W. O. X. Fabiana Birkowskiego, zakonu kaznodzieyskiego s. Dominika napisane». W Warszawie, r. p. 1624, 4°, карток ненумерованих 12.

[3] Ambroży Grabowski. Starożytności historyczne polskie. W Krakowie, 1840, т. I, стор. 129—130. Nowiny o niesłychanem zbiciu Polaków pod Cecorą r. 1620. Обік Станіслава Жолкевського були там Станіслав Конецпольський, князь Корецький, Калиновський, староста каменецький, і Струс, староста хмельницький; сей остатній належав до 1800 людей, узятих до неволі. Пор.: Diaryusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1620 dostatecznie wypisany (стор. 134—146).

[4] Позбираних на кілька десятків возів *(польськ.).— Ред.*

[5] Ану ж, ану ж, жінки милосердні, розберіть між собою оцих осиротілих бідних діток, що загубилися від матерів своїх, і виховайте їх на славу божу *(польськ.).— Ред.*

нім факті, про який Бірковський згадує аж два рази, щось немов полювання польських вояків на руські діти, які потім везено до Львова, аби там одержали польське та католицьке виховання, бо ж тяжко припустити, щоб татари з Кантемірової орди спеціально охотилися за руськими дітьми, які треба було тодішніми дорогами везти на возах від Галича в Крим і годувати, щоб не померли з голоду. Зазначу в тій проповіді Бірковського ще одну особливість, а власне наведені на остатній стороні польською мовою слова, які 1639 р. мав Хмельницький сказати гетьманові Конецпольському при оглядинах Кодака: «Co ręka zbudowała, ręka zepsowała»[1] (по латині: «Manu facta manus destruit»).

До брошури Бірковського про Стефана Хмелецького додана була на остатній картці польська пісня, якої, одначе, нема в примірнику бібліотеки Оссолінських*; уділення її тексту завдячую д-ру Василю Щуратові*, який зробив для мене її копію зі свойого примірника брошури Бірковського. З огляду, що Войціцький* у передмові до свойого видання літописця Єрлича (стор. XXXI) ставить високо її вартість («cudna historyczna pieśń[2]»), подаю тут її текст.

PIEŚŃ O CHMIELECKIM,
DZIELNYM A NIEŚMIERTELNEY
PAMIĘCI GODNYM MĘŻU

Cny Chmielecki, mężu sławny,
Jakiego czas nie miał dawny,
Nie ieden wiek ni dwa minie,
A twa sława nie zaginie.

Jako drzewa w okrąg świata
Cicho rosną w swoie lata,
Tak twe dzieła znamienite
Poydą w głosy pospolite.

Jako rzeki nabieraią,
Im się daley oddalaią,
Tak odważne twe posługi
Czas pamięci wezmą długi.

Nie ustaną twoiey siły
Opowiadać te mogiły,
Ktorych barzo gęste kupy
Bisurmańskie cisną trupy.

[1] Що руки збудують, те руки й зіпсують *(польськ.).— Ред.*
[2] Чудова історична пісня *(польськ.).— Ред.*

Z tychże trupow krwawe wały
Miasto kopcow przez cie wstały,
Żeby za nie Turek srogi
Nie zanosił swoiey nogi.

Krew, ktora się z trupow lała,
W regestr wieczny napisała
Twe zwycięstwa y pogromy,
Żeby ich był świat wiadomy.

Przeciw mnostwu z tobą Polska
Posyłała małe woyska;
Przecie zawsze przy wygraney
Sławę miała otrzymaney.

Szczęśliwieś ty granic bronił,
Mężnie Turki w polach gromił,
Śmiele wielkie kosze znosił,
Słusznie cię też każdy głosił.

Twe Europa chwali męstwa
Y dziękuieć za zwycięstwa,
Te y ktora cnotę dusi,
Sama zazdrość przyznać musi.

Takie ludzi wszystkich głosy
Staną tobie za kolosy,
Stanieć to za pyramidy,
Żeś tureckie łamał dzidy.

Cny Chmielecki, mężu sławny,
Jakiego swiat nie miał dawny,
Nie ieden wiek ni dwa minie,
A twa sława nie zaginie[1].

---

[1] Пісня про Хмелецького, хороброго і безсмертної пам'яті достойного мужа

Шляхетний Хмелецький, муже славний,
Якого й час не відав давній,
Не один вік, не два мине,
Твоя слава не загине.

Як дерева скрізь по світі
Тихо ростуть в свої літа,
Так і діла твої знамениті
Будуть славою повиті.

Як в ріках вода прибуває,
Чим вони далі відпливають,
Так твої відважні битви
Пам'ятатимуться вічно.

Невтомно про твою силу
Будуть говорить могили,
Що їх надто густі купи
Бусурманські криють трупи.

Як бачимо, одначе, з сього тексту, пісня задоволяється самими загальниками, не визначаючи виразніше ані одного факту, ані одної місцевості. Проте, а може, власне задля того вона в своїм часі була досить популярна, коли визначний польський поет Станіслав Гроховський* свою власну пісню про смерть Габрієля Кадлубка, що поляг у битві під Бичиною, супроводив увагою: «Nuta iako o Chmieleckim»[1]. Д-р Щурат додає до сих уваг іще одну, що того самого 1632 р. в Кракові вийшла інша пісня про Хмелецького, друкована на окремій картці.

В додатку до сих звісток, що в'яжуться з помилкою «Руської достовірної літописі», варто додати ще деякі подробиці про Кантеміра, що в перших двох десятиліттях XVII в. був незвичайною, можна сказати, геройською появою серед татар і, певно, немалим пострахом украї-

---

З трупів тих й вали криваві
Завдяки тобі постали
Замість копців, щоб поганина
Не ступала туди нога.

Кров, що з трупів тих проллялась,
До реєстру вічного вписалась,
Як перемоги твої і погроми
Будуть світові відомі.

Проти багатьох держав Польща
З тобою невелике військо слала;
Й завжди битви вигравала
І за тее славу мала.

Добре ти кордони боронив,
Мужньо турків у полі гнав,
Сміливо великі коші зносив,
Слушно за тебе кожен руку підносив.

Твою Європа хвалить мужність,
І, дякуючи за звитяжність,
Всі оті, що цноту душать,
Тільки заздрість знати мусять.

Такі всіх людей голоси
Стануть твоїми колосами,
Стане тобі те пірамідами,
Що ти турецькі ламав списи.

Шляхетний Хмелецький, муже славний,
Якого й світ не відав давній,
Не один вік, не два мине,
Твоя слава не загине *(польськ.)*.— *Ред.*

1 Мелодія, як про Хмелецького *(польськ.)*.— *Ред.*

ського народу та польської шляхти. В своїх «Collectanea-х» Сенковський у виписках із літопису турецького письменника Наїма Ефенді* про хотинську війну 1621 р. кілька разів підносить незвичайну хоробрість Кантеміра (пор. т. I, стор. 162, 169, 171). На остатньому місці автор пише: «Мірза Кантемір, що служив у тій війні з незвичайним завзяттям, проливав хоробро кров за справу ісламу. В часі нічного нападу ворогів він сам один здержав їх напір і змусив їх до відвороту. Скільки невірних він погубив, скільки нечистих козацьких душ зіпхнув у пекельну безодню!» А в описі битви на Цецорі р. 1620, коли говориться про нараду турків над пропозиціями поляків щодо перемир'я і коли всі турецькі проводирі хилилися вже до заключення миру, «до шатра ввійшов Кантемір, весь у залізній зброї, з величезним шоломом на голові, лицар безмірної постави на подобу слона, що сіяв пострах самим своїм поглядом. Своїм звичаєм, поздоровивши насамперед присутнього візира громовим «Selám aleykium!» і не оглядаючися на інших присутніх достойників, зайняв найвище місце обік сердара. На вид того татарина польський посол, пройнятий страхом, мимоволі встав з місця і змішаний усів знов, а Кантемір, мірячи його острим поглядом, запитав візира: «Чого хоче сей недовірок?» — «Се посол,— відповів Іскандер,— що приходить просити миру, обіцяє данину і дарунки, але жадає закладників тебе та Гусейн-пашу, поки їх військо не перейде Дністра». При тих словах очі Кантеміра запалали шаленим огнем; вибухаючи диким гнівом, він сердито крикнув до візира: «Як то, чи для жадоби паскудного золота й ти сам зробився недовірком? Я, тридцять літ уже своїм залізом різавши їх батьків та синів, маю сьогодні віддати себе в їх руки, щоб мене живого посадили на паль? Се поганці, з якими нема жадного миру, жадної умови, крім кинджалів». По сих словах він скочив, як розлючений лев, і сквапно вийшов із шатра, весь почорнілий від гніву та лютості» (op. cit., стор. 141—142). Сей виступ Кантеміра розбив дальші переговори; польського посланця ув'язнено, а волоського посередника вбито на паль.

В р. 1624 спіткало, одначе, Кантеміра дуже прикре пораження, в якому він сам був ранений. В р. 1629, знов над Дністром між Монастириськами, Устям та Галичем, татарський загін був розбитий Степаном Хмелецьким, причім один син Кантеміра був убитий, а його сестринець із

кількома мурзами взятий до неволі[1]. Наведу на закінчення сього екскурсу невеличке оповідання Бірковського про Кантеміра, подане в його проповіді по битві під Мартиновом 1624 р. «Usiadł tyran bezecny pod baldachinem, który z iednego kościoła porwany był ręką świętokradzką iego hordyńców, rozkazał do siebie przyprowadzić branca świętego, zakonnika karmelitańskiego, chcąc tego, aby iako bogu ziemskiemu czołem przed nim uderzył człowiek zakonny. Mężnie się oparł tyranowi y czci, która pod tym baldachinem bywała Chrystusowi Panu, nie chciał oddać Tatarze plugawemu, który podawał mu boty swe krwią niewinnych chrześcian zbroczone do pocałowania. Ale on odpowiedział: «Chrystus móy, którego chwalę, może mię wyrwać z reku twych tyranie; co ieśli nie zechce, wiedz o tym baszo, iż ciebie za boga chwalić nie będę ani ia nóg twoich prędkich na wylewanie krwi chrześcianskiej całować będe». Na które słowa rozgniewany Kantymir sam szablą swoią dwie ranie mu zadał, w głowę iednę, drugą w ramię, od których on ś. zakonnik umarł szczęśliwie»[2] (к⟨артка⟩ 5).

Точка 14 подає, хоч у загальній формі, подробицю, на мою думку, важну для означення часу написання «Руської достовірної літописі». Сказано там, що в 30 і, певно, також пізніших роках ляхи, крім податкових тягарів, накладаних на вбогу людність, «козаков знатнѣйших тайно, а началнѣйших явно захвативая, различними смертьми убивали». Се може відноситися до тих козацьких старшин, що в часі польсько-козацьких війн діставалися в руки полякам і бували карані різними, іноді дуже жорстокими родами смерті, але правдоподібніше натякає на інтригу, якої

---

[1] Реляцію про сю битву див. Ambroży Grabowski, op. cit., I, стор. 241—242.

[2] Страшний тиран сів під балдахіном, викраденим з одного костьолу святокрадською рукою його ординців, і звелів привести до себе святого бранця, кармелітського монаха, бажаючи, щоб він чолом йому вклонився, як земному богові. Той же мужньо спротивився тиранові і шани, яка під тим балдахіном віддавана була Ісусові Христу, не хотів віддати поганому татаринові, що подавав йому свої чоботи, змочені кров'ю невинних християн, аби той їх цілував. Він сказав: «Мій Христос, якого я славлю, може мене вирвати з твоїх рук, тиране; не хочу я,— знай про те, башо! — тебе, як бога, хвалити, не буду й ніг твоїх, швидких на пролиття крові християнської, цілувати». На ці слова розгніваний Кантемір сам шаблею своєю завдав йому дві рани, одну в голову, другу в плече, від яких цей святий монах щасливо помер» *(польськ.).— Ред.*

жертвою мав упасти Хмельницький, якого в часі спокою, тільки на основі різних підозрінь та доносів, гетьман Потоцький велів полковникові Кречовському* арештувати і навіть самовладно умертвити. Се стверджувало би догад, висловлений уже вище, що ся пам'ятка козацького літописання була зложена не раніше, але й не дуже пізніше 1648 року.

Точка 15, в якій автор під р. 1631 зазначує смерть митрополита Іова Борецького і настання на митрополію молдавського воєводича Петра Могили, який відібрав від уніатів київський Софійський собор, свідчить про те, що автор, крім козацьких інтересів, цікавився також справами православної церкви.

В точці 16 під р. 1633 оповідає автор про похід козацького гетьмана Сулими на Азовське море. Відомість у тій формі, як її маємо у нашого літописця, остільки недокладна, що Сулима після походу на Азовське море 1633 р. напав на свіжозбудовану польську твердиню Кодак і вирізав у ній польську залогу, що не надіялася нападу, та, виданий опісля гетьманові Конєцпольському, власне за се був покараний смертю в Варшаві.

В точці 17 автор оповідає коротко про повстання Павлюка і битву під Кумейками 1637 р., не зазначуючи, що в тій війні брав участь також Богдан Хмельницький у числі тих реєстрових козаків, що тоді станули проти польського війська, і що під Боровицею написаний був від імені козаків, але, певно, не самими козаками капітуляційний акт, під яким міститься підпис Богдана Хмельницького як писаря військового[1].

---

[1] Diariusz transactiey wojenney między woyskiem koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiąca grudnia, przez Jasnie Wielmożnego I. mci pana Mikołaja z Potoka Potockiego, woiewodę bracławskiego, hetmana polnego koronnego, generała podolskiego, kamienieckiego, laticzowskiego, nizińskiego &c. &c. Starostę szczęśliwie zaczętey y dokończoney. Za dozwoleniem Starszych wydany przez W. Oyca Simona Okolskiego, Zakon. Dom. S. Kaznodzieię Woyskowego. Jędrzey Jastrzębski, roku pańskiego 1638» (Оссол⟨ińських⟩ бібл⟨іотека⟩, старі друки, ⟨число⟩ 11431). На карті 15 ч. згадано козацьких полковників у Білій Церкві, старого Ячиненка і молодого Клишу; к⟨артка⟩16 v. подає відозву Карпа Павловича Скидана, полковника війська запорізького, з дати з Чигирина 24 жовтня 1637, яку підписує власноручно Роман Попович, писар полковий. К⟨артки⟩ 44—46 містять акт піддання і присяги козаків, підписаний Богданом Хмельницьким іменем цілого війська як писаря військового, під Боровицею в навечір'я різдва 1637 р.

Цікаво, що «Руська достовірна літопись» нічого не згадує про війну поляків з Острянином і Гунею 1638 р.* Коли на основі вищецитованої реляції Окольського * можна припустити, що Хмельницький 1637 р. разом із чигиринськими реєстровими казаками як їх сотник брав участь у війні і то по стороні Павлюка проти польського війська, то в війні з Острянином і Гунею він правдоподібно не брав уділу, і в другій брошурі Окольського п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Kontynuacya ekspedycyey woienney Imci panów hetmanów z kozaki odprawioney w r. 1638», виданій у Кракові 1639 р., ім'я Хмельницького стрічаємо два рази, а власне раз під днем 9 вересня 1638 р. в числі депутатів реєстрового козацтва до короля (С. Величко, op. cit, IV, стор. 275), а другий раз у числі старшини в ранзі чигиринського сотника (там же, стор. 283). Коли під капітуляційним актом 1637 р. Хмельницький підписався «іменем запорізького війська писар військовий», то се не значить, як коли б він був колись постійним військовим писарем у Січі, а тільки значить, що моментально заступав місце писаря в збунтованій армії. Таким самим військовим писарем в капітуляційнім акті 1638 р. виступає Мартин Незнанський, «писар на той час войсковий» (С. Величко, op. cit., стор. 270). Постійна назва, якою наділяють Хмельницького думи, «козак лейстровий, писар військовий», полягає на непорозумінні, бо в ряді реєстрових козаків Хмельницький був сотником. На такім самім непорозумінні полягає також оречення Коховського, який подає, що Хмельницький у своїй промові до козаків перед утекою на Запоріжжя зимою 1647 р. між іншими своїми заслугами покликався також на те, що був давніше «notarius exercitus Zaporoviensis»[1].

В точці 18 «Руська достовірна літопись» подає досить просторе оповідання про похід 4 000 козаків на Дін* і здобуття ними в спілці з донськими козаками Азова в р. 1637, епізод сам собою цікавий, якого історичності нема інтересу тут справджувати.

Остання відомість «Руської достовірної літописі», яку Лукомський подає у своїм доповненні до руського перекладу дневника Окольського про війну поляків з Острянином і Гунею 1638 р., датована р. 1639 і оповідає епізод про оглядини Конєцпольським відновленої твердині Кодака

[1] Писарем війська запорозького *(лат.)*. — *Ред.*

і про слова Хмельницького, сказані при тій нагоді польському гетьманові. З того, що знаємо від Боплана* про збудування Кодака і його пізніше відновлення та укріплення по нападі Сулими, можемо спростувати сю дату на р. 1636, коли Конецпольський зі значним числом свойого війська протягом чотирьох місяців працював над укріпленням Кодака, поки не довів його до кінця.

Із пізніших козацьких літописців користувався «Руською достовірною літописсю» головно Грабянка, якого твір був писаний у першім десятилітті XVIII в. і докінчений в р. 1710. Виписки з «Руської достовірної літописі» містяться у нього на стор. 25—31 київського видання 1854 р. Грабянка користується тим старшим літописцем досить свобідно, плутаючи іноді зовсім безцеремонно. І так, виписавши на стор. 25 відомість про похід Сагайдачного на Кафу з р. 1606, він додає ось яку історичну нісенітницю: «Так же року 1608, за Жикмонта, короля полского, не требуючи уже к себѣ в помощ войска Запорожского, собра з Украини козаков и потяг гетман коронній Жолковскій на Цоцору з ляхами и козаками. Между же ими бѣ в то время и Михайло Хмелницкій, сотник над козаками». Розуміється, се відгук оповідання про битву на Цецорі з р. 1620, яке Грабянка подає зараз же на стор. 26, не дбаючи на хронологічну суперечність з попереднім. Так само некритично користується він тим літописцем і далі, подаючи, пр(иміром), на стор. 30, що твердиня Кодак збудована була аж 1639 р., чого «Руська достовірна літопись» не каже так виразно.

Пізніший о десять літ козацький літописець Величко, очевидно, не мав під руками «Руської достовірної літописі», але з двох уступів його оповідання про Хмельницького видно, що традиція «Руської достовірної літописі» дійшла до нього, мабуть, в усній передачі. І так на самім початку свойого оповідання він подає зовсім белетристичну перерібку історичної анекдоти про обзорини Кодака. Подаю сю перерібку в повнім тексті в перекладі на нашу мову.

«Не міг я дійти того і дослідити з книжкових історій, якого власне року оснований і докінчений у Польщі славний і сильний замок бродський. Того тільки дійшов я з оповідання деяких польських шляхтичів, що Зіновій Богдан Хмельницький, свобідний і значний син шляхти руської, пробував у Польщі в уряді конюшого у вельможного пана Потоцького, фундатора бродського замку, в ту

пору, коли той замок був зовсім на укінченні. І коли той Потоцький з многими і високими, рівними собі особами з польської шляхти прибув до Бродів, щоб оглянути ту свою фундацію бродського замку, тоді з тим своїм товариством, ходячи по бродських валах, тішився дуже, що його старанням і коштом здвигнена така значна і велика твердиня. Чуючи від своїх товаришів многі похвали собі і захвалювання тої твердині, яку всі називали нездобутою, він обернувся також до свойого конюшого Богдана Хмельницького, що недалеко від нього ходив по тих же валах, а задля своєї природної чемності, розсудливості й науки мав у свойого пана велику прихильність, і запитав його такими словами: «Пане Хмельницький, як видається тобі ся твердиня? Бо я вважаю, і всі признаються, що вона нездобута». Тоді Хмельницький, забуваючи про лиху, оскільки в підпитім стані, фантазію свойого пана, дав на панське слово необережну таку відповідь: «Ясновельможний пане добродію, що рука людська зробить, те й зопсувати може». Що хоч було правда, одначе та відповідь Хмельницького дуже вразила пана Потоцького. Хмельницький зразу не завважив того, але, перестережений від своїх товаришів, а особливо від слуг, найближчих до панського боку, з якими мав добрі відносини і приязнь, дізнався від них, що ще сього самого дня від панського меча мав стратити свою голову. Тоді, не дожидаючи тої смертної чаші, коли почали приготовляти панський обід у новозбудованих замкових будинках, він, Хмельницький, вийшов із замку на свою кватиру в місті Броди; тут, забравши свої найліпші коні і зложивши на них, що було тоді при нім рухомого добра, рушив зі своєю челяддю поспішно і без оповіді в намірену дорогу. Поки прийшло до половини панського обіду в бродськім замку, Хмельницький тим часом здужав улузати три або чотири милі. В половині обіду, коли пан Потоцький уже добре загрів чуба вином, велить свойому покойовому винести собі з кімнати палаш, а другому слузі велів покликати конюшого Хмельницького. Той слуга, не знайшовши Хмельницького в усім замку, побіг на його кватиру і там від домашніх одержав таку відомість, що Хмельницький, посідлавши та нав'ючивши свої коні, рушив поспішно з кватири, не сказавши нікому куди. Коли слуга приніс пану Потоцькому сю звістку про виїзд Хмельницького з Бродів, тоді всякий догадався, що Хмельницький навіки покинув свою службу,

уходячи від панського гніву. Пан Потоцький, почувши сю вість про виїзд Хмельницького, тим дужче розсердився і зараз велів своїм слугам найліпшими своїми кіньми гнати за Хмельницьким і завернути його до себе. Ся погоня за Хмельницьким хоч і була, але надармо, бо Хмельницький, не дігнаний, без ніякої перешкоди щасливо з Бродів прибув на Вкраїну. Де, проживши якийсь час і обізнавшися з добрими козацькими молодцями, заїхав з ними на Низ до Запорізької Січі. А там, пробуваючи кілька літ, набирав потрібних собі відомостей працею і трудами воєнними, ходячи з запорізькими козаками полем і морем за воєнним промислом під бусурманські оселі і в воєнних пригодах не жмурячи свого ока перед ворогом. За те мав особливу честь і повагу у запорізького війська. А коли нарешті затоскував у Запорізькій Січі, від'їхав до міст українських, малоросійських і, осівши в чигиринськім повіті, оженився з панною Анною Сомківною, з якою сплодив двох синів, Тимоша і Юрія і третю дочку Єлену. Але що був письменний і в службі реєстрових козаків визначний, а в воєнних пригодах проти бусурман (особливо на Чорнім морі з 10 000 козацького війська р. 1621 за панування в Польщі Жигмонта III і його сина королевича Владислава, в часі війни польської під Хотином і з Османом, царем турецьким, і в інших часах та випадках) завсіди оказував королеві польському і Речі Посполитій дуже значні і всякої надгороди гідні прислуги та заслуги, задля того від короля Жигмонта і його сина королевича Владислава та від Речі Посполитої одержав певну часть грунтів і земель у чигиринськім повіті в Суботові собі, надану і вічним привілеєм королівського мандату стверджену, і, живучи на тих своїх добрах, осадив слободу Суботівську і почав дороблятися на ній значного маєтку. Тому позавидів ворог людського добра і через свій знаряд, Чаплинського*, вигнав Хмельницького на якийсь час із дому та маєтності на Запоріжжя» (В е л и ч к о, op. cit., I, стор. 11—14).

Вже Максимович при кінці 1860 р. підніс повну неісторичність оповідання Величка про втеку Хмельницького з Бродів (Собрание сочинений, т. I, стор. 450—452), вказуючи на джерело сеї вигадки, а власне наказ гетьмана Миколи Потоцького, даний при кінці 1647 р. переяславському полковникові Кречовському, якнайшвидше арештувати або й умертвити Хмельницького, про який наказ

Кречовський повідомив Хмельницького листовно і тим остаточно спонукав його до втеки на Запоріжжя. Друга складова часть оповідання Величка, се, очевидно, анекдота про оглядини Кодака, яку Величко, як сам запевняє, взяв із оповідання якогось шляхтича.

Другий слід впливу «Руської достовірної літописі» у Величка — се його натяк на морську побіду Хмельницького над турками в 1621 р. Коли не вважати той натяк пізнішою інтерполяцією в літопис Величка, то можна припустити також, що він дійшов до нього через усну передачу. Основувати на оповіданні Величка твердження про довголітній побут Хмельницького в Запорізькій Січі, про який нічого не знає ані «Руська достовірна літопись», ані жодне з найстарших джерел, нема найменшої підстави. Так само безпідставними треба вважати усі пізніші відомості про кількаразовий побут Хмельницького в Варшаві, а особливо в справі його спору з Чаплинським. Безсумнівним історичним фактом треба вважати одноразовий побут Хмельницького в Варшаві при кінці 1638 р. по закінченні війни з Острянином і Гунею, в якій він, тоді чигиринський сотник, певно, не брав участі, а тільки був одним із депутатів реєстрових козаків, вибраним спеціальною комісією в Києві.

Для характеристики пізнішого козацького літописання, а особливо Самійла Величка, вважаю не зайвим навести тут у дослівнім перекладі признання самого Величка про головне джерело його відомостей про Хмельницького — поденні записи та матеріали Самійла Зорки*, буцімто секретаря Хмельницького від самого першого його побуту в Січі в грудні 1647 р. Ось що читаємо у Величка, т. I, стор. 54.

«В той час, коли Хмельницький із Чигирина прибув до Січі, були на Кошу два писарі дуже добрі і в писарських ділах слов'янською та польською мовою добре вправлені: один, старший, Степан Брацлавський, а другий, молодший, Самійло Зорка з Волиня. З них старший лишився на Кошу, а молодого пустили з Січі з Хмельницьким, з яким був також у Криму. І весь дальший час протягом війни козаків з поляками той Зорка, зістаючи писарем і секретарем при Хмельницькім, знав дуже добре всі діла та розмови і описував їх докладно і просторо в своїм дневнику. Той дневник був у мойого товариша, Сільвестра Биховця, військового канцеляриста. Його батько, Іван Биховець, був канцеляристом при тогобічних (т(о) зн(ачить) правобічних) чигиринських гетьманах і там переписав був собі

той дневник подій Хмельницького. І з нього ж і я, дістав-ши його від названого його сина, а мойого товариша, дуже скорочено вичерпавши і винотувавши потрібніші та важ-ніші воєнні діла Хмельницького, потрудився виложити і висловити їх у отсій книзі. А що в тім дневнику вище-названого Самійла Зорки були дослівно переписані (в ориг(іналі) «ретелне положени») листовні кореспонденції Хмельницького про тодішні справи та події до посторонніх монархів та володарів, але я їх, хоч і дуже були мені по-трібні, лишив без переписання, раз, для короткості опові-дання, а по-друге, для браку свобідного на се часу, бувши раз у раз зайнятий та обтяжений ненастанними і щоденними писарськими ділами в військовій канцелярії».

А проте той сам Величко майже на кождім кроці діяль-ності Хмельницького подає просторі листи та універсали, в яких аж надто виразно пробивається стиль і тенденція радше мазепинщини, як хмельниччини. Що, одначе, той сам Величко, хоч, без сумніву, талановитий белетрист, умів критично глянути на історичне джерело, бачимо з його дописки до перекладу «Kontynuacyi» Окольського про війну 1638 р. з Гунею й Острянином, яку я тут цитував замість польського оригіналу. «Увидѣвши и вычитавши, чителнику ласкавый, тот Окольского «Діаріуш» з печат-ного польского на славянскій язык переведеный, увидѣлем в нем много непотребных, панагиричных речей и несправ-ный перевод неискусного переводчика. Для чого намѣри-лем был и перевод тот лучше исправити, и панагиричніи викинути речи. Леч розсмотрѣвши ся, абим тим не укрив-дил чителника, ничого не дерзнулем в оном перемѣнити, развѣ мало що на мѣсцах приличних приложилем з лѣто-писца козацкого» (С. В е л и ч к о, op. cit., IV, стор. 290). З того «козацького літописця», в якім треба бачити дже-рело, окреме від «Руської достовірної літописі», Величко наводить досить просторе оповідання про прихід Філо-ненка* до козацького табору над Старцем, далі про посоль-ство Хмельницького до короля, про напад козаків із Запо-ріжжя на Чорне море 1638 р., про татарський напад на околиці Корсуня та Переяслава в р. 1640, про вступлення на престол у Росії царя Олексія Михайловича в р. 1644, про велику саранчу на Вкраїні в р. 1645, про польський авантюрний похід на козацького ватажка Півтора Кожуха* в тім же році зимою і про смерть Петра Могили в початку марта 1647 р.

2. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ЧАПЛИНСЬКИЙ І БАРАБАШ *

На початку літопису т(ак) зв(аного) Самовидця* маємо ось яке оповідання:

«В Чигиринѣ мѣстѣ мешкал сотник Богдан Хмелницкий, козак росторопній в дѣлах козацких военних, и у писмѣ бѣглій, и часто у двора королевского в поселствѣ будучій. И подчас бытности своей с козаком значним переясловским, з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливим бил королевѣ его милости), и упросили писмо албо привилей на роблення челнов на море мимо вѣдомость гетманов коронных, що и одержавши, тое скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот час у вышѣ мененованного Хмелницкого подстаростій чигиринскій Чаплинскій, зостаючій от Конецполского, отнял хутор с пасѣкою и млином на урочищи Суботовѣ, полтори милѣ от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмелницкому. И Хмелницкій, видячи, же оного вѣчистіе добра оному кгвалтом видрано, старал ся фортелем, жебы тот привилей, данній от короля от его милости на роблення чолновное волное козаком достати, що и доказал: бо маючи в дому своем у гостях того Ілляша Ормянчика переясловского, и у оного вивѣдавши ся о схованню того привилея, упоивши оного, ключ у пяного узявши, послал своего посланця по тот привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному і привѣзл его посланець. И так з оним привилеем Хмелницкій за пороги поишол и козаком ознаймил, же на волности козацкіе мѣет привилей короля его милости; до которого много войска козацкого почало ся горнути. А же на Запорожу зоставати не могл задля залоги, которая на тот час с полковниками лядскими посполу з жолнѣрами зоставала, поишол на Низ ку мору, на поля к Лиману, и там войско ку оному купило ся, утѣкаючи от полковников лядских. Которого Хмелницкого полковникове посилали на тіе поля имати и розгромити, але оній тих посланних лядских погромил, а козацтво до оного пристало. И так Хмелницкій видячи, же юже учинил задор з ляхами, и своего набытку албо кгрунтов жалуючи, вислал своих посланцов до хана кримского, чинячи з ними згоду и пріймуючи братерство, жеби ему помагали войска лядскіе зносити; що хан кримскій с солтанами и ордами з радостію на тое позволив, и прислави

своих значних мурз до Хмелницкого, межи собою присягу з обоих сторон виконали на Низу, и зараз хан посилает з ордами великими Тугай-бея* до Хмелницкого. С которою ордою Хмелницкій на Запороже наступил, до которого все войско, зостаючее на Запорожу, пристало, и Хмелницкого собѣ за старшого приняли»[1]. Як бачимо, оповідання майже наскрізь недоладне і зовсім позбавлене органічного зв'язку. Факт відібрання Хмельницькому хутора Чаплинським ніяк не в'яжеться з викраденням королівських паперів у Ілляша, якого назва Барабаш навіть не відома авторові. Королівські привілеї, що могли мати значення для городового козацтва, не могли мати ніякого значення на Запоріжжі. Автор не знає нічого про побут Хмельницького в Криму і подає натомість зовсім абсурдну відомість, що Хмельницький із якимись многочисленними козаками пробував довший час на Низу в чистім полі і відтам вів переговори з кримським ханом. Усе те показує, що автор літопису Самовидця про початок і причини повстання Хмельницького мав дуже скупі та неясні відомості. Се й не здивує нас, коли пригадаємо, що літопис Самовидця писаний значно пізніше по смерті Хмельницького, правдоподібно, між роками 1672—1702, і що автор, живучи переважно в Лівобережній Україні, подає загалом скупіші і недокладніші відомості про Правобережну Україну, а особливо про часи Хмельницького. Пишучи початок свойого літопису, він, певно, не мав у руках першого видання поеми Твардовського «Woyna domowa z Kozaki y Tatary», що вийшло в Кракові 1660 р., в якім події, що дали привід Хмельницькому до втеки з Чигирина і до почину повстання, оповідано досить докладно. Ось оповідання Твардовського:

CHMIELNICKI SKĄD SIĘ WZIĄŁ?

Jest posada niemała, chorążemu tedy
Koronnemu poddana, a starych niekiedy
Kozakow kolonia, niźli fozą nową
Starostwa tam nastały, Czechrynem ją zową.
Gdzie Chmielnicki nieiaki futor blisko mając,
Nie owszem mąż wzgardzony: ile ktory znaiąc

[1] Лѣтопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложеніем трех малороссійских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического», издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов. Киев, 1878, стор. 5—7.

Y woynę y litery, woysku nie mniey wzięty;
Jako ztąd był humorem niezmiernym nadęty,
Że kiedy król Władysław woynę oną knował
Przeszkodzoną do Turek, z nim komunikował,
Naprzód o tym, i wielki regiment mu dawał
Morskiey wszystkiey armaty. Więc na tym przestawał,
Cożkolwiek miał na szable do tego futoru
Gruntu wymierzonego. Aż jako z dozoru
Y iego w tym zabiegów poszęła się sadzić
Za czasem tam słoboda, wnet mu to zawadzić
U zawisnych musiało. Bo Czapliński zatym,
Nie kształt bydź rozumiejąc chłopu tak bogatym,
Y w miasta się fundować, pod nim ją uprosił.
Więc gdy ów pokrzywdzony o tym się z nim znosił,
Wrzucon za tym do turmy kilka dni przesiedział,
A patrona nie maiąc, co rzecz z tym, nie wiedział.
Że po tym na przyczynę własney jego żony,
Nic nie wziąwszy, przynamniey wolno wypuszczony.
Z którego alterując w sobie się niewdzięku,
Snadź zaraz to wyzionał, że miał szablę w ręku.
Ani jeszcze Czapliński pobrał mu ostatka:
«Żyie Bóg, i kozacka nie umarła matka».
Jakosz tylko wyszedszy począł wnet społkować
Z malkontenty drugiemi i coś już budować.
Że hetman przestrzeżony list do Krzeczowskiego,
Pułkownika na ten czas Pereasławskiego,
Poszle o tym, koniecznie, żeby go poimał,
Y do informacyey dalszey swey zatrzymał.
Który iednak swoie z nim mając zachowanie,
Dał i owszem przestrogę, owo mu pisanie
Pokazawszy umyslnie, żeby czuł o sobie.
Jakosz dosiadł rączego w oney zaraz dobie[1].

[1] Хмельницький звідки взявся?

Є селище немале, хорунжому тоді
Коронному піддане, а колись старих козаків
Колонія, згодом новим кріпосним валом
Староства там утворено, Чигирином його звуть.
Там неподалік Хмельницький хутір мав;
Був він чоловік неабиякий: багато чого знав —
І військову справу, і грамоту, і у війську був славний,
А тому пихою незмірною переповнився
Так, що коли король Владислав оту війну замишляв,
Що їй перешкодили, він з ним радився
Спочатку про неї і великий полк йому давав
Усього морського флоту. Той на це погодився,
Трохи мав він землі біля свого хутора,
Виміряної шаблею. Та коли з дозорців
І його зусиллями почала з часом
Селитися там слобода, їм стали на перешкоді.
Бо ж ото Чаплинський
Заздрив йому, бачачи чоловіка такого багатого,
І вмовив слободу на його землях поставити.

По міфологічних рефлексіях автора оповідається далі:

Tedy ile zmoże,
Przybrać sobie drużyny, wprzód na Zaporoże
Końmi zbieży rączymi. Zkąd się nie wracając,
A tylkoż do hetmana listki posyłając,
Zdradziecki ten postępek swój wymawiające,
A prócz na Czaplińskiego się uskarżające,
Czym by go tak zatrzymał, prosto szedł do Ordy.
Gdzie wspomniawszy Tatarom przeszłe swe akkordy,
I posiełki dodane ich Sangiereiowi,
Wzajem prosi o pomoc. Długo ta hanowi,
Długo twarz podeyzrzana. Co by to za zgodą
(Gdysz podobniey ogniowi pojednać się z wodą)
Skliić mieli? Ale gdy zastawił w tym syna,
A sam przysiągł na szablę, zaraz poganina
Tym uchwycił. Który jusz swoie miał przyczynki
A dotąd zatrzymane sobie upominki
Dawno do nas, że pierwey każe się co pręcy
Siedmiom z nim nagotować Tatarom tysięcy,
Toż się sam obiecując, iedno by z północy
Woyska mu nadciągnęły, w prętkiey bydź pomocy[1].

В обох виданнях поетичної повісті Твардовського, першім, що обіймає тільки час 1648 і 1649 р., і другім, посмертнім і повнім, виданім у Каліші 1681 р., се оповідання читаємо на стор. 5—6, у першім виданні поправніше, як у другім.

Та коли той, покривджений, про це хотів з ним вести переговори,
Його кинули до в'язниці, де він кілька днів просидів,
А не маючи патрона, що робити не знав.
Потім, з огляду на власну його жінку,
Нічого не взявши, той вільно відпустив його.
Тяжко переживав у собі ту образу,
Здається, він зразу це відчув, бо мав шаблю в руці.
Іще Чаплинський не відібрав у нього решти —
«Живий бог, і козацька ще не вмерла мати».
А як тільки вийшов, почав він змовлятись
З іншими невдоволеними і щось замишляти.
Тоді гетьман, попереджений, послав листа
До Кжечовського, на той час полковника переяславського,
Щоб він його негайно спіймав
І до наступних розпоряджень щодо цього тримав.
Той, однак, маючи з ним свої справи,
Справді його застеріг, отой до нього лист
Показавши навмисне, щоб він остерігався.
А той відразу ж осідлав прудкого коня *(польськ.)*.— *Ред.*

[1] Тоді, скільки зміг,
Набрав він собі загін й спочатку на Запоріжжя
Кіньми швидкими втік. Звідти, не вертаючи,

Сучасний Твардовському польський історик Йоахім Пасторій*, що жив у Варшаві і стояв близько до королівського двора, присвятив свою книжку «Bellum Scythico-Cosacicum seu de Coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis russicae contra regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Ioanne Casimiro profligata» (Dantisci, anno 1652, 4°, стор. 16 ненум⟨ерованих⟩, 269 нум⟨ерованих⟩ і ще 3 ненум⟨ерованих⟩) головно звеличанню мудрості, хоробрості та щастя короля Івана Казимира. Його оповідання обіймає час лише від кінця 1647 до кінця вересня 1651 р. Се, як висловлюється автор у титулі: «narratio plenioris Historiae operipraemissa»[1], тимчасовий нарис, за яким мала слідувати повніша історія. У своїй дедикації королеві автор, між іншим, зазначує, що король Ян Казимир у тих перших роках свойого панування поніс три родинні страти, а власне дочки, потім сестри, а нарешті одного сина. В оповіданні про історичні події він хоч старається філософічно освітлювати кождий факт, усе-таки не фантазує[2] і досить вірно держиться дійсності, тільки декуди дуже скупий на деталі.

Схарактеризувавши у вступі українських козаків (стор. 1—4), автор ось що оповідає про початки діяльності Хмельницького: «Їх ватажок і справець бунту

А лише до гетьмана листи посилаючи,
Що зрадницький цей вчинок виправдовували,
А також на Чаплинського скаржився,
Що той його ув'язнив, пішов прямо в орду.
Там, нагадавши татарам про свої минулі угоди
І про допомогу, подану ним їхньому Сангерею,
З свого боку, попросив підмоги. Довго ханові,
Довго було йому це обличчя підозрілим,
Що б то за згоду (бо подібна вона
до згоди вогню з водою) вони склеїти могли?
Та коли в заставу послав він свого сина,
А сам присягнув на шаблі, відразу поганина
(Котрий ще мав на те свої причини та ще отримані
До того дарунки) він цим взяв.
Спочатку звелів татарам якнайшвидше
Приготувати сім тисяч війська;
Обіцяв, як з півночі війська надійдуть,
Швидко прийти на допомогу *(польськ.)*.— *Ред.*

[1] Оповідь, що передує повнішій історичній праці *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Проте не можна відмовити йому фантазії, коли число війська, яке поставила Україна супроти поляків у перших роках Хмельниччини, українців і татар разом, подає на міліон і 200 тисяч (ter quadringentorum prope millium) (стор. 2).

Богдан Хмельницький був козак, старої міліції (реєстрового козацького війська), і окрім володіння оружжям, якого навчився в попередніх війнах, був також трохи обізнаний з письмом (literarum non rudis)[1], що рідко трафляється у сих варварів. Отим-то вперед із рядового він став сотником, потім послом козацьким до короля й сойму, нарешті був писарем того реєстрового козацького війська, яке з довільного і безмежного зразу числа зведене до 6 000, служило під польською командою, проти якої вже й давніше не раз бунтувалося[2]. Але сей чоловік видався хороброму королеві Владиславу IV, який приготовляв довгу війну, здібним на проводиря цілого козацького війська, що мало бути головним органом тої війни і для неї мало бути значно побільшене. Се вбило його в пиху, а коли з волі Речі Посполитої до зовнішньої війни не дійшло, він шукав роботи дома, а зайшовши припадково в сварку з Чаплинським, підстаростим Конецпольського, за межі своєї землі, дійшов до того, що за приватну зневагу, вчинену йому, на його погляд, постановив помститися публічним лихом. Спільників для свойого проступка знайшов легко в місцях, де всі пам'ятали про давню свободу і де в надії та бажанні тої свободи спокій видавався тяжким як основа неволі. З ними він утік до звичайного пристановка козаків, на запорізькі острови» (стор. 5—7).

Вже в маргінальній ноті до передмови сеї книжки Пасторій зазначив, що про події 1648—51 рр. має написане просторіше оповідання, основане на документах та споминах видних діячів того часу, між іншими на дневнику князя Радивила*. Се оповідання вийшло друком, одначе, аж 1680 р., що був роком смерті самого Пасторія, як бачимо з двох посмертних віршів на його пам'ять, надрукованих після його передмови. Ся книжечка має титул: «Joachimi ab Hirtenberg Pastorii Historiae Poloniae pars prior. De Vladislai IV, regis extremis, secutoque inde interregno, et Joannis Casimiri electione ac coronatione. Interserta Cosacorum et Tataricae simul gentis descriptio, ac multa alia. Gedani, 1680». Із кінця передмови до сеї книжки, що має дату 2 мая 1680 р., довідуємося, що Пасторій належав до духовного стану, був апостольським протонотаріем холм-

[1] Не неосвічений *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Автор, очевидно, натякає тут на бунт Павлюка з р. 1637, в якого війську був Хмельницький і одинокий раз під капітуляційним актом підписався писарем війська запорізького.

ським, каноніком вармінським і парохом гданським, а надто королівським секретарем. Із досить довгого ряду його писань латинською мовою варто зазначити трактат про початки Сарматії* і головний твір «Florus Polonicus», що в XVII—XVIII вв. мав багато видань і з'єднав Пасторію прозвище лехітського Лівія*.

«Historia Poloniae» Пасторія складається з 6 книг і доводить оповідання до Переяславської угоди 1654 р. В першій книзі заслугує на увагу простора характеристика козаків (стор. 10—26) і характеристика татар (стор. 39—70). Про початки Хмельницького довідуємося (стор. 27), що він 1638 р., по втихомиренню бунту Острянина, з двома іншими козаками був послом до короля, в реєстровім війську дослужився рангу сотника, володів латинською мовою і що вже гетьман Конєцпольський за щось підозрівав його, натомість король Владислав IV мав намір зробити його гетьманом козацького війська з 12 000 людей, що мало розпочати війну з Туреччиною. На стор. 31—35 оповідає Пасторій трохи просторіше пригоду Хмельницького з Чаплинським буцімто на основі листа Хмельницького до гетьмана Миколи Потоцького. Автор не наводить того листа, але оповідає своїми словами досить риторично, що Хмельницький на території Чигирина мав маєтність, одідичену по батькові. Той батько, шляхтич родом із Литви, жонатий із русинкою, мав маєтність, надану від гетьмана. В битві під Цецорою він дістався до неволі і був завезений до Туреччини, а його сина взяли татари до Криму, відки його викупила мати. Відтоді він жив дома, займаючися господаркою, поки Чаплинський, одержавши маєтність від гетьмана Станіслава Конєцпольського, не прогнав Хмельницького з його посілості. Коли не помогли просьби й переговори з сином Конєцпольського, Хмельницький удався до короля до Варшави, але й се не помогло йому, бо від Чаплинського за забрану посіліть він одержав ледве 50 зл(отих). Надто Чаплинський у Чигирині велів прилюдно побити сина Хмельницького і грозив йому самому. Небезпеку положення Хмельницького побільшили доноси козацького сотника Романа Пешти, так що нарешті на розказ молодого Конєцпольського його арештовано. З в'язниці він вийшов тільки завдяки поруці свойого приятеля полковника Станіслава Кричевського і, не чуючи себе безпечним у Чигирині, втік на Запоріжжя. Пасторій додає (стор. 35), що пізніше, по смерті короля Владислава IV,

Хмельницький перед козаками хвалився, що коли усно жалувався королеві на свою кривду, король показав йому шаблю, яку мав Хмельницький при боці як знаряд до шукання справедливості[1].

Одним із немногих освічених європейців і письменників, що мали нагоду бачити на власні очі Хмельницького і розмовляти з ним, був Альберто Віміна*, родом із венецького присілка Беллуни, що, пробувши досить довго в Відні, а по тім два роки в Польщі, в Варшаві, літом 1650 р. був висланий до Хмельницького до Чигирина, відки вернув до Варшави з кінцем червня. Відомість про се його посольство на основі актів віденського архіву міністерства справ заграничних подав д-р Мирон Кордуба* в «Записках Наук⟨ового⟩ тов⟨ариства⟩ ім. Шевченка», з р. 1907, кн. IV, стор. 51—89. Там же, стор. 57— 8, подано декілька відомостей про життя Віміни і реєстр його творів, а власне трьох: 1. «Historia bellorum civilium Poloniae», вид⟨ана⟩ в Венеції 1671 р., 2. «Irruptio Moscorum in Poloniam et notitia Mosciae», мабуть, ще не оголошена друком (так догадується д-р Кордуба) і 3. «Relatione dell' origine e dei costumi dei Cosaccai», вид⟨ана⟩ з рукопису проф. G. Ferraro в р. 1890 і перекладена на російську мову та опублікована Н. Молчановським* у «Киевской старине»* р. 1900, кн. I, стор. 62—75 п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком» (1656 р.). Молчановський подає титул книжки Віміни поіталійськи: «Storia delle guerre civile di Polonia di don Alberto Vimina Bellunese» і зазначує, що сей твір цитує Костомаров у своїй монографії про Богдана Хмельницького.

Маючи змогу покористуватися сим твором, якого примірники находяться в бібліотеках Оссолінських і міського архіву у Львові, подаю тут поперед усього докладно титул і опис книжки. Се звичайне 4°, 4 ненумеровані і 368 нумерованих сторін п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Historia delle gverre civili di Polonia diuisa in cingue libri. Progressi dell' armi

[1] Подаю се інтересне речення в оригінальнім тексті: «Quinimo postea rege mortuo iactasse is fertur, sibi cum iniurias suas et neglecta de satisfactione iussa regia quereretur, ostensum a principe, quem gestabat, gladium». ⟨Кажуть, що навіть пізніше, після смерті короля, він згадував, як король (коли він поскаржився на свої образи і на залишені без уваги королівські накази про сатисфакцію), показав йому на шаблюку, що була при боці (*лат.*).—*Ред.*⟩

moskovite contra Polacchi. Relatione della Moskovia e Svetia, e loro gouerni, di don Alberto Vimina Bellunese. Dedicata all'illustrissimo et eccellentissimo Signor Caualier Michel Morosini, per la Serenissima republica di Venetia ambasciatore ordinario appresso la santita di nostro signore papa Clemente X. Con le annotationi in margine di don Gio. Battista Casotti, Dottor di legge. In Venetia M. DC. LXXI. Appresso Gio. Pietro Pinelli Con licenza de' superiori e. privilegio». Оповідання про домашню війну між поляками і козаками складається з 5 книг на 270 стор. і обіймає події до половини 1652 р., кінчачи описом битви під Берестечком*. Опис московсько-польської війни з р. 1654 п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Breve racconto dei profitti dell' armi de Moskoviti contra la Polonia in Lituania» обіймає стор. 271—284. Далі на стор. 285—354 міститься «Relatione della Moscovia, dove consta il sito di quell' imperio, clima, costumi, religione, governo, force, ricchezze etcet. descritta dal medesimo auttore», а на стор. 325—368 міститься «La Svetia, osia epitome del governo, forze, entrate, condition d' huomini et altre osservationi del regno di Suetia e regia corte et motivi, on de si riffolse la regina Christina a rinontiare il regno. Di don Alberto Vimina Bellunese».

З передмови, підписаної Дж. Баттістою Казотті і датованої в Венеції 31 жовтня 1671 р., довідуємося, що книжка видана по смерті автора з рукопису, якого достарчив брат автора Леонардо. Із другої передмови «Al lettore» довідуємося, що автор довший час пробував у Відні і писав драматичні твори для віденського театру, в якім, очевидно, по тодішній моді панував італійський язик. На четвертій ненумерованій картці поміщено на обох сторонах по одній латинській вірші д-ра філ⟨ософії⟩ і мед⟨ицини⟩ Антонія Пери, першу на смерть Віміни:

Ergo Alberte iaces? Sic Te nox ultima tandem
Occupat? Aeternum sic Tibi lingua tacet?
Lingua etenim Moscos iam Te flexisse Scythasque
Scimus, Hyporboreo quotque sub axe rigent.
At non hac licuit rigidas mollire sorores,
Ferrea vel Stygiae frangere iura Deae.
Nimirum surda stat in exorabilis aure
Persephone, Lachesi verba nes ulla placent.
Si dura humano possent sermone moveri,
Tu poteras doctis fata movere notis![1]

[1] Ось той вірш у перекладі на нашу мову:

А ось як виглядає надгробний вірш, зложений із шістьох двостихів:

Hic iacet Albertus, prolixis ille viarum
Laxatus spatiis, hac requiescit humo.
Sauromatas adiit Moscamque orator in aulam
Missus, abhinc Scythicas venit ad usque domos.
Baltica dicentem stupuit regina trucesque
Submisere oculos ad sua verba Getae.
Frigora sed passus toties Aquilonis et acres
Riphoeas hiemes Sarmaticasque nives
Languorem exhaustis contraxit viribus, unde
Paulatim lenta tabuit ipse nece.
Nec lethum ingemuit, patriae sed verba iuvandae
Amplius ingemuit non superesse sibi[1].

Хоча, як було згадано, Костомаров користувався сею книжкою, проте можна сказати, що взяв із неї дуже мало, а при прагматичнім характері його оповідання подробиці, взяті з сеї книжки, пропадають у масі інших і не дають поняття про її властивий характер. На мою думку, книжка Альберта Віміни варта докладнішого визискання. В отсій праці я не можу сього зробити і тому подаю лише дещо, що торкається порушуваних тут тем.

До звісток про походження Хмельницького, кольпортованих у Західній Європі в другій половині XVII в., варто

На смерть Альберта Віміни

Так ось, Альберте, лежиш? Так тебе ніч остатня нарешті
Вкрила? Отак і повік вже замовчав твій язик?
Знаємо, що язиком москалів ти ворушив і скіфів
Всіх, що там мерзнуть у тих гіперборейських снігах.
Та не здолів той язик ізм'ягчити трьох сестер суворих
Ані залізний закон Стіксу* богинь ізломать.
Не дивота, бо стоїть невмолима глуха Персефона*;
Слів так солодких нема, щоб Лахезіду* вблагать.
Якби міг людський язик відмінити твердую Конечність,
Ти один був би здолів навіть Судьбу вговорить.

[1] Ось і сей вірш у перекладі на нашу мову:

Нагробний напис йому ж

Тут той Альберто лежить, що в житті далечезні дороги
В різних краях проходив, в сій спочиває землі.
В Польщі був і в москалів при дворах виступав яко речник,
І до козацьких також він заглядав домівок.
З подивом слухала слів його шведська потім королева,
Голос його зворушав навіть суворих татар.
Та перемерзши не раз від холодних вітрів і суворі
Зносячи зими в Москві, зносячи польські сніги,
Вичерпав сили й придбав у грудях невлічиму сухоту,
Що, ненастанно жручи, звільна вбивала його.
І не страшна була смерть йому; того лише пожалів він,
Як потішать вітчину слів не достало йому.

додати те, що подає Віміна (op. cit., стор. 6—7). Читаємо там: «Сей Хмельницький [в італійськім оригіналі Chimelniki] хоч варвар, походив із польської шляхти, т⟨о⟩ зн⟨а-чить⟩ був членом одної із значніших родин краю [nato fra le meno oscure famiglie del paese][1]. Є відомість, що його отець був литовським шляхтичем, який утік на Запоріжжя, щоб уникнути судової кари, яка засуджувала його на баніцію, що поляки називають інфамією, і позбавляла шляхетства. В своїй молодості він пройшов якусь гуманістичну школу в Кракові, в якій, як кажуть, робив добрі поступи. Тому-то був він далеко більш освічений, як звичайні козаки, які не мають ніякої науки, крім воєнної, що служить їм для розбоїв на Чорнім морі». Як причину бунту Хмельницького Віміна (op. cit., стор. 3) подає буцімто факт, що гетьман Конєцпольський, який умер в р. 1646, безправно відібрав Хмельницькому мале сільце Суботів*, а його син, королівський хорунжий, замість задоволити його жалобу, посадив його в темницю, зневаживши перед тим жорстоко. З темниці увільнили його приятелі, які допомогли йому втекти на Запоріжжя.

Оповідання про нещастя, яке спіткало Польщу через повстання Хмельницького, Віміна починає ось як: «Се нещастя мало початок у р. 1646, коли вмер гетьман Конецпольський і коли несправедливо відібрано невеличку оселю Суботів [в ориг. Sabbatouia] у славного козака [vn Cosacco di molto nome], що звався Богдан Хмельницький [в ориг. скрізь Chimelniki]. Не багато помогла судова тяганина простого чоловіка з гетьманським сином, і так само не мали щастя часті просьби до сойму, щоб звернено йому в посідання його добра. Навпаки, Олександр Конецпольський, великий хорунжий королівський, у якого маєтності була заграбована та невеличка оселя, почув себе ображеним, що Хмельницький жалується так сміливо на забрання його добра і на судову несправедливість, несподівано велів зловити його і всадити в темницю, допустившися надто многих варварських жорстокостей на його особі. Але не довго довелося Хмельницькому мучитися в тій тюрмі, бо йому пощастило при помочі деяких приятелів не тільки узискати увільнення з неї, але надто в добрім здоров'ї схоронитися в сторону, досить віддалену від його житла. Відібрання маєтності, а до того ще загроження

[1] Народився у досить відомій в країні сім'ї *(італ.)*.— *Ред.*

свободи й життя викликали в душі Хмельницького не тільки жаль, але сильну постанову зірвати кайдани всякого респекту і зважитися на рішучий виступ, тим більше, що й многі його земляки, обурені на те, що сталося з ним, готові були слідувати за ним на всякий випадок. Зразу невелике було число таких, що зібралися довкола сього ватажка, але знов і не таке мале, щоб напад якогось малого польського відділу міг переловити або розбити їх. Отим-то, обіцявши повний послух Хмельницькому для дання опору полякам, вони подалися Дніпром униз на Запоріжжя, що лежало недалеко Чорного моря» (А. V i m i n a, op. cit., 3—4).

Другий освічений європеєць, що ще за життя Хмельницького опублікував оповідання про події перших літ його гетьманування, Петро Шевальє*, надворний радник французького короля і секретар французького посольства в Варшаві, написав історію війни козаків проти Польщі, якою ще в другій половині XVIII в. покористувався козацький літописець Олександр Рігельман* і якої неповний титул наведено у вступі до монографії Костомарова «Богдан Хмельницкий» (т. I, стор. VIII) під числом 55, п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne etc. par Pierre Chevalier, conseiller du Roy en sa cour des Monnoyes», Paris, 1663. Оповівши коротко про давніші війни Польщі з різними ворогами, яких поляки перемагали при помочі руських військ, він підносить зміну, яка настала 1648 р., від якого почавши, козаки протягом чотирьох літ зробили чотири великі напади на Польщу в спілці з татарами і задали їй великі страти.

«Богдан Хмельницький,— цитую дослівно в перекладі оповідання Шевальє,— був першою іскрою того огню і причиною всієї тої війни. Він був родовитий шляхтич, син польського підстарости і, вписавшися в козацьке військо рядовим козаком, дійшов по ступнях до сотництва, був депутатом запорізького війська на польські сойми, потім генеральним комісаром, а нарешті був поставлений військовим старшиною. Мав він деяке знання руського письма, що між козаками в ті часи бувало дуже рідко. Польський король Владислав, коли ослаб на силах поперед усього від неробства, бо не мав звичаю так, як інші християнські королі та королевичі, займатися ділами, повзяв нарешті 1646 р. намір розпочати війну з перекопськими татарами, яких хотів прогнати з Криму. Для сеї експедиції вважав

найліпшим ужити козацьке військо, а для команди над ним призначив Богдана Хмельницького за його здібності і становище. Та коли для сього королівського підприємства інші християнські володарі, в яких він просив помочі, не могли дати її, зайняті іншими ділами, а навіть венеціани, на яких особливо надіявся король, відмовили йому помочі, а польська Річ Посполита пожалувала видатків для зібрання війська, король був змушений залишити свій план і розпустити військо, навербоване вже коштом його жінки. Задля того й Хмельницький лишився без служби, але швидко знайшов собі інше заняття задля сварки, що виникла за границі землі з Чаплинським, підпоручником і дозорцею польського пана хорунжого коронного, а головно задля зневаги і лихого поступка з його жінкою й сином, якого Чаплинський через ту сварку побив палицями. Ся зневага дала Хмельницькому привід відкрити козакам свій намір освободити себе від поляків, яких козаки чимраз більше не могли терпіти через те, що ті тіснили їх і силували до всякої роботи, мов підданих. Для ліпшого довершення свого наміру, впевнившися в запомозі козаків і боячися, щоби поляки тим часом не зловили його, він у початку 1648 р. втік на Запоріжжя, де, відкривши свій намір, почав приготовлятися до війни»[1].

Як бачимо, в оповіданнях Твардовського і сих європейців одинокою причиною втеки Хмельницького і початку війни являється його покривдження Чаплинським. Се мусила бути версія, розповсюджена в Польщі, коли про неї дуже докладно, на підставі оповідань Станіслава Любовицького, написав Грондський* у своїй книжці «H i s t o r i a b e l l i C o s a c o - P o l o n i c i, a u t h o r e S a m u e l e G r o n d s k i d e G r o n d i, c o n s c r i p t a a n n o MDCLXXVI. Ex manuscriptis monimentis historiae Hungaricae in lucem protulit Carolus Koppi MDCLXXXIX». Грондський оповідає на стор. 38 і далі про останні роки панування Владислава IV, що сей, утомлений до крайності інтригами та сварами польських магнатів, задумав при помочі козаків викликати польсько-турецьку війну. Подаю се інтересне оповідання Грондського в перекладі на нашу мову.

[1] Лѣтописное повѣствование о Малой Россіи и ее народѣ и козаках вообще..., собрано и составлено чрез труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана 1785—86 года. Москва, 1847, стор. 50—51.

«Король не давав пізнати по собі тяжкого болю, який почував у душі, та проте не переставав робити заходи для своєї цілі іншими способами. Користаючи з нагоди смерті двох сенаторів, Конєцпольського та Собєського, що померли швидко після того сойму (не без підозріння, що їх отруєно), послав на Вкраїну Оссолінського*, королівського канцлера, з довіреним йому Станіславом Любовицьким, цеханівським підчашим, під позором буцімто ревізії пограничних твердинь, а направду для побудження козаків, аби своїми нападами шарпали турецькі посілості і аби сим способом не явною зачіпкою, але ніби з незначних передирок та пересварок спричинити війну і накинути на поляків конечність самооборони.

Козаків запевнено, що не тільки не мають боятися ніякої кари ані догляду від польських вищих урядників (король вірив, що Миколай Потоцький, який по смерті Конєцпольського став великим гетьманом, держатиме королівську сторону), але для сеї цілі передано Хмельницькому від короля хоругов і військову булаву і при тій нагоді назначено його найвищим провідником, або гетьманом. Хмельницький відповів, що се діло великої ваги, але козаки під острою воєнною карністю досі не власновільні і до таких наглих виступів зовсім не приготовані. Треба би про се нарадитися і підготувати уми козаків, треба оружжя і для всього того немалого часу. Тим часом він дякує його величеству за так велику ласку та довір'я і обіцяє, оскільки зможе, доложити сил для сповнення планів його величества.

Отсі подробиці оповідав мені сам Станіслав Любовицький, коли разом із ним я був у козацькім таборі біля Львова в р. 1656, і те саме говорив мені Іван Виговський*, військовий писар козацький, коли іменем шведського короля я був послом у Хмельницького в р. 1656.

Нагода тут сказати тепер дещо про самого Хмельницького. Він був син шляхтича-поляка, що, допустившися якогось злочину і загрожений після польських законів карою інфамії та вийнятий з-під права, схоронився між козаків. А що був здатний до військового діла, козаки прийняли його радо, від них він одержав жінку, з якою пізніше мав сього одинокого сина, якому на знак того, що ним сповнилися його гарячі бажання і з вдячності для козаків, дав ім'я Богдан, що в руській мові значить богом даний. По його смерті Богдан ріс між козаками, одержавши

шкільне виховання, і, не згадуючи ніколи про батьківську родину, лишився при своїй матері, а дійшовши до літ, вправився у військовій службі, маючи невеличку письменну освіту. До чого тільки взявся, провадив усе дуже добре і був щасливий, і був би з літами та згодою козаків легко доступив найвищих військових ступнів, але задля опору королівських комісарів не міг одержати ніякого повищення в службі. Проте, одначе, Конєцпольський, гетьман польського війська, вподобав собі дуже зручність Хмельницького в веденні діл і точність у службі і поставив його писарем козацького війська, що тоді було найвищим урядом у військовій адміністрації. А щоб зробити його прихильнішим до себе і до держави для ведення діл, дарував йому просторий грунт над Дніпром, щоб там для свойого власного пожитку заложив собі нову оселю. І справді, по кількох роках Хмельницький устроїв там гарну оселю Суботів (в оригіналі «Sambotovo»), віддалену милю від Чигирина, старинного українського міста. Дехто оповідає, одначе, що Конєцпольський, чуючи себе близьким смерті, признавався, що жаль йому дуже, що він умирає, а Хмельницького лишає живим, бо той досі тільки його добродійствами (між іншим, він мав дати йому також немалі суми готовими грішми) вдержувався від незаконних махінацій, улягаючи його повазі: коли ж козаки зірвуться колись до бунту і він обійме над ними провід, то він, Конєцпольський, боїться, що Польща зазнає від нього багато лиха, бо ще між козаками не було такого здібного та великодушного чоловіка, як він.

По смерті Конєцпольського, як сказано було вище, Хмельницькому поручено було розпочати війну з турками. Та поки ще дійшло до неї, незабаром по смерті гетьмана його одинокий син Олександр Конєцпольський*, зроджений з великими надіями, що досі, одначе, не зробив іще ніякого геройського діла для придбання слави свойому імені і тільки що недавно вернув із-за границі та за намовою батька оженився з панною з дому Замойського, бажаючи доказати, що й він може дорівняти свойому батькові, зібравши з собою коло 4 000 війська свойого і своїх приятелів, напав на татарські області і там, зробивши великий погром, увільнив кілька тисяч невільників і забрав багато стад коней та волів. Се зразу декому подобалося і многими хвалилося, але швидко показалося, що для цілої держави се було велике лихо. Якимось припадком

Хмельницький не взяв участі в тім нападі. Коли ж Олександр Конєцпольський по доконанні нападу вернув додому, один із визначніших його дворакіе, на прізвище Чаплинський, що й перед тим був досить приближений до свойого пана, а в згаданім нападі оказав дещо хоробрості, користуючися тим, що Хмельницький, хоч наділений добродійствами його батька, проте занедбав піти з ним у той похід, почав намовляти пана Конєцпольського, щоб дав йому посілість Суботів, яку Хмельницький власним промислом здвигнув на дарованім йому батьком пустім полі і в якої посіданні жив спокійно вже немало літ. Чаплинський обіцював молодому Конєцпольському далеко більше користей із своєї служби, ніж із доходів від одного невдячного козака. Конєцпольський зразу звинявся, що се була б йому велика нечесть відбирати те, що дарував його батько, та Чаплинський налягав чимраз дужче, доводячи, що Хмельницький безправно дістав сей дар від його пана отця, а коли виложив деякі кошти на збудування сеї оселі, то з її доходів побрав уже десять раз більше користі. Та коли й сими доказами не міг осягнути нічого, попросив у пана тільки тої ласки, щоб позволив йому на власну руку напасти Хмельницького і, коли зможе, викинути його з добра. А коли він, ограблений таким способом, удасться до пана і попросить його опіки, то пан нехай відповість йому, що се сталося без його дозволу, і коли він чує себе покривдженим, нехай доходить свого в дорозі права. А що він, Чаплинський шляхтич, а Хмельницький козак, то ніяким способом не дійде свойого права і не знайде собі патрона і тоді нехай робить що хоче. На таку безличну намову подався пан.

Тоді Чаплинський нишком зібрав собі товаришів для виконання свойого наміру. Хмельницький, хоч чув дещо про те і бачив, як збиралися до Чаплинського деякі вояки, не надіявся, одначе, того, що Чаплинський заміряється на нього, але, думав радше, що Конєцпольський знов лагодиться напасти на татар. Зібравши відповідну силу товаришів, з якими міг надіятися захопити оселю Хмельницького, виконав на нього несподіваний напад. Хмельницький, не сподіваючися нічого злого і не приготований до оборони, втік потаємно. Бажаючи, одначе, хоч в части заховати своє право на свою маєтність, лишив у ній свою жінку, надіючися, що вона може там лишитися безпечна. Сам же побіг до Конєцпольського і виложив йому свою

скаргу на Чаплинського. Пан, упереджений про все своїм слугою, відповів, що се сталося без його дозволу, як приватне діло Чаплинського. Не маючи ніякої потіхи з такої панської відповіді, Хмельницький удався до правних дорадників. Ті велять йому показати запис покійного гетьмана Конєцпольського про той дар. Хмельницький показав тільки приватну записку, яка після польських законів не мала ніякої вартості; бо закон вимагав, щоб запис був облятований у городській книзі, яка надавала правне значення всім ділам, заключеним у воєводстві. Хмельницький по козацькій простоті не жадав від покійного пана такої забезпеки і задоволився приватним письмом, дуфаючи більше слову свого добродія як найсильнішим урядовим затвердженням. Отак, не маючи правних основ, адвокати відправили Хмельницького, не можучи його іменем розпочинати процесу. Порадили йому лише удатися з тим до державного сойму і предложити свою жалобу послам від усеї держави.

Тим часом, поки ще зібрався сойм, Чаплинський, обнявши в посідання Суботів і бажаючи ще ліпше забезпечити себе в тім посіданні, взяв шлюб із жінкою Хмельницького, яку той полишив був дома, невідомо, чи насильно, чи тільки за намовою. Діткнений до живого сею новою зневагою, Хмельницький удається до сойму і вносить жалобу на відібрання маєтку і знасилування жінки. Йому відповідають: «Щодо маєтку, то його вина, що в своїм часі не одержав на нього законного запису; тепер держава для одного чоловіка не буде перевертати закону». Що ж до жінки, то Чаплинський зробив заяву, що вона не була шлюбною жінкою Хмельницького, а тільки жила з ним на віру, що він сам покинув її, а тепер вона, з власної уподоби вийшовши замуж за Чаплинського, взяла з ним легальний шлюб, прийнявши також католицький обряд, так що тепер ані йому не можна відправити її, ані вона сама не хоче вертати до Хмельницького.

Отак покривджений і зневажений, Хмельницький удається до короля і оповідає йому все, що сталося. Відповідає король: «Бачу з твойого викладу, що правда по твоїй стороні, але не право. Отже, правною дорогою не можеш добитися ніякого заспокоєння. Але бачу також те, що Чаплинський наступив на тебе силою, а не правом. Ти ж військовий чоловік і повинен знати, що силу відпирають силою. Коли Чаплинський знайшов спільників і помічни-

ків, пошукай собі й ти». По тих словах король пригадав йому торік предложений йому проект війни з татарами і обіцяв свою прихильність, коли захоче робити дещо в тім ділі.

Вертає Хмельницький, не знайшовши ніякого заспокоєння своїх кривд, але неначе висміяний усіми. По дорозі придивляється добре станові держави, якого вперед не знав, містам, кріпостям та селам, які стрічав по дорозі і яких не видав уперед. Вернувши на Вкраїну, розповідає своїм довіреним з великим жалем про своє діло. Всі жалують його та жалуються також на різні свої кривди, яких уже майже стерпіти не можна; всі висловлюють надію, що бог зішле якогось месника за ті кривди, і прирікають, що станули би по його стороні сильніше та численніше, як ставали досі. Все се приймає до відомості Хмельницький і звірюється особливо деяким православним попам зі своїм наміром стати месником за кривди не тільки свої власні, але також загальні, всеї релігії та руського роду і козацького стану. Коли тепер нема ще такої сили, вона буде, коли тільки з кождого села вийдуть хоч три молоді люди в козаки. Всі обіцяють, що се зробиться легко.

Вертає до своїх. Тут, на відлюднім місці, перед численним зібранням він голосно виявляє свої кривди і, як у столиці, він не знайшов справедливості; сповіщає, яку раду дав йому король, які утиски та кривди бачив по дорозі і які охочі до пімсти зголошувалися до нього. Різні бесідники підносять також свої кривди приватні та публічні, викрикаючи, що годі вже довше терпіти їх, що пора вхопити за оружжя і скинути з себе ярмо. Найбільшу хибу в своїх змаганнях бачать у тім, що козаки не мають гармат; усі козацькі гармати забрали поляки і держать їх у різних містах під доглядом комісарів. Самими рушницями козаки не докажуть нічого, не можучи навіть доступити до польського війська, яке все має при собі гармати. До того польські вояки, коли все бували добрі, тепер набралися найліпшої вправи і заосмотрені в добре оружжя. Починати власними силами велику народну війну — річ дуже небезпечна; треба би пошукати помічників, але й се дуже трудно. Бо москалі тепер у союзі з Польщею і, зв'язані з нею трактатом, ніяким способом не дадуть перетягти себе на наш бік. А татар кілько ж то разів ми побивали, значить, вони наші вороги.

Тоді Хмельницький, за порадою тих, котрі вже вперед були повідомлені про королівський намір розпочати війну

з турками, виголосив довшу промову: «Очевидно, що самі ми проти так сильних наших ворогів не можемо вдіяти нічого, особливо тому, що майже у всіх замках стоять польські комісари, що дуже пильно наглядають за всіми нашими рухами, а польські військові відділи поміщені переважно між нами на зимові стоянки. Тому-то, скоро завважуть наші приготування, зараз і здушять нас. Не менше, очевидно, й те, що для порятунку в такій небезпеці треба нам дуже сусідньої помочі. Таку поміч можемо знайти тільки у москалів або у татар, бо інші наші сусіди або безсильні, або хиляться до поляків більше, як до нас. Нема в нас фондів, щоб ми могли за гроші найняти яких вояків, а до того така поміч прийшла би запізно. Бажав би я просити помочі в москалів, з якими в'яже нас спільність релігії. Але вони в попередніх роках почули на собі польську силу, а надто стративши кілька міст, особливо Смоленськ, і потерпівши страти в війні, ще досі не зібралися настільки з новими силами, щоб могли виступити проти Польщі. І від татар тяжко нам надіятися якоїсь помочі не лише тому, що ми часто нападали їх, але також тому, що видирали у них здобич, набрану в Польщі, і тим розізлили їх проти себе. Та навіть коли б був який спосіб перетягти їх на наш бік, велика завада була би в тім, що вони поганці, а в нас діло з християнами. Се все треба розважити докладно».

Деякі козаки завважили: «Вкажи нам лише, пане Хмельницький, спосіб дійти до ладу з татарами, тоді можемо рішитися, чи можна його виконати і що треба робити далі». А ті, що знали про плани короля, налягали на Хмельницького, щоб говорив докладніше. Тоді він промовив: «Не можу довше укривати від вас, братці, того, що король уже віддавна, маючи намір розпочати війну з турками, для сеї цілі мав приготоване заграничне військо, але задля опору державних панів мусив відправити його. Тепер він намовляє нас, аби ми робили напади на турецькі краї і таким способом змусили турків до нападу на Польщу, аби в такім разі польські можновладці хотя-нехотя мусили організувати оборону. А щоб ви повірили, що се правда, ось вам лист короля, переданий мені канцлером у часі його відвідин, ось вам хоругов і булава, передані мені при таких і таких свідках із тим, що король хоче мене поставити гетьманом. Я не захотів прийняти сього уряду, знаючи, що дехто, може, здібніший від мене і не бажаючи на власну руку братися до такого великого діла». Тут він предложив

зібраним усе те, про що згадав у своїй промові, і представив свідків, а потім мовив далі: «Маючи се все в руках, думаю, що добре буде післати з-поміж нас послів до татар і сповістити їх про королівські плани і при тім порадити їм, що, коли хочуть жити з нами в спокої, нехай допоможуть нам воювати Польщу, а коли ні, то виповісти їм війну. Думаю, що вони не довго будуть вагатися. Бо вже й так вони були би напали на Польщу за відмову данини, коли б ми їх не вдержали. А тепер через остатній напад Конецпольського вони розсерджені до крайності».

Ледве скінчив Хмельницький свою промову, всі одноголосно почали гукати: «Сам бог дає нам найкращу нагоду помститися за наші кривди та за кривди нашої віри. Щодо того, що ми християни, а татари поганці, то вони вважають нас гіршими від собак, а ми так само судимо про них. Рада Хмельницького дуже добра і практична, і ми пристаємо на неї, та й сам бог допоможе нам. Гетьманського уряду, який предложив король пану Хмельницькому, ніхто з нас не позавидує йому. Се сталося з божого допусту, і ми годимося на се. Від сеї хвилі всі радо признаємо його гетьманом і готові всякими способами, порадою, послухом, услугами і своєю кров'ю все допомагати йому. Та замість трактувати з татарами через послів, просимо, щоб радше сам удався до них, бо не знаємо нікого здібнішого для такої справи».

За сю заяву Хмельницький подякував, але звинявся, що не хотів би на власну руку вдаватися до татар без поради і дозволу київського митрополита. Зараз вислано до нього посланців, просячи його поради. Сей не тільки згодився, але благословив їх, додаючи, що на кождого, хто ухилиться від спільної справи і чи то словом, чи ділом буде шкодити їй, упаде клятва божа. Се оповідав мені,— додає у скобках Грондський,— сам Виговський, канцлер козацький, коли я був між козаками в посольстві від шведського короля».

Отсе досить просторе оповідання Грондського має всі признаки романтичного стилю і літературного обробленя і, не вважаючи на покликаних у ньому двох свідків, Любовицького та Виговського, уже для самого свойого літературного характеру далеке від історичної правди. Важко тут зазначити, що при всій детальності, з якою розмальована історія з Чаплинським, про Барабаша і викрадення у нього королівських листів нема ніякої згадки.

Як приклад подібної літературної роботи, ще з далеко меншою мірою історичної правди, хоч писаної майже рівночасно зі споминами Грондського, наведу в перекладі уступ про Хмельницького й Чаплинського з французької книжки «Casimir Roy de Pologne. Paris, 1679», якої автор при кінці передмови підписав себе буквами D.L.V.R. Хоча в тій передмові автор запевняє, що його оповідання, хоч, може, не так «fin et delicat»[1], як би сього можна було бажати, але зате «très-veritable»[2], то проте, як побачимо далі, історичної правди в ньому хіба за макове зерно. Подаю в перекладі початок першого тому (стор. 7—11), зазначуючи при тім, що книжечка в малім форматі, оба томи разом у старій шкіряній оправі, була колись власністю Г. Домбровського, а потім належала до бібліотеки Йосифа Вольфа; перший том числить 207, а другий 248 сторін.

«Королівство польське виборне, та проте поляки мають той похвальний звичай вибирати все короля зі свойого королівського дому. І так зараз по смерті короля Владислава на його місце був вибраний його брат, королевич Казимир. Він був середнього росту, чорнявий, трохи товстий. Був се добрий чоловік, оскільки ним можна бути: лагідного серця, а його головна пристрасть була любов; він був один із найліпших королевичів, яких знаємо. Він одержав диспанзу від папи, щоб міг оженитися з королевою, вдовою Владислава, відомою колись у Франції під іменем «la Princesse Marie». Він усе шанував її, та й вона високо цінила його, так що не було причини вважати їх пожиття за інше, як брата з сестрою. Добро держави було причиною, що їх давня прихильність одно до одного закінчилася шлюбом. Скоро тільки відбулися шлюбні церемонії, хуртовина занепокоїла початок його панування, а її причиною була кривда, заподіяна одним польським шляхтичем Хмельницькому[3], генералові козацькому. Козацький народ складається з різних чужинців, а головно з польських селян, які, увільняючи себе від неволі панів, покидають свій край і тікають на Україну, провінцію, сусідню татарам і туркам і дуже далеку від того, що потрібне до

[1] Вишукане й витончене *(франц.)*.— *Ред.*

[2] Дуже правдиве *(франц.)*.— *Ред.*

[3] Автор «дуже правдивого» французького оповідання називає Хмельницького «Chilmilenski», а Чаплинського «Jariński». Взагалі в передаванні нефранцузьких імен власних він так само свобідний від історичної точності, як і в передаванні історичних подій.

життя. Вони держаться грецької віри, якої голова-патріарх пробував в Києві, дуже великім і гарнім місті, що належить до власті польського короля. Козаки обов'язані боронити вступу до Польщі від невірних; вони працюють завсіди уоружені, щоб їх не захопив ворог, і, не одержуючи ніякої плати ні від короля, ні від републіки, благородно наражають своє життя, задовольняючися тільки здобиччю, яку здобувають від ворогів корони. Вони дуже прихильні до короля, але їх ненависть до шляхти така велика, що найменша кривда спонукує їх хапати за оружжя і мститися криваво за дізнані зневаги. Вони не признають над собою ніякого пана, крім того, якого виберуть собі самі; хочби се був простий пастух, коли тільки він хоробрий і щасливий у боях, вони слухають його вірно і оказують йому велику пошану.

Хмельницький, їх генерал, був сином мельника, але побіди, які він відносив над турками й татарами, зробили його так славним, що його вважають за одного з найбільших полководців XVII в. По смерті свойого вітця він попросив у короля Казимира дозволу відбудувати млин, який лишив йому батько, і прибудувати до нього деякі доми для вшанування його пам'яті. Король позволив йому се з уваги на його заслуги та на услуги, які він віддавав републіці. Але шляхтич Жаринський спротивився намірові Хмельницького і заборонив йому спровадити воду до свойого млина, твердячи, що та вода робить йому шкоду. Нехай король робить собі порядки на своїм грунті, а він на своїм. Та сі слова не спинили Хмельницького, тому шляхтич у його неприсутності спалив його млин і будинки і побив його жінку й сина, що хотіли спротивлятися йому. Легко уявити собі враження сеї напасті на душу того великого чоловіка. Для виконання своєї помсти він постановив собі вигубити всю шляхту, а його відвага дописала йому так, що, маючи на свій розказ могутню армію, він зруйнував усі міста аж до Любліна, по всьому Поділлю аж до Рустембурга (м⟨абуть⟩ зам⟨ість⟩ «Lemberg» — Львів). Не ощаджено жінок і дітей ані храмів, а те, чого не знівечили меч і огонь, продано туркам; дійшло до того, що за один спалений млин зруйновано більше як 60 міст».

Сучасний Хмельницькому Станіслав Темберський*, професор Краківської Академії і офіціальний історіограф тої Академії, написав по р. 1660 першу часть своїх «Annales», які остаточно довів від р. 1647 до 1656 і які, не друковані

за його життя, опублікувала Краківська Академія в р. 1897[1]. З меншим літературним талантом, ніж Грондський, Темберський на стор. 43—44 своїх латинських річників оповідає події між Хмельницьким і Чаплинським ось яким способом. Згадавши про похід молодого Конєцпольського та Лаща* на татар, він оповідає далі: «Вертає щасливий, обтяжений добичею Конєцпольський і Лащ у нутро Русі і розділює добичу між свої маєтності та приятелів. Коли їх обох прийнято по повороті веселими привітаннями, виступає Чаплинський з жалобою на Богдана Хмельницького, що на границях Русі посідає велику маєтність і вдає з себе шляхтича («iureque nobilitatis gaudere praesumit»[2]), користуючися правом посідання млина, цегольні, рубання дров, курення горілки для свойого вжитку, варення меду та пива. Се, на думку Чаплинського, чинило ущерб доходам і власті дворів, належних до Конєцпольського. Визначено ревізорів і комісарів для розсліду стану посідання Богдана, та вони, з'їхавши на його грунт і прийняті людяно, почали напиватися і протягом тридневого п'яничення та розпусти насамперед зневажили Богдана образливими словами, потім забрали його дочку чи служницю на знак своєї побіди, додаючи погрози, що Богдан швидко буде змушений уступити зі свойого грунту. Про се розповів Хмельницький своїм товаришам, що були в посіданні подібних грунтів, закидаючи Чаплинському захланність. Він удався надто з писаною жалобою до хорунжого, Конєцпольського, домагаючися спокійного посідання маєтності, яку одержав із королівського дозволу, і оповідаючи про ласку та прихильність до себе батька Конєцпольського. Заушники, гордуючи простим козаком, поперли справу Чаплинського і відправили просителя ще прикрішими відповідями. Не узискавши нічого, Богдан таємними дорогами, підозріваючи засідки на своє життя, удається до короля Владислава і викладає йому все, що сталося. Обурений тим, що бідні люди не мають спокою від панів, король промовив: «Дурню, хіба не маєш шаблі?» Потім перейшла розмова на інші речі, а власне на план війни, яку мали розпочати козаки з турками при помочі наїздів на чайках. Щирість Хмельницького, якої дізнав

[1] Scriptores rerum Polonicarum, t. XVI. Stanislai Temberski, Annales 1647—1656.

[2] І наперед починає тішитись шляхетським правом *(лат.)*.— *Ред.*

король давніше в інших справах, була сильно вкорінена в груди короля, і він бажав знайти у нього згоду на свій намір викликання війни з татарами, а потім із турками. Стало на тім, що король передав йому приватне письмо до хорунжого, щоб лишив Хмельницького в спокійнім посіданні, а Чаплинського покарав за уведення дочки чи слуги і за доконаний напад. Хмельницький добре затямив собі королівські слова в початку розмови і, вертаючи до свойого дому, днями й ночами раз у раз думав, що має шаблю в руках і вміє володіти нею. Принесений королівський лист не знайшов послуху у хорунжого, але стягнув на козака нові погрози. Чаплинський наставав на його зруйнуванні. Богдан нараджувався зі своїми близькими і віщував усім козакам, що незабаром постигне їх така сама руїна, коли не подбають про забезпечення своєї цілості. А вважаючи трудним ділом прихилити до себе поспільство голими, як кажуть, словами, подався в дорогу до одного козацького старшини Хведора Піровського, якому приніс був від королівського двора універсали, або отворені листи, в справі списання перед двома роками козаків у реєстр для приготування війни з турками. Отсі листи задумав він тепер, входячи до дому Піровського, викрасти неспостережено. Народним звичаєм почалося угощення з медом, горілкою та тютюном, а опісля з щедрим обідом. При обіді п'ють за здоров'я короля та гетьманів, але Богдан більше дбає про свій інтерес, як про чарки та страви. Ідуть різні розмови, як звичайно між свобідними селянами; Богдан згадує про королівські універсали і жадає їх показання та розвідує пильно, де вони сховані. Дізнавшися про місце схованки, п'є охотніше, а потім разом із господарем лягає спати. Поки Хведір і його родина поснули твердо, Богдан удавав, що також твердо спить, а виждавши відповідну хвилю, вийняв із схованки листи і заховав обережно. Потім заснувши ще трохи, збудився досвіта і, заявивши господарю, що мусить відійти, попрощався з ним сердечно. Хведір, не догадуючися його підступу, побажав йому також щасливої дороги».

Ще більше фантазії, сим разом більше в біблійнім стилі, виявляє оповідання заславського жида Натана Ганновера*, поміщене в його книжці п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Яван Мецула», друкованій по-жидівськи уперве в Венеції 1653 р., а потім багато разів у різних місцях, між іншим, також у Жовкві, і доступній мені в російськім перекладі

Соломона Мандельберна, виданім другим виданням у Липську 1883 р.[1] Читаємо там на стор. 16—22 ось яке оповідання.

«В 5408 р. (1648), у 16-ім році панування Владислава, жив у Чигирині один козак, що по-руськи називався Хміль, а по-польськи Хмельницький. Він був одним із козацьких сотників і був надзвичайно багатий, мав велику силу худоби, був розумний, хитрий і хоробрий вояк. Чигирин належав тоді до гетьмана Конецпольського, який добре знав Хмеля і його змагання, завидував його великому багатству і все тривожився з цього приводу, повторяючи не раз своїм дорадникам та урядникам: «Боюся, аби той чоловік не наробив біди польському королівству». Тому-то він старався раз у раз знайти притоку для його обвинувачення, щоб його стратити, але се не вдавалося йому, бо Хміль був дуже обережний і зручний, догадувався, чим то пахне, і остерігався на війні, щоб Конецпольський не міг знайти на нього нічого злого. Коли прийшов час смерті Конецпольського, він передав своїому синові деякі ради в військових справах, бо той син був у тім часі хорунжим, який у часі війни носив хоругов перед королем. Щодо Хмеля він заповів йому ось які слова: «Тобі, певно, відомий Хміль і його поводження, тому старайся знайти якийбудь привід, аби погубити його».

«Коли минула жалоба по смерті батька, хорунжий оженився з дуже вельможною панною, сестрою князя Замойського, на яку він видав дуже багато грошей понад свої сили, як се водиться в цілім польськім королівстві, як у жидів, так і в інших націй при засватанні. Коли молодий має 1 000 золотих, то бере ще на довг і заставляє свій маєток, аби видати на весілля 3 000 золотих. І так, оженившися і витративши всі свої гроші, хорунжий задумав зі своєю жінкою удатися до своїх задніпрянських маєтностей, де живуть козаки, числячи на великі дарунки для новозашлюбленої, а далі також на те, що разом із козаками нападе на татар і набере велику добичу, як водилося у них, поляків, від давніх часів. ⟨...⟩ Зібравши своє військо, він вирушив із ним у задніпрянські маєтності. Коли

[1] Богдан Хмельницкий. Летопись еврея-современника, Натана Ганновера, о событиях 1648—1653 годов в Малороссии вообще и о судьбе своих единоверцев в особенности. Перевод с древнееврейского языка, с предисловием и примечаниями Соломона Мандельберна. Второе издание. Лейпциг, Вольфганг Гергард, 1883.

прибули до Чигирина, місцеві мешканці прийняли їх дуже радо і обдарували многими дарунками. Місто було в посесії одного жида, Захарії Сабіленського, який орендував його від того пана, так як і інші жиди на Русі, що бували володарями по всіх руських маєтностях, що й було причиною страшного нещастя, яке постигло їх опісля, бо всі завиділи їх нечесному становищу.

Хорунжий запитав того жида наївним голосом: «Адже ти володар сього міста. Скажи мені, котрі в нім найбільші багачі?» Його намір був навести на них напасть, аби таким чином видушити у них багато грошей. Захарія назвав йому багачів і згадав, між іншим, також про незвичайне багатство Хмеля. Хорунжий промовив: «Агов, мій батько заповів мені щось про сього лукавого чоловіка... Та й справді, відки взялося у нього таке незвичайне багатство? Без сумніву, він ограбив моїх підданих, що живуть у моїх маєтках; значить, усе се моє!» Хорунжий силою відібрав у Хмеля один хутір зі всею худобою, до кількох сот штук, що творило майже половину його маєтку. Та проте Хміль удавав спокійного, щоб хорунжий не поступив із ним ще остріше. А надто хто в Польщі посміє сказати пану в його місті: «Що робиш?» Бо пан у своїм місті, то король у королівстві. Але щоб помститися на нім, Хміль листом остеріг татар: «Стережіться, бо наш пан хорунжий зі всім своїм військом вирушає проти вас». Татари, що сиділи спокійно і не надіялися нападу, одержавши сю відомість, зараз вийшли проти хорунжого озброєні. Хорунжий, завважив-ши, що вони повідомлені про його наміри, і почуваючи при тім, що його військо занадто мале супроти татар, подався назад і втік через свої посілості з великою неславою. Проте він не знав, хто був винен тому нещасливому випадкові. Одного разу козаки, Хміль і його товариші, сиділи на пиятиці у жида, міського орендаря, і напивалися. Що в тверезого на умі, те у п'яного на язиці. Хміль обернувся до своїх приятелів: «А я таки помстився на пану за те, що забрав мою худобу». І розповів їм докладно все діло. Жид, що за другим столом займався своїми рахунками, вислухав усе і доніс пану. Тоді сей велів закувати Хмеля і всадити до темниці, маючи намір покарати його смертю. Та в Чигирині жив інший жид, Яків Сабіленський, що був приятелем Хмеля, і той порадив йому, щоб його приятелі взяли його з темниці на поруку і щоб він потім пішов до костьолу, впав пану до ніг і благав дарувати йому життя,

виясняючи, що жид зі злості набрехав на нього, а приятелі, зі свого боку, посвідчать справедливість його об'яснення. Хміль так зробив, і се вдалося йому, і пан наразі увільнив його. Але потім пан розвідав се діло ближче і переконався, що донесення жида, міського посесора, було справедливе. Тоді він другий раз ув'язнив Хмеля, а вдаючися зі своєю жінкою до своєї столиці Бродів у Малій Польщі, велів чигиринському тисяцькому відрубати Хмелеві голову і прислати йому; в разі несповнення сього наказу тисяцький мав відповідати своєю головою. Що ж зробив Хміль? Коли товариші прийшли відвідати його у в'язниці, він сказав до них ось яку промову: «Чого ви мовчите? Погляньте і подумайте: адже польська власть укріпляється над нами з дня на день, обтяжує нас тяжкими роботами. Та й не тільки пани, але навіть жиди, що стоять на найнижчім ступні між народами, панують тепер над нами. Сьогодні зробили таку штуку мені, а завтра зроблять таке саме й вам; а потім уже будуть нашими братами орати землю, як волами. Коли послухаєте моєї ради, то йдіть зараз до тисяцького і попросіть його, щоб випустив мене на вашу поруку на завтрашній празник, а вночі втечемо зі всім своїм добром на Запоріжжя. А там уже зложимо раду і подумаємо, що розпочати проти поляків». Так вони й зробили: всі присутні там сотники пішли до тисяцького, взяли Хмеля на поруку, а вночі втекли на Запоріжжя».

Не потребую зазначувати виразно, яке мале зерно історичної правди в тім оповіданні, та, може, для декого цікаво буде зазначити, що визначний новочасний історик жидів Грец* уважає оповідання Ганновера «дуже вірним і поважним» («sehr treu und zuverlässig») і своє власне оповідання про події Хмельниччини[1] опирає головно на фантазіях Ганновера, в яких нема й сотої часті правди. Що й загалом у історії європейських держав Грец навіть у елементарних питаннях дуже слабо поінформований, видно хоч би з того, що польських королів Жигмонта III та його сина Владислава уважає останніми Ягеллонами, коли се загальновідомо, що вони походили із шведської династії Вазів.

Після сих менше або більше романтичних версій історії про причини і початок повстання Хмельницького подаю те,

---

[1] Dr. H. Graetz. Geschichte der Juden. Vierte Amflage. Leipzig, 1882, Bd. X, s. 65—73.

що знав про се Веспасіан Коховський, якого прагматична історія Хмельниччини п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. Climacter primus» разом із дальшими клімактерами вийшла в Кракові 1683 р. Коховський силкується писати стилем класичних істориків, особливо Лівія й Тацита*, не цитуючи, так само як і вони, своїх джерел. Подаю тут із деякими скороченнями переклад його оповідання про Хмельницького до початку 1648 р., поміщений у його книзі на стор. 19—25.

«Перший автор і ініціатор безбожного бунту, Теодор, по-людовому Богдан Хмельницький, або Хмельниченко, син Михайла, про якого одні оповідають, що походив із Мазовії*, а інші, що з українського містечка Лисянки. Сей, зайшовши припадком чи судьбою до Жовкви, міста недалеко від Львова, жив між найнижчими слугами при дворі Жолкевського. Коли ж воєвода руський, Іван Данилович, утворив чигиринське староство, він забрався туди і жив там як провентовий писар. Пильний у тім уряді, він працював і для пана, і для себе, оженившися з козачкою, а посвоячившися з козаками і бажаючи при дворі доробитися чогось більше, приложився до воєнного ремесла. Коли гетьман королівського війська Жолкевський зайнявся введенням Граціана на молдавський трон, Данилович, щоб вигодити тестеві, зібрав немалий відділ козаків, уоружених рушницями, з околиць Чигирина і вислав їх на сю війну; Михайло Хмельницький був у тім відділі сотником. Отак, від двірської послуги вийшовши на військового старшину, при розбитті польського війська під Цецорою він був убитий, а його син Богдан дістався до неволі. По двох роках, для пам'яті його батька, козаки викупили його з Криму з неволі, обмінявши його за своїх полоняників. Вернувши, чи то ведений своїм нещастям, чи задля того, що, бувши письменним, умів зручно провадити різні діла, він почав набирати впливу між козаками. Хлопцем він учився в київській гімназії, а деякі оповідають, що відбув студії також у Ярославі у єзуїтів. Певно, в дозрілішім віці він навчився обережності, навчився з практики оцінювати кожду нову річ, відкладати надію на будуще і виявляти раз лагідність, то знов жорстокість, промовчувати часто погрози, але ніколи не занедбувати помсти. Мав дар короткої військової вимови, духа витривалого, лице усміхнене, яким, мов блискучий лід гнилу воду, покривав зворушення своєї душі. Доки був вояком, визначався по-

слухом для всякої комендії і ніколи не наражав себе на небезпеки, не маючи надії чи то на заплату, чи то на певний вихід. Та годі чоловікові придушити в собі прикрий кашель, а огонь під соломою швидко, крім диму, видасть полум'я. Отак і Хмельницький, коли тільки козаки зривалися до бунтів, брав у них участь, як ось у бунті Тараса*, а потім Острянина й Гуні, але коли проводирі тих бунтів накладали головами, він умів уйти заслуженої кари. Знаходжу в описі війни під Кумейками, що коли козаки для перепрошення королівського маєстату змушені були вислати своїх посланців, він був у їх числі[1] і при сьому придивився добре станові Речі Посполитої, немовби проникнувши в її нутро, в яке пізніше мав нанести люті рани. Нотую також, що чув я поголоску, буцімто коронний гетьман Конецпольський мав його завсіди в підозрінні за його бурливий ум і вдачу, склонну до всього злого. І так, коли для сповнення неправильних козацьких нападів на Чорне море з розпорядження власті збудовано кріпость Кодак, гетьман, уважаючи відповідним показати се козакам як найкращу узду проти їх самоволі, позираючи на них косим оком, запитав присутнього при тім Богдана, як йому подобається твердиня. Сей не видержав і відповів короткими словами: «Що руки зробили, руки й зруйнують». Сі слова він справдив опісля, бо перший крок його бунту — се було зруйнування Кодака».

Далі Коховський досить просторо малює політичну ситуацію в остатніх роках панування короля Владислава IV і оповідає про його план війни з турками, якої початок мав вийти від козаків.

«Між козаками визначалися тоді над інших воєнним досвідом і практичністю Ілько Барабашенко і Хмельницький. Отим-то король іменував першого гетьманом запорожців, а другого військовим писарем (notarius). Оба вони були своєю вдачею і своїми обичаями зовсім не однакові. Бо Барабаш, постійний у послусі і готов до війни тільки

---

[1] Коховський покликується тут, очевидно, на один із діаріїв Окольського, але оскільки хибно, що в діарії з р. 1637 про війну під Кумейками та Боровицею ім'я Хмельницького фігурує лише як військового писаря під капітуляційним актом, а тільки в другім діарії з р. 1638 Хмельницький являється одним із козацьких делегатів, висланих до короля. Із сього можна переконатися, як совісно користувався Коховський своїми друкованими джерелами.

легально виповідженої, де тільки бачив людовий рух і сім'я розрухів, уговкував юрбу і відстрашував: «Заклинаю вас святою вірою і вашими дітьми, не забувайте про нашого непобідженого короля, для якого і під яким ви здобули собі у війнах так багато вічної оздоби, відкиньте всякі новини, що принесуть нещастя, а держіться старого та безпечного. Вдача се гадючого плоду роздирати матірну утробу. Радше вилийте свою силу на розбійничі ватаги татар або наглим нападом пустіться на Чорне море! Поведу вас, як водив не раз, на ворогів королівства, коли се буде догідно Речі Посполитій. Коли ж, одначе, думаєте потоптати віру сумним бунтом, я не буду не то вашим учасником, але навіть безчинним свідком, але хоч би й смертю самою запобіжу страшному злочинові».

Зовсім не так невинно поводився Хмельницький. Його неспокійна душа вагалася; раз хилилася до поспільства, похопного до розрухів, то знов пригадувала, що королівський двір, ображений (се було йому відомо) занеханою війною, легко прихилиться до нього. Попихала його також фатально польська необачність, зроджена довшим супокоєм. Міркував часто, чому війну розпочато і занехано, оружжя піднято і відкинено? Чи має відважитися робити на власну хвалу й користь? Він знав, що при королівському дворі було немало таких, які вважали вибух війни великим лихом, а дозвіл козакам випливати на Чорне море легкомисною провокацією Турції, що може викликати велику небезпеку. Знали се козаки, і для того юрба не лякалася розрухів, почуваючи свою безкарність, а се раз у раз заострювало відносини. Не много бракувало, щоб для бунту постав ініціатор, а для ініціатора збунтована маса.

Дуже добре трафилося якраз, що ворог людової самоволі Барабаш погиб. Оскільки вірний вітчизні, остільки за свою добру вдачу ненависний голові бунту. Не треба було довгого часу, щоб його погубити, бо як військовий чоловік він чув себе безпечним і дбав більше про публічні діла, як про себе. Удаючи велику приязнь, Богдан запросив його до себе в куми на хрещення дитини, трактував як гостя й кума. Швидко, коли зв'язок духової приязні усунув усякий страх перед підступом і Барабаш, багато обдарований, сидів при веселій пиятиці, ні з сього ні з того вив'язалася коротка сварка, в якій гетьман проти всякого права гостинності був убитий одним козаком. Деякі вину-

ватили Хмельницького більше, як тих, що закровавили свої руки невинною кров'ю; бо ж він, очевидно, побоювався, що сей непідкупний і всею душею вітчизні відданий чоловік може стати перешкодою бунтові. В усякім разі дивно, що розлив крові убійцям пройшов зовсім безкарно. По усуненні Барабаша ширилися поголоски, сходилися бунтівничі наради і потаємно кувалися убійчі плани; юрба оплескувала їх і швидко розходилася в різні сторони. Якийсь Оніаш, сотник, відомий зі своєї вірності, писав до Шемберга, що огонь швидко розгориться в велику пожежу, коли не здушити його завчасу. Роман Песта, старий товариш Богданів, але вже тоді його суперник, отвертіше повідомив Олександра Конєцпольського, королівського хорунжого, про початки і порядок змови. Сей, не лінивий у бачності, велить Іванові Кречовському наложити руки на Хмельницького і задержати його, доки сам, збираючися вирушити до табору, розслідить пороблені йому закиди. Трафилося, одначе, що многі козаки по старому козацькому звичаю зійшлися до Бусина, який вернув із татарської неволі. Прийшов сюди також Хмельницький, криючи на час свою глибоку ненависть, намовлений товаришами, а в самій речі, щоб задля особливої небезпеки купити коня. Тут під закидом бунтування юрби його зловлено і приведено до хорунжого. Хмельницький відпирається вини, називає свідків, кличе посередників, покликається на свою вірність і заслуги. Були при тім многі двораки Конєцпольського, яких Хмельницький також просив уставитися за ним до пана. Присутні козаки, хоч самі винуваті, запевняли, що Хмельницький не винен, так що нарешті пан злагіднів супроти обвинуваченого заслуженого чоловіка. Особливо Кречовський предложив свою запоруку, що Богдан лишиться в панськім обов'язку, і він з приязні задержить його у себе в домашній сторожі. Він був із Хмельницьким давно знайомий, і оба були собі кумами, а тепер забажав заопікуватися ним. Конєцпольський прийняв сю запоруку. Кречовський, запровадивши Хмельницького до свойого дому, держав його там як гостя; вони напивалися та цілувалися сердечно, а коли Кречовський, п'яний від меду, заснув твердим сном, Хмельницький, покинувши його опіку, швидкою втекою подався насамперед на остров Бучок, потім на Микитин Рів, де застав майже триста товаришів козаків, яких порозсилав у різні сторони ширити сімена бунту».

Як бачимо, на класичних взірцях оперта конструкція Коховського не знає нічого про Чаплинського, а натомість із Барабаша робить завзятого польського патріота. Викрадення королівських листів тут нема, бо Хмельницький сам має у себе і показує козакам королівські знаки гетьманської власті, а сцена підпоєння тут являється два рази, раз між Хмельницьким і Барабашем, причім Барабаш гине, другий раз між Хмельницьким і Кречовським, причім Хмельницький утікає з домашнього арешту.

Про пригоду Хмельницького з Чаплинським Коховський оповідає трохи пізніше, на стор. 27—28, полемізуючи зі словами Хмельницького, який, збираючися тікати на Запоріжжя, на таємній козацькій раді буцімто предложив козакам реєстр кривд українського народу від поляків, а також реєстр своїх власних кривд. Перший із тих реєстрів буде наведений далі, а тут наводжу лише другий і полеміку з ним Коховського. Зазначу поперед усього, що Коховський, очевидно, клав велику вагу на ту промову Хмельницького, надрукувавши її курсивним письмом і підкреслюючи у вступі до неї свою правдомовність словами, які для їх важного значення наводжу тут дослівно: «Neque causas conquirere arduum; nunquam enim, ut lusciniae cantio, rebellioni debuerit praetextus. Quas ego, ut vulgatae, ut compertae et patre veritatis tempore approbatae expedio». По-нашому се значить: «Не тяжко було знайти причини до жалів; бо як соловієві співу, так бунтові ніколи не забракне приток. Наводжу їх тут як загальновідомі, дізнані мною і справджені часом, батьком правди». Се не перешкодило, одначе, Коховському подати в тій промові Хмельницького речі зовсім неправдиві. «Переходячи до себе самого,— пише він по наведенні жалів Хмельницького на публічні тягарі українського народу,— він мовив до зібраних козаків: «Гляньте на мене і майте милосердя! Я запорізький військовий писар, старий вояк, наділений многими добрами, потерпів варварське ув'язнення і замість обдарування без жодної провини, окрім тиранської самоволі, попав у небезпеку життя. Сина мойого жорстоко замордовано, жінку уведено, маєток видерто, не лишивши мені навіть коня, а в остатнім часі за мною пошукують, щоб зробити мені смерть. І не лишається мені, заслуженому воякові, що проливав свою кров і якого тіло покрите рубцями від ран, нічого більше, як тільки під фальшивим закидом бунту невинно згинути від катівської руки. По-

ступлено зі мною так для прикладу іншим, а коли впаде моя голова, грозить загибель усім вам»[1].

Проти сих жалів, висловлених буцімто Хмельницьким, Коховський на стор. 27—28 виставляє ось яке оповідання: «Переходячи до приватних причин розруху, зазначу, що чигиринський підстаростій Данило Чаплицький (так передає Коховський назву Чаплинського) розпочав спір із Хмельницьким за фільварок Суботів, який посідав Хмельницький без ніякої законної основи і без автентичних документів, хвалячися ним як своєю власністю. Він покликувався в дуже оживленім спорі на те, що пусте і нікому не приналежне поле було усною даровизною старости, надане його батькові, а посідання утверджене довгим уживанням на основі ленного права за його військові заслуги для Речі Посполитої. Із-за сеї суперечки довгі літа тривала між ними ненависть. Не диво, що Чаплицький, готуючися вдарити на татар, що пустошили чигиринську область, і повіривши Богданові військову хоругов, коли побачив, що хорунжий не справується відповідно до його волі, зранив його шаблею і, вирвавши у нього хоругов, зневажив його прилюдно. Відси пішла довголітня ненависть, у якій один погорджував другим як нездарою в воєннім ділі, а другий носився з планами помсти. Сталося потім, що процес, виточений за фільварок, рішено в той спосіб, що грунти признано власністю чигиринського староства, але нещасливий фільварок із усім його загосподарюванням присуджено Хмельницькому. Сей присуд Хмельницький уважав для себе кривдою, бо з властителя він зробив його тільки посідачем. Фільварок оцінено на суму, на яку згодилися обі сторони, і Хмельницький, узявши гроші, уступив з фільварку, не покинувши, одначе, в душі почуття кривди і голосячи скрізь, що видерто йому батьківщину,

[1] Подаю тут латинський текст, важний для характеристики сього польського історика: «T u m a d s e m e t d i g r e s s u s». Aspicerent se et misererentur; Zaporoviensium Notarium, tot stipendiorum veteranum, barbaricam captivitatem perpessum, dum rude donari expectat, nullum ob scelus, nisi quod saevire tyrannis voluptas sit periclitari; occisum sibi crudeliter filium, abductam vi uxorem, ereptum patrimonium, ne eque quidem quo mereret relicto, novissi me destinata morti victimam quaeri. Nequae aliud emerito militi, post profusum sanguinem et lacerum per vulnera corpus, restare amplius, nisi ut falso seditionis crimine, sub carnificis manu innocens moriatur. Praeiudiciose agi secum, et postquam in uno capite successerit, exitium imminere universis».

за яку він, одначе, взяв грошову заплату. Відомо напевно, що його недорослого сина, який хлоп'ячим звичаєм викрикав по місті батькові погрози, Коморовський, зять Чаплицького, серед чигиринського ринку побив палицею, але не забив на смерть. Щодо жінки, та жалоба Хмельницького зовсім фальшива, бо, навпаки, сталося так, що коли в Україні вибухло повстання, жінка Чаплицького втекла з Чигирина і була зловлена Хмельницьким, який зразу знасилував її, потім оженився з нею, а в кінці замордував жорстокою смертю».

В отсьому оповіданні Коховського зовсім несподівано виринає досить недоречна пригода між Чаплинським і Хмельницьким, буцімто Чаплинський у часі походу на татар зневажив Хмельницького, вирвав йому з рук хоругов і зранив його шаблею. Се оповідання являється немов недоладним відгуком анонімного реєстру козацьких кривд, поданого буцімто Хмельницьким королеві Владиславові. Сей реєстр, надрукований у збірці Міхаловського «Księga pamiętnicza», під ч⟨ислом⟩ 3, стор. 4—6, без означення місця й часу написання, кружив, мабуть, у відписах у початкових місяцях повстання Хмельницького, ще перед битвою на Жовтих Водах, і був уложений кимось із поляків, що знали про пригоду Хмельницького з Чаплинським дещо з наслуху, але не дуже докладно, та ні в якім разі його не можна вважати складанням самого Хмельницького або якогось іншого автора з козацького стану. Подаю тут сей апокрифічний документ у перекладі на нашу мову для доповнення того традиціоністичного матеріалу, який уже тоді почав громадитися довкола особи Богдана Хмельницького.

1. «Його милість пан Чаплицький, урядник чигиринський, випросив у небіжчика пана Краківського для себе власний дідичний хутір Хмельницького і його предків та королівські даровизни, дані йому, за потвердженням, від теперішнього короля. Наїхавши на заселені слободи з голодним людом, пан Чаплицький гумно, т⟨о⟩ є⟨сть⟩ чотириста кіп збіжжя, забрав і ограбив дім.

2. Той сам пан Чаплицький, сердячися на Хмельницького, коли в нього правним способом допоминався своєї кривди, сина його, десятилітнього хлопця, канчуками серед ринку своїй челяді так збити велів, що занесено його ледве живого і швидко потім умер.

3. П⟨ан⟩ Коморовський, зять того ж п. Чаплицького, кілька разів присягався перед різними козаками та осаву-

лами, що коли з Хмельницьким не впораємося, то доконче велимо його забити.

4. Його милість п. хорунжий коронний, ідучи тепер по погромі татар із Запоріжжя, велів узяти того Хмельницького під сторожу і втяти йому шию. Коли за се Хмельницький хотів удатися до п. Краківського, були засідки по гостинцях.

5. В р. 1646, коли Хмельницький, діставши двох татар, відпровадив їх до його милості п. Краківського, в його неприсутності взято у нього поголовщину, а зі стайні його власного коня, на якім їздив у дикі поля.

6. Панам урядникам українним, що подобається в козацькім домі, взяти силою чи жінку, чи дочку козакову, то мусять скакати, як їм заграють.

7. Про такі кривди писав його милость п. Краківський кілька разів до урядників і державців упімнення, але се не помогло нічого.

Тепер Хмельницький, коли минулого року зі своїм полковником бік о бік їхав проти татар, які напали були на Чигирин, якийсь пан Дашевський, як то вони називають лях, з намови якоїсь там старшини, заїхавши йому ззаду, рубонув йому в лоб, і тільки залізна шапка (misiurka) дала опір, а то був би розтяв голову. Коли Хмельницький запитав його, «З якої речі?», сей відповів: «Здавалося мені, братку, що ти татарин».

Сю кривду, найбільшу собі, Хмельницький признає, власне, що там якийсь козак Песта Хам лукаво оклеветав його перед паном хорунжим коронним, немовбито він думає вивести озброєну флоту на море. За се п. хорунжий, при інших претензіях із-за пана Чаплицького розсерджений, велів наступати на здоров'я Хмельницького, і вже Хмельницький, не маючи до кого вдатися, вдався на Низ до інших, так само покривджених, котрих по тих низових краях і по морських островах немале число, і вони вибрали Хмельницького собі проводирем».

Сам баламутний спосіб писання сього документа і дуже неясні відомості автора навіть про топографію згадуваних ним околиць свідчать виразно, що се фальсифікат. А назва Чаплицького замість Чаплинського, яку присвоїв собі Коховський, свідчить виразно про те, що він користувався сим фальсифікатом для своєї історичної конструкції, і заразом показує, як мало обережним був сей історик у доборі та компонуванні своїх матеріалів.

До сих різнородних оповідань із другої половини XVII в. про Хмельницького і причини його повстання варто додати, що сучасні акти, переважно протоколи, списані різними московськими урядниками з різними людьми, що в роках 1647—1648 були в різних місцях польської держави і яких ті урядники або самі висилали до Польщі на розвіди, або за їх добровільним зголошенням розпитували про польські новини, не дають ані одного сліду сеї романтичної історії. Можна з них виловити тільки дві цікаві деталі. Вони тим цікавіші, що обі містять у собі досить вірно передані вислови самого Хмельницького про події, що попередили його повстання. І так під днем 15 червня подана в т. III «Актів» «Отписка Брянскаго воеводы князя Мещерскаго с вѣстью о войнѣ козацкой» містить ось яку реляцію:

«Да тово ж ⟨...⟩ числа пріѣхал во Брянеск из Почепа из Литовской стороны поляк Крыштоф Силич за двѣма своими челядники... И в роспросѣ.. тот Крыштоф сказался: Новагородка Сѣверского повѣту шляхтич помѣщик, а вѣстей за собою сказал: в прошлом де во 155-м году был у короля Владислава в Польшѣ сойм, что итить было войною на турки совѣтово с иными землями христіянскими, и Рѣчь Посполитая не поизвола, через вѣчное перемирья войною итить не похотѣли, и король де Владислав дал пану Хмельницкому перед соймом лист, что ему итить на море, сколько челнов на море оберется; и тот же Хмельницкой с тѣм же листом запал и молчал полгода, и потом де его Хмельницкого изобидѣл Конец-Польской, молодой корунной хорунжей, взял его маетность; и осердяся же Хмельницкой, почал збирать войско запорогов» (стор. 217—218).

Дальшим днем, 16 червня, датоване оповідання Григорія Климова про розмову з самим Хмельницьким, у якім читаємо ось що:

«Рассказ стародубца Григорія Климова о свиданіи с Хмельницким и о событіях в Украинѣ».

«А на Москвѣ в Посольском приказѣ стародубец Григорей Климов в роспросѣ сказал [між іншим]: «Да Хмельницкой же де ему приказывал: «буде де тебя станут роспрашивать государевы приказные люди, и ты де тайным дѣлом скажи, что королю смерть учинилася от ляхов: свѣдали то ляхи, что у короля с козаками ссылка, послал де

от себя король грамоту в Запороги к прежнему гетману, чтоб сами за вѣру хрестіянскую греческого закону стояли, а он де король будет им на ляхов помошник. И тот де королевской лист от прежнево гетмана достался ему, Хмельницкому, и он де, надѣяся на то, войско собрал и на ляхов стоит»[1].

Обі сі актові записки цікаві тим, що передають слова Хмельницького, правда, не з його власних, але з других або третіх уст. Наскільки вони відповідають історичній правді, нехай оцінюють історики; для моєї теми важне тільки те, що ані про Чаплинського, ані про Барабаша в них нема ніякої згадки. Своїм кривдником, який відібрав йому маєтність, Хмельницький називає не Чаплинського, а самого хорунжого Конєцпольського, а звістка про те, що король прислав свое письмо до запорізького гетьмана і Хмельницький у червні 1648 р. мав те письмо в своїх руках, може бути остільки недокладна, що Хмельницький сам був іменований тим гетьманом, і в такім разі вона була би згідна з оповіданням Гродського; та можливо, що Хмельницький справді говорив про іншого гетьмана, але дуже неправдоподібно, щоб тим гетьманом був якраз Барабаш.

Для показу, як мало тямучих і мало сумлінних людей висилала тоді Москва до Польщі і якими нісенітницями вони годували московське правительство, наведу з того самого тому «Актів» (стор. 246—247) відомості, зібрані при кінці 1648 і з початку 1649 р. царським гонцем дяком Григорієм Кунаковим. Від нього прийшли до Москви дві реляції про козацьке повстання, обі однаково баламутні.

«А с черкасы де, государь, зачалась у поляков рознь и ссора за то: как короля Владислава не стало, и гетман де корунный Миколай Потоцкой черкаскаго гетмана Богдана Хмелницкого учал изгонять, и жену его и дѣтей взял к себѣ и маетности его поимал за себя, по прежней ссорѣ, будто не вѣря ему и опасаясь от него меж королевств всякого дурна; и от того де, государь, гетман Богдан Хмелницкій побѣжал в Крым и наговорил мурз и татар в войну на поляков; и воевали де государь, черкасы и татаровя около Кіева городы: Гомью, Чичерск, Шереков и иные

[1] Акты, относящиеся к ист(ории) Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Том третий. 1638—1657. Санктпетербург. В типографии П. А. Кулиша, 1861. Док(умент) № 205, стор. 215—216.

многія мѣста, и около Кракова, а Пинеск де, государь, и Брест Литовскую разорили до основанья, поляков и жидов и жен их и дѣтей побили без остатку, и хоромы де, государь, и стѣны каменые розломали и розметали, а деревяныя пожгли и учинили с полем ровно: а полских де, государь, и литовских людей на боех и в загонех побили многіе тысячи; и нѣмец де, государь, которых было Владислав король изготовил на бой против турского, черкасы на бою побили близко сорока тысячь, и гетманов де корунных, Потоцкого и польного, и многих урядников и знатных людей на том бою поимали и свели в Крым. А нынѣ де, государь, гетманом великим корунным учинился князь Єремѣй Вишневецкой*, а польного де, государь, гетмана еще нѣт. А как де, государь, Казимера королевича обрали на королевство, и черкасы де будто, свѣдав то из краковских мѣст, поуступили и стоят обозом у Костентинова; а что де, государь, у них вперед с поляки будет, того невѣдомо, только де, государь, послѣ корунацыи королевской вскорѣ будет сойм о войнѣ с черкасы, и поборы де, государь, хотят имать с великого княжства Литовского, самые большіе, чтоб черкасом такую великую войну и разоренье отомстить».

Із зібраних ним відомостей нотую ось яку: «Обрали де на Полское королевство Казимера королевича, а олекцыя де, государь, была в Варшавѣ по сю сторону рѣки Вислы у села Скорышова в обозѣ, и кончалась де, государь, олекцыя декабря в 8 день по римскому календару; а на олекцыѣ де, государь, были паны рада корунные и литовскіе, всѣ духовного чину и свѣцкіе, и послы повѣтные».

Шифрований рапорт Кунакова із Смоленська до Москви з 9 січня 1649 р., стор. 247—250, не менше баламутний і тому вважаю зайвим передавати його тут.

Із козацьких літописців початку XVIII в. наведу поперед усього в скороченні оповідання Грабянки, який в уступі «Сказаніе, чего ради воста Хмелницкій на поляков» (op. cit., стор. 31—34), хоч виразно покликається на свідоцтво Коховського, проте подає про Хмельницького відомості значно відмінні, взяті переважно з цитованого вище «Достовірного козацького літописця», доповняючи його правдоподібно своїми власними комбінаціями. І так на стор. 33—34 читаємо, що король Владислав мав велику прихильність до Хмельницького та «изваживши ⟨...⟩ его розум допустил себѣ за совѣтника. Ибо когда умислил

мстити на Турчину за перешкожонную войну московскую, будучую в року 1635 под Смоленском, то мимо своих сенаторов з ним радился, и великій регимент морской всей армати ему вручал; чему (за пришествіем его от двору кролевского на свою отчизную землю) завиствуючи, якож и слободѣ поселенной, подстаростій Чаплинскій за неслушность разумѣл Хмелницкому быти богатим и в мѣста фундоватися; за что старостѣ чигиринскому Ивану Даниловичу обнесе завистно: «не достоит (рече) просту человѣку села и поддапих имѣти». Иван же Данилович повелѣ отяти село оно Чаплинскому, Хмелницкій же, таково насиліе видѣв и отятіе села своего, и услуги вспомянув полской коронѣ, за ня же мѣсто воздаянія чести принял от Чаплинского обиду, изрече: «Л яхи нас козаков озлобляют, еще козацкая не умерла мати!». Сіе услиша Чаплинскій, повелѣ Хмелницкого яти и в темницу воврещи, сина же его Хмелницкого Тимоша, велѣ двома палицами посреди града Чигирина бити. Видѣв же Хмелницкій, яко ни откуду помощи не надежен, не вѣдяше, что творити. Бог же преклони серце на милость жени Чаплинского, да упросит мужа своего и повелит Хмелницкого з темници отпустити, и тако испущен живяше ожидая, что время впред покажет».

Далі автор наводить на стор. 35—39 простору «Супліку до всей Речі Посполитой полской от утѣсненного ляхами народа рускаго поданную» буцімто де в р. 1632, по чім іде далі оповідання історика. Супліка не мала ніякого успіху. «Но обаче превозможе бѣда цѣлой Украини у милостивого пана, написал бо кроль ко Барабашу, еще тогда козацкому асаулу енералному будучому, епістолію за своим знаменіем кролевским сице: «А ще есте козаки воини храбріе, мечь и силу имате, и что вам по себѣ стати возбраняет?» Сію епістолію Барабаш не яви никому о ней; ово яко ляхом прихилен бяше, ово яко своей користи токмо искій, изволяше сам во благих жити, а о войску не радяше ниже о обидѣ людской. Хмелницкій же о том кролевском писаніи увѣдав мисляше, як би у Барабаша сію епістолію взяти и войску козацкому явити. Таже женѣ Хмелницкого тогда отроча родившой, моли Хмелницкій Барабаша, да отрочати его воспріемник от крещенія будет. На что изволи Барабаш, и по крещеніи отрочати в Суботовѣ у Хмелницкого, егда

вси подвеселишася, Барабаш уже за друга Хмелницкого себѣ имѣяй, сказал о том Хмелницкому о предпомянутом писаніи кролевском и гдѣ сокровенно бяше. Той же все то слагаше в серци своем, и егда Барабаш на крестинах упився, уснул крѣпко, Хмелницкій взял шапку, пояс и перстен Барабашов, вѣрного своего посла к Черкасам до жени Барабашевой, о той хитрости невѣдущой. Она же даде посланному оное кролевское писаніе. С тим писаніем з Черкас до Суботова егда посланній возвратися и писанію кролевскому прочтену бышу и другому на робленіе суден водних, данному кролевскому зичливцу, козаку знатному Ілящу Переясловскому, и по вичитаню оних привиліев ответ вси вземше козаки согласен побѣгоша за пороги з Хмелницким. Року 1647, декамврія 7, бысть свѣдомо Хмелницкому, яко Николай Потоцкій, гетман коронній, повелѣ Кречовскому яти Хмелницкого и смерти предати; о чом извѣсти Хмелницкому Кречовскій, полковник переяславскій, послави ему тайно писаніе о нем гетманское. Отсюду разумѣв Хмелницкій, яко о нем промисел лядскій погубити, не дожидая горшого, первѣе в остров Бучки, таже убѣже в Рог Микитин, идеже обрѣте триста козаков, им же все о себѣ сказал, и что о козаках ляхи промишляют и что творят за обиди не токмо козакам, но и церквам божіим. О чесом слишав народ на Украинѣ от всѣх градов стѣкашеся, аки рѣки ко Хмелницкому в луги Днѣпровіе, понеже на Запорожжю не могл войска собирати за залогою, которая з полковниками лядскими и жолнѣрами посполу между запорожцами зоставили, и аще видѣл яко добре промисл строится, еднак до коронного гетмана килка разом отписал от себе вимовляючи, на Чаплинского жалячися, просил суда; но на то не токмо суду, но и ответу от гетмана не получил. Потом мусѣл удатися до татар, а перво на Запорожу будучих на залозѣ жолнѣров полских и нѣмцов виколол, потом посла в Крим ку Ислам-Герею хану помощи прося. Хан же имѣяше гнѣв на кроля, яко урочную дань удержаша от себе ему ляхове, но не хотяше меча на ляхи понести, донелѣ же не извѣстит первѣе вини, часо ради брань быти хощет. Но в то время предстояще хану мурза Тугай Бей, в воинствѣ зѣло храбр и славен, иже не всяко повиновашеся к хану, но аки самоудѣлен з своими татари живяше, на того хан шутя указал рукою, повелѣ просити козаком во помощь; прежде бо сего, яко за едно лѣто, Туга Бея козаки з его ордами на нѣкоем мѣстѣ по-

бѣдиша, тое вспомянув Тугай Бей первѣе козаков злословяше, яко врагов своих, послѣди щастю то испоручивши, обѣщался козакам в помощь, и мѣсто урочное показавши, где имуть брань свести козаки з ляхами, к Хмелницкому отідоша посли з добрими вѣстями» (op. cit., стор. 39—41).

Оповідання Грабянки різниться важними деталями від усіх інших. І так він одинокий подає, що той сам староста Іван Данилович, який надав батькові Хмельницького маєтність Суботів, велів Чаплинському відібрати ту маєтність від його сина. Ся відомість історично невірна, бо коли не з інших джерел, то з признання самого Хмельницького, наведеного вище, знаємо, що Хмельницький уже весною 1648 р. жалувався на своє покривдження з боку Конєцпольського, а не Даниловича. Грабянка так само, як і Самовидець, не добачує суперечності в тім оповіданні, де Суботів являється спершу відібраним у Хмельницького Чаплинським, а потім, у епізоді з Барабашем, знов місцем його пробутку. Епізод з Барабашем у Грабянки менше драматичний і ще менше природний, як у інших оповідачів, не говорячи вже про Коховського; зате епізод про козацьке посольство до кримського хана тут дуже драматичний, але тим відмінний від інших реляцій, що сам Хмельницький не бере в нім участі.

Пізніший о десять літ від Грабянки козацький літописець Самійло Величко, якого оповідання про повстання Хмельницького основане по його власній заяві в передмові на поемі Твардовського та на записках Зорки, бувшого секретаря Хмельницького, яких, одначе, він ніде не цитує виразно, в дійсності повне пізніших, може, його власних видумок та сфінгованих ex post документів. Про пригоду Хмельницького з Чаплинським він згадує коротко, але з власними додатками, буцімто сам Богдан Хмельницький дістав за свої заслуги даровизну Суботів, яка була потверджена королем, і буцімто Чаплинський, загарбавши сю маєтність, забрав також королівський декрет. Хмельницький упоминався у Чаплинського звороту маєтності та королівського декрету, за се, одначе, був ним чинно зневажений і посаджений у тюрму разом із злодіями. Аж по чотирьох днях на просьбу своєї жінки Чаплинський дав себе перепросити і випустив Хмельницького, який відтоді жив на своїм сотництві в Чигирині. Тут відбувається зимою 1647 р. епізод з Барабашем, описаний Величком ось як: «Тим барзій [Хмельницкій] с пилностію зачал мислити

о правах кролевских у Барабаша хранимих, як би их собі одойскати. Того ради умислил на день св. Николая, скорого всім бідствующим помощника, декамбрія 6 празнуємий, учинити в Чигирині заволанний обід і на оний призвати з Черкас Барабаша полковника зо всею старшиною, также нищих і калік учредити и милостинею обдарити. Що коли учинил і Барабаша з старшиною затягл з Черкас до Чигирина, в дом свой, тогда сам в трезвости заховавшися, постарался старшину всю, а найбарзій Барабаша всім уконтентовати і як найлучше подпоїти. Старшина просто пяная розойшлась по господах, а Барабаш яко от всіх начальнійший, там же в дому Хмельницкаго получил отпочинок. Ҁгди теди зморений кріпкими трунками от Хмельницкаго зостал і от сна натурі людской призвоітого уморен, тогда абіє Хмельницкий от Барабаша спячого для знаку і віроятія взявши шапку єго і хустку, послал з тим знаком у двуконь доброго і справного человіка своєго в Черкаси до Барабашихи, научивши єго, аби при показаню знаков посилаємих: шапки і хустки Барабашевой, пильно і неотступно упоминался у Барабашки о виданє себі привілеов королевских, до Барабаша пильно потребуємих, а в її Барабашихи завідованю і схованю зостаючих. Чому Барабашиха латво повіривши, зараз тіє королевскіе привілеї зшукала і посланному Хмельницкого вручила; которий желаємоє получивши, праці своеї і коньской не пощадівши, станул з Черкас в Чигрині за кілко годин перед світом. А Хмельницкий, того ожидаючи, не спал, но бодрствовал з кільконацятьма другами своїми, добрими і поуфалими молодцями, шляхетне урожоними козаками, за часу к єго Хмельницкого мислі преклонившимися і всего хотінія єго допомогти єму под клятвою утвердившими. Скоро теди Хмельницкий одобрал радостно от посланца своєго, з Черкас повернувшого, привілей королевский, натихміст зараз знаки Барабашеві, шлик і хустку при спячом Барабашу положивши, а сам з товариством предпомененним і челядю своєю на готовіє коні всівши і світа не дожидаючись, рушил з Чигрина до Суботова, где тож еще перед світом прибувши і потребніе вещи в путь предлежащий на ючниє коні забравши, также і старшаго сина своєго Тимоша з собою узявши, рушил спішним кроком з Суботова на світаню зо всею компанією своєю в намірений путь свой на Низ ку Січи Запорожской. Куди благополучно і безпрепятственно 11 дня декамврія при-

бувши і всему войску королевськії привілеї от Барабаша, фортелне взятії, козакам і всему народу малоросійскому полезнії і волности їх давнії утверждаючії освідчивши і добре внушивши, бил на кошу Січовом от всего войска Низового Запорожского не яко товариш іли брат, но яко добрий і чадолюбивий отец пріят радостно і благодарно, з приреченєм щирим от всего войска всякой себе зичливості і поволности и до того начинанія своєго готовности. Где от нікоїх товаришів запорожских і гетьманом он Хмельницкий уже наречен бил»[1].

В сьому оповіданні Величка, крім хронологічних дат, не основаних на жодних давніших відомих нам джерелах, інтересне особливо те, що тут Суботів ще в грудні 1647 р. являється неоспореною і зовсім безпечною власністю Хмельницького, в якій пробуває його родина і містяться запаси, потрібні на досить далеку дорогу, а також правдоподібно й оружжя. В противенстві до Грабянки Величко просторо описує побут Хмельницького в Криму і часті його конференції з ханом, а по описі битви під Корсунем подає відомість, що Хмельницький зараз вислав козаків до Чигирина, які, заставши Чаплинського після вечері в постелі, побили його, зв'язали і в лихій одежі привели до Хмельницького, який велів відтяти йому голову в полі далеко за табором. Жінку Чаплинського взяв Хмельницький собі — не згадано, чи по смерті першої своєї жінки, якою, по словам Величка, була Анна Сомківна.

Мабуть, найдокладніше сконструйовано оповідання про Хмельницького, Барабаша й Чаплинського у Степана Лукомського в його доповненні до перекладу дневників Окольського[2], яке подаю тут у перекладі на нашу мову.

«Той Хмельницький (...) учащав до латинської мови [в ориг(іналі) «латинскаго ученія был изобучен»], у воєнних ділах великий майстер, славний вірними своїми прислугами польській короні, задля політичних відносин мав значення у королів польських Жигмонта III і його сина Владислава IV і одержував від них відповідно до своїх заслуг великі милості. Так само від старшин і товаришів війська запорізького мав поважання і приємну прихиль-

[1] Подаю з захованням мови, але в транскрипції на новочасний правопис, із цитата в виданні «Исторические песни малор(усского) народа», т. II, 1, стор. 15—17.

[2] С. В е л и ч к о. Лѣтопись событий в Юго-Западной Россіи в XVII вѣкѣ, т. IV. Приложения, стор. 305—309.

ність. Хоча дуже добре знав польські воєнні непорядки і безправства, замахи на козаків і хитрі замисли та їх цілі, як також і те, що своїх многоразових договорів з козаками вони не додержували і віроломно ламали свої присяги, то все те він таїв у своїм серці, не виявляючи нікому, і ляхам являвся все таким, немовби й не думав і не бажав їм нічого злого. Коли ж йому довелося потерпіти біду і мало що голову не стратити від сутяги і брехуна дозорця чи прикажчика Чаплинського, то щоб увільнити Україну від польського ярма і відзискати козакам їх давні права та вільності, він задумав розпочати з ляхами війну і то не без відома й дозволу його королівського величества Владислава IV. В р. 1636 був він з Барабашем, полковником черкаським, і з іншими значними товаришами війська запорізького на королівській коронації. За прикладом давніших польських королів, своїх попередників, король Владислав затвердив новою своєю королівською привілегією, писаною на пергамені з підписом своєї руки і при коронній печаті, привішеній у пушці, всі військові українські давні права й вільності з особливим затвердженням православної віри греко-руської і, значно обдаруваши козаків, відпустив їх до своїх домів. При тій відпустці на тайній аудієнції король сказав їм усно, щоб вони по-давньому самі собі вибрали гетьмана і сильно стояли при своїх правах і вільностях, не подаючи їх ляхам на потоптання і боронячи себе його королівськими та іншими давнішими привілегіями. Коли ж би польські пани, їх дозорці або прикажчики не послухали, то, сказав король, «маєте мушкет і шаблю при боці, якими можете боронити своїх прав і вільностей, нарушених поляками». По тім кілька літ, коли на Вкраїні не переставали злобні напади та руйнування від ляхів, Хмельницький з тим же Барабашем і з іншими козаками жалувалися королеві через своїх умисних послів. Король, відправляючи тих послів, як уперед, усно, так тепер своїм приватним королівським письмом, писаним до Барабаша і до всіх козаків, потвердив те саме, що сказав їм уперед: «Для оборони своїх прав і вільностей маєте мушкет і шаблю», повторив ті самі слова. Те королівське приватне письмо післанці привезли і віддали Барабашеві. Та що Барабаш не був прихильний до козацької справи і не бажав їй добра та й загалом був зовсім лінивий, то сховавши королівське письмо і королівську привілегію, затаював також королівські милостиві слова без жадного

ужитку для української справи, не стараючися ні про вибір козацького гетьмана, ні про увільнення українського народу від польських напастей. Тому-то Хмельницький хитрим способом відібрав від Барабаша королівську привілегію і приватне королівське письмо, про що скажу зараз докладніше ⟨...⟩.

В р. 1647 ляхи в великім числі прийшли на Лівобережну[1] Україну і поставали кватирами в Чигирині, Черкасах та інших задніпрянських містах і своїм вродженим звичаєм не переставали щораз гірше озлоблювати українських людей.

В тім же році трапилася вищезгадана біда Богданові Хмельницькому, сотникові чигиринському, від згаданого Чаплинського, а то ось із якої причини. Батько його, Михайло Хмельницький, також сотник чигиринський, убитий турками на Цецорі 1620 р., полишив своїому синові Богданові в спадку хутір, названий Суботів, положений недалеко Чигирина, до якого Богдан своїми заслугами придбав просторі грунти, якими довгі літа володів спокійно, населив людьми слободу і, задовольняючися нею, оказав значні прислуги польському королівству. Коли ж король Владислав IV перемінив чигиринський повіт на староство, віддав се староство Іванові Жолкевському, хорунжому коронному. Сей староста поставив дозорцем того староства шляхтича Чаплинського, який, міркуючи, що не годиться хлопові Хмельницькому бути багатим і посідати села та міста, випросив сю слободу Хмельницького без його відома у того хорунжого коронного для себе. Сим зневажений до крайності, Хмельницький почав правуватися з Чаплинським, а бачачи насильство, нанесене йому через зависть і злобу Чаплинського відібранням тої слободи, він згадав про свойого вітця, вбитого в цецорській війні, а також свої многі вірні услуги для польської корони, за які замість надгороди зазнав такої зневаги від Чаплинського, розжалоблений сим сказав: «Ляхи знущаються над нами, козаками, та ще ж не вмерла й козацька мати». Почувши се, Чаплинський прийняв сі слова за бунт і, спіймавши Хмельницького, велів посадити в тюрму, а його сина Тимоша посеред міста Чигирина бити двома палицями. Се було й зроблено. Хмельницький, сидячи

[1] М⟨а⟩б⟨уть⟩ «Правобережну». Лукомський лівобережець, і для нього правобережні міста являються задніпрянськими.

в тюрмі, нівідки не надіявся помочі і сидів у ній кілька день. Та доля навернула серце жінки Чаплинського на таке милосердя, що вона упросила свойого мужа випустити його з тюрми. Випущений із тюрми Хмельницький жив у своїм власнім добрі [м(абуть), у Чигирині] зовсім спокійно, ждучи, що час покаже. Тим часом жінка Хмельницького родила дитину. Тоді Хмельницький від згаданого вже Барабаша, що був військовим осавулом, відібрав згадані привілегії короля Владислава IV і його приватне письмо ось яким способом: запросив того Барабаша держати до хреста його дитину; на тих хрестинах у підпитого трохи Барабаша вивідав, де і в якім сховку заховані королівські привілегії та письмо; потім упоїв Барабаша навмисне так, що той у домі Хмельницького вночі повалився без пам'яті і заснув твердо. Тоді Хмельницький, знявши з сонного шапку, пояс і перстень, послав усе те з вірним своїм слугою тої самої ночі до Черкас до жінки Барабаша, щоб той, показавши їй шапку, пояс і перстень її чоловіка, зажадав від неї видання королівських привілегій і приватного письма і зараз вертав з ними до Хмельницького. Жінка Барабашева, не догадуючися підступу, дала післанцеві все, і той ще тої самої ночі привіз усе Хмельницькому. Хмельницький поклав шапку, пояс і перстень там, відки їх узяв, а Барабаш, збудившися зі сну і не знаючи нічого, із тих хрестин поїхав до свойого дому. Хмельницький же зараз, зібравши потаємно своїх чигиринських і інших реєстрових козаків, прочитав їм королівські привілегії та приватний лист короля і, вияснивши їм їх значення, за спільною їх згодою постановив тікати на Запоріжжя. І набравши запасу, вони всі подалися на Запоріжжя».

Подаю тут у додатку до сих історичних композицій іще одну композицію з другої половини XVIII в., а власне оповідання Рігельмана (op. cit. стор. 101—103) про причини й початок повстання Хмельницького. «А коли насильно,— починає своє оповідання Рігельман,— польські начальники відібрали у Богдана Хмельницького землю з населенням і іншими приладами, названу Суботів, віддалену від Чигирина півтори милі, даровану ще його батькові, сотникові Михайлові Хмельницькому, ще коли він був провентовим писарем, від чигиринського старости Івана Даниловича Конєцпольського. Надіючися на заслуги свойого вітця, що був убитий у турецькій баталії, а також і на свої заслуги та неволю, Богдан осадив на ній

своїх людей і заложив слободу, млин та пасіку. Сьому позавидував тодішній чигиринський підстаростій Чаплинський і представив чигиринському старості, що буцімто козакові зовсім не слід мати в своїм посіданні земель. Тому-то староста відібрав сю землю від Хмельницького і віддав Чаплинському, причім у відмові написано Хмельницькому: «Не подоба простому козакові селити слободи».

Бачачи насильне відібрання своєї слободи, Хмельницький дуже образився, а що сам не міг нічого зробити проти того насильства, в пересерді показав свою шаблю і сказав: «Ще не вмерла козацька мати! Ще не все забрав Чаплинський, коли шабля в руках». Почувши про сі погрози, Чаплинський зараз посадив його до в'язниці, а сина його Тимофія за такі ж зухвалі слова велів двома киями вибити на площі. Хмельницького ледве випросила з тюрми його жінка на просьбу своєї матері (...).

Від того часу через се насильне та беззаконне відібрання чужого посідання розгорівся огонь для всіх поляків. Хмельницький зачав зараз обдумувати план відповідної помсти. Не гаючися, він хитрою штукою дістав у Барабаша в часі хрестин своєї дитини, на які запросив Барабаша в куми, ту саму грамоту, яку прислав йому король польський зі своєю печаттю і з порученням, що «коли козаки добрі вояки, мають шаблі й мушкети при боці, то можуть сильно боронити своїх прав і вольностей, нарушуваних від поляків». При тій же самій нагоді він мав у гостях у себе також старого свойого приятеля із Переяслава, знатного козака Івана Ілляша Ормянчина, який, так само як і він, був знайомий королеві і з яким він, ураз бувши давніше у його величності, випросив був універсал, або грамоту, на роблення човнів, якими можна було виїздити на море і на їх свобідний перевіз без повідомлення польських гетьманів. Сей універсал Іван Ормянчин держав у себе в схованці з тим, щоб не знали про нього їх полковники. Упоївши їх обох, Ілляша і Барабаша, до п'яного стану і вивідавши у них, де сховані ті грамоти, взяв потаємно у сонних, що, бувши його гістьми, ночували тоді у нього, у одного ключі і перстень, а у другого також ключ і шапку, послав з ними до їх жінок, до Барабашихи в Черкаси, а до Ілляшихи в Переяслав, своїх вірних післанців, які негайно сповнили все по його бажанню, привезли грамоти і доручили Хмельницькому. Сей, одержавши в добрий час обі королівські грамоти, оголосив їх своїм довіре-

ним козакам і вияснив їм, яку волю та права мають вони для помсти за свої кривди. При тім намовив їх, аби для злуки, для виповнення сього наміру подалися на Запоріжжя, куди подасться й він, і, починаючи відси, вони зламають польське ярмо. Не тратячи часу, він справді негайно рушив на Запоріжжя 7 грудня 1647 р. по старому календарю. Відси подав він відомість коронному гетьманові, що має намір з депутатами удатися на сойм, аби просити звороту козацьких вольностей, але потаємно, як оповідають деякі, удався в Крим, там випросив у татарського хана значне військо собі на поміч, а вернувши звідси на Запорізьку Січ, був вибраний гетьманом».

Не можна відмовити сій комбінації історичного змислу. Автор, маючи під руками різнородні відомості про події, силкувався склеїти з них одну цілість, не завагавшися перед таким з боку історичної критики дуже слизьким явищем, як дублетування одної події на двох особах. Подібну історичну комбінацію ми бачили вже вище в оповіданні Коховського, де дублетування підпоєння з хитрим наміром приложено до іншої особи, а власне до полковника Кречовського. Відомість про дату відходу Хмельницького на Запоріжжя і про його лист до гетьмана Потоцького Рігельман узяв, мабуть, від Величка.

Отсе маємо майже повну збірку найважніших джерел про події з кінця 1647 р. між Хмельницьким, Чаплинським і Барабашем і можемо досить природно розділити їх на дві групи чисто літературного, а не історичного характеру. Перша група, яку в головному репрезентують Твардовський і Грондський, виглядає на роман з трагічною розв'язкою, найкраще літературно скомпонований Грондським буцімто на основі оповідань Любовицького і Виговського, представляє початок великої козацької війни як наслідок чисто приватної інтриги, розуміється, на історичнім грунті, в якій не обходиться також без ролі жінки: жінка Чаплинського, буцімто змилосердившися над ув'язненим Хмельницьким, склоняє свойого мужа випустити в'язня на волю. Пізніша традиція, якої джерела я поки що не міг дійти, подає відомість, що ся милосердна жінка Чаплинського в 1648 році, по замордуванні Чаплинського козаками, стала жінкою Хмельницького. Друга група оповідань, репрезентована в дуже нескладній формі Самовидцем, а в дуже стилізованій Коховським, не знає нічого про Чаплинського, але висуває на перший план Барабаша і під-

кладає вибухові війни чисто політичні мотиви, а відносини між Хмельницьким і Барабашем оповідає в формі історичної новели. Супроти сих двох літературних версій стоять уміщені в сучасних актах московського уряду оповідання буцімто самого Хмельницького, з яких одно згадує про приватну кривду, вчинену Хмельницькому польським магнатом хорунжим Конєцпольським, і може вважатися джерелом історії з Чаплинським, а друге згадує про лист короля Владислава, який заохочував козаків оружжям боронити свої права і який Хмельницький у червні 1648 р. мав у своїх руках; се може вважатися джерелом історичної новели про Барабаша. До сих двох історичних документів, хоч дуже важних, але все-таки не першорядної ваги, бо слова Хмельницького передано там з оповідання інших осіб, а не з його власних уст, треба додати дуже важний історичний документ, т(ак) зв(аний) перший зазивний лист Хмельницького, писаний десь у половині цвітня 1648 р., в якім ані про приватні кривди Хмельницького, ані про королівське письмо до козаків нема ніякої згадки[1].

Маючи перед собою зложений отак критичний апарат, можемо перейти до оцінки думи про Хмельницького й Барабаша, що стоїть на чолі другого тому збірки: «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича* и М. Драгоманова»*, т. II, вип. 1. «Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком», Киев, 1875, стор. 1—18, у трьох варіантах, з доданою до них випискою із першого тому літопису Величка, якої текст найближче підходить до змісту думи. Найстарший варіант, записаний у початках XIX в., був надрукований у збірці Цертелєва* «Опыт собрания старинных малороссийских песней», 1819, стор. 37—41, і передрукований у Максимовича два рази: раз у збірці «Украинские народные песни», 1834. Москва, т. I, стор. 37—41, а другий раз у київській збірці з р. 1849, стор. 64. Сей варіант найкоротший і задля свойого старого запису повинен стояти на першім місці; київські видавці поклали його на другім.

Далеко, майже втроє просторіший варіант був записаний Кулішем, мабуть, іще в 40-х роках XIX в. і опублі-

---

[1] С. Томашівський*. Перший зазивний лист Хмельницького (Записки Наук(ового) тов(ариства) ім. Шевченка, тт. XXIII—IV, Miscellanea, стор. 1—5).

кований у збірці Амвросія Метлинського* «Народные южнорусские песни». Киев, 1854, стор. 385—391. Сей варіант має те до себе, що Куліш записав його від двох кобзарів, Андрія Шута* в містечку Олександрівці і Андрія Бешка* в містечку Мені, Сосницького повіту Чернігівської губернії, і з обох тих записів, невідомо яким способом, зложив одну цілість.

Третій варіант, найпізніший, записав П. С. Іващенко від кобзаря Павла Братиці* в місті Ніжині 13 червня 1874 р. Сей варіант майже так само просторий, як варіант Куліша. Подаю тут насамперед варіант Цертелєва без ніяких змін, позволяючи собі тільки раціональніший розділ віршів та подаючи в гранчастих скобках такі вставки, які видаються мені конечними з язикового та річевого погляду.

Із день-години,
Як стала тривога на Україні,
То ніхто не може [себе] обібрати,
За віру християнську одностайне стати.
Тільки обобрались Барабаш та Хмельницький,
Да Клим Білоцерковський,
До короля виступали,
Листів, наверсалів прохали.
То король наверсали писав.
Самому Барабашу до рук подавав.
А Барабаш листи як узяв,
Три годи козакам знати не давав.
То Хмельницький тее догадав,
Кумом його до себе, до города Чигирина, прохав,
Добре угощав*.
А як став Барабаш напідпитку гуляти,
Став йому Хмельницький казати:
«Годі тобі, пане куме, листи королевські держати,
Дай мені хоть прочитати!»
«Нащо тобі, пане куме, їх знати?
Ми дачі не даєм,
В войсько польське не йдем.
Не лучче б нам з ляхами,
Мосцівими панами,
Мирно пробувати,
Аніж пійти лугів потирати,
Своїм тілом комарів годовати?»
То Хмельницький тее зачував,
Ще луччих напитків подавав.
То Барабаш як упився,
На ліжку спати звалився.
Тогді Хмельницький ключі одбирав,
Чуру свого до города Черкаса посилав,
Велів ключі пані Барабашовій подати,

Листів королевських питати.
То чура до неї прибуває,
Словами промовляє:
«Пані Барабашова, твій пан став у нас гуляти,
А тобі велів листи королевські подати!»
«Десь моєму панові лихом занудилось,
Що з Хмельницьким гуляти схотілось!
Пійди, в глухім конці під воротьми,
Листи королевські в шкатулі візьми».
То чура скоро листи достав,
День і ніч до Чигрина поспішав.
[Скоро прибував,
Самому Хмельницькому листи подав.]
Тогді Барабаш рано прочинає,
У кармани поглядає, аж ключів немає.
Він старосту Кричевського пробужає,
Двома кіньми тихо з двора виїзжає,
Думає, гадає,
Як пана Хмельницького до рук прибрати,
Ляхам отдати.

Як бачимо, дума немов без кінця. Кричевський в останнім уступі виступає зовсім несподівано також як гість Хмельницького рівночасно з Барабашем.

При всій історичній недостовірності подій, представлених у сій думі, вона з чисто літературного боку має велику вартість як художній вислів тої козацької традиції про початок війни Хмельницького, що почала формуватися правдоподібно зараз у другій половині XVII в. і знайшла собі дуже характерний вираз у оповіданні Коховського. Проте від оповідання Коховського вона зовсім незалежна. Барабаш тут зовсім не польський патріот, як у Коховського, але також не козацький гетьман, як у інших варіантах думи. Він живе в городі Черкасах, і дума ані йому, ані Хмельницькому не дає ніяких титулів. Тільки з того, що Барабашеву жінку Хмельницький величає панею, а вона свойого чоловіка також паном, видно, що вони належали до козацької старшини. Дуже цікаво, що Хмельницький у п'яного Барабаша відбирає тільки ключі як знак його волі супроти жінки, а про високий артистичний такт автора думи свідчать слова, вложені в уста Барабашихи:

Десь моєму панові лихом занудилось,
Що з Хмельницьким гуляти схотілось!

Очевидно, в її серці будиться лихе прочуття, і вона з не-

хіттю, та знов-таки дуже артистично і правдиво говорить посланцеві Хмельницького:

Пійди, в глухім конці під ворітьми,
Листи королевські в шкатулі візьми.

Лукомський, пишучи своє оповідання, очевидно, не знав докладно віддалення Чигирина від Черкас, коли зазначав, що слуга Хмельницького одної і тої самої ночі поїхав до Черкас і вернувся назад, поки ще Барабаш проспався з пиятики; дума далеко вірніше зазначує, що чура Хмельницького «день і ніч до Чигирина поспішав». Дуже цікава також характеристика обох героїв у думі; нема ані сліду патріотичної фразеології; про королівський універсал згадано тільки загально з додатком, який позволяє догадуватися, що він був виданий 1645 р.; Хмельницький не виявляє ані перед Барабашем, ані взагалі ніякого плану, а тільки хотів би сам прочитати королівський лист; з відповіді Барабаша можна догадатися, що сей лист уповажнював козаків до війни, в якій їм треба було «пійти лугів потирати, своїм тілом комарів годувати», а Барабаш натомість волів жити в згоді з польськими панами, рад хоч би тому, що «ми дачі не даєм і в войсько польське не йдем». Усе те велить нам у тім варіанті бачити шановну пам'ятку кобзарської творчості з другої половини XVII або з початку XVIII в., незалежну від тих конструкцій оповідання про Хмельницького і Барабаша, які бачимо у Величка та Лукомського.

Зовсім інакше мусить випасти наш суд про варіанти Куліша (К) та Братиці (Б) «Исторических песен», у яких мусимо бачити пізнішу компіляцію подій та поетичних матеріалів, доконаних чи то самими кобзарями, чи навіть інтелігентними патріотами-українофілами, що в першій половині XIX віку звернули свою увагу на сю парість української народної творчості. Оба варіанти, хоч записані різними людьми, в різних часах і від різних кобзарів, виявляють одну редакцію, так сказати, одну кобзарську школу, в якій кождий ученик дещо забуває з того, що усно передав йому майстер, а дещо додає зі свойого конвенціонально-поетичного запасу. Таким пізнім, може, навіть власним додатком кобзаря Павла Братиці мусимо вважати остатні три рядки вар(іанта) Б:

Утверди, господи, люду царського, імператорського,
І самодержця імператора нашого Олександру Миколайовича*,
І всім слушающим пошли, боже, много літ.

Важно зазначити, що в варіантах К і Б видно потроху вплив оповідання Величка, а власне в тім, що Хмельницький посилає до Барабашихи, крім ключів, також перстень і шовковий платок, зняті з п'яного Барабаша.

Уважаючи варіанти К і Б пізнішим витвором кобзарської школи, скомпонованим на основі найстаршого варіанта Ц, але з пізнішими, більш або менше тенденційними додатками, історично майже скрізь невірними, подаю тут замість механічного передруковування їх текстів, що недало би читачеві ніякого поняття про їх властивий характер, пробу аналітичної конструкції оповідання в обох варіантах, у яку ввійдуть оба тексти без повторень однакових рядків, а в якій зате будуть вияснені їх різниці між собою в порівнянні з варіантом Ц і в порівнянні з історичними оповіданнями та дослідами.

Початок обох варіантів майже однаковий:

Як[1] із день-години
Зчиналися великі войни на Вкраїні[2].
Ніхто ж тоді не міг обібраться[3],
За віру християнську достойно-праведно[4] стати.
Тільки обібрався Барабаш да Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський.

Дальших 8 рядків має тільки вар(іант) К:

Оттогді вони од своїх рук листи писали,
До короля Радислава* посилали.
Тоді ж то король Радислав листи читає,
Назад одсилає,
У городі Черкаському Барабаша гетьманом настановляє.
«Будь ти, Барабаш, у городі Черкаському гетьманом,
А ти, Клиша, у городі Білой Церкві полковничим,
А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем військовим».

Сі рядки про кореспонденцію козаків з королем Владиславом, оскільки мають у собі зерно історичної правди, остільки невірні в тій формі. Знаємо певно, що Хмельницький був чигиринським сотником не з іменування короля, а поставлений Конєцпольським і ніколи не був з уряду військовим писарем. Згадка про Клишу Білоцерківського анахронізм остільки, що про Клишу (Клима, Климентія),

---

[1] Б — «Ей».
[2] К — «Україні».
[3] К — «Оттогді ж то не могли обібратись».
[4] К — «одностайно».

полковника в Білій Церкві, згадується під р. 1637[1]. Про Барабаша відомо певно лише те, що він називався на ім'я Іван і був у р. 1645 черкаським сотником[2]. Про його іменування гетьманом невідомо нічого.

Вар(іант) Б замість наведених вище рядків має тільки три немовби доповнення, наслідок королівської номінації, ще й до того з помилкою:

Тоді був Барабаш у городі Черкаському гетьманом,
А пан Хмельницький у городі Чигрині полковничим,
А Клиша Білоцерківський у Білій Церкві писарем
військовим.

Про протяг гетьманування Барабаша говорить вар(іант) К докладніше:

Оттогді ж то небагато Барабаш, гетьман молодий,
гетьмановав,
Тільки півтора года.

Вар(іант) Б подає коротше:

Тогді пан Барабаш не багацько гетьманував.

Догадуюся, що в обох варіантах тут пропущено декілька рядків, у яких мусило бути сказано, що Барабаш мало дбав про козацькі діла і не показував козакам королівського письма; се зазначено досить виразно у рядках 11—12 варіанта Ц.

---

[1] М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. I. Киев, 1876, стор. 659.

[2] Максимович, op. cit., стор. 402. Наведу вповні те, що пише Максимович, бо уступ збуджує деякі сумніви. Читаємо в наведеним місці: «Иван Барабаш принадлежал к товариству Черкасского полка, в котором он был сперва сотником, а в сороковых годах стал полковником и вместе генеральным есаулом. Этим чином он подписался 1645 года на двух книгах, наданных им в черкасскую церковь Рождества богородицы. Из тех надписей я узнал, что его звали Иваном Дмитриевичем, а знаменитую жену его, панью Барабашиху,— Софией и что у них были два сына — Григорий и Степан». Жаль, що Максимович не подав дослівно обох тих написів, які в нашім випадку мають дуже важне джерелове значення, бо при вищеподаних словах являється сумнів, чи Барабаш 1645 р. підписався сотником, чи полковником, або тільки осаулом. Традиція про те, що при кінці 1647 р. він був осаулом, полягає тільки на свідоцтві Коховського, наведеним вище, яке щодо Барабаша являється з історичного погляду дуже підозреним.

Дальші рядки варіантів К і Б містять оповідання про гостину Барабаша у Хмельницького в головному згідне. Подаю тут старший текст К, а в нотках відміни тексту Б.

Тогді ж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав[1],
А ще дорогими напитками його вітав
І стиха словами промовляв:
«Ей пане куме, пане Барабашу, гетьману молодий[2],
Чи не могли б ми з тобою удвох[3]
Королевських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно[4] стати?»
Оттогді ж то Барабаш, гетьман молодий[5],
Стиха словами промовляє:
«Ей пане куме, пане Хмельницький,
Пане писарю військовий![6]
Нащо нам з тобою[7] кролевські листи удвох[8] читати,
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?[9]
Чи не лучче нам[10] із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль по вік вічний уживати?»
Оттогді-то Хмельницький на кума свого Барабаша
Велике пересердіє має[11],
Ще кращими напитками вітає[12].
Оттогді-то[13] Барабаш, гетьман молодий,
Як[14] у кума свого Хмельницького
Дорогого напитку напився,
Дак[15] у його і спать повалився.

Порівнюючи оба варіанти, бачимо, що пізніший дещо забув і де в чому многословніший та млявіший. Далі йде

---

[1] Б — замість сих двох рядків має лиш один: «Да вже пан Хмельницький до себе кумом зазивав».
[2] Б — знов коротше: «Ей куме,— каже,— куме!»
[3] Б — се слово vac(uum).
[4] Б — «достойно-праведно».
[5] Б — додає рядок: «Нехороші мислі собі має».
[6] Б — замість сих обох рядків знов коротше: «Ей куме,— каже,— куме».
[7–8] Б — vac.
[9] Б — додає знов рядок: «Нащо нам за віру християнську достойно-праведно стояти?»
[10] Б — має: «Лучче нам».
[11] Б — замість сих двох рядків коротше і безбарвно: «Да вже пан Хмельницький од свого кума сі слова зачуває».
[12] Б — ширше і мляво: «Так іще лучче свого кума напитками вітає».
[13] Б — «Та вже».
[14] Б — vac.
[15] Б — vac.

оповідання про «фортель» Хмельницького, яким він добув від Барабаша королівські листи. Кладу знов у основу текст К, а в нотках відміни тексту Б.

Оттогді-то Хмельницький добре дбав[1],
Із правої руки, із мізинного пальця
Щирозлотний перстінь ізняв,
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав[2],
На слугу[3] свого вірного[4] добре кликав-покликав:
«Ей слуго ти мій повірений[5]*,
Велю я тобі добре дбати[6],
На[7] доброго коня сідати,
До города Черкаського до пані Барабашевої[8] прибувати,
Кролевські листи добре приймати»[9].
Оттогді-то слуга, повірений Хмельницького, добре дбав,
На доброго коня сідав[10].
До города Черкаського скорим часом[11],
Пильною[12] годиною прибував,
До пані Барабашевої у двір уїжджав[13],
У сіни ввійшов, шличок із себе скидав;
У світлицю ввійшов, низький поклон послав,
Тії значки на столі[14] покладав,
А ще стиха словами промовляв[15]:
«Ей пані,— каже,— ти пані Барабашева,
Гетьманова молодая![16]
Уже ж тепер твій пан, гетьман молодий,

---

[1] Б — «Да вже пан Хмельницький добрі мислі собі мав».

[2] Б — «У свого кума»; далі порядок змінено: насамперед «з лівої кишені ключі винімав», потім «з-під пояса шовковий платок висмикав», а нарешті «з мізинного пальця щирозлотий перстень внімав».

[3] Б — «служителя».

[4] Б — vac.

[5] Б — «Служителю мій вірний».

[6] Б — «Велю тобі значки од моїх рук забрати».

[7] Б — «Самому на».

[8] Б — зам⟨ість⟩ сих трьох слів: «скорим уремням, темною годиною».

[9] Б — зам⟨ість⟩ сього рядка має два отсі:
«Барабашській панії низький поклон покласти,
Чи ж могла б вона нам шкатули з королевськими листами оддати?»

[10] Б — зам⟨ість⟩ сих двох рядків коротко: «Служитель на доброго коня сідав».

[11] Б — «уремням».

[12] Б — «темною».

[13] Б — сей рядок vac.

[14] В обох варіантах: «скамьї».

[15] Б — сей рядок vac.

[16] Б — сі два рядки скорочено: «Ей, пані гетьманша молодая!»

На славній Україні з Хмельницьким великі бенкети вчиняють[1],
Веліли вони тобі сії значки до рук приймати,
А мені листи королевські оддати[2];
Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким
Удвох прочитати
І козакам козацькі порядки давати»[3].
Оттогді ж то пані Барабашева,
Гетьманова [молодая],
Удариться об поли руками,
Обіллється дрібними[4] сльозами,
Промовить стиха словами[5]:
«Ей не з горя-біди моєму пану Барабашу
Схотілося на славній Україні
З кумом своїм Хмельницьким великі бенкети вчиняти![6]
Нащо б їм кролевські листи удвох[7] читати[8]?
Не лучче б їм із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль вічної часи уживати?
А тепер нехай не зарікається Барабаш,
Гетьман молодий,
На славній Україні огнів да тернів ізгашати,
Тілом своїм панським комарі годувати».
Оттогді ж то пані Барабашевая,
[Гетьманова] молодая*,
Стиха словами промовляє[9]:
«Ей слуго повірений Хмельницького!
Не можу я тобі листи кролевські до рук подати,
А велю я тобі до воріт отхождати[10],
Кролевські листи у шкатулі із землі виймати»[11].
Оттогді-то слуга, повірений Хмельницького,

---

[1] Б — ті два рядки vac.

[2] Б — «Велів тобі пан Барабаш, гетьман молодий, шкатулу з королевськими листами оддати».

[3] Б — сей рядок vac.

[4] Б — «гарячими».

[5] Б — сей рядок vac.

[6] Б — сі три рядки vac.

[7] Б — се слово vac.

[8] Б — вставлено далі два рядки зовсім не до речі:
Нащо б козакам козацькі порядки давати?
Нащо б їм за віру християнську достойно-праведно стояти?

[9] Б — сих 7 рядків нема.

[10] Б — замість сих трьох рядків коротко: «Велю ж тобі, служителю, до ворот одходити».

[11] Б — після аналогічного рядка додає зайві два рядки:
Самому на доброго коня сідати
І до города Чигирина скорим уремням, темною годиною прибувати.

Як сі слова зачував,
Так скорим часом, пильною годиною
До воріт отхождав[1],
Шкатулку з землі з кролевськими листами[2] виймав,
Сам на доброго коня сідав,
Скорим часом, пильною[3] годиною
До города Чигрина[4] прибував,
Своєму пану Хмельницькому
Кролевські листи[5] до рук добре оддав.

В отсьому тексті я зробив два пропуски, а власне в рядку 48 пропущено слово «Хмельницького», бо ж Хмельницький, говорячи до свойого слуги, певно не буде його називати «повірений Хмельницького». У варіанті Б в відповіднім місці далеко вірніше духові язика: «Служителю мій вірний». Після рядка 86 я пропустив у промові Барабашевої жінки остатній рядок у друкованім тексті Ант(оновича) і Драг(оманова) 79: «Од кума свого Хмельницького». Вважаю сі слова зовсім зайвою і психологічно зовсім фальшивою вставкою інтелігентного записувача або редактора. Вони велять догадуватися, що Барабашиха в тій хвилі зрозуміла підступ Хмельницького, який грозив її мужеві смертю. Коли би се так було справді, то неможливо припустити, щоб вона без дальшого вагання віддала слузі Хмельницького королівські листи. Без сього рядка жалібна промова Барабашихи має тільки те значення, що опублікування королівських листів між козаками грозить вибухом війни, в якій також її муж мусив би взяти участь.

Порівнюючи оповідання сих пізніших записів із записом Цертелєва, бачимо в них дуже яркий приклад ампліфікації, яка, в головному держачися одного змісту, розводнює оповідання зайвими, нібито стилево-епічними подробицями. Порівняння обох варіантів сього другого тексту вказує знов багато дечого забутого в пізнішім записі, в якім, одначе, дещо заховалося простіше і вірніше.

Коротенькому, але дуже характерному закінченні тексту Цертелєва (Барабаш прокидається і, спостерігши брак ключів, догадується зради Хмельницького, будить

---

[1] Б — замість сих чотирьох рядків має знов лиш один: «Да вже тогді служитель до ворот одходив».
[2] Б — сі три слова пропущено.
[3] Б — «уремням, темною».
[4] Б — через помилку «Черкаського».
[5] Б — «Шкатулу з королівськими листами».

присутнього на гостині старосту Кричевського, і оба потайно тікають із двора Хмельницького) відповідає в обох пізніших записах думи зовсім недоладне оповідання дальших подій кінця 1647 і початку 1648 р. Зразу йде оповідання про долю Барабаша. В варіанті К Барабаш, прокинувшися і побачивши у Хмельницького королівські листи, не хоче далі гоститися, а тільки кличе Кричевського, буцімто свойого старосту, і поручає йому живцем узяти Хмельницького та віддати в руки ляхам. Хмельницький, розсерджений сими словами, сам зі своїм слугою покидає свій дім і від'їздить невідомо куди. Невідомо де до нього пристають чотири полковники, з якими він робить напад на польський табір і вчиняє в ньому велику різню — досить виразний натяк на битву під Корсунем. Тут ні з сього ні з того знов стає перед ним Барабаш і з плачем просить його не зачіпати ляхів, а тільки «мирно уживати з ними хліб-сіль». Хмельницький, розсерджений, стинає йому голову, а його жінку з дітьми віддає в татарську неволю. Варіант Б (кобзаря Братиці) оповідає те саме ще недоладніше оскільки, що Барабаш, побачивши королівські листи в руках Хмельницького, умовляє його не зачіпати ляхів, а жити з ними в згоді, на що Хмельницький відповідає йому погрозою, що за такі слова зітне йому голову, а його жінку з дітьми віддасть татарам. Після такої розмови Барабаш спокійно виїжджає з двора Хмельницького разом із Кричевським, який також тут названий його старостою, хоч фактично він був полковником польського війська, отже, достойником, вищим від козацького сотника, і по дорозі намовляється з ним узяти живцем Хмельницького. Хмельницький, одначе, рівночасно «їде лугом поза лугом» (видавці догадуються, що се має означати: «лугом Базалугом», що лежав при устях Дніпра), і тут його стрічають чотири полковники, які фактично поробилися полковниками аж під час пізнішої війни Хмельницького. Далі знов іде опис битви такий же, як у вар(іанті) К, а потім ні з сього ні з того «Барабаш, гетьман молодий, іще до свого кума стиха словами промовляє», заохочуючи його до братерської згоди з ляхами. За се Хмельницький відтинає йому голову, а його жінку з дітьми посилає в дарунку турецькому султанові. Думаю, що ся друга половина думи в записах К і Б — пізній фабрикат кобзарів, у якім деяку історичну та літературну вартість має тільки опис битви козаків з ляхами. До сього опису верну далі, коли буде

мова про битву під Корсунем, а тут подаю оповідання думи про смерть Барабаша в обох варіантах.

Беру в основу знов варіант К, який остатній епізод гостини Барабаша в домі Хмельницького представляє ось як:

Оттогді-то Барабаш, гетьман молодий,
Од сну уставає,
Кролевські листи у кума свого Хмельницького зоглядає;
Тогді й напитку дорогого не попиває,
А тільки з двора тихо з'їжджає
Да на старосту свого Крачевського кличе-покликає*:
«Ей старосто,— каже,— ти мій старосто Крачевський!
Коли б ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам, до рук подав!
Щоб нас могли ляхи,
Мостивії пани,
За білозоров почитати».
Оттогді-то Хмельницький як сії слова зачував,
Так на кума свого Барабаша
Велике пересердіє мав.
Сам на доброго коня сідав,
Слугу свого повіреного з собою забирав.

Аналогічне оповідання в варіанті Б значно відмінне, тому подаю його тут у повнім тексті:

Барабаш, гетьман молодий, од сну проспався
Й став у свого кума Хмельницького
Королевські листи в руках доглядати.
Да вже тогді не став
Дорогого напитку підпивати,
А став до свого кума
Стиха словами промовляти:
«Ей куме,— каже,— куме!
Нащо нам королевські листи читати?
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?
Нащо нам за віру християнську
Достойно-праведно стояти?
Лучче нам з ляхами,
З мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати».
Да вже пан Хмельницький од свого кума
Сі слова зачуває
Да до свого кума з гордостью вже сі слова промовляє:
«Ей куме, куме, Барабашу, гетьмане молодий!
Як будеш ти мені сими словами досаждати,
Да вже ж не зарікаюсь
Тобі з пліч, як галку, голову зняти,
Жону твою з дітьми живцем забрати,
Турському салтану в подарунку одіслати».

Да вже пан Барабаш, гетьман молодий,
Од свого кума сі слова зачуває
Та стиха із двора із'їжджає
І на свого старосту Кричевського кличе-покликає:
«Ей, старосто Кричевський!
Чи не можна б мені пана Хмельницького забрати
Та турецькому салтану
В подарунку живцем одіслати?
Да щоб нас ляхи,
Мостивії пани,
За білозерів почитали?»
Тогді поїхав пан Барабаш путьом-дорогою,
А пан Хмельницький лугом поза лугом.

Далі в обох варіантах іде уступ про прилучення чотирьох полковників до Хмельницького і про побіду козаків над ляхами у воскресний вівторок; сей уступ у вар(іанті) К значно докладніший, обіймає 30 рядків, а в варіанті Б скупіший, бо обіймає лише 18 рядків. Пропускаю тут сей уступ обох варіантів як окрему цілість, органічно не належну до думи про Хмельницького й Барабаша, і верну до нього в однім із дальших розділів. Без ніякого зв'язку за тим уступом іде в обох варіантах дальше оповідання про смерть Барабаша. В вар(іанті) К читаємо:

Оттогді-то[1] Барабаш, гетьман молодий,
Конем поїжджає,
Плаче-ридає[2]
І стиха[3] словами промовляє:
«Ей пане куме, пане Хмельницький[4],
Пане писарю військовий[5]!
Нащо б тобі кролевські листи
У пані Барабашевої визволяти[6]?
Нащо б тобі[7] козакам козацькі порядки давати[8]?
Не лучче б тобі з нами і[9] з ляхами,
З мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм[10] уживати?»

---

[1] Б — «Да вже пан».
[2] Б — сих двох рядків немає.
[3] Б — «А став до свого кума стиха».
[4] Б — «Ей куме,— каже,— куме!»
[5] Б — сей ряд(ок) vac(uum).
[6] Б — зам(ість) сих двох рядків коротко: «Нащо нам королевські листи читати?»
[7] Б — «нам».
[8] Б — має далі рядок: «Нащо нам за віру християнську достойно-праведно стояти?»
[9] Б — «Лучче нам з».
[10] Б — дод(ає) «вічний час».

Оттогді-то Хмельницький стиха словами промовляє[1]:
«Ей пане куме, пане Барабашу,
Пане гетьмане молодий!
Як будеш ти мені сими словами докоряти[2],
Не зарікаюсь я тобі самому
З пліч головку, як галку, зняти,
Жону твою і дітей у полон живцем забрати,
Турському салтану у подарунку одослати».
Оттогді-то Хмельницький як сі слова зговорив,
Так гаразд добре й учинив[3]:
Куму своєму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч головку, як галку, зняв,
Жону його і дітей живцем забрав,
Турському салтану у подарунку одослав.
З того ж то часу Хмельницький гетьмановати став.

Сим кінчиться оповідання про Хмельницького й Барабаша, якого остатній рядок виявляє тенденцію, для якої, мабуть, і скомпоновано сей епізод, поставити смерть Барабаша як початок гетьманування Хмельницького.

Кінчиться дума подякою козаків Хмельницькому і подякою кобзаря слухачам. Обі сі приставки шаблонові стрічаються і в інших думах у різних відмінах. У вар(іанті) К читаємо:

Оттогді ж то козаки, діти, друзі-молодці,
Стиха словами промовляли:
«Ей гетьмане Хмельницький,
Батю наш, Зінов Богдане Чигиринський,
Дай боже, щоб ми за твоєю головою
Пили да гуляли,
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не подавали!»

Вар(іант) Б при козаках додає шаблонове: «добре дбали», Хмельницького називає: «Богдане, Зіновію, наш батю, полковнику чигиринський». Козаки бажають собі, щоб вони «за голови», т(о) зн(ачить) під проводом Хмельницького, не тільки «пили й гуляли», але також

Неприятеля під нозі топтали,
А віри християнської на поталу
В вічний час не подали.

---

[1] Б — зам(ість) сього одного рядка має ось які чотири:
Да вже пан Хмельницький од свого кума
Сі слова зачуває,
До свого кума з гордостю вже
Сі слова промовляє.

[2] Б — «досаждати».

[3] Б — замість сих двох рядків має лиш один: «Як ето зговорив, то баржде добре і вчинив».

Від себе кобзар додає знов-таки шаблонові слова:

Да вже тогді уони померли,
А їх слава не помре й не поляже.

По тім іде цитоване вище кобзарське «моленіє»: «Утверди, господи, люду царського» і т. д., яке в варіанті К виглядає ось як:

Господи, утверди люду царського;
Всім слушащим,
Всім православним християнам
Пошли, боже, много літ!

3. БИТВА НА ЖОВТИХ ВОДАХ

Перша битва козаків з поляками, що випала в початку мая 1648 р. в днях 5—8, почалася над потоком, зв(аним) Жовті Води, а скінчилася погромом польського війська в місцевості, званій Княжі Байраки. Про неї дійшла до нас детальна польська «Relacya o bitwie pod Żołtymi Wodami», цитована у Костомарова («Богдан Хмельницкий», изд. четвертое, 1884, т. I, ст. 271—282), без ближчого означення, чи й де вона була опублікована, чи, може, відома авторові тільки з рукопису. Надто маємо більш або менше докладні оповідання про неї у різних сучасних і пізніших письменників, польських, козацьких та іншонародних.

Почну з найстаршої козацької реляції, з оповідання Самовидця (op. cit., стор. 7—9), в якім читаємо: «На початку того ж року (1648), взявши вѣдомость от коммисара козацкого, панове гетманове, так коронній Миколай Потоцкій, яко теж и полній Калиновськiй*, же юже купа немалая войска зобралася на Запорожю, до Хмелницкого приставши, зараз со всѣми войсками коронними притягли на Украину до города Черкас, и там отправлуючи свята великодніе Воскресенія Христова, усе войско козацкое с полковниками их скупили и казали оним присягати, же не мают зрадити полковников своих и до Хмелницкого приставати. Итак зараз по Воскресеніи Христовом гетманове коронній висилают войска немаліе водою Днѣпром у чолнах, посадивши посполу з козаками и пѣхоту немецкую, а землею полем посилает гетман Потоцкій сина своего Стефана* з коммисаром козацким, з которими войска ко-

ронного тисячей шесть, а козацкого з тими, що у чолнах пойшли, еще при коммисару тисячей шесть, приказавши оним, жеби ишли просто на Запороже до Сѣчи зносити Хмелницкого, албо обсадити его з войском. И сами гетманство з войсками коронними за ними втропи помалу ишли с тяжарами войсковими и пѣхотами. Хмелницкий, узявши вѣдомость о наступленню войск коронних, не ожидаючи на Запороже приходу их, але переправившися з войсками татарскими немалими, напротив пойшол войск коронних; и испоткавшися в полях, у урочища Жолтой Води, там осадил каштелянича Стефана Потоцкого и коммисара козацкого з войсками их. А войска, которіе ишли Днѣпром водою чолнами, минувши городи, не доходячи порогов, старшину, зостаючую при них, и пѣхоту нѣмецкую, в чолнах будучую, викололи и покидали в Днѣпр и послали своих посланцов до Хмелницкого, по которих прислал Хмелницкій з ордою, и орда, на свои конѣ оних побравши, привезла на Жовтіе Води, где посполу того войска коронного доставали. Войска зась козацкіе, зостаючіе при тих войсках коронних, видячи, же юж и тое войско, которое водою ишло, зостает при Хмелницком и ордѣ,— и тіе усѣ з войска коронного пристали до Хмелницкого и до орди, и на тое ж войско почали быти, где през килки дній без перестанку тая война тривала, и войско, осаженное будучи в степах, не могучи витривати, рушило табором оттоля ку Княжим Байраком оборонною рукою, уступаючи назад ку городом. Але в том отходѣ не пощастилося им, бо не допустивши онных до тих Княжих Байраков, почала орда с козаками табор их розривати, а в тіе Княжіе Байраки запровадившие войско козацкое пѣхоту, покопали рови, до которих пришовши табур войска полского, змѣшалися, и там усе тое войско розбито, в неволю побрано татарскую, и каштелянича Стефана Потоцкого, посполу с коммисаром, взято, которій в молодих лѣтех на Запорожю живот свой скончил, бо Хмелницкій оного, не даючи ордѣ, на Запороже до Сѣчи отослал, и там от ран помер. А иншіе панята в неволю пошли татарскую».

Се оповідання майже у всіх деталях треба вважати недокладним. Невірна поперед усього хронологія подій, бо післанці Хмельницького перш усього приєднали до Хмельницького те військо, що йшло байдаками по Дніпру, а тільки по тім, у злуці з тим військом і татарами, Хмельницький заскочив поляків на Жовтих Водах. Бунт коза-

цького війська на байдаках у Самовидця не мотивований нічим, коли направду він був наслідком агітації козаків, висланих Хмельницьким. Самовидець згадує про «післанців», але знов-таки недоладно, вважаючи їх післанцями збунтованих козаків до Хмельницького. Тут же зараз оповідання й забуває про них, бо ж очевидно, що не козацьких післанців, а все козацьке військо, висаджене з байдаків, завезено кіньми на Жовті Води. Так само недокладним треба вважати також оповідання Самовидця про смерть Степана Потоцького, який направду вмер у козацькому таборі в степу, куди непритомний від ран був принесений із поля битви.

Ще менше докладним треба вважати оповідання пізнішого козацького літописця Грабянки, в якому зазначено факт, що Барабаш з титулом гетьмана козацького висланий був польськими гетьманами Дніпром на чолі 6000 реєстрових козаків проти Хмельницького. Хмельницький выслав до них козака Ганжу, який своєю промовою відразу обернув усіх реєстрових козаків на сторону Хмельницького. Тоді ті козаки «яко единим серцем и мислію воставше, первѣе своего гетьмана Барабаша копіем Филон Джечелей пронзе спящаго. Той бо Барабаш по ляхах поборяше, таже всю старшину и полководци лядскія с хоругвами в Днѣпр потопившие, сами всѣ з драгонією нѣмецкою, з ними на водѣ будучою, прійдоша к Хмелницкому в помощь» (op. cit., стор. 43). Також про смерть молодого Потоцького Грабянка подає відомість, відмінну від інших істориків, що він «два рази устрѣлен, пад скончася» (op. cit., стор. 44).

Із поданих тут деталей піднесу особливо згадку про козака Філона Джечелея, який буцімто копіем убив Барабаша; сю згадку треба вважати свобідно перероблено запозикою в Коховського, у якого, як згадано вище на стор. 41, козак Джеджалей убиває Барабаша в п'яній сварці на хрестинах у Хмельницького.

Переходячи до польської писаної традиції XVII в., наведу тут насамперед віршований опис Твардовського, який сю першу битву описує досить епізодично, а властиво не описує, а тільки подає в формі відомості, принесеної одним недобитком до табору коронного гетьмана Потоцького, в якім правдоподібно находився тоді також і сам Твардовський. Своє оповідання він зачинає розпорядженнями гетьмана, і гетьман до кінця являється в ньому голов-

ною особою. Ось сей уступ віршованої повісті Твардовського, op. cit., стор. 7—8.

Więc skoro dni chwalebne Wielkanocne miną,
A od słońca zagrzane lody się rozpłyną,
Za porą tą podaną i wdzięczną pogodą,
Żeby mógł tym sposobniey i ziemią i wodą
Zbiega swego nagonić, wsadziwszy w baydaki,
Regestrowe wyprawi Dnieprem wprzód kozaki.
A jednakże i tedy, coś już zrozumiawszy
Po nich z cery, przysięgę od nich odebrawszy,
Z dwiema zaś ochotnika przebrańszych tysięcy
Każe w pole synowi. Sam także co pręcy
Pospieszyć ma za niemi. Lubo się nie zdało
To niektórym, ile tak woyska mając mało,
Na troje go rozrywać. Bo prócz Kwarcyanych
Ordynatów, a pięciu owych popisanych
Regestrowych tysięcy nikt z ochoczych prawie
W takim razie nie przybył. Wielkiey zaś niesprawie
Było nieco przyczytać: że kogo wzdy gonim?
Wiadomości nie maiąc i ięzyka o nim,
Zaszliśmy tak głęboko. Dopiero nowina
Jedna bieży za drugą: że Chmielnicki syna
Osadził już z Tatary na Żółtey gdzieś Wodzie.
Owi także przysiężni radzi tey pogodzie,
Na woyskową starszyznę gwałtem się rzuciwszy
I oraz ich ze znaki w Dnieprze potopiwszy,
Do niego się kinęli. Toż i nasi owi
W niemieckich alamodach dragoni dworowi,
O braci swey takowey zmianie posłyszawszy,
A znacznym się od woyska skrzydłem oderwawszy,
Także i ci zdradzili. Co tu czynić było?
Tu syna nie ratować mu się nie godziło,
I spół z nim odżałować tak pięknego grona;
Tu póyść w ogień widomy? I na czym Korona
Stała wszytka, w tey garści swoje i woyskowe
Ważyć zdrowie? Ale choć dyamentowe
Rani serca, zwyciężył afekt ku synowi,
Że mu odsiecz gotuje. Już sie ku stawowi
Masłowemu przebierał, gdy towarzysz krwawy,
Jeden z tey nieszczęśliwey uszedłszy rozprawy,
Da znać, jako i obóz synowski zniesiony
I sam nie żyw, szkodliwie bywszy postrzelony.
Szembeck z nim i Sapieha społem poimani.
Ciężko się tym zturbują obadwa hetmani[1].

---

[1] T w a r d o w s k i, op. cit., стор. 7—8.
〈То ж тільки дні славні великодні минуть
І сонцем зігріті сніги розтануть,
Щоб він міг у пору цю благословенну і в чудесну погоду

Невважаючи на епізодичність сього оповідання, воно історично дуже близьке до правди там, де говориться про поступування коронного гетьмана Потоцького, який зразу вислав проти Хмельницького самих реєстрових козаків байдаками вниз Дніпром, але вже в часі їх висилки завагався щодо їх надійності і велів їм зложити поновну присягу на вірність королеві; та коли вони, зложивши присягу, відплили, він знов завагався і вислав за ними сухою

Сушею й водою якнайшвидше
Втікача наздогнати, посадивши в байдаки
Та відправивши вперед Дніпром реєстрових козаків.
Однак вже тоді, з виразу їхніх облич ніби щось зрозумівши
Він присягу з них взяв.
З двома тисячами перевдягнених добровольців
Велить він синові йти степом. А сам якнайшвидше
Має поспішати за ними. Мабуть, не доводилося іще
Нікому, аби маючи так мало війська,
На трое його поділити. Бо, окрім кварцяних
Власників майорату і п'яти тисяч записаних
Реєстрових, майже ніхто з охочих
Цього разу не прибув. Для такого великого безпорядку
Були підстави: бо ж кого ми переслідуємо?
Не маючи ніяких відомостей про нього ані язика,
Забрели ми так далеко. Аж ось новини
Летять одна за другою: що Хмельницький його сина
Оточив з татарами десь на Жовтих Водах.
А ті, що також присягали, раді цій нагоді.
На старшину військову накинувшись,
Усіх їх разом із прапорами в Дніпрі потопили.
Кинулися й до нього. Також і ті наші
Драгуни придворні, що в німецьких мундирах,
Почувши про зраду братії своєї,
Усім загоном одірвалися від нашого війська
Й зрадили також. Що тут було робити?
Не рятувати свого сина,
А разом з ним не пережити втрату
Такого славного товариства, йому не годилося,
Чи піти просто в вогонь?
І з тією жменькою людей,
На якій уся Корона стоїть,
Важити життя своє і цілого війська?
Та хоч і найчистіші це
Рани серця — перемогло почуття до сина,
Що відсіч тому готує. Уже до битви запеклої
Він перевдягався, як воїн скривавлений,
Що один лише втік із тієї нещасливої битви,
Повідомив, що й табір синівський розбитий,
І сам він загинув, смертельну діставши рану.
Шемберга разом з Сапегою взято в полон,—
Тяжко переживатимуть це обидва гетьмани *(польськ.)*.— *Ред.*

дорогою нову армію під проводом свойого сина та козацького комісара Шемберга*.

В. Коховський у другій книзі своїх «Клімактерів» присвятив досить просторий опис битви на Жовтих Водах (стор. 29—34), в якім при багатстві деталей немало видуманого або хибного. Не бачачи потреби подавати тут переклад сього оповідання, наведу хіба дві подробиці, в яких автор минається з історичною правдою. І так на стор. 30 він називає Мартина Калиновського, польного гетьмана польської армії, старостою чернігівським, яким сей de facto[1] не був*. На стор. 33 він подає, що битва на Жовтих Водах тривала 14 днів* і що гетьманський син Степан Потоцький упав у битві, одержавши дві рани при обороні табору. Про польських драгунів Коховський висловлюється так, як коли би мав під руками реляцію Шевальє, і зазначує, що вони були «genere Russi, habitu tantum Germanus simulabant»[2] (стор. 30).

Сучасний Хмельницькому італієць Альберто Віміна, що вмер коло р. 1670 а якого «Historia delle guerre civili di Polonia» вийшла в Венеції 1671 р., подає про битву на Жовтих Водах досить простору реляцію на стор. 10—14, в якій бачимо досить докладні інформації. Гетьман Потоцький на відомість про похід козаків із татарами на польські землі висилає 4000 реєстрових козаків Дніпром, щоб «переслідували ворога аж до Чорного моря», а надто 5000 піхоти, 11 компаній кавалерії, 800 німецьких драгунів і 600 польських шляхтичів із декількома компаніями польських та угорських гайдуків з рештою реєстрових козаків, з шістьма гарматами та багатим засобом амуніції й живності під проводом свойого сина Стефана «secondo genito del Generale, giovane di molta stima e valore»[3], щоб удався берегом Дніпра для помочі тим, що плили байдаками. Хмельницький, почувши про сей подвійний похід, упередив молодого Потоцького, не давши йому злучитися з флотилею. Перші татари заскочили поляків при байраках Жовті Води. По першій стичці з ними поляки постановили вертати назад до головного табору, але вже другого дня козаки заступили їм дорогу і змусили їх отаборитися на місці.

[1] Насправді, фактично *(лат.)*.— *Ред.*

[2] За походженням руси, а одягом цілком схожі на німців *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Другого сина гетьмана, дуже шанованого і хороброго юнака *(італ.)*.— *Ред.*

Першого дня випала битва дуже завзята, в якій особливо татари понесли значну страту. Хмельницький пробував розпочати переговори з молодим Потоцьким, щоб піддав свою армію на певних умовах, але Потоцький відповів, що готов радше вмерти в бою, ніж зганьбити своє ім'я зложенням оружжя. Розпочалася нова боротьба, а потім нові переговори, в яких Хмельницький обіцяв Потоцькому свобідний відворот з оружжям і запасами, коли зобов'яжеться письменно виєднати козакам прощення, а йому зворот Суботова. Поляки, бачачи себе окруженими переважною ворожою силою, згодилися на сі умови, та скоро тільки розійшлися з рядів до своїх наметів, татари й козаки кинулися на них і розпочалася страшенна різня, в якій убито Потоцького а взято до неволі Шемберга та Сапєгу*. Віміна першого з них називає Sciambergh Ruteno, а другого Sabino.

Першу стичку козаків з поляками описує Шевальє, не називаючи місцевості, ось як (Р і г е л ь м а н, op. cit., стор. 52—53): «Хмельницький бачачи, що письма, які він писав до Польщі з представленням жалоб на зневаги та кривди козакам і йому самому, хоч як повні лояльності та запевнень вірності королеві, не мали ніяких наслідків, а навпаки, гетьман Потоцький готовився вже рушити збройно на Хмельницького, сей, не надіючися на свої сили, упросив собі на поміч татар, які тоді зимували в Диких Полях і ждали нагоди ограбити Україну. Їх ватажком був Тугай-бей, хоробрий вояк і начальник, що не дуже піддавався навіть кримському ханові і часто не слухав його наказів.

Віддалення місця не позволяло польським воєводам знати таємні заходи Хмельницького, а йому було дуже корисно. Скоро поляки одержали докладні відомості, зараз постановили якнайшвидше рушити на Запоріжжя, щоб усмирити бунт у самих його початках. Насамперед вони виправили для стереження польської границі часть польського війська, в якій був козацький корпус, що стояв у службі Речі Посполитої під командою комісара Шемберга, Стефана Потоцького, гетьманського сина, Сапеги, Чарнецького* і інших польських панів. Половина того козацького корпусу, виправлена чайками по Дніпру, скоро дійшла до порогів, зараз перейшла на сторону Хмельницького, невважаючи на зложену поновно полякам присягу, яку вони вважали безгрішним зламати для своїх земляків.

Хмельницький з помічним [татарським] військом, наступаючи просто проти другої часті того ж козацького корпусу, що йшов сушею, достигши його, легко перетягнув до себе тамошніх козаків за прикладом перших. У тій другій партії було кілька драгунських рот, які багато прислужилися Хмельницькому в битві з польською шляхтою. Польські шляхтичі, не хотячи тратити великих сум на наймання німецьких драгунів, яких польські магнати привикли були держати у себе, узброїли й обмундирували на подобу німців своїх власних селян, які, незадоволені з переміни свого стану, бажали увільнитися з неволі і, покинувши своїх панів, оказали велику хоробрість у боротьбі проти них.

Хмельницький, покріплений козаками-дезертирами, яких число доходило до 4000, небагато мав труду перемогти решту польського війська, якого не лишалося більше як 5000. Кілька день боронилися вони по змозі внутрі свойого табору, але нарешті, стративши вже гармати і не маючи сили противитися переважним силам війська, що окружало їх зі всіх боків, вони були побіджені, одні побиті, а інші взяті татарами в неволю. Між узятими в неволю були також команданти Сапєга, Шемберг, Чарнецький і Потоцький, але сей остатній швидко вмер від ран».

В отсьому оповіданні, також досить близькому до історичної правди, важне особливо пояснення характеру т(ак) зв(аної) німецької драгунії, в якій, принаймні в значній її часті, треба бачити українських парубків, перебраних у німецькі військові мундири.

Народна пам'ять заховала про сю битву тільки загальний спомин у пісні, зложеній розміром, зближеним до коломийкового. Вона надрукована уперве у збірці Максимовича[1] і відси передрукована Жеготою Паулі* в його збірці «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi», т. I, стор. 138. Трохи повніший варіант тої пісні був записаний у першій половині XIX в. в Галичині і опублікований Головацьким* у його збірці «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», друкованій первісно в московських «Чтениях в обществе истории и древностей»* від р. 1863—1878, а окремо в чотирьох томах виданій у Москві 1878 р. Пісня про Жовті Води міститься в т. I на стор. 4—5. Оба варіанти

[1] «Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. Часть первая», Москва, 1834, стор. 96.

передруковано в збірці Антоновича й Драгоманова «Исторические песни малорусского народа», т. II, ч. I, стор. 18—19, і з них я подаю тут реконструкцію тексту по змозі повного, доповняючи один варіант другим. Се в сьому випадку зовсім допустиме, бо варіанти щодо свого змісту нічим не перечать один одному, а різняться тільки в числі рядків і в деяких висловах.

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
Гей той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль, що у пиві[1] грає?
Ой той то Хмельницький, що ляхів рубає.
Чи не той то хміль, що у пиві кисне?
Ой той то Хмельницький, що ляшеньків тисне[2].
Гей поїхав Хмельницький ік Жовтому[3] Броду;
Гей не один лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої води.
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
«А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою великую потугу я знаю.
Іще татарськую[4] орду за собою веду,
А все, вражі ляхи, на вашу біду».
Утікали ляхи, погубили шуби;
Гей не один лях лежить, вищиривши зуби.
Становили ляхи дубовії хати;
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати.
Утікали ляхів деякії повки;
Їли ляхів собаки і сірії вовки.
Гей там поле [поле], а на полі цвіти;
Не по однім ляху заплакали діти.
Гей там річка [річка], через річку глиця;
Не по однім ляху зостала вдовиця.

Ся пісня постала, очевидно, незабаром по вибуху повстання Хмельницького на Правобережній Україні, а може, навіть у Галичині під впливом народних слухів про побіду козаків у спілці з татарами над ляхами. Се було явище остільки нове й незвичайне в дотеперішній історії українського народу, що вість про нього швидко мусила облетіти всі кінці української землі. Її носителями були в значній мірі самі поляки, що після перших козацько-татарських погромів весною 1648 р. купами почали тікати з України.

---

[1] У Гол⟨овацького⟩ через помилку: «по ниві»*.
[2] Рядки 3—6 тільки в галицькім варіанті.
[3] Гал⟨ицький⟩ вар⟨іант⟩ — «Золотому».
[4] Се слово тільки в галицькім варіанті.

Поляки перші почали кепкувати з прозвища Хмельницького, притикаючи до нього дотепи на тему хмелю. Секретар короля Яна Казимира, Ян Бялобоцький*, у своїй віршованій історії козацької війни 1651 р., друкованій у Кракові 1653 р. п(ід) з(аголовком) «Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey», ось як жартує із назви Хмельницького:

Dobrze chmielowi, gdy się trzyma tyki;
Nie tego ziółka rzecz — czynić praktyki.
Rośnie chmiel prędko, górze zrówna snadnie.
Ale bez tyki zaraz na dół padnie[1].

Руська народна фантазія швидко підхопила сей дотеп, визискуючи його зовсім з іншого боку. В наведеній тут народній пісні хміль являється тим складником, що творить закваску і силу пива («в пиві кисне» і «в пиві грає»), і в дальшім розвої подій народна фантазія не раз вертала до того образу, представляючи війни Хмельницького з поляками як бенкети, на які складаються ляхи й козаки. Підхопили сей сам дотеп також студенти київської школи, в яких осередку, мабуть, зараз у початку 1648 р. зложилася гумористична вірша про битву на Жовтих Водах, яку наведу далі.

Вертаючи до народної пісні, варто придивитися ближче її розмірові. З огляду на час повстання сеї пісні в половині XVII в. питання про її розмір набирає ваги для рішення питання, коли почався у нас коломийковий розмір, який у кінці XVIII і в XIX в. зробився майже пануючим у народній творчості, особливо в Галичині. З попередніх студій над народними піснями козацького строю знаємо, що в них переважав розмір 12-складовий форми 6 + 6. Той сам розмір лежить також у основі пісні про Жовті Води; із 24 рядків тої пісні перших 6 рядків і дальші рядки від 15 до 24 держаться строго тої форми; рядки 7 і 8 будуть мати ту саму форму, коли відкинути початкове «гей», а тільки два рядки мають форму коломийки. Рядок 13 має 14 складів, але будову не коломийкову (⏑ ¯ | ⏑ ¯ | ⏑ ⏑ | | ⏑ ¯ | ⏑ ⏑ ¯ | ⏑ ⏑ ¯), а рядок 14 має тільки 11 складів

[1] Добре хмелеві, що тички тримається,
Не для того зіллячка — учиняти змови,
Вироста хміль швидко, високий, як гори,
Та проте без тички зразу впаде долу *(польськ.)*.— *Ред.*

будови, аналогічної до попереднього (◡ –́|–́◡|–́ ◡| |◡–́◡|◡–́). Треба догадуватися, що збочення від нормального 12-складового розміру були спричинені мелодією.

Щодо самого змісту, то, крім місцевості, яка в українськім варіанті подана вірно, а в галицькім уже забулася, варто зазначити дві історично важні обставини, вірно підхоплені піснею, а власне союз Хмельницького з татарською ордою і громадну втеку ляхів із України в Польщу.

Швидко по подіях на Жовтих Водах мусила бути уложена вірша, правдоподібно в школярських, отже, київських кругах, так само як і дві вірші про Корсунську битву, поміщені Якимом Єрличем у додатку до його по-польськи написаного «Літописця». Сю віршу уперве опублікував Костомаров у додатку до своєї монографії «Богдан Хмельницкий» з деякими скороченнями, а повніше, але все-таки з текстом не без помилок, передрукували її видавці «Исторических песен малор⟨усского⟩ ⟨нар⟩ода», т. II, 1, стор. 135—136. Іншу копію з петербурзького рукопису XVII в. збірки Залуського*, ч⟨исло⟩ 25 у Публічній царській бібліотеці в Петербурзі опублікував Брюкнер* у згаданій вище рецензії на мою працю «Хмельниччина 1648—49 рр. у сучасних віршах» («Kwartalnik historyczny»*, 1899, zesz⟨yt⟩ III, стор. 590). Ся копія писана і видана латинськими буквами, також не без помилок, але при порівнянні з текстом «Истор⟨ических⟩ песен» позволяє реконструювати текст майже повний і зовсім ясний. Вірша має в рукописі Залуського титул «Pieśń ruska o Chmielnickim Bogdanie, buntowniku kozackim».

Висипався хміль з міха,
Наробив[1] ляхам лиха,
Показив[2] їм розуми[3],
Вивернув дільчі думи.
До Жовтої водиці
Наклав много[4] хмельниці,—
Не могли на ногах стати[5],
Воліли утікати.

---

[1] «Ист⟨орические⟩ п⟨есни⟩» — «И наробив».
[2] Ibid.— «Показав».
[3] Ibid.— «розуму».
[4] Ibid.— «Їм дуже».
[5] Ibid.— «стояти».

Гетьманчику небоже,
Не туди в[1] Запорожеі
Не найдеш гаразд шляху
В[2] Сидоровім байраку.
Чи не ти, Степанку сараче,
Брав[3] з козаків гарачі?
Не ти брав їм хутори?
Єсть інші тепер пори[4]!
Ось по бирки прокляті[5],
Під Очаковом взяті,
По пастуші табунці*
Приїхали к вам ординці!
Не утікай же, ляху,
З самого перестраху,
Заждай[6] юнаків в табори,
Готуй деньги за хутори.
Юж не будеш їх хати
Поганцям орандувати[7],
Не будеш пересудів брати
Ані їх воювати.
Мильші вам жиди-збойці,
Ніж запорожці-молойці,—
Ось[8] маєте кримчухи,
Дайте ж їм тепер кожухи.
Отже, Хмельницький може[9],
Помагай йому боже!
Тих куроїдів бити,
Як жидів не живити,
Юж утікають з валів,

---

[1] Ibid.— «на»; Вг⟨ükner⟩ — «tuda na».

[2] Ibid.— «У».

[3] Сього слова в обох вар⟨іантах⟩ нема; Брюкнер у своїм тексті вставив його в скобках як свою кон'єктуру; «Ист⟨орические⟩ п⟨есни⟩» мають сей рядок: «Од козаків гарячи» без дієслова.

[4] Вг⟨ükner⟩ — «chory».

[5] Сей рядок у обох копіях незрозумілий; «Ист⟨орические⟩ п⟨есни⟩» мають: «Одже побірки прокляти», а Вг⟨ükner⟩ — «odże poburki preklate». Значення, очевидно, таке, що не по татарські бурки, але по бирки, с⟨е⟩ зн⟨ачить⟩ вівці, забрані татарам, вони прийшли тепер до ляхів. Се значення потверджує також дальший рядок, який у Вг⟨ükнera⟩ звучить зовсім фальшиво — «I po pastuchy Tekińce», а в «Ист⟨орических⟩ п⟨есняхъ⟩» — «I по пастуші тебунці», очевидно, табуни коней.

[6] Вг⟨ükner⟩ — «Dożdaj».

[7] «Ист⟨орические⟩ п⟨есни⟩» — «оддавати», Вг⟨ükner⟩ — «orudowaty».

[8] Вг⟨ükner⟩ — «Odże», а «Ист⟨орические⟩ п⟨есни⟩» — «Хоть же».

[9] Вг⟨ükner⟩ — «Ojże Chmielnicki spoże» — слово неясне; видавець думав, мабуть, що воно значить «госпоже» і, можливо, також, що, прийнявши сей рядок за відзив до Хмельницького, поправив у дальшім рядку «йому» на «tobi».

Бояться самопалів,
Волять татарські юки[1],
Ніж козацькії руки[2].

Певна річ, вірша могла вийти також із козацьких кругів, але з огляду на те, що заховалася не в пам'яті кобзарів, а тільки в писаних копіях, природнішим являється припущення про її письменне, школярське походження.

Одинока історична особа, про яку конкретно згадує вірша, се «гетьманчик Степан», син коронного гетьмана Миколи Потоцького, якого батько вислав був з переднім відділом війська на стрічу козакам з наказом дійти аж до Запорізької Січі і зруйнувати її. Вірша натякає, очевидно, на той наказ, кепкуючи з гетьманського сина, що він «не зайде на Запороже». Самовидець заховав переказ, що його, раненого в Княжих Байраках і взятого в полон разом із королівським комісаром Шембергом, завезено на Запоріжжя, де він «в молодих літех живот свой скончил, бо Хмельницькій оного, не даючи орді, на Запороже до Січи отослал, і там от ран помер» (ст. 9). Костомаров на основі Коховського та інших пізніших істориків подає, що він умер другого дня після битви в степу («Богдан Хмельницкий», т. I, стор. 283).

4. БИТВА ПІД КОРСУНЕМ

Битва під Корсунем — друга значна побіда козаків у спілці з татарами, сим разом над головною польською армією, випала тиждень після жовтоводської битви, 15 мая, і скінчилася нечуваним у польській історії пораженням польського війська, при якому оба коронні гетьмани, Потоцький і Калиновський, були взяті в неволю козаками і віддані татарам.

Для порівняння того, що про сю битву оповідається в думах та віршах і що заховала козацька писана традиція, подаю тут про неї коротке оповідання Самовидця (op. cit., стор. 9—10): «Гетьманове зась короніе великий и полній с потугами своими на Чигирин ишли втропи за тим войском [висланим на стрічу козакам], хотячи оних

[1] «Ист⟨орические⟩ п⟨есни⟩» мають: «татарської юки», а Вг⟨ükner⟩ «tatarskije ruki» та в скобках додає зі знаком запитання «juki».

[2] «Ист⟨орические⟩ п⟨есни⟩» — «козацкої руки», а Вг⟨ükner⟩ — «kozackoje puki».

посилковати; але, по розгромленію войска полского у Княжих Байраков, нѣкоторіе с того погрому пуотѣкавши, дали знати, же юж нѣкого посилковати, бо войско до остатку знесено,— отвернули гетьманове Миколай Потоцькій, каштелян краковскій коронній, и Калѣновській, гетман полній, з войсками назад ку городам, не идучи на Чигирин, але просто шляхом на проворотя ку Корсуновѣ мѣсту ишли, за которими Хмельницькій з ордами немалими ишол, наступуючи на них. Где гетманове, переправивши рѣку Рось у Корсуню и надпустшивши мѣста, поминовали Корсунь. Которих зараз настигнувши, Хмельницкій за Корсуном учинил потребу, где гетьманове оборонною рукою уступовали, беручися в поля ку Росавѣ. А припало оним ити промежу лѣсами в милѣ от Корсуня, где Хмельницкій казав запровадити пѣхоту козаков корсунских в тіе лѣски, которіе шлях перекопали и там позасѣдали, не допущаючи переходу табуровѣ лядскому. А Хмельницкій с тилу и около з войсками и ордами наступивши, оное войско розгромил з допущенія божого, где гетманов обоих — великого коронного и полного в неволю взято и усе войско вигублено, же мало хто з того погрому увойшол. Где орда неошацованную здобич узяла, так в конях, риштунках, яко найболше в невольниках знатних панов и панят и посполитого войска. А козаки знову збогатилися з обозу полского так великих панов, же срѣбро малою цѣною продавали. Котороя то потреба албо война под Корсунем была на том тижню по святой Тройци».

Грабянка, що писав майже 40 літ пізніше і мав під руками деяких польських істориків, подає про сю битву також досить скупі подробиці (op. cit., стор. 45—48). З них зазначу тут поперед усього звістку, що одинокий поляк, який уйшов із погрому на Жовтих Водах, звався Марко Гдешинський і він приніс гетьманам відомість про той погром. Гетьмани після сеї відомості рішили вертати зі своєї дороги під Корсунь, аби бути ближче до заселеного краю, «и яко яшася пути, пришедше над Рось, сташа от Стеблева в милѣ в полѣ ровном и оборонном». У вівторок наспіли татари з козаками і почалася битва, «а занеже ляхи стояху в окопѣ, не можаху татаре и козаки ляхов одолѣти». Козаків і татар було не більше як 15 000. Вони підіслали ляхам одного козака, що дав себе взяти в неволю і на допити поляків «хитр сущи и премудр имѣя разум (а подобно, яко от Хмельницького научен), сказа 50 000 та-

тар быти з Тугай Беем и хан вскорѣ со всею силою будет, а козаков без лѣчби». Поляки із страху рішили продовжати свій поворот з табором, «но и здѣ имѣяху козака, путь им показующа; и тако идяше обоз з ридвани у осм лав, а пѣхота и капитани, такожде и слуги з мушкетами около обозу, а гетмани по обѣих сторонах з ѣздним войском. Но козаки, припавши з самопалами, в примѣр огню давши, коней в возах много побили и пѣхоту полскую воспятили крѣпко, яко и не хотяше вси от мала до велика зсѣдше з коней пѣхотою з козаками брань творяху, и в том бою едва увойти возмогоша пол мили, огнем з козацких самопалов и мечем татарским открити. На болшую же пагубу козак водяй им дорогу, нарочно наведе лядскій обоз на долини и вертепи и блато; зде видѣвше ляхи свою бѣду и конечную погибель, силою обоз свой начаша преводити, бысть же яко едини на гору, другіе в болото начаша входити; Хмелницкій посла напред козаков шесть тисящ, и закопавши ляхом путь, а от стран древіем засѣкше, засѣли в тѣх закопах. Поляки же, о том не вѣдуще, нуждою идяху, и яко бѣху едини на горѣ, другіе в болотѣ лядскіе вози осташа; тѣм временем татаре з козаками, скочивши мужественно на них, обоз разгромиша. Калиновскій разгнѣвася зѣло стоя з войском на лѣвой сторонѣ, егда же и тому рани даша, смирися и начат мира и живота просити. Прочіе же наконец начаша утѣкати, и собираху их аки снопи козаки и татаре, понеже и слуги держачи кони панскіе и за панскими упадаючи головами, сами себе хотячи избавити, на тіе ж конѣ посѣдавши утѣкали, еднак и тих мужики по лѣсах зловили, такожде и прочіе полководци полскіе у козаков и татар живота прошаху. И тако козаки, побѣдную пѣснь богу воспѣша, начаша користи полскія брати, татаром же плѣн остася». Між полоненими Грабянка вичисляє двох гетьманів, Потоцького і Калиновського, а також згаданого вище Хмелецького. Своє оповідання кінчить Грабянка віршою, правдоподібно власної композиції, яку тут наводжу для повноти; вона не визначається ані поетичною, ані історичною вартістю.

Которіе пришли, Хмелницкого аби поймали,
Леч сами в неволю бѣсурманскую впали.
Поихали бучно до Криму ридвани,
З совѣтниками обои полскіе гетмани;
А вози скарбніе козаком остали,

Абы худобу[1] свою полатали.
Хотѣли ляхи з козаков славу мати,
Аж бог дал тому, хто ся вмѣет смиряти;
Той вознес нинѣ смиренних руснаков,
А гордих з престола низложи поляков;
Богатих тщих отпусти до Криму,
Хотѣвших Русси наклонить до Риму.

З оповідання Грабянки варто піднести хіба подробицю про Марка Гдешинського, який, як бачимо з поміщеної дальше польської реляції, був полковником у війську коронного гетьмана Потоцького і, очевидно, не брав участі в битві на Жовтих Водах. Сю історично неправдиву відомість Грабянка запозичив у Коховського. Тільки що в Коховського ся відомість виглядає трохи інакше. На стор. 34 свойого оповідання, зазначивши, що з погрому на Жовтих Водах урятувався «vix unus alterve, qui cladis nuntius superesset»[2], переходячи в окремім уступі до оповідання про військо обох гетьманів, починає те оповідання ось яким реченням: «Generalis iam prope Czirkassios cum exercitu penetraverat, cum Marcus Gdeszyński, alae equestris ductor, caesas cohortes et deproperatis itineribus hostem contratendere attulit». По-нашому: «Гетьман із військом дійшов уже близько Черкас, коли Марко Гдешинський, начальник кінного відділу, доніс про погром війська і про те, що неприятель спішить проти нас неготовими дорогами». Значить, Гдешинський був у гетьманськім війську.

Сьому оповіданню козацького джерела, писаному майже чверть століття по доконаних подіях, можна протиставити польську реляцію про погром гетьманів під Корсунем, списану десь незабаром по подіях неназваним автором від неназваного учасника битви[3]. Подаю її з деякими скороченнями в перекладі на нашу мову, зазначаючи, що автор кладе дати по латинському календарю.

«Панове гетьмани йшли на підмогу тому таборові, що був біля Жовтих Вод, не маючи людей більше як 5000, в тім числі кварцяних 3000, а добровольців 2000; кварцяні полки були два, козацькі три, а добровольців також три.

---

[1] Худоба — вбожество.

[2] Ледве один або другий, що пережив повідомлення про поразку *(лат.)*.— *Ред.*

[3] «Jakuba Michałowskiego, wojskiego Lubelskiego, a później kasztelana Bieckiego Księga pamiętnicza». Kraków, 1864, стор. 20—24.

Се військо було по той бік Чигирина вже тільки 16 миль від Жовтих Вод. Уже там були покопали порядні шанці на гармати, а коли одержали відомість про велику силу ворогів, мали обкопати табор. Потім nescitur quo fato et consilio[1], бо се не зробилося всім відомо, повернув п. Краківський (гетьман М. Потоцький) 13 мая табор на півмилі на сей бік Чигирина. Тут 14 весь час не могли дістати ніякого язика, подаючи ту причину, що скрізь стоять сильні сторожі, язика трудно дістати і не принесли нічого певного понад те, що, закрадаючися аж під Княжі Байраки, чули, що там сильно стріляють.

15 мая. Пройшовши три милі, військо зупинилося над Дніпром під Боровицею і там стояло два дні. В часі першого нічлігу вернули волохи, що були вислані на під'їзд; хотіли конче дістати язика, але їм не пощастило, натомість двох із них зловили козаки; замість привести язика вони занесли свій, а перевертень татарин, що був тоді з ними, втятий у карк, ледве втік окрак на коні. Нічого більше не сказали, лише, що там у четвер і п'ятницю було сильне стріляння.

17 мая. Рушили до Черкас, зупинилися милю під Черкасами і там табор стояв два дні.

19 мая. Станули над Дніпром під черкаськими фільварками. Вже попереднього дня мали вісті, яким не довіряли, про розгромлення табору на Жовтих Водах. Волохи, що вернули з під'їзду, донесли, що вже тихо, стріляння не чути. Аж того дня від недобитка, що уйшов відтам, дістали певну відомість, що табор розбито 16 мая. Хоч пан Краківський мав там стояти ще день, рушив другого дня рано далі.

20 мая. Уйшли великі три милі, перейшли через Корсунь; полковника Гдешинського вислано на під'їзд.

24 мая. Вернув п. Гдешинський із під'їзду. Рано не могли дістати язика, але оповідав, що бачив сам, як 6 миль від Корсуня вороже військо переходило ріку Тясмин недалеко містечка Тясмина. Запевняв п. Краківського, що татари будуть на вечір або завтра рано. За сею звісткою п. Краківський зараз велів копати шанці з трьох боків обозу; з четвертого боку був якийсь старий вал, який велів направити, а надто протягом ночі висипати середній п'ятий шанець довкола свойого табору. Того самого дня п. Кра-

[1] Не знати, чиїм присудом і рішенням *(лат.)*.— *Ред.*

ківський дав воякам Корсунь на розграблення (in praedam), аби те не дісталося ворогові; усе місто обграбили зі всього. Пізнім вечором козаки закралися в березину ззаду за обозом, де не було сторожі, бо ріка давала захист; закралися тому, бо надіялися, що поляки випустять коні на пашу, а вони заберуть коні і дістануть язика. Але в обозі обтрублено, аби ніхто з кіньми не виїздив.

25 мая. Рано з шанця полковника Денгофа видно було козаків, бо шанець був на горі в тій дрібній березині. Задля віддалення годі було розпізнати, що за люди, аж крізь перспективу побачили, що то їздці в білих серм'ягах, і догадалися, що то козаки. Коли сонце почало сходити, показався татарський полк на другім боці ріки напроти Корсуня, потім другий і третій полк по 5 до 6000 людей. Татарський кіш ішов долиною; переправлялися одні понижче міста, інші в самім Корсуні. Коли їх натислося до міста, велів п. Краківський запалити фільварок найближчий міста; від нього зайнялося місто і згоріло все, тільки лишився замочок і церков на відшибі.

Коли військо побачило ворога, зараз стануло узброєне під шанцями і стояло так весь день. Коли татари переправилися через ріку, пішов зараз їх відряд довкола нашого війська, а кілька сот зблизилося до могили недалеко шанця. Лейтенант Оберштер велів ударити до них із гармат; убито когось значного між ними, бо татари, взявши його, перевісили через коня; дісталося дещо також іншим і коням. Кількадесять козаків прокралося до могил; стріляли до них, але задля віддалення не пошкодили їм. Вискочили наші і таки взяли одного татарина; козаки не боронили його, тільки, під'їздячи, придивлялися війську й таборові. Під сам захід сонця татари почали з'їздити з поля до коша та на щасливу добраніч трохи перестрілювалися з ними. Наші гарцівники взяли 9 татар і одного козака бута, т(о) є(сть) товмача. П(ан) Краківський велів їх мучити, а найдужче бута. Бут признався, що війська 47 000, а сьогодні прийшло козацтва в різній зброї і з хоругвами більше як 15 000. Хан стоїть у полі ще з більшою силою. По тій сповіді гетьман велів їм усім повтинати голови.

Протягом цілого того дня польний гетьман напирав на те, щоб розпочати битву вступним боєм і прикро налягав на п. Краківського. Сей ніяк не хотів позволити на се, оправдуючися тим, що не хоче наражати на небезпеку всю державу, додаючи й те, що се понеділковий день, а в такий

день він ніколи не мав щастя. Вечором була нарада, чи боронитися на місці, чи уступати табором? Розважувано те, що військо, обступлене ворогами, не має де напасти коней, до того ж козацтва одного дня прибуло 15 000, а нам нівідки надіятися підмоги; зміркували, що боронитися на місці для всіх певна загибель, а відступаючи табором, є все-таки надія рятунку. Обтрублено тихо свиставками, щоб покидати всі тяжкі вози, а брати тільки легші для таборування.

26 мая. Скоро почало світати, готували табор; шикував його п. Гегановський, з кождої хоругви один ряд; із котрої був занадто короткий, штуковано іншими. Потім п. Краківський велів усім позсідати з коней, коні уставити в таборі, а всім іти пішо біля табору. Татари з козаками власне були на дорозі. Наші йшли саме в очі ворогові. При сході сонця татари й козаки розступилися з дороги. З обох боків було зовсім тихо. Вийшовши на корсунський гостинець, що веде до Богуслава, табор ішов порядно, а вороги окружали його здалека з усіх боків. Кіш поступав також за табором тою самою дорогою в віддаленні чверть милі. Коли ми вийшли на один горб, відки побачили ворога, почали з усіх боків стріляти до нього. Але вороги розбіглися на всі боки так, що ніякі вистріли не доходили до них. Отак уйшли ми з табором до півполудня, може, півтори милі до нещасливої діброви під Гороховою. На вході до тої діброви багато возів застрягло і поперевертало ся, а до них гурмами збіглися татари й козаки. Наші відстрілювалися з гармат, набитих шротом, і з мушкетів, але вони сильно вдиралися між наших, і була завзята боротьба з обох боків. Табор увійшов нарешті в діброву, як у матню, і не міг рушити далі задля перекопаних та деревами завалених доріг. Назад табору цілою силою вдарили татари, а козаки спереду і з боків із приготованих шанців робили велику шкоду. В кождім куті табору наші боронилися хоробро, але так обскочені, не могли подужати великої ворожої сили. Боронилися чотири години. В півполудень почалася та нещаслива битва, а в полудне, коли вже татари через купи трупів таборовими вулицями впали до табору, били, сікли і, розгромивши решту табору, кинулися на добичу, тоді тікав хто куди міг.

Той недобиток, що оповідав оце, не бачив того, що діялося в інших частях війська, але в той бік, куди він тікав, уходили три наші партії: одна мала менше як сто людей,

у двох було по кількасот людей, а в тій, з якою він тікав, було зо 300 людей кінних, піших вояків, чур, візників і слуг. Одна менша партія, в якій, як він догадувався, але знав напевне, був пан Краківський, уже була відбилася від діброви на чверть милі, але ми бачили, як їх окружила велика громада ворогів. «За нами,— оповідав він,— скочило півтораста татар, але ми всі мали коні, які повидирали від хлопців. Татари, бачачи, що на нас не обловляться, та й надіючися, що будемо боронитися від них, усі, держачи в руках оружжя, воліли вернути до розбитого табору для ліпшої облави. Коли ми ночували під Германівкою, прибіг до нас уночі п. Гдешинський. Ми дуже радо прийняли його до свого товариства, бо на кождім місці ми набиралися багато страху перед селянами, що скрізь збиралися і чатували на нас».

Я подав се оповідання з невеличкими скороченнями для того, бо воно дає наглядний образ тодішньої війни, як вона являлася очам учасника, що бачив перед собою живі деталі, а не міг обняти цілості. Такі оповідання мають не тільки літературну, але також історичну вартість, бо дають можність контролювати описи та характеристики війн і битв, складані чи то істориками, чи поетами, і в усякім разі стилізовані. А тепер перейду до тих віршованих пам'яток, які заховала наша народна традиція про сю пам'ятну битву.

Окрема і самостійна дума про Корсунську битву не дійшла до нас ані одна. Те, що надруковано у виданні «Исторические песни малорусского народа», т. II, ч. 1, п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Корсунская битва» на стор. 32—38 у двох варіантах, се досить безладна компіляція частин думи про Корсунську битву з половини мая 1648 р. з частинами дум про пізніший народний рух на Україні, особливо про погроми жидів літом 1648. р. З двох варіантів сеї компіляції можна буде реконструювати досить повний текст думи про Корсунську битву, з вилученням уступів про пізніші народні рухи. Деякі відривки тої думи стрічаємо також в окремій думі про жидівські погроми на Україні, в трьох варіантах надрукованій у тім самім виданні (стор. 20—32). Окремою редакцією думи про Корсунську битву треба вважати уривки, вставлені в варіанти А і В думи про Хмельницького й Барабаша, вилучені мною вище з контексту тої думи. Сі уривки виявляють, як мені здається, старшу редакцію думи про Корсунську битву, і для того

з них я почну огляд кобзарської творчості про сю пам'ятну подію.

Поїхав пан Хмельницький лугом Базалугом.
Оттогді-то припало йому з правої руки
Чотири полковники:
Первий полковник Максим Ольшанський,
Другий полковник Мартин Полтавський*,
Третій полковник Іван Богун*,
А четвертий Матвій Борохович.
Оттогді-то вони на славну Україну прибували,
Королевські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.
Тоді-то у святий день,
У божественний у вовторник
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає
І стиха словами промовляє:
«Ей козаки, діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сну уставайте,
Руський «Отче наш» читайте,
На лядські табури наїжджайте,
Лядські табури на три часті розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не подайте!»
Оттогді-то ж козаки, друзі-молодці, добре дбали,
От сну уставали,
Руський «Отче наш» читали,
На лядські табури наїжджали,
Лядські табури на три часті розбивали,
Ляхів, мостивих панів, упень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не подали.

Перший рядок сеї реконструкції взятий із варіанта В*, а решта з А. Варіант В остільки коротший, що не має рядків 9—14, а замість них тільки два ось які:

Да вже тогді вуони на лядські табори наїжджали
І до козаків істиха словами промовляли.

Рядки 15—16 стягнено в один:

Ей, козаки, друзі-молодці, добре дбайте.

Рядків 17, 19 і 20 нема, а рядок 21 короткий:

Ляхів упень рубайте.

В рядку 22 пропущено слова «у полі», а в рядку 24 замість «у поругу» стоїть «на поталу». Так само скорочені остатні рядки, яких замість 9 є тільки 4.

Що сей текст говорить про битву під Корсунем, се доказує подана в ньому дата — вівторок зелених свят, що випав тоді на день 16 мая, далі досить загальна згадка про козацький напад на польський табор і дуже важна згадка про розбиття того табору на три часті, що згоджується, як бачимо, з польською реляцією очевидця-мушкетера. Початкові рядки сього відривка мають меншу історичну вартість, бо чотири полковники, що буцімто пристали до Хмельницького, в часі свойого приставання правдоподібно зовсім не були полковниками. Їх імена також не всі можна справдити. Видавці «Исторических песен», ідучи за Максимовичем, уважають Максима Ольшанського, «вероятно», тим самим войовником, що в історії кривавих розрухів на Правобережній Україні літом 1648 р. відомий під назвою Максима Кривоноса*, або Перебийноса, про якого, одначе, майже напевно можна сказати, що він полковником не був. Про се буде мова далі в розділі, присвяченім сьому героєві Хмельниччини. Загадковим являється також Матвій Бороховіч, якого нема підстави тотожнити з Максимом Гладким, полковником миргородським. Щодо Івана Богуна і Мартина Пушкаря, то певна річ, що вони поробилися полковниками аж пізніше, в 1649—50 рр.

Друга редакція думи про битву під Корсунем дійшла до нас у двох записах із першої половини XIX в., із яких один опублікований у збірці Максимовича «Сборник украинских песен, часть первая», Киев, 1849, стор. 67—71, а другий неповний, записаний від якогось Григоренка, у Кулішевих «Записках о Южной Руси», т. I, стор. 223—228, оба передруковані в збірці «Исторические песни малор(усского) народа», т. II, ч. 1, стор. 32—38. У Максимовича дума надрукована як два відривки, розділені поперечною лінійкою; очевидно, видавець сам відчував, що відділені тою лінійкою остатні 15 рядків не в'яжуться з попереднім, у якім знов можна розрізнити три часті, злучені з собою тільки механічно. Лиш одна з тих частей, а власне перших 16 рядків, може відноситися до колотнечі Хмельницького з ляхами, а тільки в злуці з остатнім відривком може бути думою, чи радше частиною думи, про Корсунську битву. Варіант Куліша, в якому перших 9 рядків передруковано з запису Максимовича, в'яже в дальших своїх рядках ті два Максимовичеві відривки трохи тісніше з подіями Корсунської битви.

Попробую на основі сих обох варіантів дати тут рекон-

струкцію тільки тої часті думи, що в'яжеться, загалом далеко слабше від попереднього тексту, з Корсунською битвою:

Ой обозветься пан Хмельницький,
Отаман батько чигиринський:
«Гей друзі-молодці,
Браття козаки запорожці,
Добре знайте, барзо гадайте,
Із ляхами пиво варити затирайте:
Лядський солод, козацька вода,
Лядські дрова, козацькі труда».
Ой за теє пиво
Зробили козаки з ляхами превеликее диво;
Ой за той пивний молот
Зробили козаки з ляхами превеликий колот;
Ой за той пивний квас
Не одного ляха козак, як би скурвого сина,
За чуба потряс.
Ой не верби ж то шуміли
І не галки закричали,
То ж то козаки із ляхами
Пиво варить зачинали.

Досі текст Максимовича, з якого варіант Куліша має тільки два рядки в далеко коротшій формі:

Ой з того пива
Зробили козаки з ляхами превеликее диво.

Далі в варіанті Куліша йдуть рядки, яких нема у Максимовича:

Під городом Корсунем вони станом стали,
Під Стеблевом вони солод замочили;
Ще й пива не зварили,
А вже козака Хмельницького
З ляхами барзо посварили.
За ту бражку
Зчинили козаки з ляхами велику дражку.

Далі йдуть чотири рядки про молот і квас, як вище в варіанті Максимовича, а потім дальше оповідання в жартливім тоні:

Ляхи чогось догадали,
Від козаків чогось утікали:
А козаки на ляхів нарікали:
«Ой ви, ляхове, пеські синове,
Чом ви не дожидаєте,
Нашого пива не допиваєте?».

Далі йде коротке оповідання про спіймання козаками Потоцького, про яке докладніше оповідається в відривку, поміщенім на кінці запису Максимовича.

Гей обізветься пан Хмельницький,
Отаман-батько чигиринський:
«Гей друзі-молодці,
Браття, козаки запорожці,
Добре знайте, барзо гадайте,
Од села Ситників до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте,
Потоцького піймайте,
Мені в руки подайте!»

Далі до сього нав'язується оповідання варіанта Кулішевого:

Тоді козаки ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали,
Як барана, зв'язали,
Та перед Хмельницького-гетьмана примчали:
«Гей, пане Потоцький,
Чом у тебе й досі розум жіноцький?
Не вмів ти єси в Кам'янці-Подільському* пробувати,
Печеного поросяти,
Куриці з перцем та шапраном уживати,
А тепер не зумів* з нами, козаками, воювати!
[Будеш тепер] житню саламаху з туслуком уплітати*.
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї
Сирої кобилини жовати!».

До рядків 46—55 Кулішевого варіанта має відривок Максимовича коротший варіант з 7 рядків:

Гей Потоцький, Потоцький,
Маєш собі розум жіноцький!
Не годишся ж ти воювати!
Лучче ж тебе до пана Хмельницького оддати
Сирої кобилини жувати
Або житньої соломахи
Бузиновим молоком запивати!

Як бачимо, традиція та сама, що й у попереднім варіанті, але переплутана кобзарською пам'яттю. Житня саламаха вважається характеристикою козацького життя, а жування сирої кобилини характеристикою татарського. Про віддання Потоцького кримському ханові нема згадки, а натомість ніби козаки самі міркують віддати Потоцького Хмельницькому на злиденне життя.

Відгуки тої самої думи з характерними відмінами маємо також у двох варіантах думи про жидівські погроми на

Вкраїні літом 1648 р., з яких один, записаний Кулішем у Олександрівці Сосницького повіту Чернігівської губернії від кобзаря Андрія Шута, був надрукований у його «Записках о Южной Руси», т. I, стор. 56—63, а другий, записаний у Жаботині Томою Штангеєм, уперве появився як варіант Б після тексту Куліша у збірці «Исторические песни малорусского народа», т. II, ч. 1, стор. 25—29. Запис д. Штангея, зроблений на правім березі Дніпра, невважаючи на деякі модернізми, виявляє старшу і повнішу редакцію від запису Куліша. Рядки 35—54 того запису говорять про час, який попередив жидівські погроми, про яких причини говорить дума в початкових 34 рядках. Кобзареві, що співав сю думу, пам'ять неясно рисувала відносини кінця 1647 і початку 1648 р.:

Як то був пан Хмельницький,
Житель чигиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий...
Як він сеє зачував,
То указ писав,
Імператор[у] до рук подавав.
А імператор указ писав,
В Черкаси до рук подавав...
А пан Хмельницький,
Житель чигиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий,
Як того указа до рук достав,
На ринок виходжає,
Знамена виставляє,
Друзів, панів-молодців, на грець викликає:
«Друзі, панове-молодці,
Охотники, броварники!
Годі вам по броварнях пива варити,
По винницях та й по проваллях валяться;
Та йдіть ви жидів та ляхів з України зганяти,
То будете ви собі мати
Хоть на три дні хорошенько по-козацьки погуляти.

Нема сумніву, що за сим уступом стоїть стара традиція про початок повстання Хмельницького, затемнена кобзарською пам'яттю і підмальована пізнішою «російсько»-гайдамацькою традицією XVIII в. З польського короля зробився імператор, з універсалів зробилися укази, з козаків броварники та охотники, а з затяжної війни в обороні козацьких свобід триднева гайдамацька гулянка.

Варіант Куліша має аналогічний уступ, значно коротший (рядки 87—95), але тісніше зв'язаний з пам'яттю про битву під Корсунем:

Тогді ж то як у святий день
Божественний у вовторник
Гетьман Хмельницький козаків
До сходу сонця у поход виправляв
І стиха словами промовляв:
«Ей козаки ви, діти-друзі!
Прошу вас, добре дбайте,
Од сну вставайте,
Руський «Отче наш» читайте.
На славну Україну прибувайте,
Жидів-рандарів упень рубайте,
Кров їх жидівську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу не подайте,
Жидівському шабашу не польгуйте».

Як бачимо, ремінісценція кобзарського опису битви під Корсунем досить жива, тільки механічним способом замість «ляхів, мостивих панів» підставлено «жидів-рандарів», а при кінці додано наказ нешанування жидівського шабашу. Не вадить пригадати, що Хмельницький спеціальної відозви проти жидів ніколи не видавав і що жидівські погроми літом 1648 р. відбулися без його ініціативи, силою народної реакції і, певно, не лежали в його стратегічних планах.

До Корсунської битви нав'язують заховані до нашого часу чотири руські вірші, з яких три втягнув у свій «літописець» руський шляхтич, а польський патріот Яким Єрлич, а одну заховав пізніший козацький літописець Грабянка. Ті вірші були передруковані Костомаровим у додатку до його монографії «Богдан Хмельницкий», т. III, стор. 346—352, а також у збірці «Исторические песни малорусского народа», т. II, ч. 1, стор. 137—139. Всі три вірші, записані Єрличем, зложені правильним розміром, що відповідає розмірові народних пісень козацької доби, в основі 12-складовому, тільки з повторенням першої половини. Для прикладу наведу початок народної пісні:

Зажурилася молода удовонька,
Що не кошена зелена дібровонька.

Коли повторити першу половину того вірша до цезури — се чиниться в народних піснях задля зміненої мелодії — то одержимо ось яку форму:

Зажурилася, зажурилася
Молода удовонька,
Що не кошена, що не кошена
Зелена дібровонька.

З часом замість повторення першої половини входять інші слова того самого розміру, і повстає строфа з чотирьох рядків, прим., ось яка:

Ой ти поїхав, мене понехав,
А я, бідненька, плачу;
Сплакала-м очі як вдень, так вночі,
Що й світонька не бачу.

Таким самим розміром уложені також дві вірші про Корсунську побіду, вставлені Єрличем у його «Літописець»[1] під р. 1650 по оповіданні про побут Хмельницького в Києві, без жадного зв'язку з тим оповіданням. Єрлич подає одну віршу п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Pieśń o panu Mikołaju Potockim, Hetmanie Koronnym 1648 R.», а другу п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Odpowiedź pana Potockiego na te żołnierskie słowa». Сей другий титул зовсім не відповідає змістові вірші, яка являється не відповіддю Потоцького на закиди вояків, а рядом гірких докорів Потоцькому з козацького боку, коли натомість перша вірша була уложена якимось польським інтелігентом із польського воєнного табору. Войціцький* висловлює догад (Передмова, стор. XXXV), що автором тої вірші міг бути сам Єрлич. Мені видається се неправдоподібним, раз, тому, що, бувши її автором, він був би не занедбав признатися до сього, а друге, тому, що в такім разі був би вставив її в опис Корсунської битви, а не аж під р. 1650, очевидно, діставши її пізніше до рук. Варто зазначити, що в описі Корсунської битви Єрлич дуже непідхлібно висловлюється про гетьмана Потоцького, który więcej radził o kieliszkach i szklanicach, niżeli o dobru Rzeczypospolitej i całości onej. Jakoż w nocy radził o pannach albo dziewkach młodych i nadobnych żonkach, będąc sam w starości lat podeszłych, nie znosząc się ani radząc kolegi swego, Marcina Kalinowskiego, hetmana polnego, ani innych pułkowników i rotmistrów, ani też towarzystwa»[2] (op. cit., стор. 64).

[1] Latopisiec Joachima Jerlicza, z rękopisu wydał K. W. Wojcicki. Warszawa, 1853, т. I, стор. 115—116.

[2] Який більше думав про келихи та склянки, ніж про добро Речі Посполитої і про її цілісність. Отож вночі він більше думав про панянок та про молодих дівчат і привабливих жіночок, хоча

Варто зазначити, що в виданні Костомарова «Богдан Хмельницкий», т. III. Додатки, стор. 349—351, обі вірші надруковані в такім самім порядку, як у Єрлича, а перед ними з того ж Єрличевого рукопису подана ще одна вірша п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Пленение польских гетманов», якої нема в виданні Войціцького: Костомаров змінив також титули обох вірш, давши першій титул «Песня о поражении Потоцкого», а другій «Песня о Потоцком». Видавці «Исторических песен малорусского народа» передрукували ті три вірші знов у іншім порядку і з іншими титулами, а власне «Пленение Потоцких при Жолтых Водах и Корсуни», другу зараз по ній п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Пленение польских гетманов», а третю після цитованої вище вірші Грабянки п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Обличение магнатской гордости Н. Потоцкого». Слідуючи порядкові Єрлича, подаю тут насамперед сю остатню віршу, потім другу з видання Войціцького, а нарешті третю, уперве опубліковану Костомаровим.

Дотеперішні видавці друкували їх у двовіршових довгих куплетах; я розкладаю кождий куплет на два рядки, що позволить розпізнати, в котрім місці і оскільки вірша попсована. Зрештою треба завважати, що вірша, призначена для декламації, а не для співу, поступає з розміром трохи свобідніше, як пісня, і, додержуючи тої самої схеми, допускає в кождім рядку різне число складів. Для прикладу ось які рядки з більшим над пісенну норму числом складів:

А скоро привернули, зараз огорнули,
Розкопали моцнії вали;
Одних постріляли, других порубали,
Третіх живцем в орду пооддавали.

Замість нормальної схеми 5 + 5 ‖ 7 півстрофи тут бачимо у першій півстрофі схему 7 + 6 ‖ 9, а в другій півстрофі 6 + 6 ‖ 11. Натомість у півстрофі:

Хмельничики, ординчики
Обоз заточили —

бачимо схему 4 + 4 ‖ 6. Модернізую також правопис, полишаючи ненарушену мову.

сам був уже в похилому віці, не спілкуючись і не радячись ані зі своїм колегою Марціном Калиновським, польним гетьманом, ані з іншими полковниками та ротмістрами, ані також з громадою *(польськ.).— Ред.*

І. ПІСНЯ ПРО ПАНА МИКОЛАЯ ПОТОЦЬКОГО, ГЕТЬМАНА КОРОННОГО, 1648

Глянь, обернися, стань, задивися,
Которий[1] маєш много,
Же ровний будеш тому, в котрого[2]
Немає[3] нічого.
Бо той справує, що всім керує,
Сам бог милостиве:
Всі наші справи на своєй шали
Важить справедливе.
Глянь, обернися, стань, задивися,
Которий високо
Умом літаєш, мудрості знаєш
Широко, глубоко!
Не попсуй мозку, мудруй потрошку,
В собі обачайся;
Й тих рада не лиха, що ходять стиха,
І тих поражайся.
Глянь, обернися, стань, задивися,
Которий[4] воюєш
Луком, стрілами, порохом, кулями
І мечем ширмуєш!
Бо теж рицери і кавалери
Перед тим бували,
Тим воювали, од того ж меча
Самі повмирали[5].
Глянь, обернися, стань, задивися
І скинь з серця бути;
Наверни ока, которий з Потока
Іде до Славути![6]
Невинні душі береш за уші,
Вольность одіймуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш,
Сам собі сеймуєш.
Гей, поражайся, не запаляйся,
Бо рейментаруєш[7]
Сам булавою в сім польськім краї,
Як сам хочеш, керуєш.
Мій бога в серці, а не май в легце
Шляхетської крові,
Бо світ чорніє, правда нищіє,
А все к твоїй волі.

---

[1] Jerlicz — «Kotory».
[2] Jerl.— «Kotoroho».
[3] Jerl.— «nemajesz».
[4] Друк.— «которий».
[5] Друк.— «поумирали».
[6] Друк.— «ку Славуті», додано в скобках: «Дніпру».
[7] Друк.— додано «зайте: Бо ти».

Гей, каштеляне, коронний гетьмане,
Потреба нам згола[1]
Іще пам'ятати і поглядати
На задніе кола.
Жони і діти де ся мають діти[2]
Нашії а потом,
Гди нас молодці, тії запорожці,
Набавять клопотом?
Глянь, обернися, стань, задивися,
Що ся діє з нами,
Поручниками і ротмістрами,
Польськими синами!
Глянь, обернися, стань, задивися,
Видиш людей много;
Чи ти воюеш, чи їм зголдуеш?
Бо то в руках бога.
Чини трактати, а кажи брати
Гроші за заслуги,
Бо то єсть здавна заслуга славна
Запорозького люду.

Із змісту сеї вірші видно досить виразно, що автором вірші мусив бути польський шляхтич, що служив у польському війську і дослужився досить значної ранги. Почуваючи себе поляком по народності, він разом із тим настільки живо відчував потреби України як окремої цілості, що готов був робити значні концесії українському народові а спеціально запорозьким козакам. Знаємо з сучасних польських джерел, що подібні голоси людей різних станів польської народності часто підносилися, особливо в крайових соймиках та військових таборах, хоч і не знаходили відповідної сили в пануючій у Польщі верстві.

II. КОЗАЦЬКА ВІРША ПРО ПОТОЦЬКОГО

Він глянув, як звір, він крикнув, як лев,
На жовнірські слова;
Острая, як міч, грубая, як піч,
Була там тая мова.
Зараз синачка, свого єдиначка
Шлеть на Жовтую Воду,
Там на большую і на горшую
Собі і усім шкоду.
Бо скоро стали ляхи подле Плавли,
Зараз поскочили
Хмельничики, ординчики,
Обоз заточили.

[1] Друк.— зовсім недоладне в тім місці: «чола».
[2] Друк.— «подіти».

А скоро привернули, зараз огорнули,
Розкопали моцнії вали;
Одних постріляли, других порубали,
Третіх живцем в орду взяли*.
На тім не досить; миру не просить
Потоцький здумалий;
На войну встає, штурми готує,
Бо мів встид немалий:
Хочеть битися, кривди мститися,
Під Корсунь вступає,
А за собою, як за свою волю,
Запорожців потягає.
Там же на полі всю свою силу
Жолнерську[1] утрачає,
Стрільбу, і штуки, і всі ринштунки
Запорожцям нажичає.
Турецькі коні, дорогі[2] убори
Оддає по неволі,
А сам іде і інших веде
До татарської неволі.

Як бачимо, в протиставленні до попередньої вірші се голос українця, може, якогось козака, що брав участь у битві під Корсунем, а може, що правдоподібніше, якогось українського інтелігента, прим., київського студента, що мав у свіжій пам'яті відомість про результат битви, але не знав її подробиць.

III. КОЗАЦЬКИЙ ГОЛОС ПРО ПОБІДУ ПІД КОРСУНЕМ

Оттак [то] пиха наробила лиха
Коронному Потоцькому,
Оттак [то] бута[3] і тобі скрута,
Польному Калиновському.
Оттам, жолніре, ідіте сміло
На[4] зимовисько,
У Білгороді, у загороді
Майте становисько!
Нехай християне, наші подолянє*,
Знов[5] розплоджують кури,
Що виловили [та] виносили
Ваші [польськії] дзюри[6].

---

[1] В друкованих текстах логічний абсурд: «Всім своїм силу жолнерским».
[2] Друк.— «дрогие».
[3] Друк.— «Оттак була».
[4] М⟨а⟩б⟨уть⟩, пропущено одно слово, прим⟨іром⟩, «сумне».
[5] В тексті сумнівне «Не».
[6] Зам⟨ість⟩ «чури».

А ви в татарах, в тяжких кайданах
До смерті сидіте;
Як ми од вас, так ви од нас
Тепер потерпіте.

В строфі: «Тепер, жолніре, ідіте сміле»* і д(алі) маємо відгук цікавого історичного факту, не зазначеного, оскільки, мені здається, ніде інде, що після погрому під Корсунем багато польських жовнірів, узятих у неволю, татари перегнали поперек степів аж над Чорне море до Аккермана (Білгорода), де було одно зі збірних місць невольників та торгу ними. Задля браку поміщення для так многих людей у самому місті вони мусили стояти біля міста в просторих огорожах під голим небом, мов худоба, поки їх або не викуплено з неволі, або не продано в дальшу неволю.

В основній монографії Костомарова «Богдан Хмельницкий», вид. IV, Петербург, 1884, т. I, стор. 287—299, міститься просторе оповідання про битву під Корсунем, у якому між іншими джерелами, друкованими й рукописними, використано також наведену вище польську реляцію з «Księgi pamiętniczej» Міхаловського, стор. 20—24. Характерною особливістю того оповідання треба вважати епізоди, в яких важну роль грають козак Микита Галаган і корсунський полковник Максим Кривоніс.

І так на стор. 292—293 читаємо, що Хмельницький дня 15 мая, в понеділок, подаючи вид, немовби хотів зі своїм військом атакувати польський табір, тим часом узявся на хитрощі. «Він вибрав проворного і розумного козака Микиту Галагана, навчив його, що має робити й говорити, і послав прокрадатися до польського табору. Міркуючи, що обдуманий ним план удасться, козацький провідник рівночасно вислав козаків корсунського полку під проводом Кривоноса з татарами через близько положену гору і велів їм зайти в березовий ліс, що був недалеко села Горохівці на нерівнім місці. Се урочище селяни називали Крутою Балкою. Хмельницький велів нарубати в лісі дерев на дорозі поляків і перекопати дорогу глибоким ровом здовж вузької долини, засісти в гущавинах і поставити гармати. Микита почав пробиратися біля польських окопів; його зловили і привели до гетьмана; після тортури огнем, звичайного тоді обряду, козак на запити про число свойого війська розповів ось що: «Нашим я не знаю ліку, та й годі знати, бо їх щогодина робиться більше, а татар із Тугай-беєм 50 000, а недалеко вже стоїть хан з ордою і швидко

буде тут». Майже при кождім із тих речень унизу цитовано джерело. А власне під першим реченням про Микиту Галагана цитовано «Истор⟨ию⟩ о през⟨ельной⟩ бр⟨а·ни⟩». Коли се має бути відома історія Грабянки, то треба зазначити, що в описі битви під Корсунем у тій історії про Микиту Галагана нема жодної згадки. При реченні про висилку корсунського полку під проводом Кривоноса зацитовано аж п'ять джерел, із яких одно, збірник українських пісень Максимовича, зовсім не історичне, а з історичних ані літопис Величка, ані літопис Грабянки, ані «Клімактери» Коховського в описі битви під Корсунем не мають згадки про Кривоноса. Промова Галагана, наведена Костомаровим, має посилку на Грабянку без означення сторони, а у Грабянки (op. cit., стор. 46) цілий сей уступ виглядає ось як: «В то время яша нѣкоего козака ляхове и приведше пред гетманов вопрошаху о силѣ татарской и козацкой. Плѣнник оній, хитр сущи и премудр имѣя разум (а подобно, яко от Хмелницкого изучен) сказа 50 000 татар быти з Тугай Беем, и хан вскорѣ со всею силою будет, а козаков без лѣчби». Ще раз наводить Костомаров Галагана на стор. 295, згадавши про план поляків іти з-під Корсуня на Богуслав польовою дорогою, і знов з покликом на одного Грабянку: «Галаган предложив себе на провідника, і пани з дивною легковірністю спустилися на нього, коли він сказав, що знає місцевість дуже докладно». Далі, на стор. 296, сказано, що, пройшовши 15 верстов, той же Галаган запровадив поляків у яр (в оригіналі: трущобу), де дорога загачена була зрубаними деревами. У Грабянки відповідне місце оповідає: «На болшую же пагубу козак водяй им дорогу [з контексту виходить, що не той сам, якого спіймано нібито висланого Хмельницьким], нарочно наведе лядскій обоз на долини и вертепи и блато». На стор. 296 Костомаров згадує ще раз про Кривоноса, знов з покликом на самого тільки Грабянку, подаючи відомість, що в лісі у згаданій уже «трущобі», коли Хмельницький зі своїми козаками напирав на поляків іззаду, «6000 козаків, висланих із Кривоносом заздалегідь, кинулися на ворогів іспереду». У Грабянки згадано тільки (op. cit., стор. 47), що 6000 козаків, перекопавши ляхам дорогу і позасікавши деревами, засіли в тих закопах. Про Кривоноса, розуміється, нема ніякої згадки, бо, як побачимо далі, Кривоніс зовсім не належав до товаришів Хмельницького, а той селянський

рух, у якім він верховодив літом аж до осені 1648 р., хоч генетично зв'язаний із Хмельниччиною, проте був зовсім незалежний від Хмельницького і навіть потроху суперечний з його політичними планами, так що Хмельницький, як се зазначує сучасний Кушевич *, «не признавався до Кривоноса».

5. СТОЯНКА ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ В ЧЕРВНІ 1648 р.

По битві під Корсунем після доконаної побіди Хмельницький не переслідував далі побідженого ворога і не використав своєї побіди так, як би того можна було надіятися після великого розмаху перших кроків його повстання, але, зупинившися з козацьким військом під Білою Церквою і розтаборившися там, він простояв цілий місяць червень, а потім розпустив військо, щоб зібрати його наново аж у серпні. Для великої часті сучасних поляків ся довга стоянка Хмельницького була загадкою і подекуди навіть пальцем божим, який зупинив Хмельницького і дав можність полякам зібратися з силами. Твардовський про сей епізод пише ось що:

...Nie mogli nacieszyć
Z swoiey się tey fortuny, dla czego pospieszyć
Dali nawet w koronne wnętrzności nie chcieli;
I zdało się, zwycięstwa zażyć nie umieli;
Oprocz że się ku Cerkwi podemknąwszy Biały,
Długo tak nic nie robiąc, obie woyska stały.
Czyli krola się bali? ktorego szczęśliwym
I wszytkim bydź widzieli narodom straszliwym?
Czyli oczekiwali większych kup ściągnienia?
Bowiem mniey ich daleko, aniż rozumienia
Nasze sobie marzyły, ani było więcy:
Ordy wszytkiey z kozaki piętnaście tysięcy.
Lubo i tak, gdy nasi wpół im nie równali,
Według by Herkulesa, dwiema nie zdołali.
Przeciesz było nie zadziw, woysku było temu
Kiedyś biiąc, i gonic dziesiąci iednemu,
Poki serca i rady im błogosławiły
Zwierzchu nieba; teraz ie czemuś opuściły[1].

[1] Twardowski, op. cit., стор. 10—11.
(...Не могли вони натішитися
З того свого везіння; тому поспішати
Далі вглиб коронної держави не хотіли
І, здавалось, перемогою насолодитися не вміли.
Тож під Білу Церкву підійшовши,
Довго отак бездіяльно обидва війська стояли.
Може, короля боялись? Якого щасливим

Коховський збуває сей епізод ще коротше, бо лиш одною фразою, що Хмельницький після Корсунської побіди стояв під Білою Церквою, як Ганнібал у Капуї* (op. cit., стор. 47).

Та проте се був місяць, повний дуже інтересних подій, для яких маємо виїмково повне та докладне джерело в листах Самуїла Казимира Кушевича, радного міста Львова, який від часу до часу завідував також секретарством міської ради і полишив по собі многоцінний рукопис, що находиться тепер у рукописнім відділі бібліотеки Оссолінських у Львові під ч(ислом) 2346 і містить поперед усього власноручно Кушевичем писані листи до якогось варшавського приятеля з часу від 4 червня 1648 до 20 серпня 1649 р., а крім того, значне число інших листів, історичних праць та матеріалів, писаних почасти польською, сильно макаронічною, а почасти латинською мовою. На сей рукопис перший звернув увагу д-р Ст. Томашівський у своїй розвідці «С. К. Кушевич, райця львівський, і його записна книжка», поміщеній у «Записках Наук(ового) тов(ариства) ім. Шевченка» 1897 р., т. XV, стор. 1—24, де при кінці у 12 рядках друку подано зміст рукопису. Автор розвідки подав у ній досить добру характеристику Кушевича і перегляд історичних подій, у яких він брав участь. Розуміється, що в короткій розвідці він не міг використати всього історичного, а тим менше літературного матеріалу, поміщеного в записній книжці Кушевича. Трохи пізніше той сам автор у «Записках Наук(ового) тов(ариства) ім. Шевченка» з р. 1898, кн. 3—4, Miscellanea, стор. 1—9, подав із того ж рукопису відомість про перший зазивний лист Хмельницького, а також текст того листа, поміщений у рукописі на стор. 163, а в тім же році в четвертім томі «Джерел до історії України-Русі» опублікував 13 листів Кушевича з часу від 8 липня до кінця

Уважали всі народи й котрого боялись?
А чи, може, сподівались більшої підмоги,
Бо було їх значно менше, ніж наші вважали:
Всієї орди з козаками лише 15 тисяч.
Може, й так, та, проте, наших — менш наполовину.
Як на Геркулеса — й двома б половинами не подолали.
Та, проте, воно й не дивно, бо війську отому
Доводилось колись битись і гнати десятьох одному,
Поки серця й наміри їхні благословлялись
Силами неба; тепер же чомусь воно їх лишило *(польськ.).— Ред.)*

надолиста 1648 р. Не опублікованими досі лишилися початкових 7 листів із червня 1648 р., може, найважніші з усіх, що міститься в тім рукописі, а також дальші листи з 1649 р., що кінчаться копіями документів Зборівської угоди. Сі листи, а також компілятивну працю Кушевича про повстання Хмельницького має д-р Томашівський незабаром опублікувати у черговім томі «Джерел». Роздивившися досить докладно в змісті рукопису Кушевича, я вважаю не зайвим подати в отсьому розділі короткий перегляд змісту сімох перших листів із червня 1648 р., а в нотці подаю докладніший, ніж у д-ра Томашівського, опис і перегляд змісту його записної книжки[1].

[1] Рукопис Кушевича в теперішнім своїм етані являється фоліантом сірого, досить грубого паперу, оправленим у шкіру, і містить у собі 434 сторінки, нумеровані пізнішою рукою, яка не зазначила деяких карток, видертих із рукопису, в тім числі й першої. Рукопис писаний різними почерками, а декілька сторін лишилося зовсім порожніх. На першій стороні внизу на чистім місці підписано давньою, але, мабуть, не авторовою рукою «Praca Kazimierza Kuszewicza I VBZ Rayce Lwowskiego»; інших маргінальних дописок нема ніяких.

На стор. 1—57 рукопису містяться 23 листи Кушевича до якогось варшавського приятеля. Як уже згадано, першої картки рукопису нема, і тому з першого листа лишилося тільки закінчення з датою 4 червня 1648 р. Одначе сей перший лист Кушевича заховався вповні в збірці «Księga pamiętnicza Jakuba Michałowskiego» під ч(ислом) 16, стор. 32—34, п(ід) з(аголовком) «Syndyk Lwowski do jednego z dworskich ze Lwowa 4 Czerwca 1648».

На стор. 57—66 міститься в формі листа до знайомого опис подорожі Кушевича з Рима до Венеції і відси назад до Рима в р. 1644 з підписом «Samuel Kuszewicz». Стор. 67—79, 82—103, 107—115, 120—124, 373—381 містять листи до різних осіб із р. 1648—1657. Стор. 105—106 початок нарису «De origine, situ, moribus, militia bellisque Cosacorum»; стор. 117—119 — едикт короля Яна Казимира, яким заведено у Львові акцизу в р. 1656.

На стор. 125—152 міститься бруліон прагматичного оповідання про війну Юлія Раковція з Польщею в р. 1657 п(ід) з(аголовком) «Arma Transilvanica»; та сама праця, переписана начисто, міститься далі на стор. 395—418. Сторони 153—155 порожні, а на стор. 156 тільки коротка записка по латині. На стор. 157—162 поміщено короткі записи фактів, так сказати, регеста до історії Хмельниччини; вони майже всі попереч кувані на знак, що їх використано у дальшій просторій праці.

Від стор. 163 починається просторе оповідання про події 1648 р. і тягнеться з різними перервами до стор. 206, потому від стор. 275—331 і нарешті від стор. 356—361. Се, очевидно, бруліон річника, за яким мали піти подібні оповідання про дальші роки; се бачимо з того, що зараз на стор. 207—271 під окремим титулом іде подібне оповідання, а далі виписки та листи з р. 1657. Був у Кушевича план видати окремою книжкою свої листи, бо на

Подаю тут із перших сімох листів Кушевича тільки вибір найважніших фактів та опіній автора, а се тому, що повний текст сих листів незабаром появиться в виданні д-ра Ст. Томашівського.

стор. 273 знаходимо титул: «Samuelis Kasimiri Kuszewicz Epistolarum selectarum pars prima», але тексту листів нема, тільки на стор. 274 уривок передмови. На стор. 331—344 переписано польську статтю, мабуть, пророцького змісту, що починається словами: «Opisuiąc Ezechiel prorok tyryiskie miasto». ⟨Єзекіїл-пророк, описуючи тирське місто *(польськ.)*.— *Ред.*⟩. На стор. 345—347 міститься уривок історичного оповідання про напад Москви на Польщу п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Moskovitarum incursio», а на стор. 349 початок статті «Causa belli Sueco-Polonici, oratio prima», з якої переписано лише 7 рядків. На стор. 351 виписано давню приказку, що починається словами «Vetus verbum est» ⟨Давне слово є *(лат.)*.— *Ред.*⟩, а на стор. 353 іншою рукою «Tenor ordinationis 1620» ⟨Зміст розпорядження *(лат.)*.— *Ред.*⟩. На сторонах 363—372 переписано латинську поему п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Augusta Europeae felicitatis, quam Leopoldo Romanorum regi Augusti Austriaci nominis devotissimus cliens Lucas Unieszewicz Borussus (scil. dedicavit)». На стор. 383 маємо латинський уривок «Institutio principis», на стор. 386 «Cohortatio ad iuventutem academicam», на стор. 387—391 дрібні принагідні записки без окремих титулів, тільки на стор. 391 титул «Anno 1650 mensis Augustus», а під ним записки. На сторонах 392—393 поміщено знов латинський вірш, а на стор. 419—427 правила домашнього життя п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Privata monita». На стор. 428 поміщено «Actus nuptialis Dom. Nicolai Sieniawski cum Ducissa Radiloviana», на стор. 429 занотовано «Secretariatus G. Basilio Korrendowicz», а остатня картка (стор. 432—433) зайнята принагідними записками для пам'яті.

З огляду на важність листів, зібраних С. К. Кушевичем і переписаних ним у різних частях його записної книжки, подаю тут докладний реєстр тих листів з означенням адресатів і дат.

Реєстр листів С. Кушевича

1. Ad Jacobum Lach, Hodacum ad Borysthenem. Leopoli Russorum, 1648, стор. 82—83.
2. Ad Abrahamum Pulmanum, Thoruniensem secretarium. L. R. 1648, стор. 83—87.
3. Ad Bartholomaeum Zimorovicium, стор. 87—90.
4. Ad eundem, Leopoli, 9 May 1651, стор. 90—92.
5. Ad eundem, без дати, стор. 92—93.
6. Ad eundem, без дати, стор. 93—94.
7. Ad Georgium Forsterum. Die 20 May 1651, стор. 94—99.
8. Ad Abrahamum Pulmanum, Leopoli 1648, стор. 99—101.
9. Ad Stanislaum Sulikowium, L. 1648, стор. 101—102.
10. Ad Georgium Wischenhoff, secretarium Gedanensem, уривок листа на стор. 102: «Theodati Chmelnicki genus ingeniumque, et quibus artibus potentiam adeptus esset, Tibi accurate conscriberem, nuper a me Varsoviae postulasti. Ego pro singulari meo in Te amore illud Tibi planum facere volo; ut, quem tantae multitudinis ducem,

З першого листа варто зазначити, що Кушевич називає Хмельницького зрадником і подає, що над Жовтою Водою польське військо протягом 20 день видержувало облогу козаків і татар, поки не улягло перемозі д(ня) 16 мая.

---

tam per triennium prospera[1] fortuna timidantem vides, cuius quoque mores animamque et tanquam imaginem ante oculos habeas. Chmielnicii maiores etc». (Про рід і обдарування Богдана Хмельницького і про те, якої сили досяг в цих мистецтвах,— ти колись ще у Варшаві просив мене. Заради особистої моєї приязні до тебе хочу, щоб ти уявив цього авантюрника; також його (ватажка такої великої кількості людей, вплив на яких через три роки завдяки сприятливій нагоді став жахаючим) звичаї, душу і ніби образ перед очима мав би, Хмельницький старший і т. д. *(лат.).— Ред.)*. Далі не дописано, а на стор. 102—103 ще два уривки сього листа байдужого змісту.

11. Лист І. Мнішка до бурмістра (м(абуть), львівського) із Радзина із падолиста 1655 р., стор. 120.

12. Відповідь радних міста Львова Мнішкові із 12 грудня 1655, стор. 120—121.

13. Письмо Андрія Тшебицького, єпископа перемиського, до ради міста Львова із 30 падолиста 1655, стор. 121.

14. Письмо короля Яна Казиміра до ради міста Львова із 11 грудня 1655, стор. 122.

15. Його ж письмо до міщан львівських із 19 падолиста 1655, стор. 122—123.

16. Його ж письмо до ради міста Львова із 3 листопада 1655, стор. 123.

17. Його ж письмо до тої ж ради без дати і без кінця, стор. 123—124.

18. Письмо короля Яна Казиміра до тої ж ради із 26 лютого 1657, стор. 229—230.

19. Відповідь радних львівських королеві, без дати, стор. 230—231.

20. Лист короля Яна Казиміра до львівських вірмен із 25 лютого 1657, стор. 232.

21. Лист того ж короля до тих же радних із 11 марта 1657, стор. 232—233.

22. Лист королеві до тих же радних із 11 марта 1657, стор. 233—234. Оба сі листи з Ченстохова дійшли до Львова 22 марта.

23. Лист того ж короля до тих же радних із 12 марта 1657, стор. 234.

24. Лист Стефана Чарнецького, воєводи руського, до бурмістра львівського, без дати, стор. 234—235.

25. Відповідь бурмістра Чарнецькому з дня 16 цвітня 1657, стор. 235—236.

26. Письмо Богдана Хмельницького до воєводи київського, без дати, стор. 237—239.

---

[1] В рядку перечеркнено: «tenax».

Подає також чутку, що Шембергові, взятому до неволі, відрубано руки, по чім Хмельницький власноручно відрубав йому голову. Війська польського мало пропасти там коло 3000. Реєстрові козаки, що плили байдаками Дніпром, збунтувалися і замордували своїх двох полковників,

27. Лист І. Виговського до магістрату львівського із 9 марта 1657.

28. Відповідь радних міста Львова Богданові Хмельницькому, без дати, стор. 240—248.

29. Письмо магістрату львівського до підчашого коронного з 17 цвітня 1657, стор. 248—250.

30. Лист магістрату львівського до воєводи київського, без дати, стор. 250—253.

31. Супліка магістрату львівського до короля, без дати, стор. 254—256.

32. Письмо магістрату львівського до канцлера, підскарбія та секретаря коронного із 4 липня 1657, стор. 256—257.

33. Письмо того ж магістрату до канцлера, без дати, стор. 257—258.

34. З письма того ж магістрату до канцлера, без дати, стор. 258—260.

35. Письмо Івана Виговського до каштеляна волинського, без дати, стор. 260[1].

36. Письмо королеви Марії Людвіки* до радних і шляхти Львова із 21 лютого 1657, стор. 373—374.

37. Письмо тої ж королеви до львівських міщан із 21 лютого 1651, стор. 374—375.

38. Відповідь львівських міщан королевій із 4 марта 1657, стор. 375—376.

39. Лист короля до лат⟨инського⟩ архієпископа львівського, без дати, стор. 376.

40. Лист воєводини познанської до Гданська із 13 лютого 1657, стор. 376—378.

41. Лист Івана Виговського до Самійла Кушевича із 10 марта 1657, стор. 379.

42. Наказ Богдана Хмельницького наказному Антонові і іншій старшині з 9 марта 1657, стор. 379—380 (писаний по-руськи латинськими буквами).

43. Наказ Богдана Хмельницького з Чигирина з 18 цвітня 1657, стор. 380.

44. Ex litteris P. Waldini Palis, 6 Octobris Romae, стор. 380.

45. Ex litteris P. procuratoris dato Cracoviae 27 Novembris, стор. 380—381.

46. Ex litteris R. P. procuratoris Calisiensis dato 1 Octobris, стор. 381.

Як бачимо, зміст рукопису досить багатий і свідчить про високий стан інтелігенції та широкі знайомості автора в сфері тодішніх учених та політиків. Відповідно до того й зміст листів, опертих

[1] На стор. 273, зрештою порожній, написано титул «Samuelis Casimiri Kuszewicz Epistolarum selectarum pars prima».

Niasza і Barabasza, за їх вірність Польщі. Кушевич подає про Хмельницького відомість, що він супроти українського люду видає себе за спасителя його та його віри, «lubo się bezecny pobisurmanił»[1]. Далі йде коротке оповідання про битву під Корсунем і характеристика настрою, який панував тоді у Львові. «Ми тут у великім числі народу всякого полу, стану та віку в страху й тривозі живемо день і ніч. Брама одна тільки відчинена, в якій через натовп людей і речей велике замішання. Вояки на ринку, вояки в ратуші, вояки на мурах, а інші в частих суплікаціях під проводом духовенства з жінками та дрібними дітьми благають у бога відміни гніву та кінця нещастя. Гармат, пороху, провіантів та інших потреб з ласки божої маємо досить. Боїмося тільки замішання та хитрих підступів від людей грецької релігії. Козаків до Польщі вийшло 70 000 і мають палити щонайважніші міста. З них одного зловлено в Бережанах і за якесь підозріння осаджено у нас у тюрмі. «To pewna, że ludzie religii greckiey z ochotą nieprzyjaciela wyglądają»[2].

Із другого листа, писаного д⟨ня⟩ 17 червня, довідуємося, що д⟨ня⟩ 6 червня Хмельницький одержав нову поміч татар у числі 8 000, а дня 7 розложився табором біля Білої Церкви. Тільки сими днями козаки довідалися про смерть короля, про що зараз дали знати турецькому султанові. Д⟨ня⟩ 8 вислано до Криму гетьманів польських, узятих до неволі під Корсунем. Тут же Кушевич повторяє відомість про страшну смерть Шемберга, але в рукописі се речення перечеркнене, м⟨абуть⟩, коли автор переконався, що ся вість була неправдива. Далі оповідає автор, що Синявський, узятий у неволю татарами на Жовтих Водах, випущений ними д⟨ня⟩ 14 червня, приїхав до Львова, зобов'язавшися заплатити татарам 20 000 червонних злотих, які й вислав разом із іншими дарунками для Тугай-бея, який перед тим був із ним знайомий, а тепер випустив його з неволі. Через Синявського передали татари

звичайно на відомостях, які одержувала почасти міська рада города Львова, а почасти заможніші міщани, визначається уміркуванням у представлюванні фактів та тверезістю в їх оцінюванні. Автор любить покликатися при оцінюванні сучасних собі подій на приклади старинних і на події, аналогічні в інших сучасних державах, та цитувати уступи чи то зі старинних, чи з новіших істориків та політиків.

[1] Або ж негідний побасурманився *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Напевне, люди грецької віри з надією ворога виглядають *(польськ.)*.— *Ред.*

свої жадання до гетьмана коронного, аби дав їм 20 000 червонних злотих, випустив 100 татар із польської в'язниці, а надто «aby Ukraina wszytka w rękach kozackich bez urzędników koronnych zostawała»[1]. Крім сього, допоминалися татари заплати за забрані кожухи і уплати від Польщі щорічного гарачу кримському ханові. Далі нотує Кушевич нові напади татарські та козацькі д(ня) 23 червня на Костянтинів та Бар і знов зазначує домагання татар, аби польський гетьман «te majętności, które ma na Ukrainie, w dispozicią kozacką puścił, aby tam już Chmielnicki xięstwo osobne kozackie osadził»[2].

Із третього листа варто зазначити те, що 19 червня одержано у Львові універсал коронної ради з Варшави з д(ня) 9 червня з оповіщенням, що прімас королівства (в часі безкоролів'я) за згодою сенату та шляхти назначив на гетьманський уряд аж трьох достойників: Заславського*, Фірлея* і Конецпольського. Кушевич дуже сумнівається, чи такий тріумвірат вийде на користь держави. «Навчився я сього від великих політиків,— пише він,— що в кождім замішанні та бунтах між секретами політики перший той, аби найвищу власть віддавати в руки одного тільки». Він покликається на приклад римлян, а також на свіжий приклад венецької республіки, яка для війни з Туреччиною іменувала одного генерала; навіть у недавніх неаполітанських людових розрухах поспільство вибирало завше одного ватажка, якого називали Capo del popolo[3]. Він зазначує, відомість, що в Константинополі вибух розрух яничарів проти падишаха, а великий візир переслав нагану кримському ханові за підмогу козакам і велів йому пов'язаних козаків відставити до Великої Порти, щоб султан міг їх відіслати польському королеві. Далі нотує Кушевич відомість про те, що брацлавський воєвода Адам Кисіль* писав до Хмельницького з доганою за його виступ проти Польщі, на що Хмельницький відповів йому, що жалує того, що сталося, і рад би бачити оба народи в згоді, та просить воєводу приїхати до нього для спільної наради. Нотує далі відомість, що татарська орда,

[1] Щоб Україна вся належала козакам без коронних правителів *(польськ.).— Ред.*

[2] Ті маєтності, які на Україні є, в розпорядження козацьке передав, аби там уже Хмельницький посаду осібну козацьку дістав *(польськ.).— Ред.*

[3] Народний ватажок *(італ.). — Ред.*

обрабувавши городи Погребище, Липовець, Немирів, Борщів, Кальник та Гутовець, рушила вже була до Криму, але на просьбу Хмельницького вернула назад, відправивши до Криму лише полон та здобичу.

Четвертий лист, писаний д(ня) 3 липня до віленського магістрату, якому Кушевич подає вісті про бунт Хмельницького, котрий «krzywd y urazów swoich prywatnych mścić się zamyślił flagitiosa perfidia»[1]. Оповідає далі про поразження польських гетьманів під Корсунем, про поворот пана Синявського з татарської неволі і описує коротко приготування поляків до нової війни. Нотує факти нових татарських нападів. «Через неготовість наших татари д(ня) 7 червня розпустили свої загони і наробили багато шкоди в околицях Махнівки, Бердичева, Білополя, Паволочі, Глинського, Прилуки та Пікова; набравши багато худоби, але без розливу крові та без бою вони вернули під Білу Церкву. Татарський хан з великим полоном, який оцінюють на 200 000 християн, рушив до Криму, лишаючи при Хмельницькім значну підмогу».

З п'ятого листа, писаного 5 липня, треба зазначити відомість про повстання Кривоноса. Сю відомість наведу в дальшім розділі. Як здобуток переговорів гетьмана Доміника Заславського з Хмельницьким нотує Кушевич відомість, що сей хилиться до згоди і татари відійшли в дикі поля до Синьої Води, а деякі польські полонені вертають із татарської неволі. Кушевич запевняє свойого кореспондента, що «як Кам'янець-Подільський не боїться нападу самих татар, так ми не боїмося козацької навали, хіба би була яка зрада або найшла кара божа за наші гріхи». Нотує далі незгоду польської шляхти, яка не хоче приступити до вибору короля, поки не настане заспокоєння бунтів, і після латинського зітхання: «Quae nos dementia cepit»[2] додає польську приказку Кохановського*:

Nową przypowieść Polak sobie kupi,
Że y przed szkodą i po szkodzie głupi[3].

Із шостого листа, писаного д(ня) 13 липня, варто подати осуд Кушевича про Хмельницького після його стоян-

[1] За приватні кривди і образи свої задумав помститися ганебним віроломством *(польськ., лат.).— Ред.*

[2] Нами оволодіває це безумство *(лат.).— Ред.*

[3] Нову приповідку поляк собі дістане,
Що і до шкоди, й після неї розумним не стане *(польськ.).— Ред.*

ки під Білою Церквою: «Вже Хмельницький, доказавши того, що задумав, вернув на Запоріжжя, а вислявши татарські війська з багатою здобиччю в дикі поля, своїх козаків розіслав по волостях. Знав дуже добре і тепер знає про нашу неготовість, а проте не хотів без причини держати військо запорізьке в таборі, але завернув його додому, аби відпочило по трудах і тим охітніше та свіжіше було для будучих випадків. Мусимо признати в тім чоловіці велику поміркованість, коли не по-варварськи в пору, як наше військо було майже знівечене, довідавшися про смерть короля, заявив, що не піде далі зі своїм побідоносним військом. Заявляє й тепер, як публічно, так і приватно, що тільки з великого примусу наступив на польське військо, і тепер почуває сердечний жаль із-за розливу християнської крові, складаючи вину не без великої неслави нашого імені на фатальне недбальство та страх наших. Заявляє також, що зовсім не уноситься своїм щастям ані не має ніякої радості та потіхи з нашого нещастя. Бажає — не знаю, оскільки щиро — сидіти спокійно за Дніпром при старих свободах і звичаях і віддавати Речі Посполитій обов'язкові прислуги. Додає, одначе, що коли й на Запоріжжі, в своїй вітчині, не знайде спокою, доведеться йому знов «ipsum Acheronta movere»* і засягати також сусідського (scil⟨icet⟩[1], татарського) війська на підмогу.

Стільки наразі звісток із листів Кушевича. Не беруся рішати, оскільки Хмельницький сам поділяв ту думку про державну самостійність України, яка сама собою могла повстати в простім, войовничім умі Тугай-бея, що сам привик був панувати над своєю ордою майже незалежно від кримського хана. Дуже симпатично виглядає те, що говорить Кушевич про Хмельницького в шостому листі, а на мою думку, також новочасний історик, добре розваживши обставини, бачитиме в ціломісячній стоянці козацького війська після Корсунської побіди не акт трусливості, ані пораження енергії пальцем божим, але доказ глибокої політичної розваги чоловіка, що не дав себе оголомшити двома одержаними побідами, але, чуючи, з одного боку, силу противника, а з другого боку, непевність та небезпеку союзу з татарами, волів підождати і попробувати, чи не виторгує добровільним способом те, чого серед даних обставин не так легко було добитися силою.

[1] Зрозуміло, тобто *(лат.)*.— *Ред.*

І справді, стоянку під Білою Церквою Хмельницький використовує для досить просторої кореспонденції, з якої відомі нам його листи до гетьмана князя Домініка Заславського, до Адама Кисіля, воєводи брацлавського, і до короля Владислава IV, всі три з дня 12 червня. Найважніший для нас лист до короля, про якого смерть Хмельницький тоді ще не знав. Сей лист подав уперве в латинськім перекладі В. Коховський у своїх «Клімактерах», I, стор. 42, а в польськім оригіналі він поданий у збірці Міхаловського «Księga pamiętnicza» під ч(ислом) 21, стор. 44—46. Хоча сей лист поданий у перекладі на російську мову у Костомарова «Богдан Хмельницкий», т. I, стор. 304—306, з поданням джерела «Памятки Киевской комиссии», I, 3, стор. 125—132, і «Літопису» Грабянки без подання сторони, фактично на стор. 49—51, то проте сей переклад не зовсім докладний, і я подаю тут переклад на нашу мову із збірки Міхаловського.

«Найясніший, милостивий королю, пане наш милостивий і добродію! Вірність підданства нашого з покірними услугами нашими лицарськими віддаємо якнайсмирніше і покірно під ноги В(ашої) М(илості) найяснішого пана. Хоча вже частими жалобами своїми ми наприкрилися нашому милостивому пану в нестерпних своїх кривдах, які діялися нам від панів старостів і державців українних, але що ми, не маючи в тім ні від кого іншого ніякої оборони, покладаємо свою надію в бозі і в ласці В(ашої) К(оролівської) М(илості), тому й тепер у тяжкім жалі та горі нашім з тою покірною просьбою нашою, з плачем припадаємо до ніг В(ашої) К(оролівської) М(илості). Вже від кількох літ чинено над нами після своєї уподоби такі нещасні кривди та великі зневаги, що ми не лише в своїх бідних достатках, але й самі в собі бували невільними. Хутори, луки, нові сіножаті, стави, млини, пчільні десятини, хоч і в добрах В(ашої) К(оролівської) М(илості), беруть із нашою шкодою; і що би тільки подобалося котрому з нас, козаків, відбирають силою і самих нас безвинно обдирають, б'ють, мордують, до тюрем саджають, де багато нашого товариства поранили та покалічили. А панове полковники наші, ставши підручними слугами панів старостів, замість боронити нас від таких бід і напастей, ще самі помагають панам урядам проти нас. Навіть і жиди в надії на В(ашу) К(оролівську) М(илість) творять нам такі великі пакості, що і в турецькій неволі неможливо,

аби християнство мало терпіти таку біду, яка діється над нами, найнижчими підніжками В⟨ашої⟩ К⟨оролівської⟩ М⟨илості⟩. І овшім дають нам зрозуміти, що такі пакості чинять нам наперекір В⟨ашій⟩ К⟨оролівській⟩ М⟨илості⟩. Завсіди примовляючи: «Отсе вам король! А поможе вам король і сякі-такі сини?» Оттим-то, найясніший королю, пане наш милостивий, не можемо вже більше терпіти на собі таких трудностей і невинного мордування і великих бід своїх, так що вже не в силі усидітися в своїх домах, покинувши жінок, дітей і всю свою вбогу худобу, з великої неволі своєї часть нас, війська, мусила тікати, не маючи де хоч би лиш голови свої з душами унести, не куди інде, але на звичайні свої місця, на Запоріжжя, відки наші предки від давніх віків звикли були віддавати короні польській і їх королівським величествам своє вірне підданство й услуги. Та й тут, на Запоріжжі, не дають нам спокою, нічого не дбаючи ні на які привілеї, які маємо від їх королівських милостей, і в нівіщо обернули наші військові вольності і нас самих, маючи нас власне не за слуг В⟨ашої⟩ К⟨оролівської⟩ М⟨илості⟩, але за своїх власних невільників. Сам бог нам свідок, що ми в своїм вірнім послусі В⟨ашій⟩ К⟨оролівській⟩ М⟨илості⟩ нічого не робили по своїй власній волі ані не натворили ніякого зла. Хоча Й⟨ого⟩ М⟨ілість⟩ П⟨ан⟩ Краківський, якого не вважаю добрим приятелем В⟨ашої⟩ К⟨оролівської⟩ М⟨илості⟩, покликається на В⟨ашу⟩ К⟨оролівську⟩ М⟨ілість⟩, допускаючися убійств над нами, так що з військом своїм наступив і сюди, на Запоріжжя, і сплюндрував Україну, бажаючи, мабуть, навіть ім'я козацьке викоренити, або нас із нашої землі прогнати; чого ми, одначе, поки життя нашого, не бажаємо, не хотячи відлучатися від ласки В⟨ашої⟩ К⟨оролівської⟩ М⟨илості⟩. Поневолі, бачачи, що проти волі і розказу В⟨ашої⟩ К⟨оролівської⟩ М⟨илості⟩, нашого найяснішого пана, наступлено з великими військами на наше здоровля, мусили ми покликати на поміч хана кримського, який допоміг нам у сьому випадку, пам'ятаючи, що ми їх також кілька разів у таких пригодах рятували від ворогів. Се мусило статися з божого провидіння, що при сухих деревах і сирим дісталося. Хто тому причина, нехай бог сам судить. А ми як перед тим були вірними підданими В⟨ашої⟩ К⟨оролівської⟩ М⟨илості⟩, так і тепер невідмінно готові нести своє здоровля на всяку услугу Речі Посполитій проти кождого ворога за маєстат В⟨ашої⟩

К⟨оролівської⟩ М⟨илості⟩. І кримська орда до сього часу, стоячи з нами в союзі, не має нападати на державу В⟨ашої⟩ К⟨оролівської⟩ М⟨илості⟩. От тим-то просимо покірно, аби В⟨аша⟩ К⟨оролівська⟩ М⟨ілість⟩, показуючи над нами, найнижчими своїми підніжками, батьківське милосердя, простила нам наш невільний гріх і зволила захо-вати нас при давніх правах і свободах наших, щоб В⟨аша⟩ К⟨оролівська⟩ М⟨ілість⟩ своєю власною святою особою запоручила нас, щоб ми, найнижчі твої слуги, не терпіли більше тої неволі. Іще раз найнижче й найпокорніше упадаємо до ніг В⟨ашої⟩ К⟨оролівської⟩ М⟨илості⟩ при вірному підданстві і покірній служебності. Дано під Білою Церквою дня 12 червня 1648. В⟨ашої⟩ К⟨оролівської⟩ М⟨илості⟩ найяснішого пана найнижчі підніжки і вірні піддані Богдан Хмельницький, на ту пору старший війська запорізького».

До сього тексту в рукописі Міхаловського додано увагу, що сей лист дня 7 липня принесли козацькі посли Федір Якубович, Григорій Вісняк Бурдабут, Лукіян Мозира та Іван Петрушенко, писар війська запорізького. Вони в товаристві ще трьох козаків, а власне Федора Шеврука, пристава від воєводи сандомирського, і Томи Неліповського від воєводи брацлавського віддали сей лист отцю примасові. А перед тим відвідали королівське тіло, якому кілька разів віддали руські поклони і доземний чолом і від якого відійшли з заплаканими очима.

Можна що хотіти думати про щирість запевнень Хмельницького, висловлених у тім листі, але ніхто тямучий не заперечить йому великої обережності, з якою він уникав хоч би позору провокування королівської власті проти своїх політичних намірів. В подібнім угодовім тоні держані також його листи до обох українських воєвод, опубліковані в тій же збірці Міхаловського.

У своїй монографії про Хмельницького Костомаров згадує на стор. 304, що Хмельницький з-під Білої Церкви розіслав також універсал до українського народу, якого текст, одначе, не дійшов до нас, а той текст, що опублікований у «Літописі» Величка, т. І, стор. 80—89, се очевидний фальсифікат або попсований оригінал. На жаль, треба додати, що реєстр козацьких кривд, опублікований Костомаровим зараз за текстом листа Хмельницького до короля як буцімто долучений до нього (стор. 306—307) і взятий Костомаровим із рукопису Публічної бібліотеки в Петер-

бурзі, ч(исло) 31, треба вважати також фальсифікатом, уложеним почасти на основі листа Хмельницького з доданням точок, що не могли лежати в плані тодішніх заходів Хмельницького. В збірці Міхаловського («Księga pamiętnicza», стор. 74—77) надруковано дві редакції реєстру козацьких кривд, або, як тоді звали, «gravamina». З огляду, одначе, на виразні слова соймового рескрипту до козаків, виданого у Варшаві дня 22 липня 1648 р., в відповіді на лист Хмельницького до короля, де обік виразного потвердження про одержання того листа (Odebraliśmy od posłów Waszych pisanie do Śp. Króla IMci Pana naszego Miłościwego[1]), стоїть не менше виразно: «Toteż Wam oznajmujemy, że posłowie wasi żadnych listów ani przywilejów, o których wzmianka w instrukcyej waszej była, Rzpltej nie oddali»[2], мусимо всі ті редакції козацьких зажалень признати неаутентичними.

6. ЖИДІВСЬКІ ПОГРОМИ ЛІТОМ 1648 р.

Роля жидів у історії польської окупації, чи як поляки радше говорять, цивілізації України, не вияснена досі істориками України так докладно, як би треба було хоч би для розвіяння численних легенд та прибільшень антижидівського характеру, наложених на дійсні факти пізнішою традицією. Ся пізніша традиція знайшла собі яркий, переважно гумористичний та сатиричний вираз у думах та епізодах дум про Хмельниччину, а також поважніший вираз у козацьких літописах, які силкувалися зложити цілий реєстр жидівських злочинів та безправностей, що буцімто викликали всенародні погроми жидів літом 1648 р.

Наведу тут реєстр польських та жидівських утисків на Україні перед р. 1648, зложений у першій половині XVIII в. Степаном Лукомським у його доповненні до дневника Окольського, надрукований у додатку до літопису Величка[3]. Наводжу в перекладі на нашу мову.

[1] Ми одержали від ваших послів послання до покійного його величності короля, пана нашого милостивого *(польськ.).— Ред.*

[2] Отож, заявляємо вам, що ваші посли жодних листів чи привілеїв, про котрі згадувалось у вашій інструкції, Речі Посполитій не віддали *(польськ.).— Ред.*

[3] Лѣтопись событій в Юго-Западной Россіи в XVII вѣкѣ, составил Самоил Величко. Киев, 1864, т. IV, стор. 300—304.

«Тут в Україні ляхи почали розширятися [після війни Острянина 1638 р.] ще дужче, як уперед. Вони силою повідбирали в козаків многі маєтності, якими ті володіли, а їх самих, окрім 6000 реєстрових, як невільників і підданих люто обтяжили всякою роботою, і ніхто не міг оборонити їх від того обтяження. Ляхи тоді намовляли та юдили самого короля Владислава IV на те, щоб із усіми військами йшов на Україну, звоював козаків огнем і мечем, зруйнував та перемінив на порох і попіл їх житла, а самих козаків одних погубив, інших забрав у немилосердну неволю, а ще інших, заточивши в далекі місця за ріку Віслу, славу козацьку, голосну в значній часті європейського світу і відому також достаточно в далеких краях за Чорним морем та в Азії, знівечив і стер зі світу. І так після руських літописців польські пани, загарбавши козацькі землі, крім згаданих реєстрових, на тих у підданство поневолених козаків, а також на всіх благочестивих українських людей накладали нечувані та нововидумані данини, так названі: дуди, повивачне, огородщину, подимне, поголовщину, поємщину, очкове, ставлизну, сухомельщину, пороховщину, пересуди та оренди, а крім того, від усякої скотини та пчіл десятину, а від риболовних здобутків урочне. Так само й реєстрових козаків держали в такім притиску, що вживали їх до топлення печей, чищення дворів, коней, стаєнь, хортів та до послуги на ловах, причім веліли їм їхати на конях без сідла і провадити псів на смичах і, вживаючи їх на такі та інші подібні непристойні для вояка роботи, не давали їм ні честі, ні правосуддя. Коли хто з них спіймав звіра — віддай, хлопе, шкіру пану! Коли хто здобув від неприятеля оружжя або щось інше — віддай, хлопе, пану! Нарешті відняли у них усю волю, так що вони не мали в своїх домах нічого свобідного, крім жінки, та й то не кождої. Поневолених у підданстві козаків озлоблювали так люто, що не допускали й забороняли їм двом або трьом сходитися на ринку або на вулиці, а навіть у своїх домах, боронячи їм розмовляти між собою про все, навіть про господарські потреби, немовби хотіли своїми острими наказами загородити їм уста, які всемогучий творець дав чоловікові для говорення, і онімити їх зовсім проти всякої природи і загального звичаю. На їх шиї накладали колоди, саджали в найлютіший мороз у плетені з пруття в'язниці, через що многі відморожували руки й ноги, а многі замерзали на смерть. Маєтніших із-

поміж тих козаків за який-будь брехливий донос старости або економа, хоч би й за найменший проступок, били без пощади обухами, киями й іншими знарядами, вбивали на смерть або погубляли різними способами, забирали їх добра й маєтки, а їх жінок запрягали в плуги і заставляли лід орати або рисувати, приставляючи жидів, щоб поганяли їх батогами, а інших, поставивши на льоду, веліли з ополонок брати воду і обливати їх або занурювати в ополонках. Польський історик Веспасіан Ваповський свідчить про таке нелюдське їх мучительство, якого в теперішні віки ніде на світі не бувало. По його свідоцтву, ляхи у жінок тих поневолених козаків роздавлювали цицьки дошками, а дітей варили в котлах, перевищуючи тими своїми тиранствами невірних поган і переходячи навіть найжорстокішого фараона, що в Єгипті мучив жидів. Православні церкви по всій Україні одні відбирали для унії, а інші замикали або орендували та запродували жидам, даючи їм таку власть і силу, щоб вони від усіх церковних обрядів брали від усякого таку данину, яку самі захочуть, а ключі церковні держали у себе. Тому-то й благочестиві священики не могли ані святу літургію відправляти, ані дітей хрестити, ані шлюбів давати, ані мерців хоронити, ані інших церковних обрядів у церквах відправляти без відома та дозволу жидів та без уплати всяких наложених ними від кождого обряду данин. Самі священики мусили церковні ключі відносити жидам назад, а ті за те безчестили тих священиків, як самі хотіли, і робили над ними різні насмішки. Так само й ляхи з якої-будь причини лаяли, били, кровавили православних попів, виривали або відрізували їм волосся з голов і бороди. А надто, що найгірше з усього, правовірні українські християни з гірким жалем і з плачем та зітханнями мусять раз у раз слухати від гордих ляхів того, що вони правдиву католицьку від віків ні в чім непорушну віру називають вірою хлопською та відступною, хоч самі вони, відступники, унижають її всякими наругами та лайками і топчуть прилюдно на те тільки, щоб, незважаючи на королівську волю, почавши від самих диких піль, від Чигирина, Полтави, Трахтемирова та Переяслава і до інших українських городів та міст у власній предковічній козацькій вітчині, що ще від святого Володимира, князя київського, який просвітив Русь святим хрещенням, світиться правдивим і непорушним благочестям, вигубити всіх значніших людей, викоренити коза-

ків, а запанувавши над самим простим і безпросвітним українським народом, не тільки запрягти його в невольниче ярмо, але по своїй безбожній волі обернути їх на шкідливу для душ і противну правилам святих отців унію. Так само в минулих віках, заволодівши щироруськими провінціями: київською, галицькою, львівською, холмською, белзькою, подільською, волинською, перемиською, мстиславською, вітебською і полоцькою, наслідком вимертя або зубожіння тодішніх князів київських, острозьких і інших родовитих руських, вигирили і загладили в тих провінціях і землях славне ім'я козацьке, а перевернувши козацьку честь у нечесть і невіжу та запрягши всіх тамошніх русів у невольницьке, підданське ярмо, відірвали їх від батьківської, православної, душеспасительної греко-руської віри і притягли, приневолили і приклонили силою, насиллями і всякими безсовісними муками та нелюдськими тиранствами до пагубної унії і до римської заблуди, згордувавши і знівечивши привілегії та накази всіх своїх перших королів польських і великих князів литовських, що потверджували греко-руське благочестя».

В трьох місцях отсього реєстру Лукомський покликається на універсал Хмельницького з липня р. 1648, якого докладної дати, одначе, не подає (див. стор. 301). Сей універсал, опублікований у «Літописі» Величка, т. I, стор. 80—88, має, одначе, всі признаки пізнього, правдоподібно самим Величком доконаного фальсифікату. При згадці про жидівські надужиття на тій же стороні подано в нотці увагу, дописану іншою рукою на рукописі Лукомського, ось якого змісту: «Вияснення данин, які брали жиди: від гри на дудці, на сопілці, на скрипці і інших 4, від новороджених дітей за повивач 200, вівсяних, садових і огородових плодів 200, від кождої хати 5, подушний оклад 10, від тих, що приступають до шлюбу, 6, від улія пчіл 2, від риболовства 10, від вітряків і жорен 20, за судові позви 20; жидівські відкупи церков божих, а також усякого шинкарства, порогівщину від кождого рога волового та коров'ячого десятину». Ся увага не скінчена, бо далі йдуть слова з російським відтінком: «а ежели нету десяти, то...»

Джерелом сього реєстру служили вступні уступи літопису Грабянки (op. cit., стор. 29—30 і 31—32), в яких читаємо дослівно: «И от того часу [від польської побіди над Острянином і Гунею в р. 1638] всяку свободу козаков отяша и людем благочестивим тяжкія и неслихания дани

наложиша ⟨...⟩ и в тѣх часѣх поставивша дани: дуди нѣякись, повивачное и пороговщину, подимное и поголовщину, очковое, ставщизну, поемщину, сухомелщину. Таже церкви божія жидом запродаяху, и за дозволеніем жидовським крещаху младенци, и всякіе обради церковніе благочестивих поддаяху жидом в аренду. Козаков же только шест тисяч судиша себѣ имѣти, а прочих, аби аще би син и славного козака бил, то взяли у подданство, а реестрових козаков в великой тѣснотѣ ляхове держаху: ни чести, ни слави, ни волѣ; бѣху бѣдніе горше турецкой неволѣ. Еще же поставиша над козаками реестровими полковников, сотников, и всю старшину лядскія вѣри, да не дают им отнюдь волѣ; и употребляли козаков до груб топленія, також и старостове из старшиною до хандоженя коней и хортов и дворов чищеня». А в уступі «Сказанія, чесо ради воста Хмельницькій на поляков» (стор. 31—32) читаємо: «Лѣтописець же польскій Веспесіан Коховскій написа, яко ляхи великіе тяжести людем украинським и козакам налагаху, насилія и обиди церквам божіим творяху, отемлуще нуждою от благочестивих имѣнія и самих смерти предаяху, от чести и власти изгоняху, суду не даяху, козаков всячески излобляху, от всякого бидла и пчел десятое взимаху. Имет ли кто звѣра? кожу дай пану; имет ли рибу? дай урочную дань оттуду на пана; от военних користей татарських конь или оружіе в козака будет, дай, хлопе, на пана. А что горше, жиди всегда смишляху новіе дани, и вся имѣнія козацкая не свободна бяху, кромѣ кому жени волной в дому, и то не вовсе. Аще же когда случится на козака вина и малая, то таковими муками их казняху, яко ниже погане такових смишляху мученій, и тако, в казнех сих проливающе излиш мѣру, невѣрних превосхождаху мучителством. И что есть мучителство фараоне противу поляков тиранству? Дѣтей в котлах варяху, женам сосци древіем изгнѣтаху и иная неисповѣдимая творяху бѣди...»

З порівняння сих двох текстів, із яких старший, Грабянки, поправляє також помилку пізнішого «Ваповский» на «Коховский», можемо бачити, як пізніший козацький літописець свобідно ампліфікував старшого. Та властиву вартість сього реєстру оцінимо тільки тоді, коли порівняємо його з тим, що і в якім дусі написав Коховський. Оповідаючи про те, як Хмельницький перед від'їздом на Запоріжжя заходився підняти козаків проти Польщі, він вкладає в уста Хмельницького промову, надруковану в тексті (стор. 25—26)

курсивом і держану в oratio obliqua[1], в якій Хмельницький жалується, що поляки нарушили фундації українських епископів та монастирів, держать декуди в погорді духовних, відібравши їм право духовного суду, силують православних приставати до унії і підпирають єзуїтських місіонерів, які силкуються скрізь викоренити православ'я. Недопущені до соймиків православні бувають предметом наруг, їх жалоби не знаходять узгляднення або збуваються одним прозвищем «схизматик». Навіть честь запорізького війська потоптана; де грозить війна, там козаків пхають у небезпеку, дурячи їх обіцянками будучих користей, а по усуненні небезпеки кров їх ціниться нижче від найгірших людей.

«Кварцяне військо позволяє собі на найрізніші надужиття, а пани на найстрашніші жорстокості, виливаючи всю свою злість на невинних і випускаючи юрби своїх наємників на безоружну людність, щоб дотла нівечили цілі оселі. Нарешті найобридливіший рід неволі сотворено тим, що надано панування упослідженому жидівському племені. Особливо жалувався на жидівську захланність, з якою жиди своїм докучливим промислом стараються збільшити свої доходи для побільшення панської інтрати і в тій цілі здобувають собі вплив на судівництво по містах, а по селах орендують коршми та монополь продажі горілки». Переходячи до особистих справ, Хмельницький буцімто жалувався, що його, бувшого писаря війська запорізького, старого заслуженого вояка, вкинено по-варварськи до в'язниці не за жаден злочин, але з прихоті жорстокого тирана, жорстоко замордовано його сина, уведено жінку, загарбано маєток, так що не лишено йому навіть одного коня, а нарешті самого позаочно засуджено на смерть.

Оповівши се, Коховський щодо публічних тягарів та надужить, вичислених буцімто Хмельницьким, полемізує на стор. 26—27, не без єхидства підносячи, що унію прийняли руські владики добровільно, а коли православні гризуться з уніатами, то се їх домашня справа, бо кождий думає, що його ⟨віра⟩ найліпша. «Годі не признати,— пише далі Коховський,— що з українським поспільством пани поводяться деколи несправедливо», але все те можна

[1] Алегоричній формі *(лат.)*.— *Ред.*

виправдати місцевими обставинами, а такі самі або подібні відносини панують також у інших краях.

Найстарший реєстр козацьких зажалень на польські та жидівські утиски на Україні перед Хмельницьким, реєстр належний також більше до козацької літописної традиції, ніж до живої дійсності першої половини XVII в., знаходимо на початку літописного оповідання Самовидця. Подаю його тут у дослівнім перекладі, хоч оригінал не дуже значно відбігає від нашої теперішньої мови.

«Початком і причиною війни Хмельницького була єдино нагінка ляхів на православ'я і обтяження козаків. Тоді-бо козаків, які не хотіли робити непривичної для них панщини, обернено на замкову службу. Старости посилали їх з листами, держали при стайнях для чищення коней, заставляли їх у грубах палити, псів доглядати, подвір'я замітати і робити інші незносні роботи. Ті знов, що лишилися реєстровими козаками, мали насиланих собі від коронного гетьмана полковників із панів шляхти, які, анітрохи не дбаючи про їх вольності, унижували їх якмога і легковажили, а плату, яка від короля і Речі Посполитої була призначена на козаків по 30 золотих на рік для кождого, відбирали для себе і ділилися нею з сотниками. Навіть сотників не вибирали козаки, але поставляли полковники, кого хотіли, зі своєї руки і зі своїх прихильників. Так само полковники уживали козаків до всякої домашньої, не привичної для них роботи. Коли ж, пішовши в поля, який козак дістане у татар доброго коня, того відберуть. Із Запоріжжя через дикі поля шле бідного козака чи то з рарогом, яструбом, орлом або хортом, або з яким іншим дарунком у місто до якогось пана, не жалуючи козака, хоч би й згиб по дорозі, о що не тяжко було від татар. Натомість коли козаки спіймали якого татарського язика, то з тим язиком полковник посилає до кождого гетьмана свойого жовніра, а козацьку відвагу затаює. А в містах від жидів така була кривда, що козакові в своїм домі не вільно було для своєї потреби держати ніякого напитку, не тільки меду, горілки або пива, але навіть і браги. А котрі козаки ходили за пороги на рибу, у тих на Кудаці видбирали десяту рибу на комісара; а полковникам треба було дати окремо, а окремо сотникові і осаулові і писареві, так що козацтво дійшло до великого вбожества. Більше шести тисяч козаків до реєстру не приймали; хоч не один був козацьким сином, мусив робити панщину і давати да-

нини. Се було з козаками, а над поспільством, хоч воно загалом жило заможно, в достатку збіжжя, худоби та пасік, проте, чого Україна не звикла була терпіти, були великі вимисли від старостів, їх намісників та жидів. Бо самі державці (титулярні посідачі староств) не мешкали на Вкраїні, тільки держали уряд і тому мало знали про кривди посполитих людей, а хоч і знали, бували засліплені дарунками від старостів і жидів-орендарів і не могли зрозуміти того, що їх власним салом їх по шкірі мажуть, т⟨о⟩ зн⟨ачить⟩ з їх підданих зідравши, їм дарують, що й самому пану вільно було взяти у підданого і він не так би того жалував. А то леда шевлюга (заволока), леда жид багатиться, справляє по кілька цугів коней та видумує великі чинші, поголовщини, дуди, осип, сухі мірочки, плату від жорен і таке інше, аж до відбирання фільварків. Нарешті наскочили на одного чоловіка, у якого відняли пасіку, і за се наробили біди цілій польській державі» («Літопись Самовидця», стор. 3—5).

Супроти сього варто навести слова Хмельницького з його першого зазивного листа, виданого весною 1648 р., якого текст із рукопису львівського міщанина Казиміра Кушевича опублікував С. Томашівський[1], де, між іншим, читаємо ось що: «Доволі вже довгі літа ми не дбали, що нас, обдертих із усякої признаки публічного права, покинено на самоволю королівських урядників і, що найбільше годі терпіти, на визискування від жидів. Нас, чутких і живих, уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених назвали бунтівниками. Се ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке та селянське добро, безчестить їх жінок і дітей. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, подибле лише сміх і зневагу, а що найбільше, дістане порожні, безвартні слова. Всі дбають лише, аби знищити козацький рід. Навіть військову службу Річ Посполита призначила нам від недавна безплідну, і ми в границях королівства тратимо козацьку відвагу, коли лише на Чорнім морі, серед небезпек від турків, козацький народ росте та змагається в силу.

---

[1] «Записки Наук⟨ового⟩ тов⟨ариства⟩ ім. Шевченка», т. XXIII—XXIV, 1898, кн. III—IV, Miscellanea, стор. 4—5.

Поляки поклали собі метою своєї політики розстроїти наш лад самоуправи і ставлять над нами урядників не на те, аби законно рядили міщанами та селянами, лиш аби силою могли держати міста в своїх руках. На всі ті кривди нема іншого способу, як лише зламати поляків силою і погордою смерті; тих поляків, що вже відвикли від боротьби. А коли доля покине нас, то покладемо перед ними мертві тіла й трупи, дамо не стації, а душу й кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелимо могилами».

Отсі отверті, мужеські та правдиві слова дійсно гідні Хмельницького. Історія фатальним способом справдила їх. Загалом треба завважити, що про найстрашніше, на наш погляд, надужиття, орендування церков жидами, найстарші джерела, аж до Коховського включно, не говорять нічого.

До нас дійшло ще одно свідоцтво про промову Хмельницького, в якій він висловив щось подібне до реєстру кривд та утисків, які терпіли козаки і загалом український народ від поляків. Се була промова Хмельницького до королівських послів Любовицького і Грондського в таборі біля Львова д⟨ня⟩ 29 або 30 жовтня 1655 р., передана в оповіданні Грондського (op. cit., стор. 239—249). Любовицький передав Хмельницькому лист від короля, в якім король силкувався різними обіцянками наклонити його до замирення з Польщею. Прочитавши лист короля та вислухавши промови Любовицького, Хмельницький відповів: «Любий мій куме! Згадай, що нам було обіцяно під Замостям, під Зборовом, під Білою Церквою і в інших місцях і що ми одержали? Всі обіцянки давано нам під впливом науки єзуїтів, які говорять, що схизматикам не треба додержувати слова. І де ті обіцянки, які давав нам король по своїм виборі? Зараз по коронації на королівство він вислав проти нас військо, і те саме бувало по кождій дальшій угоді. Поляки нарушували права гостинності, називали нас хлопами, били нагайками, відбирали маєтки, виганяли з домів. Коли козаки, не можучи стерпіти всього того, тікали, покидаючи жінок і дітей, не можучи в зимову пору брати їх із собою, польські жовніри насилували наших жінок, а виходячи з нашого краю, палили наші бідні хати не раз і з дітьми. А коли козаки противилися панам, то поляки топили таких потайно в мішках, аби не було можна знайти ані сліду вбитих, ані винуватого або, ще

гірше, саджали їх на високі палі, аби показати свою загальну ненависть до руського роду і погорду до його безсилля. Але, що найтяжче з усього, вони не щадили наших священиків, але ще завзятіше мучили їх і таким способом підняли проти себе людей, що й найбільше були склонні до спокою. Стільки витерпівши, стільки разів ошукані, ми для поправи своєї долі мусили шукати способів, яких тепер нам нема чого покидати. Пізно просить король нашої помочі, пізно і надармо він думає про наше примирення з поляками»[1].

Як бачимо, в тім реєстрі на першім місці стоять кривди, зазнані козаками вже в часі Хмельниччини, а між давнішими, які спричинили повстання козацтва та українського народу, і сим разом нема згадки про надужиття жидів. Се не значить, що таких надужить не було, але в очах такого політика, яким був Хмельницький, ті надужиття були занадто підрядні супроти тих, яких допускалася польська власть та польська солдатеска.

Зовсім інший образ, відповідний радше традиції, виробленій серед українського козацтва XVIII в. в т⟨ак⟩ зв⟨аній⟩ Гетьманщині, ніж дійсному станові речей, у першій половині XVII в. на Правобережній Україні виявляє дума про жидівські утиски та жидівські погроми на Україні, яка дійшла до нас у двох значно відмінних варіантах, надрукованих у збірці Антоновича й Драгоманова (op. cit., т. II, стор. 20—30). Перший із них, записаний Кулішем у слободі Олександрівці Сосницького повіту Чернігівської губернії від Андрія Шута, був надрукований у «Записках о Южной Руси», т. I, стор. 56—63; другий, записаний у Жаботині Томою Штангеєм з маловажними відмінами варіанта, невідомо де й ким записаного, знайденого в рукописній збірці Чубинського, появився уперве в збірці Антоновича й Драгоманова. Подаю тут насамперед варіант Куліша* з деякими поправками в тексті, які будуть зазначені в нотках, і з поділом деяких занадто довгих рядків на менші.

Як од Кумівщини да до Хмельнищини,
Як од Хмельнищини да до Брянщини,
Як од Брянщини да й до сього ж то дня,
Як у землі кралевській да не було добра[2].

---

[1] Пор.: Н. Костомаров. Богдан Хмельницкий, изд. четвертое, С.-Петербург, 1884, т. III, стор. 213—214.

[2] В друк⟨ові⟩ — «да добра не було».

Як жиди-рандарі
Всі шляхи козацькі зарандували,
Що на одній милі
Да по три шинки становили.
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли по високих могилах.
І ще ж то жиди-рандарі
У тому не перестали,
На славній Україні всі козацькі торги заорандували,
Да брали мито-промито:
Од возового по півзолотого,
Од пішого пішениці по три денежки*,
Од неборака старця
Брали кури да яйця;
Да іще питає:
«Ци нема, котик, сце цого?»
Іще ж то жиди-рандарі
У тому не перестали,
На славній Україні всі козацькі церкви заорандували.
Которому б то козаку альбо мужику
Дав бог дитину появити,
То не йди до попа благословити[1],
Да піди до жида-рандара,
Да положи шостак,
Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити.
Іще ж то котрому б то козаку альбо мужику
Дав бог дитину одружити,
То не йди до попа благословити[1],
Да пойди до жида-рандара,
Да положи битого таляра[2],
Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
Іще ж то жиди-рандарі
У тому не перестали,
На славній Україні всі козацькі ріки заорандували*.
Перва на Самарі,
Друга на Саксагані[3],
Трейтя на Гнилій,
Четверта на Пробойній,
П'ята на річці Кудесці.
Котрий би то козак альбо мужик
Ісхотів риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до попа благословиться,
Да піди до жида-рандара [поклониться],
Да поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити.
Тоді ж то один козак мимо кабака іде,

---

[1] Друк.— «благословитьця».
[2] Друк.— «битий тарель».
[3] Друк.— «Саксані».

За плечима мушкет несе,
Хоче на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.
То жид-рандар у кватирку поглядає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
«Ей жидівочко ж моя Рася!
Що сей козак думає,
Що він у кабак не вступить,
За денежку горілки не купить,
Мене, жида-рандара, не попросить*,
Щоб позволив йому на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити?»
Тоді то жид-рандар стиха підходжає,
Козака за патли хватає.
То козак на жида-рандара скоса, як ведмідь, поглядає,
Іще жида-рандара мостивим паном узиває:
«Ей, жиду,— каже,— жиду-рандаре,
Мостивий пане!
Позволь мені на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити!»
Тогді жид-рандар у кабак вхождає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
«Ей жидівочко ж моя Рася!
Будь мені тепер у Білій Церкві наставним равом,—
Назвав мене козак мостивим паном».
Тогді-то у святий божественний день, у четверток,
Як жиди-рандарі у Білу Церкву на сейм збирались,
Один до одного стиха словами промовляли:
«Ей, жиди ж ви, жиди-рандарі,
Що тепер у вас на славній Україні слишно?»
«Слишен,— говорить,— тепер у нас гетьман Хмельницький.
Як од Білої Церкви да до славного Запорожа
Не така стоїть жидівська сторожа».
Тогді обозветься один* жид Оврам —
[У того був невеликий крам,
Тілько шпильки да голки,
Що ходив поза Дніпром да дурив козацькі жінки]:
«Ей, жиди ж ви, жиди-рандарі!
Як із Низу тихий вітер повіне,
Вся ваша жидівська сторожа погине».
Тогді ж то як у святий день божественний у вовторник
Гетьман Хмельницький козаків
До сходу сонця у поход виправляв
І стиха словами промовляв:
«Ей, козаки ви, діти-друзі!
Прошу вас, добре дбайте,
Од сну вставайте,
Руський отченаш читайте,
На славну Україну прибувайте,
Жидів-рандарів упень рубайте,

Кров їх жидівську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу не подайте,
Жидівському шабашу не польгуйте!»
Оттогді-то всі жиди-рандарі догадливі бували,
Усі до города Полонного повтікали.
Тогді-то Хмельницький на славну Україну прибував,
Ні одного жида-рандара не заставав.
Тогді-то Хмельницький не пишний бував,
До города Полонного прибував,
Од своїх рук листи писав,
У город Полонне[1] подавав,
А в листах прописував:
«Ей полоняне, полонянська громадо!
Коли б ви добре дбали,
Жидів-рандарів мені до рук подали».
Тогді-то полоняне йому одписали:
«Пане гетьмане Хмельницький!
Хоть будем один на одному лягати,
А не можем тобі жидів-рандарів до рук подати».
Оттогді-то Хмельницький
У другий раз листи писав,
У город Полонне подавав:
«Ей полоняне, полонянська громада!
Нехороша ваша рада.
Єсть у мене одна пушка Сирота,
Одчиняться ваші залізні широкі ворота».
Тогді-то як у святий день, божественний четверток,
Хмельницький до сходу сонця уставав,
Під город Полонное* ближей прибував,
Пушку Сироту упереду постановляв,
У город Полонное[2] гостинця подавав.

Тогді-то жиди-рандарі
Горким голосом заволали:
«Ей полоняне, полонянська громада!
Коли б ви добре дбали,
Од Польщі ворота одбивали,
Да нас за Віслу-річку хоч у одних сорочках пускали!
То б ми за річкою Віслою пробували,
Да собі дітей дожидали,
Да їх добрими ділами наущали,
Щоб на козацьку Україну і кривим оком не поглядали».
Оттогді-то козакам у городі Полонному
Дана воля на три часа з половиною:
«Пийте, гуляйте,
Коло жидів-рандарів
Собі здобич[3] хорошу майте!»
Тогді-то козаки у городі Полонному пили, гуляли,
Здобич[3] хорошу собі коло жидів-рандарів мали.

---

[1] Друк.— «Полонного».
[2] Друк.— «Поляного».
[3] Друк.— «здобу».

Обратно на славну Україну прибували,
Очертом сідали.
Сребро й злато на три часті паювали:
Первую часть на Покрову Січовую,
Да на Спаса Межигорського оддали,
Другу часть на меду, на оковитій горілці пропивали,
Трейтю часть междо собою, козаками, паювали.
Тогді-то не один козак
За пана гетьмана Хмельницького бога просив,
Що не один жидівський жупан зносив.

Як бачимо, сей варіант у головному неісторичний, бо Хмельницький не здобував города Полонного ані не видавав наказу переслідувати жидів. Поетично оброблена спеціалізація жидівського володіння над козаками підходить ближче до характеру реєстру козацьких кривд у Грабянки та Лукомського, ніж до справжньої дійсності половини XVII в., але правдиво поетичним інстинктом обминає нелюдські жорстокості та надужиття панів і жидів, на які кладуть натиск реєстри козацьких літописців. Найбільше, до чого посувається жид у думі, се те, що хапає козака за чуприну; та він же задовольняється зовсім, коли козак називає його мостивим паном. Так само дивно поетичним інстинктом дума не згадує про ті жорстокості та кровопролиття, яких жертвою впало, певне, немале число поляків та жидів на Вкраїні літом 1648 р., хоч пізніші описи тих жорстокостей сильно переборщені так само, як і цифри жертв, прибільшені, певно, вдесятеро.

Значно пізнішу і сильно карикатурну закраску має на собі другий варіант думи про жидівські погроми на Вкраїні; розуміється, що історичної правди в нім ще менше, а зате попадаються анахронізми, властиві XVIII вікові. З огляду, що в тій другій думі майже ані один рядок не відповідає дослівно Кулішевому варіантові, хоча її зміст де в чому той сам, подаю сей другий варіант також у повнім тексті.

Земле польська, Украіно Подольська!
Та вже тому не рочок і не два минає,
Як у християнській землі добра немає,—
Як зажурилась та й заклопоталась бідна вдова;
То то не бідна вдова, то королевська земля.
Що стали жиди великий одкуп давати,
Стали один од одного на милю оранди становити.
Як іде український козак, то й корчму минає,
А жид вибігає та українського козака за чуб хватає,
Та ще його двома кулаками по потилиці затинає:

«Козаче-левенче, за що я буду ляхам рату платити,
Що ти мимо корчми йдеш та й корчму минаєш?»
Коло українського козака всю зброю одбирає.
А на Україні козак за жидом похожає,
Ще його й вельможним паном називає.
А жид до жидівки словами промовляє:
«Хазяйко моя, Рейзю!
Якої то я на Україні слави заживав,
Що мене козак український
Ще й вельможним паном називав!»
Ще ж і тим жидове не сконтетували,
Що три річки в одкуп закупляли:
Одна річка Каїрочка,
Друга річка Гнилобережка,
А третя, за Дніпром, Самарка.
Що мав би чоловік піти та рибя піймати,
То ще він до річки не добігає,
Уже він жидові за одкуп найкраще обіцає.
Ще ж і тим жидове не сконтетували:
Де була яка річка велика, мости в одкуп забрали.
Од верхового по два шаги брали,
А од пішого по шагу,
А од бідного старця, що він випросить,
То одбирали пшоно та яйця.
Як то був пан Хмельницький,
Житель чигиринський,
Козак лейстровий, писар військовий,—
Як він сеє зачував, то указ писав,
Імператору до рук подавав;
А імператор указ писав,
В Черкаси до рук подавав.
А пан Хмельницький, житель чигиринський,
Козак лейстровий, писар військовий,
Як того указа до рук достав,
На ринок виходжає, знамена виставляє,
Друзів, панів-молодців на грець викликає:
«Друзі, панове-молодці,
Охотники, броварники,
Годі вам по броварах пива варити,
По винницях та й по проваллях валяться!
Та йдіть ви жидів та ляхів з України зганяти,
То будете ви собі мать
Хоть на три дні хорошенько по-козацьки погулять».
Як почали друзі, панове-молодці
Жидів та ляхів з України зганяти,
То в которого не було драної невірної кожушини,
То й той надів жидівські кармазини.
Та вони собі хорошенько по-козацьки походжали,
Та ще й по карманах срібні гроші мали.
Ще ж то рано-пораненьку в середу,
Як заняв пан Хмельницький поперед себе жидів череду;
Котрі жиди шабашували,
А которі до города Польського утікали.
«Вже ж ти, рабине Мошку,

Бери на віз дошку,
А ти, Срулю,
Бери порох та кулю,
А ти, Чую, бери рушницю,
А ти, Гершку, бери підгерстя,
А ти, Йосю, бери на поготову осю,
А ти, Шмулю, бери дручча та війло*,
А ти, Іцик, бери бичик,
Та будемо коні поганяти,
Та будемо од пана Хмельницького до города Польського утікати».

А як був собі жид, старий Хвайдиш,
Та мав собі крам — шпильки та голки,
А третії люльки;
Та й той у клунки склав,
Та за ними пішки біжав*;
І той свою старость* потеряв,
Од пана Хмельницького утікав;
І той панові Хмельницькому
Ще й голими п'ятами накивав.
А як у Польське город убралися,
То стали жиди Меєра на підслухи висилати:
Чи ще ж то далеко пан Хмельницький
З військом прибуває?
А жидок Меєрко з глузду спав,
Та ледве він і сам до города Польського припав.
А пан Хмельницький, житель чигиринський,
Козак лейстровий, писар військовий,
До Польського города прибував
Та старими жидами орав,
А жидівками боронував,
А которії бували малі діти,
То він і кіньми порозбивав.
Як узяли з Польського-города втікати,
Як узяли свого рабина Мошку проклинати:
«Бодай ти, Мошку, щастя й долі не мав,
Як ти побагато на Вкраїні одкупу брав!
А якби ти був, Мошку,
Та брав на Вкраїні одкупу потрошку,
То б ми на Вкраїні проживали,
То нас би козаки українські
Вельможними панами називали!
А як то був жид Янкель,
То він коло школи походжає
То по школі плаче-ридає:
«Школо наша, богомільнице,
Вже нам у тобі не бувати
І тебе не продавати,
За тебе грошей не брати
І в карман не ховати;
Треба тебе на Вкраїні покидати,
Та ще в тебе будуть козаки українські ср[ати]
Та ще в тебе будуть нескребені свині заганяти».

Як стали од Подольського-города
До Случі-річки прибувати,
То пан Хмельницький, житель чигиринський,
То він ночі не досипляє,
Коло Случі-річки ляхів і жидів доганяє.
Скоро догнав увечері пізно,
І там стало повернутися тісно.
І там до них прибуває,
Ще на козаків гукає,
Словами промовляє:
«Друзі, панове-молодці, до Случі-річки прибувайте,
Жидів та ляхів упень рубайте
І до їх по-козацьки словами промовляйте:
Жиди та ляхи, примічайте!
От буде по той бік Случі ваше,
А по сей (бік) буде пана Хмельницького і наше».
Як почали жиди та ляхи
З паном Хмельницьким споляться,
Щоб пополам пива наварити:
То вже ж то бували лядськії дрова,
А Хмельницького вода;
То був жидівський ячмінь,
А Хмельницького хміль.
То як пива наварили,
Тогді Хмельницькому славу навіки сотворили.
Та хотя ж то був Хмельницький,
Житель чигиринський,
Козак лейстровий, писар військовий,
Лицар добрий, та помер,
А тільки його слава козацька-молодецька
Не вмре, не поляже;
Та буде вона славна між друзями-молодцями
Однині й довіку.
Даруй, боже, всьому миру живому
І нам на здоровля та на многії літа
Однині й довіку!

Епізод утеки жидів перед козаками, не позбавлений також комічних моментів, видно, дався втямки козакам більше, як жорстокості погромів, коли сцени з нього маємо також у думі про битву під Корсунем у варіантах А і Б. У варіанті А, записанім також Кулішем, епізод про втеку жидів із України просторіший і драстичніший, як у попередніх думах. Пропустивши його в тексті думи про Корсунську битву, подаю його тут із видання Антоновича й Драгоманова (op. cit., стор. 34—35):

Тогді ляхи чогось догадались,
На жидів нарікали:
«Гей ви, жидове, поганські синове,
Нащо то ви великий бунт, тривоги зривали,

На милю по три корчми становили,
Великії мита брали:
Від возового по півзолотого,
Від пішого по два гроші,
А ще не минали й сердешного старця,
Відбирали пшоно та яйця!
А тепер ви тії скарби збирайте
Та Хмельницького єднайте;
А то як будете Хмельницького єднати,
То не зарікайтесь за річку Віслу[1] прудко тікати».
Жидове чогось догадались,
На річку Случу тікали.
Которі тікали до річки Случі,
То погубили чоботи й онучі,
А которі до [річки] Прута,
То була від козаків[2] доріженька бардзо крута.
На річці Случі
Обломили міст ідучи,
Затопили усі клейноди і всі лядськії бубни.
Которі бігли до річки Росі,
То зостались голі й босі.
Обізветься первий жид Гичик
Та й хапається за бичик;
Обізветься другий жид Шльома:
«Ой я ж пак не буду на сабас дома».
Третій жид озоветься Оврам:
«У мене невеликий крам —
Шпильки, голки, креміння, люльки;
Так я свій крам у коробочку склав
Та козакам п'ятами накивав».
Обізветься четвертий жид Давидко:
«Ой, брате Лейбо, уже як пак із-за гори
Козацькі корогви видко».
Обізветься п'ятий жид Юдко:
«Нумо до Полонного утікати прудко!»
Тоді жид Лейба біжить,
Аж живіт дрижить;
Як на школу погляне,
Його серце жидівське зів'яне.
«Ей, школо ж моя, школо мурована,
Тепер тебе ні в пазуху взяти,
Ні в кишеню сховати.
Але ж доведеться Хмельницького козакам
На срач, на балаки покидати».
Отсе, панове-молодці,
Над Полонним не чорна хмара вставала;
Не одна пані ляшка
Удовою зостала.

Сим сумним двостихом автор думи покриває страховища погрому в Полоннім. Уривок про втеку жидів у другім

[1] Друк. додано ще зайве: «до Полонного».
[2] Друк. додано зайве: «Хмельницького».

варіанті думи про битву під Корсунем, уперве друкованої Максимовичем у його збірці українських пісень із 1849 р., обіймає тільки 16 рядків, дуже близьких текстом до попереднього, та проте настільки відмінних висловом, що вважаю потрібним подати їх тут також із цитованого вище видання, стор. 37:

«Ой вей мір!» — обізветься первий жид Їдько,
«Уже ж пак із-за гори козацькі корогви видко».
Побіг до школи швидко:
«Ой, школо ж моя, школо,
Чи тебе продати,
Чи в карман забрати,
А чи тому пану Хмельницькому,
Отаману чигиринському*,
На срач подаровати?»
Ой обізветься другий жид Абрам:
«Ой маю вельми дорогий крам:
Шпильки й голки,
Креміння й люльки.
Ой я свій крам у коробочку склав,
А козакам[1] п'ятами накивав».
Ой обозветься третій жид Шльома:
«Ой я ж пак не буду на шабас дома».

Нема сумніву, що комічні епізоди громадної жидівської втеки з України літом 1648 р. збереглися в пам'яті народу довго і могли ввійти в кобзарські думи незалежно від козацької, усної та писаної, традиції про Хмельницького, бо зберегли дещо вірніше, ніж та традиція. Про се переконує нас оповідання цитованого вже заславського жида Натана Ганновера, що в своїм творі «Яван Мецуля» обік опису страшних погромів жидів та поляків у Немирові, Тульчині, Полоннім, Острозі та Заславі, Старокостянтинові та Литві, опису в значній мірі переборщеного та фантастичного, полишив барвистий, доволі правдивий опис утеки заславських жидів, якої й сам був учасником і наочним свідком. До опису погромів верну ще в дальшім розділі, де буде мова про Кривоноса, а тут подаю в перекладі на нашу мову тільки опис пам'ятної втеки заславських жидів до Дубна.

«У вівторок дня 1 місяця Ава [серпня] прибули татари й козаки, щоб облягти місто Полонне, і вимірили гармати проти міста, в якім були пани й жиди. Але стрільці почали стріляти з твердині і не давали їм підступити до міста,

[1] Друк.— «С козаками».

в якім було коло 2000 шляхетського війська, а жидів було коло 12 000 душ, між якими були люди відважні, та й само місто було сильно укріплене подвійним муром і оточене водою. Треба було стерегти тільки ту часть укріплення, в якій дві найближчі точки заселяли русини. Пани поставили своє військо, зложене з хлопів, саме там, де треба було найобережнішої охорони, але власне ті «оборонці» погубили місто, бо вони були православні, відомі під назвою гайдуків, і прилучилися також до бунтівників. У середу 2 Ава неприятелі опанували обі точки, стережені православними, і тоді оборонці разом із мешканцями тих точок пристали до козаків, щоб воювати проти укріпленого міста, де були пани й жиди. Битва тяглася весь день у середу, а в четвер неприятелі видали відозву до польських хлопів, що стояли в твердині: «Адже ми рідні брати! Чого ж ви помагаєте панам проти нас? Чи не краще вам послужити нам, ніж іновірцям?» І справді, хлопи зараз зрадили. Показуючи вид, що борються проти козаків, вони тим часом дали їм можність приставити драбини до мурів і опанувати їх у той сам четвер, так що в одній хвилі кілька тисяч русинів з голими мечами явилися в місті і почали мордувати людей. Коли пани й жиди побачили, що біда стряслася над ними і місто взяте, то пани верхом побігли на другий бік, а бідні жиди, числом коло 10 000 душ, яких стражники не пускали тікати, були побиті. Вони впали під ножем ворога без супротивлення, так що коли який козак впадав до дому, де було хоч би кілька сот жидів, вони не спротивлялися, і він один побивав їх усіх» (Г а н н о в е р, op. cit., стор. 49—51). Далі за тим, майже у всіх подробицях неправдоподібним образком Ганновер оповідає, як 300 найвидніших жидів разом із рабином Самсоном із Островоля були вбиті в синагозі, і додає, що кілька сот жидів лишено живими, лише присилувано їх змінити свою релігію (стор. 52). За сим іде оповідання про заславських жидів, що має автобіографічний характер.

«Скоро ми в Заславі довідалися, що татари й козаки облягають Полонне,— бо ми щодня посилали туди за відомостями про положення міста,— в згаданий вівторок посланець не міг уже дійти до міста, що було обляжене ворогами, тому вернув до нас у середу і сповістив нас про неприємне положення Полонного. Заслав був віддалений від Полонного тільки 6 миль. Тому зараз у четвер ми втекли

як хто міг, покидаючи свої доми, повні всякого добра: товарів, книжок і різних коштовних речей. Дехто втік до Острога, що тоді вважався одним із головних міст Русі. Се було велике місто, заселене людьми побожними, вченими та письменними. Я ж зі своїм тестем, Авраамом Заславським, з його родиною і свояками, втекли на Межиріччя, що лежало дуже недалеко від Острога. В тих двох містах набралося більше як 10 000 душ жидів з родинами. Вони мали намір пробути там суботу, щоб дочекати звісток про положення Полонного. Коли ж ми прибули до Межиріччя в п'ятницю по полудні, то прибув гонець і доніс нам, що гетьман Домінік, князь Заславський, сього самого дня має прибути з великим військом і вирушити назустріч князеві Вишневецькому і разом із ним піти на відсіч Полонному. І справді, князь прибув, маючи з собою 1000 хоробрих вояків і славного героя Лаща*, але решта війська тяглася ззаду. Ми втішилися дуже і надіялися, що без сумніву після завтрашньої суботи вернемо до своїх домів, бо відси до Заслава було тільки 4 милі. Ми надіялися також, що князь спасе наших полонянських одновірців від нещастя.

Коли наблизився час вечірньої сабашевої молитви [жидівський шабас заходить вечором у п'ятницю], ми стривожилися страшною звісткою: прибув пан Вішовата, бувший намісник Полонного, що втік відси з многими панами, і повідомив нас, що Полонне взято і всіх панів та жидів побито. Ворожі відділи доходять уже до Заслава, а князь Вишневецький зі своїм військом утік до Старокостянтинова, куди за ним погнали козаки й татари. Інші їх відділи вирушили до Острога та Межиріччя. Тоді всі знатніші в місті перелякалися, а на жидів напав панічний страх; усі впали духом, і всіх очі були звернені на князя Домініка, ждучи від нього рятунку. Але він опівночі втік тою самою брамою, якою прибув із Польщі, боячися зі своїм відділом рушити тим битим гостинцем, що йшов через Заслав на Кременець, де скрізь було повно татар і козаків. Бачачи мале число свойого відділу, він рушив до Кременця обхідною дорогою, на протязі 69 миль лісами та дебрями, і ждав там, поки не збереться більше поляків, щоб із ними разом рушити до Старокостянтинова. Народ, думаючи, що гетьман утік до Польщі, не знав, що має робити. Жидівські проводирі в Острозі видали відозву в ім'я релігії, щоб ані один жид не лишався в Острозі;

те саме було зроблено і в Межиріччі. Ворог був віддалений від нас уже лише 2 милі, а при тім ми не були безпечні також перед місцевими мешканцями православними, боячися, щоб і вони не напали на нас. Тому-то всі жиди пустилися навтеки. Хто мав коня й візок, користувалися ними, а хто не мав, то хоч мав би за що купити, не хотів тратити часу і, забравши своїх жінок та дітей, утікав пішки, лишаючи своє добро на волю судьби. Навіть ті, що мали повози та цугові коні, але при тім багато пакунків, товарів, книжок і іншого движимого добра, лишали все те по дорозі у орендарів по коршмах, щоб самим легше було тікати. І в ту суботу Хазон[1] тяглися в три ряди коні й вози, заступаючи всю ширину дороги, довгим рядом на просторі 7 миль від Острога до Дубна, а пішоходів була незліченна сила. О другій годині по полудні дігнали нас три їздці, один Мойсей Цореф [золотник] із Острога і з ним два шляхтичі, і сказали нам: «Чому ви тягнетеся так помалу? Вороги женуть слідом за нами; вони вже в Межиріччі, і ми ледве встигли втекти від них». Раптом зробилася страшна метушня, і наші одновірці почули себе в нечувано критичнім положенні. Кожний скидав із свойого воза срібну та золоту посуду, убрання, книжки, подушки та перини, щоб тільки якнайлегше було тікати й рятувати себе та родину від небезпеки. Таким способом на широкім полі скрізь лежало золото та срібло, а ані один жид не злакомився збирати його. Сим разом сповнилося над нами пророцтво Єзекіїла*: «Своє срібло й золото розкидатимуть вони по вулицях і площах». Деякі покидали буквально все: коні, вози, всі манатки і навіть жінок і тікали в ліси, аби тільки сховатися. Многі жінки та мужі, що вели за руки своїх дітей, в замішанні покидали їх із рук і тікали в ліси та нетрі. Тоді сповнилося пророцтво Мойсея: «Тікатимете, хоч ніхто не буде гонити вас», бо відомість справді була фальшива, бо за нами зовсім не гнали ані козаки, ані татари. Проте переляк був такий великий, що весь день тої суботи Хазон кождому з нас здавалося, що козаки ось-ось доганяють нас. У неділю, по тій суботі Хазон, ми довідалися, що гетьман не втік до Польщі, але рушив на Кременець. Тоді всі заспокоїлися, і від того дня кождий утікав, уже не кваплячися. Ми тяглися з міста до міста, селами та

[1] Субота Хазон припадає перед річним празником на спомин збурення Єрусалима.

лісами, ночуючи іноді під голим небом, але й там ми не знаходили душевного спокою, бо все нам здавалося, що нас або грабують, або топчуть, або лають та проклинають. Іноді нам доводилося ночувати у православних, і ми все боялися, щоб вони вночі не порізали нас, бо всі вони видавалися нам збунтованими. А коли ми вранці вставали живі, то відмовляли молитву: «Благословен єси, господи, воскрешающий мертвих» (op. cit., стор. 52—59).

Оповідання, як бачимо, не позбавлене артистичної вартості, а про його правдивість нема підстави сумніватися.

Перші чотири рядки думи, наведеної вище на стор. 62, незвичайні в людовій творчості, дають щось у роді хронологічної канви. Слова «від Кумівщини до Хмельниччини» означають, очевидно, десятиліття від битви під Кумейками (1637) до початку повстання Хмельницького при кінці 1647 р. Неясне для нас значення Брянщини. Коли його розуміти як натяк на місто Брянск і його округ, що лежить у північній часті Чернігівської губернії, то можна би під Брянщиною розуміти прихід великоруських розкольників-старовірів у ту місцевість, який стався голосним фактом коло р. 1667[1]. В такім разі мали би ми третій ступінь сеї хронологічної драбинки, о 20 літ віддалений від другого, і заразом вказівку, що дума повстала в околиці, де наплив великоруських розкольників був у живій пам'яті, знач(ить), десь у теперішній Чернігівській губернії.

Остатній ступінь сеї хронологічної драбинки ще більше неозначений, як попередні, але в усякім разі те «до нинішнього дня», чи воно буде значити, протяг десять чи 20 літ, чи, може, 40 по пропорції 10 : 20 : 40, веде нас на конець XVII або на початок XVIII віку, правдоподібно в початки гетьманування Мазепи*, як на час повстання сеї думи.

---

[1] М. Сумцов. Лазарь Баранович, стор. 74—75.

«ЖАРТ НЕПОТРЕБНИЙ»

ІСТОРИЧНА ВІРША З р. 1702
НА ІСТОРИЧНІМ ТЛІ

Бувають часи занепаду суспільного та етичного почуття, коли наслідком різнородних подій та історичних процесів люди починають легковажити своє й чуже життя, забувають про всякі норми та основи суспільного порядку, крім одного хіба Горацієвого «Carpe diem!»[1], і, живучи з дня на день по змозі весело та шумно, не дбають про те, що принесе завтра і що по собі полишать потомству. Вони люблять жартувати з усім, що у нормального чоловіка дороге й святе, і, не відкидаючи формальної релігійності, живуть уповні егоїстичним та неморальним життям. У них затрачується «мѣрило праведное» для оцінки своїх і чужих поступків, і вони часто вважають дозволеним для себе те, чого ніяк не можуть простити іншим. Для жарту, для п'яної втіхи або приватної помсти вони готові занапащувати життя та добро цілих родин, цілих осель і навіть цілого народу. Своє високе суспільне становище, здобуте звичайно протекцією, лизунством або підкупом, вони вважають не одвічальною службою суспільності, а привілеєм і звільненням від законного поступування. Не диво, що в таких часах і прості та низькі люди, задивляючися на жарти своїх панів, позволяють і собі жартувати з ними таким самим способом.

Польська держава переживала такі часи в половині XVII в. перед Хмельниччиною, а ще тяжчу та непросвітнішу добу пережила в першій половині XVIII в. під пануванням двох королів із саксонської династії, електорів німецького цісарства, Августа II* і Августа III*. Те, що пізніші історики назвали «польською анархією», розвину-

[1] Лови день! *(лат.).— Ред.*

лося і розгулялося в тих часах у всій повноті і довело до того, що польська держава, майже ціле XVIII століття, не вилазячи з чужої кормиги — німців, шведів, москалів, татар та турків,— нарешті, стратила зовсім свою політичну самостійність і була поділена між три сусідні держави.

Для характеристики того часу наведу тут деякі факти по тогочасних свідоцтвах. І так львівський єпископ Йосиф Шумлянський* писав д⟨ня⟩ 25 січня 1701 р. зі Львова до гетьмана Яна Яблоновського*, каштеляна краківського і старости львівського, з повідомленням ось про яку подію[1] (подаю в перекладі з польської макаронічної на нашу мову): «Доношу при тім про страшний злочин і насильство над моїм священиком-уніатом, якого допустився вельм⟨ожний⟩ пан Данилович, староста борецький, у добрах своєї матері, в Малих Дідушицях... В самі свята різдва Христового, в руський празник, з малої причини ображений в⟨ельможний⟩ пан староста борецький на рідних братів священика Малих Дідушиць послав людей своїх до церкви і велів ухопити священика від вівтаря, перед яким той правив службу божу. Його вхоплено і приведено до двора, і тут пан староста велів всипати йому сто київ. По тім крикнув: «А де ж брати сього попа?» Челядь відповіла, що лишилися в церкві і замкнулися. Тоді в⟨ельможний⟩ пан староста сам, кинувшися на коня, зі своїми людьми рушив до церкви і велів розбити двері сокирами. Ті небожата сховалися до вівтаря і, держачися божого престола, благали помилування. Та свавільна челядь, не шануючи дому божого, впала царськими дверми до вівтаря, поскидала з нього всі святі тайни, розсипала на землю св⟨яте⟩ причастя (horrendum!)[2] і, не шануючи святої тайни, волокла тих людей та топтала ногами. Витягнувши їх із церкви, били їх так, що покинули їх, мов мертвих, і на сьому скінчили сей злочин у присутності самого в⟨ельможного⟩ пана старости борецького. Сусідня шляхта станула по стороні дідича Малих Дідушиць. Коли пошкодовані вдалися до Жидачева задля обдукції та протестації, не велено урядові приймати ані протестації, ані обдукції з тої причини, що

[1] А. С. Петрушевич*. Сводная галичско-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года, часть I. Львов, 1887, стор. 11—12, з покликом на Supplementa ad historiae Russiae Monumenta, Petropoli, 1848, № LXXX. Оригінал сього документа має бути в архіві львівського магістрату під ч⟨ислом⟩ 487.

[2] Жахливо! *(лат.)*.— *Ред.*

таких учинків допустився вельможний пан. Тоді сього священика привезено сюди, до Львова. Заложивши поперед усього протест проти жидачівського уряду, я велів зробити протестацію, списати обдукцію і доношу про сю нещасливу подію В(ашій) М(илості), мойому милостивому добродієві як протекторові пану і добродієві святої унії, з запитом, що з тим чинити далі. Одні радять позивати пана старосту до трибуналу під закидом аріанства* за таке насильство над священиком-уніатом і святою церквою; інші радять просити, аби Й(ого) М(ілість) отець архієпископ львівський велів екскомунікувати напасників. З усім тим удаюся до панської ради В(ашої) М(илості) мойого милостивого пана добродія і пишу також до Й(ого) М(илості) о(тця) нунція. Змилуйся, добродію, бо гинемо до кінця. Чого в православію ніколи не терпіло духовенство, тепер мусить терпіти в святій унії. А мені серце крається і через такі беззаконності доведеться вмирати без часу».

Се був не одинокий випадок, у якім руський єпископ Шумлянський удавався до польських достойників за радою та протекцією проти надужить польських панів; до нас дійшли деякі інші документи, які з руської мови на польську перекладав сам Шумлянський для того, аби про їх зміст повідомити гетьмана Яблоновського[1].

Се, певно, не одинокий факт панського жарту з життям та здоров'ям руських людей, тільки, може, виїмково пощастило йому дійти до нашої відомості в досить докладній формі. Як виглядало життя найбільшої часті пануючої верстви в Польщі в перших роках XVIII в., про се дає нам досить добре поняття пам'ятна книжка Криштофа Завіші, воєводи мінського, що жив у роках 1666—1721, тішився ласкою короля Августа II, але без довшого вагання перейшов на сторону шведів і авантурувався довгі літа, воюючи свою власну вітчину, а потім, мов нічого й не бувало, знов перейшов до польського табору і зробився сторонником невдалого короля Станіслава Лещинського*. Спомини сього литовсько-польського пана видав Юліан Бартошевич* у Варшаві 1862 р.[2], додавши до них досить простору

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», часть III, т. II, ч. CL, CLI (стор. 449—451).

[2] Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody Mińskiego (1666—1721), wydane z oryginalnego rękopisu i zaopatrzone przypiskami przez Juliana Bartoszewicza. Warszawa, 1862, стор. LXXIII + 440.

свою працю про життя їх автора та історичну вартість його споминів. Для нас цікаві деякі уступи тих споминів, особливо про дворазовий побут їх автора на Вкраїні, про його особисті зносини з королем Августом II та про його літературні праці. Як ілюстрацію життя пануючої верстви в перших роках XVIII в. я наведу далі в перекладі на нашу мову важніші уступи з його записок із р. 1702.

Про свої літературні праці автор згадує в коротких споминах п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Wiek życia mojego» під рр. 1687—1688 по вичисленню різних своїх промов при різних нагодах ось що: «Te mowy lubo niegodne pamięci, wpisane są w księgę moją pt. «Zebranie różnych mów», a wpisane dla pokazania i dobrego przykładu potomności, że się w młodych leciech nie próżnowało i coraz brało się chciwie do perfekcyi. Disce quivis virtutem ex me verumque laborem!»[1] (стор. 22). Як бачимо, автор мав досить високе поняття про вартість своєї літературної праці. На тій самій стороні читаємо далі: «W tych leciech dwóch także, od publiczniejszych zabaw wolny, dla niestracenia darmo czasu, pisałem historyą wierszem polskim «O Agnulfie i Floreście» i do druku podałem»[2]. Сей друкований твір Завіші, оскільки міг розвідати видавець його споминів, не дійшов до нашого часу. Була се, мабуть, віршована переробка якогось італійського оповідання. В р. 1696 Завіша видав друком другу свою книжку, писану латинською мовою п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Propositiones christiano-politicae», яка також не дійшла до наших часів і в якій видавець його споминів бачить не теологічний трактат, а політичний памфлет, писаний з метою спонукати християнські держави до війни з турками. Живішу літературну діяльність розвинув Завіша під кінець свойого життя і то більше в релігійнім напрямі. Коло р. 1719 вийшла друком його книжка «Argyjamen», про якої зміст не відомо нічого. Тоді ж або, може, роком пізніше, автор видав твір, написаний польською мовою п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Xięga o męce Pańskiej», якому

[1] Ці промови, як недостойні пам'яті, записані до моєї книги під назвою «Зібрання різних промов», а записані вони, щоб показати на доброму прикладі потомкам, що в молоді роки ми не байдикували і щоразу завзятіше бралися до самовдосконалення. Хто б ти не був, навчайся у мене мужності і щирої праці *(польськ., лат.).— Ред.*

[2] У ті два роки я також, далекий від товариських забав, щоб не витрачати марно часу, написав польським віршем історію «Про Агнульфа і Флореста» і подав її до друку *(польськ.).— Ред.*

так само не пощастило дійти до наших часів. У р. 1721, т⟨о⟩ є⟨сть⟩ в році своєї смерті, він розпочав друкувати польський переклад латинської книги єзуїта Станігорста «Historya Boga nieśmiertelnego», якої друк ледве чи був скінчений і з якої також, мабуть, ніщо не доховалося до нашого часу. Нарешті 1728 р., по його смерті, видана була в Варшаві в єзуїтській друкарні його брошура «Odgłos słodkobrzmiącej melodyi» на похвалу роду Завішів.

На Вкраїні, де Завіша мав також просторі маєтності, він був два рази; перший раз 1695 р. в лютім, про що в його споминах читаємо ось що: «25 лютого виїхав я на Вкраїну з Чечерська до Бердичева. Дорога моя була на Хальч, де я два дні забавив у старости мозирського (Петра Кароля Котовського) і придивлявся його підданим москалям-пилипонам*. На Гомель, Лоєв, Чорнобиль, Димер та Межигори я заїхав до Києва, а відси на Фастів та Котельню до Бердичева. В Києві мене стрічали та приймали святочно, там я забавив 5 день і відвідав святі місця печерські. У Фастові Палій*, полковник королівських військ запорізьких, зустрів мене півмилі перед містом з хоругвами, трубачами та кітлами, приймав і гостив мене щедро та проводив із міста з великою дружиною; ми роз'їхалися, наділивши один одного дарунками. 12 марта я станув у Бердичеві; там забавив я два тижні на гулянках та ловах, там же вбив я ведмедя в степах або диких полях. Під час мойого побуту вмер там п. Старосельський, мій слуга і губернатор (завідатель дібр), якому я справив величний похорон, при якім стріляно з гармат, при зложенні тіла стріляли з рушниць драгуни та козаки, а бердичівські міщани в процесії з хоругвами проводили тіло до гробу. 27 виїхав я з Бердичева серед гуку гармат і весь осмалений порохом; проводило мене козацтво все, як один: подорож моя пішла на П'ятку, Чуднів, Мирополе, Полонне, Межиріччя, Березницю, Висіцк, Давидгородок, Сторобин, Яжевичі до Мінська, до якого я заїхав у велику суботу» (стор. 40—41).

Друга подорож Завіші на Вкраїну відбулася в р. 1700 весною. Дня 8 марта Завіша зі своєї резиденції в Роготній виїхав на Вкраїну до Бердичева. Їхав на Слуцьк, аби дістати грошей на задуману подорож до Рима. Станувши в Слуцьку 10 марта, «забавлявся півтретя дня, трактований ненастанно у пана Сенніцького, стольника холмського і тамошнього губернатора, від якого за певним контрактом узяв 20 000 зол⟨отих⟩ пол⟨ьських⟩. Відси виїхав 13 зразу

при добрій погоді, але в Піншині, від Межиріччя, під Полонним та коло Дубрівки, між лісами була дорога дуже погана, на якій поламалися вози. В Бердичеві станув 21 серед гуку гармат та стріляння з рушниць. Назустріч мені вийшла моя хоругов з козаків і волохів півмилі за Чуднів. Дай боже промешкати тут якийсь часок щасливо та здорово! Великий тиждень і три дні свят провели ми без польського священика, але дуже побожно. Гроб божий був убраний гарно, при якім від 12-ої години в п'ятницю аж до 12-ої на неділю ми по черзі клячали день і ніч, а дождавши Воскресення Христового заспівали «Te deum Laudemus»[1], при чім стріляно з гармат. Свята провели ми на гулянках і мали нагоду в місті досить надивитися на козацькі штуки в танцях і забавах. По святах приїхав із Любара кс⟨ьондз⟩ Баєрський і замешкав у нас півтора тижня. Резиденція українська вся була в гулянні. Я часто їздив у дикі поля на звірів; 5 мая вбили ми лося і затравили кілька серн. Того ж дня вечером стрільці принесли мені 6 серн, журавля і глухаря. Д⟨ня⟩ 7 я поїхав до Слободищ, де при мені вбито страшного птаха, величиною та пір'ям подібного до лебедя, з дзьобом довгим близько на лікоть і з волом, або підгарлям, як пухир, у який влізло води доброї міри півтора горця. Д⟨ня⟩ 10 вбито ведмедя і чотири серни. Того ж дня їздив я з жінкою на гуляння, оглянути пустині дуже гарної місцевості замку мурованого Махнівки, Жижелева, дібр Тишкевича, т⟨о⟩ є⟨сть⟩ Бистрика та Білополя. Тут забавив я кілька день, об'їздячи сю пусту Аравію. В сам день Вознесення божого при заході сонця в диких полях зустріли ми дуже великого ведмедя, котрого, в трійку гонячи без стріляння, ми вбили списами. Мойого наганяча Щавинського, що хотів добити звіра, коли вже впав на землю, сей ухопив за ногу і погриз її шкідливо. Серн коло Білополя бачили ми багато, що не лякалися людей як домашня худоба» (стор. 74—75).

Для характеристики домашнього життя сього пана наводжу один уступ із його записок під д⟨ня⟩15 падолиста 1698 р. «15 справив я весілля візникові Василеві з Анською, нянькою моїх дітей. В Роготній сільські весільні обряди, ганебно смішні та дивоглядні, велів я відправляти перед собою в покої, з яких я насміявся й навтішався. Виправляли правдиві інтермедії» (стор. 62).

Сього року розпочинаються в записках Завіші його

[1] Тебе, боже, славимо *(лат.)*.— *Ред.*

спомини про зносини з королем Августом II. Д⟨ня⟩ 5 мая 1698 р. він виїхав із своєї маєтності до Варшави на вибір короля. Елекція тяглася шість неділь. «В ненастанних гуках і розрухах відбувалися засідання, в яких найбільше суперечок було за зрівняння прав Великого князівства Литовського з Польською Короною, що особливо не в смак було панам Сапєгам*. Я бував на різних трактаментах і в мене бували. Протягом двох днів, не зсідаючи з коней, ми вибирали короля. При виборі пішло на незгоду. Я був по стороні князя саксонського, і по доконанім виборі литовська шляхта виправила мене до нього з ознайомленням вибору. Я виїхав із Варшави 16 липня разом із п⟨аном⟩ Огінським, хорунжим Великого князівства Литовського. Ми їхали кіньми і аж 20 станули в тарнівських горах; тут повітали ми нашого короля; промовляв Яблоновський, воєвода волинський, досить гідно і чемно, а від руської шляхти Дідушицький, староста жидачівський. Частував нас король того дня в шопі, що мала стіни, плетені з березового пруття; в ній заставлено три столи з багатими наїдками та напитками. По обіді король виїхав до свойого війська, що стояло табором, бігав на коні і скакав. Д⟨ня⟩ 27 рушили ми до Кракова; там на другий день король зложив прилюдне визнання віри, сповідався і причащався і заприсяг умову (pacta conventa) з польською державою. Д⟨ня⟩ 29 в Славкові гостив сенаторів і з ними та з нами з рицарського стану напився доволі. Того ж дня король показував докази своєї сили, прим., стискаючи пальцями грубі срібні чарки і т. і. Д⟨ня⟩ 1 серпня через Лобзів впровадили ми короля, де ненастанна була його забава з рушницею та луком: з пістолета він перетинав звішені нитки, вбивав кулю в кулю, стріляючи правою або лівою рукою, трафляв у ціль, обертаючи пістолет узад, трафляв на 1000 кроків із мушкета від рота, не прикладаючи до лиця і т. і. Гостей приймав часто. Нарешті д⟨ня⟩ 6 серпня переїхав до Кракова, до якого в'їздив добре напившися. Під брамами і на замку гучно стріляли з гармат. В'їздячи до міста, король скинув перуку, мовлячи: «Нехай як поляк і польський король в'їду до столиці, а не як чужоземець». Вступив до костела, де відспівано «Te Deum». Коронація відбулася аж 12 вересня в Варшаві. На коронаційнім соймі була велика конкуренція між литовськими послами задля маршалківської булави, яку деякі хотіли віддати князеві Вишневецькому. Полагодив усі ті дозволені та благородні

амбіції конкурентів сам король, і всі пани згодилися відступити булаву мені; сю функцію (провід коронаційному соймові) я відправив щасливо і з похвалою і довів сойм до кінця. Най буде великому ангелові нарад честь навіки!» (стор. 51—53).

В те панське життя, заповнене товариськими забавами, гостинами, пиятиками та ловами, входять немов програмова часть події родинних та сусідських сварів, інтриг та нападів, що характеризували тодішні суспільні та політичні порядки в Польщі. В житті мінського воєводи власне 1702 рік приносить цілий ряд таких подій. Їх початком можна вважати д(ень) 29 жовтня 1701 р., про який у записках Завіші читаємо: «На день св. Терези справляв я іменини своїй жінці, маючи на сей акт у себе моїх панів сусідів. По іменинах швидко ми поїхали до Можейкова на заїзд. Пан Халецький, староста мозирський, додав мені людей, з якими я заїхав сю маєтність 29 жовтня» (стор. 103). «Заїхати маєтність» у тих часах значило забрати або обрабувати її несподіваним оружним нападом. Можейків належав до п. Яна Казіміра Качановського, що мав за жінку природну сестру Завішиної жінки; ворогування Завіші проти сього свояка викликане було власне тим подружжям, яке Завіша вважав страшним мезальянсом тому, що сестра його жінки Маріанна Текля з Нарушевичів була зразу жінкою Ходкевича, потім Паца, отже, оба рази високих аристократів, а третій раз, у стані близькім до божевілля та непочитальності, вийшла за Качановського, який узяв її головно задля її маєтку. Завіша незабаром відібрав жінку від її мужа, а при кінці 1701 р. заїздом захопив маєтність Качановського. Він жив у тій маєтності, як у своїй власній, до 12 грудня та сього дня нотує в своїх записках: «Дійшла мене несподівана відомість, що Качановський з громадою людей іде не тільки на від'їхання Можейкова, але також на зроблення нам конфузії та насильної напасті. Поміркувавши, що не видержу перед переважною силою, бо всю свою дружину я віддалив був перед тим, лишаючи при собі лише десяток людей, я від'їхав із Можейкова вночі, забравши всі свої речі. Паню Качановську взяли ми з собою і завезли до Роготної. Дня 6 січня 1702 р., в день Трьох королів, Качановський прислав до мене приятелів для перепросин і переговорів, а вбезпечивши нас, на другий день ранесенько наїхав насильно на неготових і ще сонних. Але бог поща-

стив нам, що ми лише з кількома людьми вигнали його ватагу з роготенського двора і на полях з-поза паркану настріляли досить його коней та людей. Козаки стояли між оплотами міста і не могли дістатися до двора. З моїх людей тільки одного гораля Гната пострілено, та й то зовсім нешкідливо. В день руських Трьох царів (12 день пізніше) я відплатився Качановському: зі мною пішло 80 коней, різних збираних людей, панів сусідів і моїх слуг, а надто 40 піших козаків компутових полковника князя Вишневецького. О сьомій год(ині) зрана щасливо підступив я під Можейків, і не забавило й півгодини, як я примусив до втеки самого Качановського, його слуг та волохів; наздогін за ним погнало наших зо 20 коней і по шляхах набили досить людей. Сам Качановський утік до Жолудка; там я велів узяти його зі склепу з-поміж мерців. Його витягли, а другого дня відповідно зізнавали свої вчинки. Він був у присутності п. Бурби засуджений і похований у церкві у В'язівці. Нехай спочиває в спокою, бо я дарував йому всі урази. В тій перепалці тільки одного мойого козака пострілено. Я тільки переночував у Можейкові, а потім вернув до Роготної; четвертого дня я відправив людей, задовольнивши їх належно й справедливо» (стор. 104—106).

З приводу сеї події польський видавець споминів ось як осуджує її моральну вартість: «Багато гріхів допустився тут пан староста. Справедливий, а допустився насилля; побожний, а спрофанував жолудківський костел, який задля сього випадку замкнено. Що гірше, був у своїй власній справі і стороною і судією. А хоча бажав Качановському спасенія, хоча сказав про нього: «Requiescat in pace»[1], хоча простив йому всі його урази,— як можна при тім християнськім настрою зрозуміти такий вислів у його записках: «Такий кінець тим, що женяться нерівно «et litigant cum superioribus»[2]. В іншім місці Завіша так уболіває: «Качановська, сестра моєї жінки, «ultimi et nefandi thori»[3]. Як погодити після сього перехвалки старости, що бог, справедливий свідок його честі, дав йому побіду? Але в ту пору в Польщі поняття були такі помішані наслідком безладдя в головах, що й наш Завіша не почував, якого злочину допустився, коли ще й хвалився тим, що зробив» (стор. XXI).

[1] Владарюй у мирі *(лат.)*.— *Ред.*
[2] І сваряться з вищими *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Найбільша і мерзенна коханка *(лат.)*.— *Ред.*

Того самого року староста мінський допустився без намислу ще й другого, може, ще більшого злочину, бо покинувши сторону польського короля, якому присягав на вірність, перейшов до шведів. В липні, машеруючи з ними на південь до Берестя, він записує в своїх споминах ось яку подію: «В Білій, маєтності князя канцлера Радивіла, спочивали ми дві неділі не без значної руїни його дібр. Війську дано велику свободу поступати в тих добрах ad libitum[1]. Бо той князь був причиною всього зла та замішання. Худобу з фільварків і хлопську по селах позабирано, стави поспущано, звірів у звіринці повбивано, а в палаті і в покоях скрізь abominatio desolationis (біблійний вислів «мерзость запустенія»), села деякі попалені шведами» (стор. 109—110). А обік сього сцени п'янства та веселих забав, як ось прим., 21 падолиста: «Був у Денгофа, ловчого В⟨исокої⟩ К⟨оролівської⟩ Л⟨аски⟩ в Щекаревицях чотири дні. Була там пані Потоцька, старостина черкаська, гарна і весела дама, яка ані одної ночі не давала нам спокою, так що ми раз у раз танцювали, гуляли та робили збитки» (в польськім тексті «broili»).

Для характеристики подій того самого часу подаю ще оповідання третього тогочасного свідка про т⟨ак⟩ зв⟨ану⟩ «литовську трагедію» 1701 р., яку також можна назвати «жартом непотребним» у найповнішім значенні тих слів. Найкомічнішим у тій трагедії являється те, що сам польський король не вважав невідповідним для свойого становища вмішатися в фамілійні роздори литовських магнатів та під'юджувати одних аж до братовбивчої війни з другими. Подаю оповідання сього свідка, правдоподібно, Еразма Отвіновського*[2], в перекладі на нашу мову: «Р. 1701. § 2. Литва сього року за поводом Огінського бурилася проти Сапег; мала, щоправда, справедливі причини, але коли би пан [король] був щиро провадив діло, міг би був інакше запобігти тим трагедіям. Але королеві треба було, аби піддані билися між собою, і тому видав універсали на загальне ополчення, нібито проти шведів, що висіли над границями, і показував свою готовність. Коли вже литовська шляхта повсідала на коні, Сапеги, дорозумівшися добре, що се на

[1] За бажанням *(лат.).— Ред.*

[2] «Pamiętniki do panowania Augusta II, napisane przez niewiadomego autora (podobno Erazma Otwinowskiego). Wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego». W Poznaniu. 1838. 8-ka, стор. VIII—384. Спомини обіймають роки 1696—1728.

них вимірено замах, вивели також у поле немало війська, найбільше чужоземного та литовських татар, і так усе літо зводили битви одна сторона з другою. § 3. Коронний гетьман Яблоновський зразу бажав залагодити магнатську колотнечу в Литві, але бачачи, що сам король інтригує проти Сапєг, потайно вислав їм військову підмогу з посполитого рушення, яке про око нібито розпустив.

§ 4. Ото ж посполите рушення, зібране проти шведів, уже під осінь, у падолисті, рушило проти Сапєг, що стояли табором. Зійшлися під Олькениками. Там нещасливою фарсалією станули проти себе братні ряди, і тою кров'ю, яку черпали обивательські правиці, окропили поля. Сапєжинські війська знесено, а гетьманового сина, конюшого литовського, що був генералом у цісарському [австрійському] війську, шляхта взяла в неволю і цілу ніч держала в арешті. Князі Вишневецькі, хоч постріляні гетьманським сином, заходилися щиро, аби заховати при житті конюшого Сапєгу, але Огінський з Заранком і Котлом усю ніч навмисне підпоювали шляхту, куфами розносячи горілку по олькеницьких вулицях, аби вбити стольника. Рано шляхта кинулася на дім, де був стольник, а коли варта оперлася їй, міцно не пускаючи, полізли на верх дому, віддираючи гонти, лати та крокви і кидаючи надолину і через повалу почали спускатися до кімнати. В тім к⟨сьондз⟩ Білозор ускочив до кімнати вікном іззаду. Конюший, бачачи наглу смерть перед очима, просив ксьондза висповідати його, але Білозор, ударивши його сильно в лице, крикнув: «Ось маєш абсолюцію!» Князі Вишневецькі, бачачи грізну небезпеку, хотіли вивезти конюшого з того заколоту, але коли, взявши його між себе, всідали до карети, що стояла перед господою, в тій хвилі шляхтич Свідерський рубонув конюшого ззаду в голову так, що той упав на землю, а князі ледве спаслися втекою. Там тоді заїлість люду збиткувалася над ним; тіло, страшенно порубане на штуки, три дні на вулиці лежало, втоптане в болото. Коли король Август довідався про сю трансакцію, мав радість замість переляку, бо сталося все з волі короля, коли такий погром упав на дім сапєжинський, упереджений ненавистю» (стор. 33—34).

Як ілюстрація тих часів, а власне перших літ XVIII в., дійшла до нас вірша, зложена руською мовою, але, правдоподібно, якимось поляком, прихильником шляхетського панування на Русі, про бурливі події 1702 р., яких пам'ять у значній мірі затратилася, і виступає лиш уривками в су-

часних історичних джерелах, але які, проте, заслугують на спеціальну увагу як перший об'яв того людового руху в Правобережній Україні, яким характеризується її історія майже за весь XVIII вік і який прозвано гайдамацьким у протиставленні до козацьких рухів XVII в. Ті гайдамацькі рухи визначаються поперед усього, так сказати, самосівним, вибуховим характером, браком тіснішої організації та різнородністю елементів, що беруть у них участь. На Правобережній Україні вони йдуть рівнобіжно з занепадом козацької організації, яка властиво лиш раз іще виразно проявляє себе в особі та діяльності Семена Палія, коли натомість на Лівобережній Україні ся козацька організація, невважаючи на нівеляційну політику Москви, все-таки витворює досить самостійне, суспільно-політичне тіло, т(ак) зв(ану) Гетьманщину*, яка, перебувши часи царського та бюрократичного автократизму, все-таки зберегла найкращі козацькі традиції як підвалину нового національного розвою України.

Вірша, про яку тут мова, заховалася в збірці Якова Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», часть I (Москва, 1878, стор. 33—35) під не зовсім властивим титулом «Бунты козацькии». Відки взяв її Головацкий, не сказано у нього ані в передмові, ані в увагах до історичних пісень, і тільки з рукописного збірника пісень Ількевича*, який не цілий дійшов до нас і належить тепер до рукописного відділу бібліотеки Народного дому* у Львові, знаємо напевно, що ся вірша, так само, як і інші історичні вірші, прим., вірша Шумлянського про похід Собєського на Відень 1683 р., була переписана Ількевичем із старшої рукописної збірки, що була в його посіданні. На жаль, із копії Ількевича, писаної латинськими буквами, заховалося в тих паперах тільки остатніх 15 рядків, які можуть послужити до реконструкції тексту, переписаного Головацьким на руське письмо та етимологічний правопис з пробами власної реконструкції.

Жарт непотребний в сімсот втором стался:
Люд своєвольний[1] докупи зобрался[2],
А через Іюду[3] сталися і бунти,
Позосталися, ах, пустиї грунти!

[1] Г(оловацький) «свывольный».
[2] Г — «зебрался».
[3] Г — дод. «и».

Ах, Україно, люд свивольний маєш,
Юж ляментуєш, трупи оглядаєш[1]!
Глупство козаков, же ся вбунтовали,
На своїх панов руки подіймали.
«Нуте ж, молодці, будем ляхов бити
І їх ва шиї на славу водити!»
До Немирова сталися збирати[2]
По містах, селах та панов рубати;
В Немиров місто сталися впирати[3],
Ляхи почали одпор їм давати.
Ко замку ближче ляхи уступают,
О зраді міщан немировских знают[4],
Же мислят панов в замку добивати,
Потом, добивши, заровно рубати.
Ляхи із замку войска виглядают,
До бога серцем жалостне волают,
Аби помощи в замку їм[5] давано;
На радость огня [?] в труби заіграно.
В середу рано ляхи о мир просят,
Високо к[6] небу очи свої зносят;
Всі юж зрівно козакам[7] здалися,
А они кажут: «Ми то добилися!»
Ах, виводячи, стали їх рубати,
Кіями[8], ціпами сродзе мордовати.
Панов великих много погубили,
Кров, яко воду, потоком пустили.
Вельми ся тішат, же-смо звоєвали,
Польского войська [в] очи не видали.
Всі ся козаки письмом обсилают,
А под Бердичов на под'їзд всідают.
Юж ся там ляхи збирати[9] почали,
Козаки в зраді хутенько припали.
Стали ся ляхи там з ними[10] стирати,
А на піхоту міцне натирати.
І там богато ляхов погубили,
Тілько же в зраді козаки ся били;
А виводячи, стали їх рубати,—
Мусили ляхи иншії втікати.
Тілько староста на полю Хмельницкий
Показал[ся] там до них по-жолнірски;
Там же пан Рущиц із ними ся стирал,
Гди на труп ляхов жалосне позирал[11].

---

[1] Г — «на трупы поглядаешь».
[2] Г — «зберати».
[3] Г — «вперати».
[4] Г — «не знают».
[5] Г — vac.
[6] Г — «ку».
[7] Г — «козаком».
[8] Г — «Кіями».
[9] Г — «зберати».
[10] Г — «там ляхи із ними».
[11] Г — «поглядал».

Тілько поспольство на полю стояло,
Ратунку ляхом щире не давало.
Утішил єсь ся, козаче гультайський,
Жесь[1] звоєвал люд увесь християнський,
Же стали через заслуги панами,
Коли-сте[2] ся под Межибож зобрали[3].
Под Межибожом щасте не пануе,
За ваші бунти смерть ся вам готуе.
Із Межибожа за неправду бито,
А не єдного под Синявою взято;
А за Зіньковом щасте-сте згубили,
Бо-сте піхоту всю свою позбули.
Не тішся, козаче, ксьонже наступає,
До Константинова Вишневецький в'їжджає[4].
Козаки ближче взялися з Острухи[5],
Под Константиновом згинули, як мухи.
Хотіли-есте зрадою добути,
Од ксьонжента вам прийшло погинути.
В понеділок рано козаки герцують,
Ляхи із замков до них ся готують.
Кажут козаки: «Ляхов небагато»[6].
Стершися з ними, всіх под меч побрато.
Показался там ксьонже Вишневецький[7],
Ізбил[8] ся з ними, ах, по-молодецки.
Принципалове назад утікают,
На невинних смерть нічого не дбают.
Марс в сімсот втором козаки почали,
А в сімсот третом ляшеньки скончали[9].
Гетману[10] слава Сенявському завше,
Же ідет сміле жолнєров добравши[11];
Їх мосцьом паном Любомирським славно,
Юнаком польским і рицарству давно[12].
Нехай же будет богу от нас хвала,
А паном нашим за[13] то[14] вічна слава!

Не все в тій вірші ясне; неясні особливо рядки 22, 40, 51, та се неясності переважно стилістичні, які може вияснити давніша і докладніша копія, якби така знайшлася.

---

[1] Г — «же».
[2] Г — «єсте».
[3] Г — «собрали».
[4] Г — «выѣжджає».
[5] Г — «з отстрахи».
[6] Так ⟨в⟩ Ільк⟨евича⟩, ⟨в⟩ Г — «богато».
[7] Г — «Вишневецкій», Ільк.— «Wysznoweckyi».
[8] В обох текстах — «Збился».
[9] Ільк.— «skończyły», Г — «скончали».
[10] Ільк.— «Hetmana»; Г — «Гетману».
[11] Ільк.— «dobralszy».
[12] Ільк.— «i ryczyrstwo dano»; Г — «рыцарство дано».
[13] Ільк.— vac.
[14] Г і Ільк.— vac.

Щодо історичного змісту вірші, то за її автором треба признати дуже малий епічний талант: він не вміє докладно оповісти ані одного факту, не дає в своїм представленню ані спеціальних причин, ані розвою подій, а величаючи польських войовників, що так, чи сяк визначилися в тій невеличкій війні, він не дає ніякого поняття про те, хто були ті бунтівники, які були їх проводирі, яке число та який характер їх воєнної сили. Назва «козаки» в тих часах містила в собі дуже різнородний воєнний люд, а дійсні козаки, чи то запорізькі чи реєстрові, як побачимо далі, в тих подіях з кінця 1702 р. не брали майже ніякого уділу.

Бажаючи освітити історичні події, що лежать в основі сеї вірші, не зайвим буде заглянути поперед усього до найновішої праці, яка монографічно представляє історію гайдамацьких рухів XVIII в., а власне до двотомної книжки: Fr. Rawita-Gawroński*. Historya ruchów hajdamackich. We Lwowie, 1901, якої перший том присвячений гайдамацьким рухам до р. 1770, а другий спеціально т⟨ак⟩ зв⟨аній⟩ Коліївщині або докладніше уманській різні 1768 р.* На жаль, сей польський автор, хоч пише з великими претензіями на правдомовність та вичерпання історичних джерел, у своїх історичних працях, що майже всі доторкаються історії України, визначається, з одного боку, сліпою та завзятою україножерною тенденцією, а з другого — дивоглядною безкритичністю в користуванні історичними джерелами, легковірністю до всяких, хоч би найабсурдніших сплетень та вигадок, а рівночасно якоюсь фатальною сліпотою на такі джерела, що могли б освітити йому історичні події правдиво[1]. Отому

[1] Яркий приклад такої справді фатальної сліпоти вкажу зараз на першій картці першого тому вище цитованої праці. Між рукописними джерелами для історії гайдамаччини, які містяться в бібліотеці Оссолінських у Львові і які, можна би думати, він визискав у своїй праці, він цитує фундаментальний для історії уманської різні рукопис 266 дослівно ось як: «W kóncu: pieśni ukraińskie współczesne szlacheckiej Muzy» ⟨В кінці: пісні українські сучасної шляхетної музи (*польськ.*).— *Ред.*⟩. Автор не згадує про те, що сей рукопис містить спомини Кребсової*, з не друкованими досі додатками, Ліпомана та безіменного компілятора, який цитує Кребсову та Ліпомана, а, нарешті, польську поему бувшого студента уманської школи і очевидця різні, поему, якої свідоцтво до самих основ перевертає все те, що понаписував д. Равіта-Гавронський у другім томі своєї монографії. Ся поема з історичним вступом опублікована була мною* в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», р. 1904, т. LXII, стор. 1—40, і окремою відбиткою.

не диво, що події з р. 1702, про які згадує наша вірша, якось неначе зовсім уйшли уваги польського історика, хоч пильніше роздивлення в джерелах, які він мав під рукою, могло би дати йому змогу освітити їх значно докладніше. Подаю тут фактичний скелет того, що крім пустого балакання подає польський історик про ті події.

На його думку, історія гайдамаччини починається з'їздом царя Петра Великого з польським королем Августом II у Раві-Руській д(ня) 22 червня 1698 р., хоча фактично на тім з'їзді не обговорено і не рішено нічого такого, що могло вплинути на вибухи гайдамацьких рухів. Щоправда, польський історик, який гайдамаччину вважає «wynikiem nie tyle krzywd odczutych świadomie i żądań jasnych ile następstwem dowolnych instynktów na pół dzikiego społeczeństwa»[1] (I, 55), рівночасно бачить головне джерело вибухів у тім, що московське військо ввійшло в границі Польщі і давало гайдамакам «pole bezkarnej swawoli»[2]. В розділі 2, присвяченім початковим гайдамацьким рухам на Волині, автор мішає ті рухи з акцією Семена Палія в Київщині і не силкується представити їх окремо, хоч у вступнім розділі досить виразно зазначив, що акція Палія мала характер більше козацький, як гайдамацький. Про розрухи в волинськім воєводстві згадується принагідно на стор. 58 словами: «Szastali się oni [свавільні полковники, recte ватажки] gdzie mogli po W-stwie Wołyńskiem, rabując i wsie paląc»[3]. На стор. 59 знов згадано, що «Rebelia kozacka dotykała niejednokrotnie pogranicza W-stwa Wołyńskiego, zagrażając «krajom i fortunom» szlachty»[4]. На соймику Волинського воєводства, що відбувся невідомо де й коли в р. 1701, ухвалено організувати оборону проти бунтарів-селян та козаків із самої шляхти, не довіряючи волохам, «którzy się pokazali fidefragi»[5]. Ся ухвала, мабуть, не була виконана, коли на соймику того ж воєводства з 20 падолиста 1702 р. її повторено знов, а шляхта

[1] Результатом не стільки кривд, відчутих свідомо, і ясних вимог, скільки результатом нестримних інстинктів напівдикого суспільства *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Поле безкарної сваволі *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Шастали вони.., де могли, по Волинському воєводству, грабуючи та палячи села *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] Козацькі заколоти не раз охоплювали пограниччя Волинського воєводства, загрожуючи «землям і маєткам шляхти» *(польськ.)*.— *Ред.*

[5] Які проявили себе як малонадійні *(польськ.)*.— *Ред.*

Лятичівського повіту постановила боронитися власними силами, не чекаючи на ціле воєводство (стор. 60). Наслідком ухвали волинської шляхти коронний підкоморій Юрій Домінік Любомирський покликав шляхту до зброї для здушення «хлопського бунту» і велів їй збиратися до Полонного (стор. 60). Далі автор знов мішає київську паліївщину з волинською гайдамаччиною і зазначує факт, що польний гетьман коронний Сенявський* стягав шляхетське ополчення до Бережан — в якій цілі, невідомо. І далі знов загальні фрази: «Wszędzie wrzało. Na Wołyniu, koło Międzyboża i Satanowa włóczyło się około 3000 hałastry, która wsie i miasteczka plondrowała, pasieki na zimę pochowane wybijała i szkody czynila dokoła. Gdzie napotkano szlachcica albo Żyda, ścinano»[1] (стор. 61). Нарешті зібралося посполите рушення шляхти з хоругвами кварцяного війська з міцною постановою боротися «z rebelią kozacką»[2]. Вони станули табором біля Бердичева, але тут сталося щось подібне, як під Берестечком. Купка козаків, злучившися з хлопами різних сіл і містечок, напала на польський табір і погромила його так фатально, що навіть сліду по нім не лишилося. Все пішло в руки черні та козаків, а не один ледве в жупані уйшов із тої нещасливої оказії» (стор. 61). Ось і все, що подає сей історик про події в Волинськім воєводстві з кінця 1702 р.

Одиноке джерело, на яке він покликається при тім, се відомий другий том третьої части «Архива Юго-Западной России», присвячений козаччині на Правобережній Україні 1679—1716 рр., виданий під редакцією і з передмовою В. Антоновича. Заглянемо до сього джерела, може, воно позволить нам кинути більше історичного світла на ті події, як се вчинив польський історик. Передмова Антоновича до сього тому обіймає 197 сторін друку і являється основною монографією про події тих часів і тої частини нашого краю, до якої відносяться публічні та приватні акти, опубліковані в тім томі. Розуміється само собою, що автор передмови, визискуючи в ній актовий матеріал для представлення даної епохи, з одного боку, не міг обмежи-

---

[1] Скрізь кипіло. На Волині, біля Межибожа* і Сатанова, бродило близько 3 тисяч розбишак, які нищили села і містечка, розбивали пасіки, сховані на зиму, і скрізь чинили шкоду, а де зустрічали шляхтича чи єврея, то вбивали *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] З козацькими заколотами *(польськ.)*.— *Ред.*

тися самим тільки тим матеріалом, але мусив користуватися також посторонніми, головно друкованими свідоцтвами для того часу, а, з другого боку, зосереджуючи свою увагу на визначніших особах та подіях, що надавали тому часові його властиву характеристику, не міг вичерпувати всі подробиці, яких достарчає дуже багатий актовий матеріал, а навіть не потребував вичерпувати всіх подробиць посторонніх друкованих джерел, що відносяться до того часу. Тому не подивує ніхто, що я в оцій розвідці, займаючися спеціально віршею, в якій дуже недокладними натяками змальовано події несповна двох років (1702—1703), держачися в основі оповідання про них Антоновича, з покликами на його джерела, доповняю його подекуди ширшими цитатами з актів та посторонніх джерел, відомих або невідомих нашому славному історикові.

З оповідання, яке буде подане далі, бачимо, що головними героями подій, представлених у нашій вірші, були козацькі полковники Самусь, Іскра * й Абазин*. Відомості, про них, які стрічаємо в тогочасних джерелах, сягають не далі, як 1683 рік, в якому вони, а надто також Палій, брали участь у поході козацької компанії під Відень та, вирушивши пізніше від армії короля Собеського*, запізнилися до битви під Віднем, а зате, взяли участь у битві під Парканами[1]. Тоді вже король Собеський звернув на них увагу за їх хоробрість, і деякі з них незабаром, по повороті з походу, одержали від короля т(ак) зв(ані) «приповідні листи», в яких іменовано їх полковниками і дано їм повновласть вербувати охочих людей у козаки і вдержувати сформовані з них полки в певних означених місцевостях. Самусь (се було, очевидно, його хрестне ім'я Самуїл, по-батькові він звався Іванович, а прізвище його лишилося нам не відоме) зробився таким способом полковником богуславським і зі своїм полком кілька разів відбивав напади татар. Про се під р. 1691 ось що оповідає Рігельман*[2]: «Сего 1691 р. після гетьманів Могили та Драгинича король польський Собеський поставив якогось Самуся із козаків і дав йому гетьманські клейноди, а війську — плату, при чім потвердив також козацькі привілеї.

[1] В. Антонович. О козаках*, передмова до названого вище тому «Архива Юго-Западной России», виданого в Києві в р. 1868, стор. 34.

[2] Александр Ригельман. Летописное повествование о Малой России. Москва, 1847, часть III, стор. 13.

А резиденцію мав сей гетьман Самусь у Вінниці над Дністром і в наддністрянських [у друку ⟨мабуть⟩ через помилку «поднепровских»] містах збирав до себе охочих козаків, також запорожців і інших гулящих людей, а також і містових козаків, і творячи многі ватаги, самовільно, без королівського наказу, ставив над ними полковників задля оборони від бусурманських нападів на християн і для захисту границь. Бо по обох боках ріки Бугу степами татари нападали на Польщу та Росію, брали в неволю польський та руський народ і туди ж зі здобичею вертали назад. Отих татар розбивав Самусь, відбиваючи у них коні, зброю та всяку здобичу для себе, а полонених християн відпускав у їх вітчину, зате многих татар часто брав у неволю і відсилав або в Москву, або в Польщу, і за се одержував від дворів похвалу та нагороди».

Далеко вчасніше і подекуди докладніше те, що оповідає про «Самусеве гетьманство на Задніпру» Грабянка, хоч і він, живучи на лівім березі Дніпра, багато дечого подає недокладно про події та відносини Правобережної України. Подаю тут із його оповідання тільки те, що говориться про початок гетьманування Самуся. «По Могилі,— читаємо у Грабянки,— за Дніпром гетьман і король Собеський поставив гетьманом задніпрським Самуся і дав йому привілеї на гетьманство і вольності та клейноди військові — бунчук і булаву, і плату війську з папського скарбу; бо папа, намовивши християнських монархів на турка, затягав військо своїм скарбом. І Самусь, орудуючи своїм гетьманством, резидував у місті Винниці на Подністров'ї»[1]. Ся відомість про удержування Самусевої оружної сили коштом папського фонду, коли би справдилася з інших джерел, була би дуже важним причинком для історії того часу і вияснила би в значній мірі ту незвичайну обставину, що король Собеський сам на власну руку іменував на Вкраїні полковників і навіть наказного гетьмана.

Коло р. 1693 польський король іменував Самуся наказним гетьманом; у р. 1694 він стоїть іще під дозором польського регіментаря Вільги, але в р. 1696 він уже являється самостійним козацьким начальником, якому коронний гетьман безпосередньо присилає свої накази для коза-

[1] Григорій Грабянка. Дѣйствія презѣльной... брани Богдана Хмельницкого... з розных лѣтописцов...в градѣ Гадячу... собранная... року 1710. Издана Временною комиссіею для разбора древних актов. Киев, 1854, стор. 241.

цьких полків. І так під датою 20 лютого 1696 р. читаємо гетьманський наказ: «Jan na Jabłonowie Jabłonowski, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, daję ten mój ordynans surowy do imci pana Samusia, hetmana nakaznego i wszystkich półkowników i setników wojska jego krolewskiej mości і Rzeczy Pospolitej wojska zaporoskiego»[1] і т. д., наказ про відкликання козацького постою з маєтності луцького єпископа[2]. Обік Самуся в опустошеній Брацлавщині появляється коло р. 1690 подільський полковник Абазин, про якого воєнну діяльність знаємо дуже мало понад такі загальні звістки, що він зі своїм полком також відбивав татарські напади і подавав гетьманові Мазепі відомості про рухи турків та кримської орди (В. Антонович, op. cit., стор. 60—61).

Серед ненастанних заколотів розпочалися в серпні 1702 р. грізніші козацькі рухи. Антонович представляє діло ось як: «В серпні 1702 р. до Богуслава, Корсуня та інших міст, зайнятих полками Іскри та Самуся, понаходили польські властителі, старости та їх завідателі з озброєними командами і зажадали від козаків очистити міста та села або йти в підданство властителів і старост. У відповідь на се домагання Самусь, Іскра та пасерб Палія Семашко, що жив тоді в Богуславі, подали знак повстання. Польські хоругви, шляхтичів та жидів-орендарів, що наїхали з ними, побито в Богуславі, Корсуні, Лисянці[3] та довколичних містечках і селах. Наказний гетьман Самусь присяг на вірність «царю московському» і об'явив себе підкомендним Мазепи*. Селянам оголошено вічну свободу та увільнення від панів» (op. cit., стор. 120—121). Се оповідання не зовсім відповідає тому, що можна вичитати з цитованих до нього актів та сучасних посторонніх свідоцтв. В інструкції київської шляхти послам, висланим до короля 20 серпня 1702 р., читаємо між іншим: «У теперішніх замішаннях Речі Посполитої повинна заважити також

[1] Ян з Яблонова Яблоновський, краківський каштелян, великий гетьман коронний, даю це моє суворе розпорядження його милості пану Самусю, наказному гетьману, і всім полковникам і сотникам його королівської милості і Речі Посполитої Війська Запорізького *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] «Архив Юго-Западной России», ч⟨асть⟩ III, т. II, ч. CII, стор. 329—330.

[3] Про Лисянку, що лежить у Київській губернії, недалеко Дніпра, в джерелах, що дотикають бунтів у Подільській губ⟨ернії⟩, нема ніякої згадки.

жорстокість Палія, що зривається до бунту і не тільки не хоче слухати наказу короля та сойму, виданого минулого року, аби уступив із Фастова і розпустив своє військо, але, навпаки, день у день затягає козаків, що грозить ненастанною небезпекою нашому воєводству. З його намови збунтувалися також Самусь та Іскра і наробили багато руїни в Богуславі, Корсуні та інших містах» («Архив», op. cit., стор. 442). В другій інструкції, виданій 31 серпня, читаємо: «Ось і тепер козацьке, досі пригашене вугля, розжевріється через Самуся та Іскру в Корсуні та Богуславі і день у день вибухає полум'ям». Послам поручається просити покірно гетьмана коронного, аби належним йому воєнним правом при помочі своїх ординансів випер Палія з Фастова і запобіг бунтам Самуся та Іскри, які пограничним містам нанесли немалу руїну» (т а м ж е, стор. 445).

Вісті про козацький бунт дійшли в тих самих днях до великого гетьмана коронного, який 28 серпня писав до Андрія Залуського: «З України долягають мені ненастанно листами та домаганнями здусити повстання Самуся, колишнього гетьмана запорізького, який уже захопив міста Богуслав та Корсунь і вигубив у них католиків та жидів, а лишив при житті самих русинів»[1].

Як бачимо, в тих звістках нема мови про якийсь наглий наїзд польських властителів та старостів на названі міста; се само собою зовсім неправдоподібне, бо ж властителі, їх завідателі та королівські старости сиділи в своїх містах та маєтностях, а наглий напад був зроблений, очевидно, з боку козаків. Так само не згадується тут нічого про такий важний факт, як присяга Самуся, що ще недавно був наказним гетьманом із надання польського короля, на вірність московському цареві та перехід його під зверхність лівобережного гетьмана Мазепи, що також був підданим московського царя. Се був би факт державної зради, який, певно, були би зазначили сучасні свідки з польського боку. Оповідання Антоновича про сей факт опирається, мабуть, на лист Самуся із 7 вересня 1702 р. до козацьких ватажків Палладія, Валазона та Рингаша, в якім читаємо ось що: «Милостивий пане Палладію, рот-

[1] Andreae Chrysostomi Załuski, primo Kijoviensis, postea Plocensis et nunc Varmiensis episcopi... Epistolarum historicofamiliarium tomus tertius (1701—1710). Brunsbergae d. 3, MDCCXI, т. III, стор. 248.

містре гетьманський! Милостивий пане Валазоне, бувший судіє кумянський! Милостивий пане Стефане Рингашу ямпольський! Милостиві панове, ласкаві приятелі та добродії!

При найнижчім моїм поклоні через умисних рашківців доводиться мені писати вам і обізватися, що з ласки всемогучого бога я всею душею присяг наймогутнішому пану і царю московському та ясновельможному панові гетьманові Мазепі не покидати до смерті і служити вірно на службі монаршій та регіментарській за весь правовірний народ український. Отак і стою при божій помочі зі всім військом українським під містом Білою Церквою, а чей би нам бог поміг замок дістати і на дальший час, на відпір проти наших ворогів поляків, з військом запорізьким одностайно ставати за козацькі свободи, як і перед тим бувало, аби від сього часу ляшки з наших українських вітчин уступали і більше вже на Вкраїні не розпростиралися. Прошу вас, мої панове, доложіть усякого старання і охотно зібравши давнього товариства з кілька сот, або й тисячу звербувавши, коло Дністра, по всіх містах, збирайтеся і тягніть до нас якнайскорше. Маю в бозі надію, що для війська будемо мати здобич і найбільшу ласку регіментарську, про що прошу [бога]. Скоро ж нам бог дасть здобути білоцерківський замок, то не будемо баритися, але зараз підемо вгору до польських панів, противних нам, аби одностайно ставити їм опір. Коли хочете поступити по-братерськи, то прошу, поки спровадите військо, давайте знати про себе кінно ким-будь удень або вночі, щоб я не мав на вас ошуки. Се предложивши, бажаю вам від бога доброго здоров'я, як сам собі, і остаюся вашим щирозичливим приятелем і слугою. Його пресвітлого величества Війська Запорізького Самусь Іванович, гетьман український. Дано в таборі під Білою Церквою д⟨ня⟩ 7 вересня 1702 р.» («Архив», op. cit., стор. 449—450).

Сей лист у руськім оригіналі дістався якимось способом у руки Йосифа Шумлянського, тоді вже уніатського єпископа львівського, який у польськім перекладі переслав його великому гетьманові коронному польському.

На його автентичність дуже підозрене світло кидає ось який лист Палія до одного з тих самих ватажків, Палладія, який виглядає немов скорочена копія листа Самуся, хоч має ту саму дату, що й попередній: «Мій пане ротмістре Палладію, мій дуже зичливий приятелю! Пересилаю

вашій милості добре здоров'я від пана бога, а при тім своє братерське поручення з просьбою, тому що ваша наддністрянська волость суплікувала до нас, аби ми були їм патроном, тож прошу вашу милость по-братерськи, аби ви з нашим Лукіяном, що тепер находиться в Рашкові, прибували до нас. Відомості, коли які будуть у вас, швидко давайте мені знати. Про що й повторно просячи вашу милость, остаю зичливим приятелем і тепер — вашої милості всего доброго зичливий приятель Семен Палій, полковник його царського величества Війська Запорізького» («Архив», loc. cit., стор. 450—451).

Неаутентичність сього листа, на мою думку, виявляє кінцева титулятура, бо ж Палій був полковником не з надання московського царя, а тільки на основі декрету польського короля. Підозріння щодо аутентичності обох сих документів збільшує ще та обставина, що вони не заховалися ні в якім урядовім архіві, але одержані були київською комісією від приватного чоловіка, д. Перльштейна. Що московський цар іще в грудні 1702 р. нічого не знав про те, що польські піддані Палій та Самусь присягли йому на вірність, довідуємося з листа Андрія Залуського до каштеляна краківського (в(ельможного) гетьмана коронного) з д(ня) 27 грудня, в якім читаємо: «Присягає посол московський, тут присутній, чоловік зрештою понад вдачу того народу чесний, член старинної родини Долгоруких, що цар московський нічогісінько не знає про причину розрухів на Вкраїні. Навпаки, від чоловіка, який недавно був у посольстві у царя, він чув, що коли цар московський довідався про ті розрухи і почув оповідання про успіхи Самуся, сказав до своїх присутніх чиновників: «Яка ж нещасна та Польща, коли її напастує, хто хоче! Адже ж про сього Самуся досі ніхто не чув нічого, а він тепер ось що доказує» (Załuski, op. cit., III, стор. 338).

Далі оповідає Антонович про події з кінця серпня 1702 р.: «Самусь вирушив облягати Білу Церков, не бажаючи лишати позаду свойого війська і в близькім сусідстві козацьких осель сильної ворожої твердині. Білоцерківський «посад» (мабуть, неукріплену часть міста) спалено, і Самусь обляг твердиню. У початку вересня він розіслав листи до окремих козацьких відділів, розсипаних на просторі від Буга до Дністра, закликаючи їх прибувати до свого табору. Під Білою Церквою назначено також збірну точку для селян, покликаних до зброї» (op. cit.,

стор. 121). Се оповідання остільки сумнівне, що про наміри Самуся та причини, які спонукали його облягти Білу Церкву, не знаємо нічого певного, а листів до козацьких відділів невідомо більше, крім одного, та й той по всякій правдоподібності треба вважати фальсифікатом. Із ходу дальших подій знаємо, що під Білу Церкву надтяг незабаром Палій, який, фактично, здобувши її замок, осів у ньому на довший час, бажаючи, мабуть, зробити з неї собі столицю замість Фастова. Скоро надійшов Палій під Білу Церкву, Самусь та Іскра відступили від облоги і подалися на захід, до Немирова.

Продовжую далі оповідання Антоновича: «Тривога між селянами була справді дуже сильна; при першім об'явленні вічної свободи «величезні юрби хлопів покидали міста та села й свої доми, збиралися з жінками, дітьми, своїм добром та худобою, іноді палили свої оселі та незліченними таборами стягалися до козацького обозу». Тут начальники вибирали людей здібних до зброї та творили з них полки» (op. cit., стор. 121). Слова в знаках наведення у тім цитаті взято зі споминів Отвіновського, але наведені не зовсім докладно. У Отвіновського (op. cit., стор. 47), оповідання про розрухи в серпні 1702 р. починається ось як: «Тим часом у тих труднощах та тяжких перепалках [мова про політичне безладдя в Польщі], Палій, той вірний слуга Речі Посполитої в часі турецької війни, розпочав бунт на Вкраїні, вийшов із Фастова, обляг Білу Церкву і здобув її, а потім опанував Корсунь і многі інші міста, повирубував польські залоги, хоч вони там і лихі були, і почав на Вкраїні робити багато злого. Зараз кинулися до Палія величезні громади хлопства» — і далі йдуть наведені Антоновичем слова, яких кінцеве речення знов говорить про самого Палія, що буцімто, «вибракувавши здібних до бою людей піших і кінних, поділив їх на три дивізії, вставивши в кожду по 30 000». Як бачимо, Отвіновський нічого не знає про те, що бунт і облогу Білої Церкви розпочав Самусь. На потвердження свойого оповідання в сьому уступі Антонович покликається ще на два документи, поміщені в тім же томі «Архива» під числами CXCI (стор. 529) і CILVI (стор. 458). Але в першім із тих документів із дати 31 січня 1703 р. заприсяжений Тиміш, підданий села Лопавші, зізнає, що «після давніх квітів у селі Лопавшах було більше димів [хат], як тепер, але почавши від р. 1700, а особливо минулої весни [1702], тамошні

селяни одні пішли на Поділля в часі спокою, чи то з недостатку чи з власної волі, а інші погоріли». Другий документ се інструкція шляхти подільського воєводства послам, висланим до коронного гетьмана з д(ня) 20 вересня 1702 р., в якій шляхта жалується, що мавши 29 літ спокою (від часу увільнення з-під турецького панування), тепер «чує себе in manifesto ... periculo[1], бо зухвале хлопство, почавши від Богуслава ... забирає чимраз більше міст і сіл, заходить уже під сам Межибіж, зміцнює свої ряди людьми чи то добровільно, чи силою взятими з-під послуху дідичам і похваляється, що скоро тільки набере сили, звернеться на Каменець. І в околиці самого Каменця починаються вже також бунти». З того видно, що розрухи літом 1702 р. почалися від Богуслава, отже, їх ініціатором був не хто інший, тільки Самусь.

Ось дальше оповідання Антоновича: «До табору Самуся перебігали козаки з лівого берега Дніпра та молдавани з-за Дністра. Під Білу Церкву також Палій прислав Самусеві 1500 козаків на підмогу. Досі він запевняв і поляків, і Мазепу, що повстання Самуся почалося без його відома. Сим запевненням він старався, мабуть, виграти час і приспати увагу шляхти сусідніх воєводств, що в тім часі поголовно збиралася в похід проти шведів. І справді, при першій відомості про повстання Самуся та Іскри шляхта гляділа на нього досить байдужно. Київський соймик, що зібрався 20 серпня, постановив покликати до зброї шляхетське посполите рушення і заявив, що воно готове виступити в похід проти шведів на розказ короля. Шляхта звертала тільки увагу короля та гетьманів на конечність усмирити Самуся та Іскру, але не вважала сього діла настільки важним, що воно могло удержати її від походу. Палія за участь у повстанні не підозрівали, тільки жалувалися, що він досі ще не опустив Фастова і зневажив послів, висланих до нього від київського воєводства» [op. cit., стор. 121—122].

На потвердження сього оповідання автор наводить поперед усього документ CXLVI («Архив», стор. 436—440), ухвалу шляхетського сеймика Київського воєводства, що д(ня) 20 серпня 1702 р. зібрався біля містечка Іскорості на урочищі Степанівці і ухвалив скликати посполите рушення шляхти, якого провід мав обняти Яків Леміш,

[1] Явно ... в небезпеці *(лат.)*.— *Ред.*

скарбник київський, а надто вислати послів до короля та до коронного гетьмана, Казимира Стецького, Йосифа Корчевського, Михайла Виговського та Олександра Немирича, що мали бути речниками шляхетських потреб та зажалень київського воєводства. Шляхта заявляє, що готова одностайно стати в обороні королівства проти шведів, «хоча щодень доходять до нас відомості про розрухи та бунти козацькі». Між зажаленнями головне було на пана Шумлянського, чесника подільського, «буцімто він наново еднається з козацтвом, лигається з Палієм на шкоду нашому воєводству і відкриває їм усі наші тайни та наради». Про Самуся та Іскру ані згадки. Дивним дивом у тій самій кременецькій гродській книзі, ч⟨исло⟩ 1611, того самого року і того самого дня, записана на дальшій картці після вище згаданої інструкції друга інструкція того самого сеймика і з тою самою датою, в якій згадано вже не тільки про упір Палія в Фастові, але також про бунти Самуся й Іскри, розпочаті буцімто «ex fomento»[1] Палія. В тій самій книзі на картці перед першою інструкцією, але в друку під ч⟨ислом⟩ CXLVIII (стор. 444—446) міститься третій варіант тої самої інструкції, даної тим самим послам, де говориться про бунти козацькі в Корсуні та Богуславі, розпалені Самусем та Іскрою, і жадається, аби «dla zaszczytu [оборони] krajów naszych»[2] і для поскромлення хлопських бунтів посли просили гетьмана коронного, аби часть шляхетського війська, особливо з воєводств Білоцерківського, Корсунського, Богуславського та інших пограничних не йшла на війну зі шведами, але лишилася на місці (стор. 446). Значить, коли вірити словам сеї інструкції, шляхта Київського воєводства вже тоді не легковажила собі козацького повстання. На потвердження сего самого оповідання Антонович наводить іще в нотці не цитований у тексті уступ із Залуського, т. III, стор. 279, але сей уступ походить із значно пізнішого часу (18 жовтня) і буде наведений у мене далі. З нього тільки взяв Антонович відомість, що Палій удавав, буцімто не сприяє козацькому повстанню, а потаємно допомагав йому.

Хід дальших подій Антонович описує ось як: «Тим часом сили козаків під Білою Церквою швидко росли через те, що до них збігалися селяни. Коли вірити відомостям,

---

[1] З вогню *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Наших країв *(польськ.)*.— *Ред.*

правдоподібно значно прибільшеним, які доходили до поляків, вони в початку жовтня дійшли до цифри 10 000. Мазепа потаємно допоміг Самусеві порохом і оловом, «аби його зовсім не відігнати від свойого рейменту» (стор. 122). Цитований до сього місця уступ Залуського (т. III, стор. 279) не говорить про се нічого, а відомість про Мазепу взята з Соловйова* («История России», т. XV, стор. 16), якого оповідання буде розібране далі. Зазначу тут, що з польських джерел, доступних мені і цитованих також Антоновичем, тільки один Отвіновський подає цифру козаків, зібраних під Білою Церквою, і то далеко більшу від тої, яку подає Антонович. Після Отвіновського Палій із селян та козаків, що збігалися до нього, утворив три дивізії, кожду по 30 000; над одною обняв провід сам, над другою дав провід своєму пасербові Семашкові, а в третій ватажком був Абазин (O t w i n o w s k i, op. cit., стор. 47).

«Та проте,— читаємо далі в оповіданні Антоновича,— білоцерківська твердиня не піддавалася, а припущений Самусем штурм відперто. Треба було розпочати правильну облогу, а се вело за собою страту часу та охолодження війська, свіжо зложеного з селян. При тім треба було покористуватися зразу розрухом селян та безжурністю шляхти; не треба було пропускати догідного часу, аби захопити не готовими до оборони сусідні воєводства і скористати з першого замішання шляхти. Наслідком такого міркування козацькі провідники змінили план свойого ділання: Палій сам обняв провід над частиною війська і лишився облягати Білу Церков, а Самусь із головним відділом рушив до границь Волині та Поділля; нарешті третій відділ під проводом Семашка рушив у Брацлавщину та Побережжя [над Дністром], відки мешканці присилали до Палія послів з просьбою прийняти їх під свою охорону та прислати козаків» (стор. 122—123). Ся остатня відомість основана на наведеним вище листі Палія до наддністрянського ротмістра Палладія, і її можна признати неправдивою. Із Залуського, на якого в тім місці покликається Антонович, можна бачити тільки ось який стан речей. В листі з дати 30 падолиста, писанім до брата Мартина Залуського, єпископа ростенського та суфрагана плоцького, читаємо ось що: «З України доходять пусті і день за днем неоднакові поголоски; що одного дня тверджено, те другого перечиться; та що тим часом бунт змагається, то з того

ніякого сподіватися добра. Палій розширив своє панування над звиш 20 містами над Бугом, окрім сіл; селяни, входячи в його наміри та повбивавши жидів, дають йому добровільно десятини (в оригіналі «illum dominum fecerunt decimarum»). Позавчора одержав я письмо, що Мазепа, гетьман задніпрянський, поставив на брамах сторожу, яка пропускає козаків, що з обох сторін Бугу переходять на сторону бунтівників. Тепер пишуть, що один полк уже перейшов ріку, а інші підуть за ним для облоги Білої Церкви. Сьому, одначе, мені не хочеться вірити (в оригіналі «minime ausim affirmare»). Наші, нерівні числом і силами, не важуться ні на який рішучий крок» (Załuski, op. cit., стор. 333).

Тут місце подати оповідання Соловйова, який на основі рукописної книги архіву Міністерства юстиції «Малороссийского приказа» з 1702 р. подає оповідання про весь сей епізод в однім уступі: «До великого непорядку в обох народах [польським і шведським] прилучилося козацьке повстання на Вкраїні. Коронний гетьман Яблоновський поставив над козаками польської України наказним гетьманом Самуся, що жив у Вінниці. По тім, коли заключено мир із турками, польський уряд заборонив Самусеві називатися не тільки гетьманом, але навіть полковником, велів йому розпустити всіх козаків, яким призначено різні місця побуту, а самому Самусю велено жити в Богуславі, де його зроблено осадником з правом начальства над усіми людьми, яких він прикличе на поселення і осадить. Та коли Самусь осадив значне число людей у Богуславі, то коронний обозний Яблоновський, син покійного гетьмана, прислав від себе туди на старосство поляка і жидів для збирання митових та інших данин, а від Самуся велів відібрати військові клейноти—булаву, бунчук, печать і п'ять гармат. Самусь повбивав присланих старосту поляка і жидів, потім зі своїми людьми пішов до Корсуня, вбив тамошнього губернатора, вирізав усіх польських драгунів і жидів і зробив те саме також у Лисянці. Повзявши намір рушити під Білу Церков, він дня 24 липня написав ось яке письмо до наказного полковника переяславського: «Дякувати всемилостивому богу, що наші вороги не втішилися. Вони не тільки знапастували мене старого, але засудили під меч увесь народ християнський і нахвалялися напасти також на все Задніпров'я. Знаю, що розсердиться на мене пан гетьман, що я без його відома зробив се все,

але я був змушений за свою зневагу розбрататися з ляхами і прогнав їх не лише з Корсуня, але також і з усіх українських міст. Самі міщани повбивали невірних жидів, зазнавши від них обтяжень, і склоняються під високовладну державу царського величества, готові навіть умерти за віру християнську». Сповіщаючи Головіна* про сі події, Мазепа писав: «Здається мені, що ся війна нам не дуже противна, бо панове поляки можуть переконатися із поступків Самуся, що наш малоруський народ не може жити під їх ярмом, і перестануть упоминатися за Київ та Україну. Міркую також і те: Самусь, мабуть, не посмів би сам узятися за таке діло, бо він чоловік простий і непись-менний. Чи не підпустив його король повстати проти Яблоновських як ворогів королівських? Коли Самусь обернеться до мене за підмогою, то що мені робити?»

«Мазепа,— оповідає далі Соловйов,— крім короля шукав іще того чоловіка, що підбурив Самуся. Він вислав до Палія посланця з запитом: «Скажи правду на християнське сумління, чи за твоєю порадою і з твойого відома Самусь на тім боці Дніпра зачав бунти проти поляків?» Палій відповів під присягою, що Самусь розпочав се діло не з його поради, але за його відома, бо перед тим не раз писав йому зажалення на утиски поляків та жидів. Мазепа дав знати в Москву, що, на його думку, Палій тут дорадник, а його пасинок був у Корсуні, коли там почали бити жидів. Також його сват Іскра, полковник богуславський, був помічником Самуся у всьому». Огонь, запалений Самусем, розгорався щораз сильніше. По вислову Мазепи, «в цілім краю від долішнього Бугу та Дніпра, по берегах Случі, по містах і селах побито старостів і жидів, а інші зі страху тікають у глиб Польщі, кричачи, що наступила на них друга Хмельниччина. Палій виправив під Білу Церков на поміч Самусеві півтори тисячі свойого війська». Мазепа не помагав явно, не брав Самуся під свою власть, але посилав йому порох і кулі, щоб його до разу не відсувати від себе»[1]. Ся остатня відомість про таємну підмогу Мазепи Самусю, очевидно, або взята з якогось іншого джерела, а не з донесень гетьманської канцелярії, або була політичною комбінацією тих самих, що переписували ті донесення в книгу, і для того можна сумніватися про її

[1] Сергей Михайлович Соловьев. История России с древнейших времен. С.-Петербург, книга третья, том XI—XV, стор. 1283—1284.

правдивість. Та й загалом ціла реляція Соловйова, передана тут у повнім тексті, являється мішаниною дійсних фактів і видумок, можливих у людей, не обізнаних добре з місцевими обставинами Правобережної України. До таких видумок треба зачислити відомість про те, що коронний гетьман польський іменував Самуся наказним гетьманом; се міг зробити тільки король, та й то потроха надуживаючи своєї власті. Помилкою в реляції Соловйова видається мені також дуже недокладне оповідання про причину бунту Самуся. З польських джерел бачимо, що не Самусь, але Палій ухвалою сойму з р. 1699, а потім королівськими наказами з р. 1700 і 1701 був позбавлений полковництва і одержав наказ розпустити свій полк і уступити з Фастова. Розуміється само собою, при польських державних порядках, що літом 1702 р. міг син коронного гетьмана Яблоновського на власну руку зробити з Самусем те саме, що 1647 р. син коронного гетьмана Конецпольського зробив із Богданом Хмельницьким, т⟨о⟩ є⟨сть⟩ відсудити його від полковництва, ограбити, ув'язнити або і вбити. Природно також, що й сим разом такий «жарт непотребний» викликав такі самі наслідки, хоч у меншім розмірі.

Подаю дальше оповідання Антоновича: «В початку жовтня з-під Білої Церкви Самусь рушив у ту часть Київського воєводства, що була ще в руках шляхти. Се воєводство було досить легкою добичею: значна часть його до ріки Тетерева була вже в руках Палія; шляхта здебільшого перенеслася на Волинь і її ополчення було малочисленне. Задля свойого віддалення від центральних воєводств і від королівського табору, воно не могло числити на швидку поміч регулярного війська. Надто опанувавши його, козаки могли відповідно до обставин обернутися в котре-будь із трьох інших руських воєводств; забезпечивши себе ззаду, вони могли впасти або на західну Волинь, або на південний захід — на Поділля, або на південь — на Брацлавщину. На відомість про рух Самуся в напрямі до Бердичева, одного з міст пограничних із козаками, зібралися всі сили, якими могли розпоряджати поляки в Київщині. Ті сили були незначні, а безладдя та незгода ще більш ослабляли їх. До Бердичева прийшов полковник Дем'ян Рущиц, висланий з відділом кварцяного війська з гетьманського табору для зібрання звісток про козаків. З Рушицем злучився хмельницький староста Яків Потоцький з кількома двірськими хоругвами своїми та київського воєводи Йоси-

фа Потоцького. Нарешті до Бердичева надтягли також часть шляхетського посполитого рушення Київського воєводства. Се рушення зібралося ще у серпні з наміром вирушити до королівського табору проти шведів, але сей намір розбився через суперечку про начальство, яка виникла між шляхтою. Після усталеного звичаю начальство над посполитим рушенням повинно було належати до того, хто займав найвище урядове становище між присутніми. Сим разом, у неприсутності воєводи та каштеляна, старших, рівно сильних між собою, були дві особи: житомирський староста Йосиф Корчевський і овруцький староста Франц Потоцький. Дрібна шляхта, що творила більшість посполитого рушення, хотіла бачити начальником Корчевського, але Потоцький зі своєю партією, зложеною переважно з більших дідичів, не хотів підлягати йому. Його сторонники вийшли зі спільного табору і розташорилися окремо на урочищі Пелчі під Овручем. Обі партії признавали себе виключно законним ополченням воєводства та закидали противникам непослух і самозванство; обі висилали послів з жалями на непослух противників до короля та до коронних гетьманів. При наближенні Самуся Рущиц вислав шляхті візвання ставитися до Бердичева. Корчевський послухав, але Потоцький по його відході воєнним судом велів засудити всіх противників на кари за непослух своїй власті і рушив на їх села робити екзекуцію. Доми противників Потоцького грабовано, їх жінок та свояків убивано або калічено. Взятих до неволі шляхтичів, противників Потоцького, посаджено в тюрму. Серед польського війська, зібраного в Бердичеві, постала така сама незгода за право до начальства: посперечалися, хто має командувати, чи полковник Рущиц, чи хмельницький староста Яків Потоцький? Сей остатній, бажаючи перетягнути на свій бік прихильність війська, почав щедро угощати шляхту та вояків Рущица. В самім розпалі тої пиятики, 16 жовтня, під Бердичів підступили козаки, порубали п'яних вояків та шляхтичів і здобули замок. Усіх поляків і жидів, що були в місті, винищено. Зараз по тім козаки напали на табори за містом, розігнали шляхтичів, що сиділи в таборі, і захопили вози Якова Потоцького, його касу та гармати. Потоцький оцінював страту, понесену при тім, на 220 000 золотих. Він сам ледве втік у супроводі кількох слуг до Львова. Рущиц утік також, спустившися шнуром із вікна замку. Поляки числили свою страту на

2 000 душ. Зараз по тім погромі повстали селяни в околиці Бердичева і на цілім просторі між ріками Тетеревом і Ушею пограбували запасові вози шляхтичів, що йшли до посполитого рушення, і приставали до козаків. Таким способом увесь Житомирський повіт Київського воєводства дістався в руки козаків наслідком бердичівської побіди. Шляхта, що втекла з Бердичева, не думала про дальший опір і займалася далі суперечками: втікачі винуватили овруцького старосту, що він, роздвоївши сили воєводства, був причиною погрому; натомість Франц Потоцький доказував, що вони понесли заслужену кару за свою самоволю, і закидав їм державну зраду тому, що вони, не знаючи військової справи, неоглядно пішли на ворогів, роздразнили їх і дали привід до загибелі значного відділу» (Антонович, op. cit., 123—126).

Се оповідання мотивується в нотці на стор. 125 п'ятьма документами, із яких два перші (CXLVI і CXLVII) були вже цитовані вище — се дві постанови шляхетського з'їзду під містечком Іскорость із д(ня) 20 серпня, в яких шляхта Київського воєводства жалується на овруцького старосту Франціска Потоцького, що відлучившися від загалу посполитого рушення, на пустці Пелчі розвинув свої хоругви і сам себе вибрав їх комендантом. У другій із тих постанов із того самого дня і того самого місця додано, що сей пан староста овруцький, розложившися зі своїм табором біля Овруча, руйнує шляхетські добра. Третій документ (ч(исло) CLXVII) д(ня) 21 падолиста, вписаний у гродську книгу в Кременці, містить скаргу панів Мошковських, Васьковських, Бовсуновських, Пашинських і інших на овруцького старосту Фр. Потоцького та Бенедикта Жабокрицького, ловчого брацлавського, за напади на їх добра та людей у серпні 1702 р. Четвертий документ (ч(исло) CLXXV), внесений д(ня) 2 грудня у гродську книгу в Овручі, містить скаргу старости Фр. Потоцького на його сторонників на панів Казимира Стецького та Олександра Кнігининського, що в часі посполитого рушення, отже, очевидно, ще літом 1702 р., не станули під командою старости овруцького і були причиною великої страти шляхти. Ще пізніше, бо аж 17 лютого 1703 р., облятована була в гродськім суді в Кременці скарга многих панів Київського воєводства на овруцького старосту Фр. Потоцького і його сторонників за ті самі безправні події з літа 1702 р. Між іншим сказано тут, що Фр. Потоцький доконав сво-

його «рокошу» від загального збору ополчення д(ня) 17 серпня, а по нещасній битві під Бердичевом разом із паном Жабокрицьким, «удруге прибувши з Волині до Овруча, д(ня) 22 падолиста зібрали шляхетський збір у Овручі в резиденції єзуїтів, ухвалили там, що їм хотілося, облятували свою ухвалу в овруцькім гроді і наказали панам, аби під карою конфіскати своїх дібр ставилися до Овруча до посполитого рушення».

З тої просторої скарги довідуємося дещо про дальші події після бердичівського погрому, а тут згадаю ще про шостий документ, цитований Антоновичем у нотці до вище наведеного оповідання. Сей документ (ч(исло) CCXVII), вписаний у гродській книзі в Кременці д(ня) 9 липня 1703 р., містить ухвалу шляхетського соймика, зібраного під Лугинами д(ня) 4 липня 1703 р., на якім вибрано від шляхти Київського воєводства послів до короля і який до справи розрухів із кінця 1702 р. не дає зовсім нічого.

До другої частини вище наведеного оповідання Антоновича про перші наслідки погрому під Бердичевом, наведено поперед усього (крім споминів Отвіновського, стор. 42, на якій нема нічого про се діло), Залуського, op. cit., III, стор. 294, де міститься його лист до брата Олександра Залуського, старости равського, із д(ня) 29 жовтня, в якім читаємо: «Додаю те, що маю з Волині, відки донесено мені відомість, що Рущиц із відділом реконесансовим вирушив і спіймав більше як 10 козаків, а про інших відомо лиш те, що вони волочаться сюди й туди, грабують та день у день згромаджують до себе селян, чим збільшається сила бунту. Згаданий Рущиц ждав на старосту хмельницького, що мав під своєю комендою дві хоругви. Із люстрації Волинського воєводства до посполитого рушення зібралося 5 000 окрім тих людей, що були під комендою гетьмана Радивила, канцлера литовського і старости сандомирського. Ті вирушили в напрямі до Сандомира, де на них ждуть 12 000 зібраних із воєводства Київського. Що вони зроблять далі, час покаже. Волохи з Немирова прислали просьбу о поміч проти бунтівників, що там також уже появилися; вони вбили немало селян, яких підозрівали за те, що або сприяють бунтівникам, або самі готові пристати до бунту. Про козака Палія чути, що він і сам рушив під Білу Церков до Самуся». Як бачимо, Залуський при кінці жовтня не знав іще нічого про нещасливу пригоду під Бердичевом.

Для потвердження тої самої часті оповідання Антонович наводить далі документ (ч⟨исло⟩ CLXXXI), облятований у гродській книзі в Луцьку д⟨ня⟩ 12 грудня 1702 р., в якім Криштоф Балінський іменем пана Олександра Немирича та його жінки Софії подає до відома суду події під Бердичевом ось якими словами: «В теперішньому році пан стольник мозирський [А. Немирич] був вибраний з Київського воєводства ротмістром проти козацького бунту. Злучившися з хоругвами кварцяного війська, яке панове гетьмани вислали проти того козацького бунту, всі зібрані разом станули табором під Бердичевом, де збунтоване хлопство з різних міст, містечок і сіл, як ось: із Ліщини, Котельні та села Презеви, злучившися з козаками, в теперішнім 1702 р. д⟨ня⟩ 26 жовтня напали на табір і вози, зрабували табір, а при рабунку забрали вози, коні і різні дорогі речі [в ориг⟨іналі⟩ «splendory»]; особливо шкатулу, що була в скарбовім возі, в якій було 300 талярів битих і на кілька тисяч різної монети, а також різні документи та записи на різні добра, в тім числі королівський привілей на село Жаревичі, що колись належало до київських монастирів, потім перейшло в розпорядок королів, а від короля Августа II в таборі під Сандомиром у р. 1702 було надане панству Немиричам» («Архив», стор. 507—508). Супроти дати бердичівського погрому, поданої в оповіданні Антоновича на день 16 жовтня, сей документ кладе її о 10 день пізніше, і се чинить більше зрозумілим лист О. Залуського, який д⟨ня⟩ 20 жовтня в Варшаві справді міг не знати ще, що сталося д⟨ня⟩ 26 під Бердичевом.

Ще два документи, цитовані Антоновичем у нотці до вище наведеного оповідання, дають причинки до картини бердичівського погрому. В документі (ч⟨исло⟩ CXCIV), облятованім у житомирській гродській книзі д⟨ня⟩ 9 лютого 1703 р., жалується пан Михайло Федкевич, інстигатор і писар посполитого рушення Київського воєводства, ось якими словами: «Скоро тільки коронне військо втихомирило розрухи, підняті Самусем, і кождому горожанинові дало легкий доступ до оних книг, зараз заношу торжественну заяву ось на що: «В недавно минулім р. 1702 в наглій стичці з козаками в Бердичеві не тільки челядь моя погибла і вся вояцька худоба пішла на здобич козакам, але й я сам, якого всі пани-шляхта в тій битві мали вже за страченого, ледве тільки в однім жупані уйшов із тої нещасливої оказії, а що більше, папери і різні записи

мойого дому [тут вичислено досить довгий їх реєстр] усі пропали, забрані козаками, і невідомо, чи вони подерли їх, чи попалили» («Архив», op. cit., стор. 533—534). В другім аналогічнім документі з 15 цвітня 1707 р. пан Самуїл Поповський, обиватель Волинського воєводства, заявляє в гродськім уряді лятичівськім, що маючи в державі від княгині Острозької-Любомирської село Погорілу Вищу в Кременецькім повіті Волинського воєводства, одержав се село майже пусте і від кількадесяти літ полишене облогом та урочищем, вложив усе своє добро, надбане військовою службою, в направу будинків, осадження та запоможення підданих і їх охорону від різних військ коронних, партійних та помічних із різних народів. А у р. 1702, в часі бунтів козацьких, коли сам він був у військовій службі, сю його маєтність, ограблено, худобу, коні, вівці, свині забрано, збіжжя молочене і в скиртах, одежу, воєнні прилади і всю посудину та господарські знаряди пограбовано і забрано, так що вернувши з війни, застав тільки desertam Arabiam [1] (стор. 703—704).

В нотці до сього оповідання Антонович наводить іще «Літопис» Грабянки, стор. 241, якого звістки будуть наведені далі. А тепер подаю дальше оповідання Антоновича про події з кінця 1702 р.: «Зломавши таким способом сили Київського воєводства, козаки могли з-під Бердичева рушити або на Волинь, або в Брацлавщину та Поділля. Самусь склонився до сього другого виходу, бо бачив, що Волинь була добре приготована до відпору. Се воєводство було дальше від козацьких осель і не підпадало під їх вплив так, як київське. До того волинська шляхта встигла пустити далеко сильніше коріння. Крім більших магнатів Волинь досить густо заселена була шляхтичами, панами менших або середніх маєтків. По свідоцтву сучасних шляхетське ополчення сього воєводства могло виставити більше як 5 000 узброєної кінноти» (стор. 126). Сю подробицю потверджує автор вище наведеним листом Залуського, з якого, одначе, не конче виходить міра сили Волинського воєводства, бо там же сказано, що Київське воєводство в тім самім часі поставило 12 000 загального ополчення. «При тім наслідком рідкого в Речі Посполитій виємка волинська шляхта в ту пору не була склонна до незгоди; вона хилилася перед повагою улюбленої одиниці, що з шляхтича

[1] Пустиню *(лат.)*.— *Ред.*

середньої руки піднялася до гідності каштеляна, і гляділа на неї як на свого представника. Сею одиницею був волинський каштелян Франціск Ледуховський. Маючи безмежне довір'я і популярність серед шляхти, вміючи зручно обходити її чутливу амбіцію і рівночасно держати в карбах її самоволю, Ледуховський одинокий міг із посполитого рушення Волинського воєводства витворити дійсну воєнну силу. Се він і зробив, щоб охоронити воєводство від нападу козаків. Ще в серпні, стоячи з частиною волинського ополчення в королівським таборі під Сандомиром і одержавши перші відомості про повстання Самуся, він угадає весь план ділання козаків. На гаючися, він вислав універсал до волинської шляхти, остерігаючи її перед грізною небезпекою і покликаючи шляхту поголовно зброїтися і зібратися на 14 вересня коло села Мятина, куди й сам обіцявся прибути і станути на чолі походу проти козаків».

На потвердження сего оповідання Антонович цитує універсал волинського каштеляна Франціска Ледуховського з дати 30 серпня 1702 р., облятований у гродських книгах владимирській та луцькій у перших днях вересня того ж року (документ ч(исло) CXLIX). В тім універсалі Ледуховський називає себе каштеляном і генеральним полковником посполитого рушення Волинського воєводства, повідомляє шляхту про «новий запал бунтів козацьких із України», про які йшла «publica et plus quam notoria fama»[1]. Особливо ж Лаврін Пепловський, войський земський і гродський писар луцький, доніс йому, «що Самусь, обиватель королівського міста Богуслава», підняв козаків до бунту. Докладніших відомостей універсал не подає, зазначуючи, що вони самій місцевій шляхті ліпше відомі. Універсал кличе шляхту, аби на день 14 вересня зібралася узброєна під Мятин над Іквою.

«В назначений день,— читаємо далі у Антоновича,— Ледуховський, справді, прибув, та що шляхта збиралася помалу, він заохочував її до зброї новими універсалами, то хвалячи її вроджену хоробрість, то сповіщаючи її про похід Самуся з-під Білої Церкви, то, нарешті, лякаючи повстанням селян і воєнним судом» (op. cit., стор. 127). На потвердження сього оповідання наведено універсал Ледуховського з д(ня) 22 вересня, виданий у таборі під Молдавою, в якім писано, що до польського війська «наближа-

[1] Звичайна і більша за донесену слава *(лат.)*.— *Ред.*

ється сваволя гультяйства під проводом гетьмана Самуся, полковника Іскри, Палієнка й Синиці, які облягають Білу Церков». Сам Ледуховський, «рушивши від Дубна до Заслава», взиває шляхту на ім'я шляхетське та more, disciplina et oboedientia militari[1], аби якнайшвидше збиралася до нього. Другий універсал, виданий д⟨ня⟩ 3 жовтня в таборі під Здобицею, доносить, що Самусь усе ще стоїть під Білою Церквою і взиває шляхту, аби, не гаючися довше, як один тиждень, ставилася до нього під Заслав, і грозить непослушним законними карами. Третій універсал із 8 жовтня, виданий у таборі під Острогом, згадує тільки загально, що «wyuzdana rebelia kozacka»[2] не втихає і не знаходить собі відпору і взиває шляхту, аби на 10 того ж місяця ставилася біля Луцька. Четвертий універсал із 18 жовтня, виданий у таборі біля Заслава, не подає нічого нового про повстання, а тільки жалується на недбальство шляхти, яка не спішить до оборони воєводства, і грозить їй воєнним судом. Нарешті п'ятий універсал із д⟨ня⟩ 11 падолиста виходить уже не від Ледуховського, а від Йосифа Домбровського, земського підстолія і гродського писаря летичівського, із Каменця і взиває шляхту до посполитого рушення проти «хлопської зухвалості та козацької тиранії», не подаючи нічого докладніше про хід повстання.

Подаю дальше оповідання Антоновича, пропускаючи епізод про арештування Данила Братковського, що не має ніякого зв'язку з подіями, про які тут мова. «В половині жовтня Ледуховський вирушив у поле зі своїм ополченням і розложився табором біля міста Заславля, бачно слідячи за рухами козаків у Київщині і думаючи про похід на Вкраїну на відсіч Білої Церкви ⟨...⟩. Щоб відвернути небезпеку селянського повстання, він 18 жовтня зложив у таборі воєнний суд і поручив його членам переслідувати всіх підозрених за прихильність до повстання або за занедбання своїх обов'язків. Сей суд узявся рішуче до здушення селянської змови: підозрених селян брали на муки, а тих, що признавалися до прихильності козакам, карали смертю, четвертували і части трупів розвішували на дорогах» (op. cit., 127—128). На потвердження сього оповідання наведено акт ч⟨исло⟩ CLXX із дати 22 падолиста, з якого

[1] Звичай, дисципліну і послух військовий *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Розгнуздане козацьке бунтарство *(польськ.)*.— *Ред.*

виходить, що робітник Іван набрехав на 7 підданих із містечка Деревич, буцімто вони змовлялися: коли наше військо стояло під Вишньополем, на випадок наближення козаків піти до них і разом із ними рубати жидів та поляків. Підданих арештовано, але вони не призналися ні до чого, заявляючи, що Іван оскаржив їх із ненависті за побиття. Суд не міг рішити сеї справи і відіслав її до міського суду в Луцьку. Із покликаного далі акту ч⟨исло⟩ CLXXII з д⟨ня⟩ 25 падолиста бачимо, що луцький суд увільнив усіх оскаржених підданих, а натомість засудив «робочого Івана на відрубання голови, четвертування по смерті і розвішання тіла на палях по публічних дорогах» («Архив», стор. 493). Як бачимо, се був одиничний факт судової строгості, який не мав ніякого зв'язку з козацькими ані гайдамацькими рухами.

«Ті заходи,— читаємо далі у Антоновича,— не допустили вибухнути на Волині загальному селянському бунтові, і все діло обмежилося на кількох незначних місцевих вибухах, які зараз же здавлено, та на підпаленню кількох панських дворів» (стор. 128—129). На потвердження сего наведено акт CXLV із дати 10 липня 1702 р., в якім Юрій Любомирський, староста сондецький, заявляє, що якісь козаки Василь, Микита і Матвій під проводом сотника Войтиха Гурського допускалися розбоїв і грабунків у добрах його і пана Жолкевського, закриваючися тим, буцімто вони жовніри ясного пана старости («Архив», стор. 435). Другий акт CXC із д⟨ня⟩ 31 січня 1703 р., виданий у Луцьку, в якім Ян Вигура, городничий житомирський, жалується на Грицька Мовчана, селянина з Тушебини та на його жінку й сина, буцімто вони «від давніх літ привикли до козацьких бунтів і в часі давніших бунтів порозумівалися з козаками; під час торічних бунтів [1702 р.] грозили запаленням села і двора, а нарешті 17 січня 1703 р. Мовчан порубав сокирою Олексу Поліщука, а його жінка Анна в саму обідню годину підпалила дім Трохима, вітчима Поліщукового, через що згоріло кілька селянських домів» («Архив», стор. 527—528). Як бачимо, оба сі факти ані хронологічно, ані топографічно, ані річево не в'яжуться з волинськими розрухами восени 1702 р.

Дальше оповідання Антоновича займається заходами Ледуховського для охорони Волині. «Діяльність і популярність Ледуховського не допустила до роздвоєння шля-

хетських сил, так як се сталося в Київськім воєводстві, хоча проба до сего була зроблена коронним підкоморієм Юрієм Любомирським, який при помочі підхлібних універсалів старався зібрати окреме шляхетське ополчення під свою команду» (op. cit., стор. 129). Сей універсал — один, а не більше,— надрукований під ч⟨ислом⟩ CLXIX (стор. 485—486), облятований у луцькім гродськім уряді, а виданий у Заславі д⟨ня⟩ 22 падолиста 1702 р., зазначує, що його автор, мавши досі нагоду «bawienia się»[1] війною для охорони своїх дібр, надруйнованих, мабуть, шведами, почувши, що тут ширяться і не перестають козацькі бунти, поспішив разом із старостою сондецьким служити місцевій шляхті і заслоняти сей край своїм здоровлєм і фортуною і для того просить і зобов'язує шляхту, аби громадилася до нього під Полонне. Про заходи Ледуховського і якесь протиділання йому нема ані згадки. Очевидно, граф Любомирський ішов тут на охотника на власну руку, не потребуючи при загальнім тоді безладді порозуміватися ні з ким.

Діяльність Ледуховського,— читаємо далі в Антоновича (op. cit., стор. 129),— не ослабла й тоді, коли він дізнався, що Самусь, минаючи Волинь, рушив у Брацлавщину. Бажаючи забезпечити своє воєводство й надалі від нападу козаків, він покликав волинську шляхту зібратися 20 падолиста в Луцьку на сеймик і обдумати способи успішної оборони воєводства». Сей універсал Ледуховського («Архив», ч. III, т. II, стор. 467—468), облятований у гродських книгах у Владимирі-Волинськім та Луцьку під д⟨нем⟩ 2 падолиста зазначує, що з огляду на те, що соймик волинського воєводства, назначений попередньо для організації відпору бунтам козацьким, не зібрався і був відложений на два тижні, він тепер «już przy rozchodnim kołowaniu»[2] назначує його на 20 падолиста. Цікаво, що й сей універсал виданий був у таборі під Заславом, хоч о 20 день вчасніше від універсалу Юрія Любомирського.

Сей соймик справді зібрався в Луцьку на означений день і тривав цілий тиждень, а з його ухвали, опублікованої під ч⟨ислом⟩ CLXV (op. cit., стор. 474—478), виймаю ось що про козацькі бунти: «Тому що serpit et crescit in

[1] Займатися *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Уже при широкому розповсюдженні *(польськ.)*.— *Ред.*

dies козацька rebellia[1] на Вкраїні і вже границь нашого воєводства досягає і дотикається», зібрані постановляють, аби всі обиватели воєводства від кождих 30 димів виправили по одному кінному вояку, і то з панських сіл не простих хлопів, ані козаків, ані волохів, які вже не раз у крайових потребах показалися віроломними, але аби до оружжя ставали самі пани шляхта. Надто виправлено делегатів до гетьмана з просьбою о військову підмогу. Все те, одначе, не посувало справи оборони наперед, а одинока ухвала сього соймика, що мала практичне значення, се був його дозвіл Ледуховському судити і покарати смертю польського шляхтича Данила Братковського за його зносини з Палієм.

Тим часом Самусь після бердичівської побіди рушив на Поділля і в Брацлавщину. «Шляхта обох сих воєводств,— читаємо далі у Антоновича (op. cit., стор. 130—132),— не могла виставити значних сил для опору ... Посполите рушення подільського воєводства в р. 1702 дало ледве 400 людей. Ще слабші були сили шляхти в Брацлавськім воєводстві; самі шляхтичі чули се, і, почуваючи наближення бурі, шукали рятунку в задобренню козаків. ... Невважаючи на се, одначе, ... вже літом 1702 р. по Поділлі ... вибухали селянські розрухи. Уже в початку червня сеймик Подільського воєводства ... жалувався гетьманові на напади «левенців»[2] і просив у нього охорони. ... В початку липня відбувся другий соймик подільської шляхти, на якім визначено зібратися загальному ополченню шляхти на д(ень) 24 липня, коло Каменця. І тут, очевидно, від соймикової ухвали до дійсного уоруження було досить далеко, так що Самусь при кінці падолиста міг без опору ввійти в границі Брацлавського воєводства».

«Майже при вході в те воєводство,— читаємо у Антоновича (op. cit., стор. 132—133),— містилася одинока її охорона, польська твердиня Немирів. Сю твердиню поляки цінили високо нарівні з Білою Церквою; в своїх договорах

---

[1] Дедалі поширюючись і від дня до дня розростаючись... війна... *(лат.).— Ред.*

[2] Назва «левенців» по всій правдоподібності не означає гайдамаків; Равіта-Гавронський виводить її від назви полтавського полковника Левена (recte «Левенця».— *Ред.*), що разом із Мазепою пробував у Польщі і дав себе пізнати геройськими вчинками (Fr. Rawita-Gawroński. Historya ruchów hajdamackich, I, стор. 60, нотка 2).

з Туреччиною та Росією вони все старалися виторгувати для себе посідання Немирова, вважаючи його ключем Побужжя, який давав можність удержувати в тій околиці козаків і селян. Тому-то Самусь уважав потрібним для себе опанувати Немирів. При тім немирівський гарнізон озлобив проти себе сильно околичних мешканців; його комендант слідив за настроєм селян у всій околиці і багато з них покарав смертю. В початку падолиста Самусь рушив до Немирова і злучився тут з Абазином, що прибув до сього міста від полудня. Твердиню здобуто відразу при помочі міщан. Коменданта і двох єзуїтів замучили місцеві селяни, мстячи їм за попередні насильства. Комендантові відрубали руки і обрізали губи, а єзуїту Цаполовському здерли шкіру з бороди. Весь гарнізон і всіх шляхтичів та жидів, що шукали захисту в твердині, повбивано».

Цитований як джерело сего оповідання Залуський («Epistolae», III, стор. 294) оповідає там у листі до свого брата Олександра, старости равського, із 29 жовтня ось що: «До сього, що мав я з Волині, прийшла сюди відомість, що Рущиц із відділом, висланим на розвіди, зловив більше як 10 козаків, а немирівські волохи прислали просьбу о поміч проти бунтівників, які почали появлятися й там. Що ж до Палія, то чути, що він і сам хоче вирушити під Білу Церкву до Самуся». Місяць пізніше той сам автор у листі до другого брата Мартина, суфрагана плоцького, пише ось що (op. cit., стор. 333—334): «З України доходять день у день пусті та неоднакові поголоски, з яких одна часто перечить другій, але жадна не дає нічого доброго, бо бунт змагається раз у раз. Перед самим відходом почти одержую відомість із Межибожа з дати 21 падолиста, що козаки здобули Немирів, впавши до міста, позбавленого залоги, зайняли замок і замордували його коменданта, знаменитого мужа, та двох духовних. Із залоги вимордували багато піших та велику силу поспільства й жидів. Число їх збільшується, бо багато селян пристає до бунту». Відомість про жорстокості, сповнені при здобутті немирівського замку, взяв Антонович, мабуть, із петербурзького часопису того року «Первые русские ведомости» (стор. 2 і 18), якої я не можу сконтролювати. В оповіданні Соловйова, опертім на реляціях гетьманської канцелярії Мазепи, порядок подій поплутаний. «Від Білої Церкви Самусь змушений був відступити, але зате взяв Немирів і не лишив у нім ані одного поляка, ані жида живого. Злучившися

з Палієм, Самусь 16 жовтня поразив поляків під Бердичевом, узяли замок і вирубали всіх поляків, а потім вернули під Білу Церкву і взяли її в початку падолиста»[1]. З попереднього знаємо, що битва під Бердичевом була справді 16 жовтня, але здобуття Немирова можна, по Залуському, датувати д(нем) 20 падолиста. Невідомо також, на чім опирається подана Антоновичем відомість про те, що здобуття Немирова доконане було Самусем у спілці з Абазином. Наша вірша подає дещо нового до тих історичних реляцій. З неї можемо бачити, що здобуття самого міста було доконане не без опору з боку залоги, яка, одначе, не чула себе безпечною, знаючи про неприхильний настрій міщан. У замку залога держалася кілька день, дожидаючи польського війська, а нарешті в середу піддалася, при чім не обійшлося без розливу крові. Варто завважити, що вірша так само, як мазепинська реляція, кладе битву під Бердичевом на час по здобуттю Немирова; видно, що її автор, хоч уложив її незабаром по подіях, може, вже 1703 р., не був докладно обізнаний з ходом тих подій.

Те, що сталося по здобуттю Немирова, Антонович оповідає ось як (op. cit., стор. 133): «По здобуттю Немирова козаки розбіглися по всім Поділлі невеличкими відділами. Часть їх рушила до Палія помагати йому в облозі Білої Церкви, інші рушили на Бар. Невеличкий гарнізон того міста, шляхта й жиди, втекли поспішно до більше надійного замку в Межибожі. Козаки погнали за ними, спалили місто і обложили замок. Вони розбили відділ війська, виправлений проти них коронним гетьманом, і нахвалялися, що взявши Межибож, рушать на Каменець. І справді, деякі їх відділи появилися в околиці сього міста; вони заходили аж у воєводство Червоноруське та Волинське і нівечили шляхту в околицях Сатанова, Золочева, Сокаля та Константинова». Покликане автором свідоцтво Залуського на се оповідання («Epistolae», III, стор. 279) належить до часу значно давнішого, бо міститься в листі єпископа Залуського до брата з 18 жовтня, де читаємо: «Місто Львів дуже боїться козацької ребелії, розпочатої на Вкраїні, бо сила Самуся змагається з кождим днем і виносить уже, як кажуть, 10 000 людей. Він обляг був з ними Білу Церков, але, стративши кілька сот своїх, мусив відступити. Тепер

[1] С. Соловьев. История России с древнейших времен, т. XI—XV, стор. 1285, цитовано «Архив Министерства юстиции, книги Малороссийского приказа 1702 года».

вони блудом ходять з місця на місце, вбиваючи поляків та жидів, де тільки їх зловлять. Сі іскри — се попередники більшого огню. Що найгірше, вже скрізь по Волині та Поділлю, коло Золочева та Сокаля, чути про змови селян та пастухів. Деяких із них підкоморій володимирський Вельогорський, спіймавши у своїм селі Горочкові, покарав заслуженою смертю. Белзький староста досі стоїть під оружжєм недалеко Дубна, надіючися незабаром рушити на Вкраїну для її забезпеки. Чути, що в Сатанові, недалеко Каменця, вимордувано поляків та жидів». Усе те, як видно, були чутки, в значній часті сплоджені тривогою, далекі від дійсних, історичних подій, а притім значно вчасніші від того, що сталося під Бердичевом і в Немирові. Із рядків 49—72 нашої вірші видно, що козаки не могли довго вдержатися в Немирові тому, бо на них наступило польське військо під проводом князя Вишневецького та гетьмана Сенявського, і що під Межибожем та Константиновом козаки потерпіли значні пораження, які зробили кінець сьому бунтові.

Здобуття Немирова Самусем відгукнулося досить голосною луною в вищих урядових сферах того часу. Д⟨ня⟩ 13 (25 ст. ст.) падолиста писав російський резидент у Варшаві, кн⟨язь⟩ Долгорукий*, до міністра Головіна:

«Был я в доме у канцлера коруннаго, который сказывал, что с Украйны приходят к ним неполезныя ведомости: казаки великіе бунты завели, город Немиров и другія места взяли, шляхту бют мучительски, и руки секут, и носы режут, у духовных бороды с кожею обдирают, и из них бунчуки себе делают, и будто больше 4000 побили всякаго чина, почему они, поляки, принуждены нанять крымских татар 25 000 себе в помощь. На то ему, канцлеру, от меня отповедано, что такое им разореніе делается факціями и злохитрым непріятельским происканіем; а его царское величество для дружбы королевскаго величества, и к тому жалея о том разореніи Речи Посполитой, изволил довольный указ дать своему гетману Мазепе, дабы казаки его царскаго величества к тем бунтам не приставали, и всеми мерами от того дурна были удержаны, и, по указу его монаршему, гетман Мазепа по пограничным местам войска свои разставил и пропускать казаков не велел, и чтоб Речь Посполитая со стороны его царскаго величества ничего не опасалась» («Московский архив Мин⟨истерства⟩ ин⟨остранных⟩ дел. Дела Польскія 1702 года»).

Дня 13 грудня Єронім Любомирський доносить Залускому між іншим, що Біла Церква піддалася Палію («Epist.», III, стор. 337), а в початку 1703 р. (28 грудня 1702 р. ст. ст.) від імені російського царя вислано грамоти до Самуся й Палія ось якого змісту: «О том вам ведомо подлинно, что с нами, великим государем, брат наш, его королевское величество Польскій, дружбу и любовь имеют. А тебе, конному охотницкому полковнику Семену Палею и конному охотницкому полковнику Самусю Иванову, если бы и досажденіе какое со стороны королевской от кого было, и о том довелось бить челом его королевскому величеству. И мы, великій государь, имея к вам нашу милость, повелели послать сію грамоту, дабы могли вы иметь общее согласіе и от начатаго своего противнаго намеренія престали б, а иметь воинскіе промыслы всякими мерами над общими непріятелями нашими шведами»[1].

Се письмо, досить наївне, на мій погляд, і звернене до двох людей, що не були собі товаришами, і тоді, певно, не бачили один одного, було, певно, актом московської куртуазії для польського короля, яка, зрештою, не могла мати ніяких практичних наслідків. Поляки тим часом узялися енергійно до козаків. При кінці падолиста відбулася у Львові воєнна нарада під проводом коронного гетьмана. В початку грудня вислано на Вкраїну польного гетьмана Сенявського, а литовський польний гетьман кн(язь) Михайло Вишневецький вислав йому на поміч відділ литовського війська. Козаків поражено в стрічах під Константиновом, Межибожем і Вінницею. Самусь пробував боронитися в Немирові, але в нього було мало сил; його козаки мусили відступити до Брацлава, а відси до Ладижина. Тут стояв полковник Абазин, що мав при собі коло 2 000 озброєних людей. На нього вдарило польське військо під проводом Йосифа Потоцького* і Януша Вишневецького*; в битві, яка вив'язалася тут, Абазин утратив найбільшу часть своїх товаришів і сам дістався до неволі. Те саме постигло, мабуть, і Самуся, хоча Антонович (op. cit., стор. 147), не подаючи джерела, пише, що він утік до Богуслава.

Польський письменник, львівський францішканин Гавдентій Пікульський* у своїй книзі «Sukcess świata czyli historya universalna», друкованій у Львові 1703 р., на

[1] С. Соловьев. История России, т. XI—XV, стор. 1285.

стор. 763 під р. 1702 подає ось яку записку про події, що входять у обсяг сеї статті: «Коли Польща стогнала під тяжким ярмом шведів, на Русі та Україні полковник Палій з іншими ватажками та цілим козацтвом нападав міста й твердині, змусив Білу Церкву до падіння, де багато людей козаки повбивали». Очевидно, його відомості досить недокладні. Під р. 1703 він на стор. 765—766 подає трохи докладнішу відомість про усмирення козацького бунту. «Сього року,— читаємо там,— польний гетьман Сенявський у січні, взявши часть коронного війська, пішов на Вкраїну для усмирення козацьких бунтів, а з ним для охоти поїхали Йосиф Потоцький, воєвода київський, і Потоцький, староста хмельницький. Ті на різних місцях вигубили кільканадцять тисяч козаків, а зловлених бунтівників гетьман Сенявський велів повбивати на паль. Білої Церкви, одначе, не міг відібрати, бо мала в собі сильну залогу самих ватажків і принципалів: Самуся гетьмана козацького, Палія-полковника і Перучима [?]».

Антонович у своїй статті подає дещо докладніші дати, а власне те, що Абазина посаджено на паль, усіх козаків, спійманих із оружжєм у руках, покарано смертю, причім одних саджали на палі, інших вішали або з висоти скидали на острі гаки, а жителів усіх міст і сіл, що оказали супротивлення полякам, вирізано поголовно. За радою Йосифа Потоцького, воєводи київського, всім селянам, підозреним о участь у повстанні, та їх родинам велено було відрізувати ліве вухо; таким способом «заклеймовано» їх 75 000, говорить сучасний поляк, мабуть, сильно прибільшуючи цифру, аби надати більше значення одержаній побіді (op. cit., стор. 149). На мою думку, всі ті відомості щодо масових кар треба признати неправдивими вже хоч би задля фізичної неможливості їх виконання.

Урядовим епілогом сеї справи можна вважати універсал польного гетьмана Адама Миколи з Гранова Сенявського, виданий у Шаргороді д⟨ня⟩ 18 марта 1703 р. («Архив», loc. cit., стор. 565, документ ч⟨исло⟩ CCVI), в якім читаємо, що гетьман, «заспокоївши в тім краю між підданством бунти і остро покаравши всіх, хто в чому-будь показався винуватим, відходячи відси з військом, полишає тут відділи для охорони чесних і до повстання непричасних, аби безпечно могли вертати до своїх домів і сидіти в них без ніякої перешкоди». Тому гетьман «поручає і остро наказує, аби ніхто з панів регіментарів, ротмістрів, ані

інших воєнних не важився робити походів на підданих, грабунків та обтяжень. А що під приводом знищення козаків та бунтівників робляться великі здирства і обтяження невинних людей, поручаю панам регіментарям, полишеним з відділами війська, аби таких нарушителів загальної безпеки ловили і остро карали». Варто зазначити, що шляхта подільського воєводства в марті 1703 р. ухвалила вислати посланця до молдавського господаря з домаганням, аби видав селян, що брали участь у бунті, а також змусив своїх підданих звернути худобу, яку вони позабирали з пограничних сіл Подільського воєводства («Архив», loc. cit., стор. CCIV, стор. 558). Молдавський господар відповів по двох тижнях, що польських утікачів-селян не віддасть, поки поляки не віддадуть йому молдаван, що поселилися на Поділлі і в Україні, а учасників бунту обіцяв судити сам, коли подільські пани дадуть йому докази їх вини. Се був простий відказ у юридично бездоганній формі.

Сучасна і пізніша козацька традиція мало знає про ті події. Грабянка (op. cit., стор. 241), присвятивши їм у своїй книжці окремий розділ п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Самусево гетьманство на Заднепру», крім того, що було наведено вище, оповідає ось що: «Коли ляхи, обурені на Палія, виправили проти нього та його полковників рейментаря Рустича зі значним військом польським ⟨...⟩, тоді Палій, сам не пішовши ⟨...⟩, здав своє військо гетьманові Самусеві. Сей з полковниками Абазином, Іскрою та іншими пішов проти ⟨...⟩ Рустича і, збивши ляхів під Бердичевом, вигнав їх у замок Манжеліївський [мабуть Межибозький]. Коли і сей замок дістав, у той час рейментар Рустич, покинувши своє військо на різню, і весь табір козакам на розграблення, спустився з муру і, впавши на підведеного коня, мусив тікати з великим нараженням свойого життя». Сю відомість майже в такій самій формі знаходимо в безіменнім творі «Краткое описание Малороссии»*, долученім у рукописі до «Літопису» Самовидця і надрукованім у додатку до київського видання того літопису з р. 1878, стор. 291.

Порівнюючи се оповідання з тими згадками про полковника Рущица, які наведено досі, доходимо до висновку, що аж у Немирові, значить аж у падолисті 1702 р., він перший раз серйозно зустрівся з козацькими повстанцями. Автор руської вірші, наведеної вище, дає про облогу та здобуття Немирова більше подробиць, як усі інші джерела.

Облога тривала кілька день, правдоподібно, від неділі до середи, а свою побіду козаки в першій лінії мусили завдячити немирівським міщанам, що перейшли на їх сторону. Автор руської вірші згадує про Рущица тільки загально, що з козаками «менжне ся потикал», але його поступок у немирівському замку насуває мимоволі гумористичне доповнення до сеї згадки:

Mężnie się potykał,
Przez okno umykał[1].

Народна пам'ять не затямила імен ані Самуся, ані Іскри, але заховала назву Абазина*, про якого пісня, мабуть, також із рукописної збірки Ількевича, з недохованої до нас часті, ввійшла в друковану збірку пісень Я. Головацького «Нар(одные) песни Галицкой и Угорской Руси», т. I, стор. 12—13. Ось її текст у транскрипції на фонетичний правопис:

Ой закурила, затопила сирими дровами;
Ой нема ж мого Абазина з чорними бровами.
Ой у полі вітер дише, билину колише;
Козаченько до милої штири листи пише:
«Ой не тужи, моя мила, в тугу не вдавайся,
За півшести неділоньки мене сподівайся».
«Видит ми ся, козаченьку, в тугу не вдаюся,
Против тебе виходжаю, без вітру валюся.
Коло гаю походжаю, гаю не рубаю,
А в Вербівцю пробуваю, милого не маю».
Ой спускалися козаченьки з високої гори,
Наперед! Абазин та на гнідім коні:
«Ой ступай, ступай, гнідий коню, прудкою ступою,
Гей недалеко, в Владижині, ляшеньки за мною».
Ой вдарено в Білій Церкві з ручної гармати,
Щоби їхав Палієнко козак рятовати.
Гей прийшлося козаченькам марне погибати.
Ой здибалися козаченьки в Владижині, в лісі;
Не еден там козаченько головоньку звісив.
Ой не встиг же Абазин на коника всісти,
Поглянеся назад себе — повно ляхів в місті.
«Ой то тобі, Абазине, від ляхів заплата:
Серед ринку в Немирові головонька знята!»
Ой вдарився та Абазин в кулю головою:
«Ой вже ж мені не бувати з дітьми і жоною».
«А де ж твоя, Абазине, Базиниха пані?»
«Під містечком Берестечком з усіма ляхами».
«Ой де ж твої, Абазине, воронії коні?»
«Ой у місті Берестечку, в куми на припоні».

[1] Мужньо воював,
Через вікно утікав *(польськ.)*.— *Ред.*

«Ой де ж твої, Абазине, оковані вози?»
«Під містечком Берестечком заточені в лози».
«Ой де ж твої, Абазине, сукні-адамашки?»
«Ой побрали вражі ляхи паннам на запаски».
«Ой де ж твої, Абазине, писанії скрині?»
«Ой побрали вражі ляхи, що пасали свині!»

(Я. Головацкий. Песни Галиции и Угорськой Руси, т. 1, стор. 12—13, ч. 7).

Пісня, як бачимо, невисокої поетичної вартості, в значній часті, особливо при кінці, наслідування старшої пісні про Нечая* та його смерть у містечку Краснім. Найважніша в ній згадка про Владижин (Ладижин, тепер Владичин) як місце, де Абазина справді зустріло остатнє нещастя, де він програв битву і дістався в неволю. Рядки 22—23 вказували би на те, що Абазина покарано смертю через відрубання голови, що було найзвичайнішим у воєнних часах способом кари, а не через посадження на паль.

«ЖАРТ НЕПОТРЕБНИЙ» (ДОДАТОК)

В своїй рецензії на мою студію п(ід) з(аголовком) «Жарт непотребний» у фейлетоні «Діла»* з р. 1912, ч(исло) 264 д-р В. Щурат* звернув увагу на те, що про т(ак) зв(ану) литовську трагедію, згадану в моїй студії на стор. 19—20*, існує польська поема. Хоч згадка про литовські події з р.1702 мала в моїй студії лиш епізодичне значення, проте, я вважаю не зайвим, одержавши ближчу інформацію від д-ра Щурата, подати дещо більше також про той епізод.

У книжці польського історика Олександра Пшездзєцького* п(ід) з(аголовком) «Podolę, Wołyń, Ukraina. Tom pierwszy. Wilno 1841», стор. 47—55, міститься збірка відомостей про сей характерний епізод литовсько-польської історії 1701, який прозвано литовською трагедією. Польський історик нав'язує його до осіб князів Януша та Михайла Вишневецьких, останніх князів того роду, на яких він і вигас. «Ті князі вийшли на політичну сцену в р. 1700, коли переможний дім Сапєг обурив проти себе всю литовську шляхту. Недавно вивидені Яном Собеським проти Паців, Сапєги держалися французької партії, попираючи вибір князя де Конті на польського короля. Казімір Сапєга був воєводою віленським і гетьманом князівства литовського, Бенедикт скарбником литовським, а Михайло, син гетьмана, конюшим князівства литовського. Та коли на польськім престолі засів саксонський електор Август II, литовська шляхта, підбурена проти Сапєг іще віленським єпископом Бжостовським, якому гетьман повідбирав церковні добра, аби в них заквартирувати військо, з'їхалася на наради. «Вичисленням учасників тих нарад починається поема п(ід) з(аголовком) «Olkinicka potyczka», яку Пшездзєцький знайшов у бібліотеці пані Олізаровської в Коро-

стишеві на Поліссі в старім рукописі, і з якої опублікував деякі важніші уривки. Не вважаю потрібним передруковувати тут усього того, що опублікував із сеї поеми польський історик, а подаю тільки важніші уступи, в'яжучи їх прозовою переповідкою решти, як се зрештою вчинив і польський видавець.

На нараді шляхта згодилася вислати до Варшави Огінського та Потія*, що мали її іменем оскаржити Сапегу перед королем за надужиття гетьманської власті. Сапеги вислали погоню за тими делегатами. Потій ледве втік живий, а Огінський, смертельно пострілений, умер по трьох днях. Роздразнена шляхта зав'язала конфедерацію під проводом Котла, каштеляна вітебського. Король Август II вислав свойого фельдмаршалка Флеминга з кількадцятьма тисячами війська до Гродна, аби відібрав гетьманство від Сапеги. Замість піддатися королеві Сапега почав стягати до себе надвірне військо. Противна сторона під проводом Котла почала також стягати свої сили.

Kotieł się tam, Witebski kasztelan znajdował,
Któremu dom Sapiehów dawną zemstę chował
Od tego czasu, kiedy przez litewskie stany
Marszałkiem związku został przeciw nim obrany.
Namawiają swych ludzi na taką szkaradę,
Aby wszczęli umyślną zaczepkę i zwadę
Z kawalkatą[1] królewską, i w tej zawirusze
Wydarli nieprzyjazną adwersarza duszę.
Lecz jak ciężka stała się omyłka napaści
Z podobieństwa w karecie tejże cugu maści
U xiążąt Wiśniowieckich, jakiej były szerśi
Kotłowe! Bo ledwie co umknęli od śmierci
Xiążę Janusz z bratem swym xiążęciem Michałem,
Znacznym oba za Kotła ranieni postrzałem[2].

---

[1] Ізда, кінний запряг.

[2] Був там Котел, вітебський каштелян,
Якому рід Сапег давно хотів помститися,
Відтоді, як литовські стани
Обрали його своїм маршалком.
Вони намовляють своїх людей на це неподобство,—
Щоб навмисне спровокувати сутичку
З королівською кавалькадою і в цій завірюсі
Загубити душу супротивника.
Та якою тяжкою помилкою обернувся цей намір
Через подібність карети і коней такої ж масті
У князів Вишневецьких, таких далеких від
Котлів! Бо ледве втекли від смерті
Князь Януш із братом своїм княжичем Михайлом,
Обидва були через Котла сильно поранені *(польськ.)*.—*Ред.*

Сей напад на богу духа винних Вишневецьких, поранених у кареті через помилку тільки тому, що в них були такі самі коні, як у Котла, побільшив роздразнення шляхти тим більше, що Сапеги нападали та вбивали також інших високопоставлених та багатих людей.

Та akcya niezmiernie Litwę rozjątrzyła,
Która wnet z Wilna skargi do króla posyła,
A zawziętą otuchą powtórnie się wiąże
Konfederackim węzłem, do którego xiążę
Michał Korybut, ongi zdradno postrzelony,
Półkownikiem najwyższym Litwy ogłoszony[1].

Таким способом один із Вишневецьких зробився комендантом антисапежинської конфедерації. Поема не подає ніякої хронології подій, але з записок Отвіновського знаємо, що перша стичка неприязних військ шляхетських відбулася восени 1701 р. Табір Сапег стояв на полях Лейпунських.

Szlachta gminem napełnia miasto Olkiniki,
Skąd do potrzeby miała w porządne iść szyki.
Wilno, będąc pod młotem Sapieżyńskiej wrzawy,
Z konfederacką szlachtą nie poszło do sprawy.
Lecz insze województwa, ziemie i powiaty
Nie ochraniały fortun i życia utraty:
Wszystkie prawie siadają na koń w równej biedzie,
Każdy wodz swoję bracią na plac bitwy wiedzie[2].

Далі в 52 рядках вичислено головні відділи шляхетського війська та їх провідників. Головним комендантом шляхта вибрала князя Михайла Вишневецького. Даремно віленський єпископ Бжостовський силкувався погодити противників. Гетьман Сапега відкинув його посередництво

[1] Ця справа надзвичайно Литву розлютила,
Яка відразу з Вільно посилає до короля скарги
І з гарячою надією вдруге об'єднується
У конфедерацький вузол, де князь
Михайло Корибут, колись зрадницьки підстрелений,
Оголошується найвищим полковником Литви *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Шляхта люд стягує до міста Олькініки,
Звідки він міг би при потребі стати до лав.
Вільно, що було під мечем сапежинської змови,
З конфедерацькою шляхтою не прилучилося до справи
Але інші воєводства, землі і повіти
Не стерегли маєтків і власного життя;
Майже всі, опинившися в однаковій біді, сідають на коней,
Кожний провідник свою дружину веде на поле битви
(польськ.).— *Ред.*

і почалася битва на лейпунським полі, в якій військо Сапєг швидко розбито, а син гетьмана Сапєги втік перший.

Podskarbi pierwszy, widząc awantaż zwycięski,
Uszedł z pola i nie chciał świadkiem być tej klęski.
Za nim hetman z drugimi tam konia kieruje,
Gdzie im strach i nadzieja drogę pokazuje.
Jeden tylko w tym razie mężnie sobie tuszy,
Sapieha, syn hetmański, litewski koniuszy,
Obierając w przegranej umierać rycersko,
Niż z placu wydanego wyjść niekawalersko.
Ten, gdy sie otoczonym w koło być przeziera,
Rozproszone swe wojska w małe szyki zbiera;
A im bardziej nań szlachta nacierają z blizka,
Tym się z rajtaryą swą ściślej w szyku ściska.
Aż na koniec ze wszech stron szlachtą ogarniony,
Gdy żadnego już nie ma sposobu obrony,
Poddaje się z swą garstką na Lejpuńskiem polu,
I zwykłego w tym razie uprasza parolu[1].

По побіді шляхта відспівала гімн «Te Deum laudamus», а потім під проводом князя Вишневецького рушила до Олькінік на нічліг.

Tam w xiążęcej gospodzie dyskurs gdy prowadzi
Szlachta, co po tryumfie tamże się gromadzi,
Zagrzawszy głowy trunkiem żal dawny rozwodzi,
Który z świeżej krwi zemstę gorętszą w nich rodzi;
Ile gdy każdy z nich tam krewnych albo braci,
Przyjaciela na krwawym bitwy placu traci.
Powstaje rozruch wielki, w którym za autora
Była złość kanonika, xiędza Białłozora,
Brata rozstrzelanego niegdyś od hetmana;
Tkwiła mu bowiem w sercu głęboko ta rana.
Więc pojąc burzy szlachtę, która się tam zbiera,

[1] Підскарбій перший, побачивши переможне просування,
Утік з поля бою і не хотів бути свідком цієї поразки,
За ним гетьман та інші туди ж коней спрямовують,
Куди їм страх і надія дорогу вказують.
Один лише Сапєга, син гетьмана, литовський конюший
Того разу мужньо зберігав надію,
Обираючи, в разі програшу, краще смерть, достойну лицаря,
Ніж не достойну мужчини втечу з поля битви.
Він, передбачаючи оточення з усіх боків,
Збирає свої розпорошені війська у невеликі загони,
І чим сильніше наступає на нього шляхта,
Тим щільніше змикаються ряди його рейтарів,
Аж, нарешті, оточений шляхтою з усіх сторін,
Коли вже не мав жодного способу оборони,
Здається він зі своєю жменькою на Лейпунському полі;
І, як звичайно у таких випадках, просить слова честі *(польськ.).— Ред.*

Gdzie była półkownika xiążęca kwatera,
Z przedsięwzięciem, że jak się pokaże koniuszy,
Wszystkich wspólnej na siebie zemsty impet wzruszy.
Tej xiążę Wiśniowecki chcąc zabieżeć wrzawie,
Sam naprzód szlachtę błaga w pokornej postawie;
Też na pomoc biskupa Brzostowskiego wzywa;
Który gdy nieodwłocznie w ten tumult przybywa,
Zastał rzeczy w tym stanie, że mu nie mógł służyć
Kredyt więcej u szlachty, którego chciał użyć.
Bo ta będąc pijana i na prośby głucha,
Nie tylko pasterskiego głosu już nie słucha,
Ale się też tumultem co raz większym kupią.
Porąbali szablami karetę biskupią,
I z cugu odciętego między siebie konie
Podzieliwszy, ku swojej każdy wiedzie stronie.
Tak dalece, że pieszo po głębokim śniegu
Musiał biskup uciekać po kolana w biegu.
Gdy się tedy i zemsta i ambit zajuszy,
Szlachta wpada do izby tej, gdzie był koniuszy.
Ten widząc śmierć przed sobą, gdy o księdza prosi,
Kannonik nań Białłozor pierwszy rękę wznosi,
I wyciąwszy policzek był szlachcie przykładem.
Że go z większym poczęli wszyscy rąbać jadem.
Aż wreszcie na ulicę wpół żywego wleką,
I nareszcie na drobne kawałki rozsieką[1].

---

[1] Там, на княжому дворі веде гарячі розмови
Шляхта, яка після тріумфу там зібралась;
Нагрівши голови трунками, про образи давні згадує,
Що помсту збуджують в них гарячішу від свіжої крові,
Скільки й коли кожний із них рідних своїх, чи братів,
Чи товариша втратив на кривавому полі битви.
Піднімається шум великий, у якому перед веде
Канонік, ксьондз Бяллозор, надзвичайно розлючений,
Бо його брата розстріляно колись гетьманом;
Глибоко в серці його ятрилася ця рана
Тож починає він підбурювати шляхту, котра зібралася там,
Де був полковника у князя постій,
Із наміром, що як тільки з'явиться конюший,
То усіх він запалить одним-єдиним бажанням помсти.
Князь Вишневецький, бажаючи запобігти цій колотнечі,
Починає сам покірно просити шляхту,
І на допомогу закликає єпископа Бржостовського,
Який відразу ж на це замішання прибуває,
Та застає він справу в такому стані, що допомогти
Йому вже не може та пошана у шляхти,
З якої він хотів скористатися,
Бо шляхта, зовсім п'яна і глуха до прохання,
Не тільки вже не слухала пасторського голосу,
Але ще більшу бучу знімала.
Порубали вони карету єпископа,
І з відтятої кінної упряжки поміж собою коні поділивши,
Кожний провадив на свою сторону.
Аж до того дійшло, що пішки, по коліна в глибокому снігу,

Як бачимо, оце віршоване оповідання дає далеко більше подробиць про сей історичний епізод, ніж спомини Отвіновського. Пропущена мною часть поеми про склад шляхетського війська може служити також цінним матеріалом для історії шляхетських родин.

Мусив єпископ чимдуж тікати.
І ось, коли вже і помста, і честолюбство розпалили їх до краю,
Шляхта вривається до того дому, де був конюший.
Коли ж той, бачачи смерть перед собою, просить собі ксьондза.
Канонік Бяллозор на нього перший піднімає руку,
І відтявши йому щоку, б'є шляхтича прикладом,
Всі інші почали його рубати ще з більшою люттю.
Аж, нарешті, витягли його напівживого на вулицю
І порубали на дрібні шматки *(польськ.)*.— *Ред.*

КОЗАК ПЛАХТА

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПІСНЯ, ДРУКОВАНА В ПОЛЬСЬКІЙ БРОШУРІ З р. 1625

Українські, польські й московські співаники з XVII та XVIII в., що містять у собі укр(аїнські) вірші, духовні канти та народні пісні, звернули на себе в останніх роках пильну увагу. Заходом проф. Грушевського, В. Перетца* та В. Гнатюка* опубліковано досі таку масу віршованих укр(аїнських) творів із тої доби, про яку ще недавно ані не думали історики літератури. Там, де вперед не видно було нічого, або добачувано лише сіру мертвечину, язиковий макаронізм та несмачні панегірики, тепер, при ближчім досліді, можна завважити певний розвій, боротьбу різних течій, різнородні змагання, ступневе вироблювання мови й віршової форми, проби письменства, близького до народного життя й його інтересів. І то ж, додаймо, се досі зроблено лише початок праці; маса матеріалу ще лежить у рукописах, маса питань ще ледве зазначена, багато перероблених досі висновків прийдеться переробляти, коли виринуть нові матеріали.

До таких зазначених, але задля недостачі матеріалу ще не рішених питань належить і те: як виглядала українська нар(одна) пісня, а спеціально лірична (не обрядова, а індивідуальна) в XVII віці і давніше, перед доконанням найстарших звісних нам записів? Історія розвою поетичної творчості доказує нам, що така чисто індивідуальна лірика, хоч і як се нам може видаватись дивним, являється не на початку, а на кінці еволюції, рівночасно з тим, як і сама людська індивідуальність робиться самостійною, одержує певну ціну і почуває свою вартість супроти переможного зв'язку громади, роду, сім'ї. З другого боку, історія поетичних форм, будови вірша, ритму, риму та мелодії

показує нам, що все се появи зовсім не відвічні, не природжені чоловікові, але витворені цивілізацією, переношені в певнім часі і серед певних обставин від народу до народу, а спеціально до нас занесені досить пізно. Ми знаємо, що у старинних цивілізованих народів Європи будова вірша полягала зовсім на інших основах, ніж у новочасних народів, а що у старинних цивілізованих семітів, вавілонців та жидів були також вірші, але збудовані знов на основі іншого принципу. Рим появляється в пізньолатинській і розвивається в арабській поезії; араби через Іспанію передають його провансальцям, італіанцям та французам, а через них він здобуває панування у всіх новочасних національних літературах. До Польщі сей похід доходить, здається, аж у XIV, до нас у XV в. Певна річ, і перед тим були у нас пісні; про їх існування маємо свідоцтво з самого досвітку нашої історії[1]; відгуки їх маємо в наших літописах, відривки, правдоподібно, в «Словѣ о полку Игоревѣ»:

Чрьна земля под копыты
костьми была посѣяна,
а кровию польяна...

Та й пізніше свідоцтва про пісні, про «думи» на Україні йдуть неперервним рядом; перший згадує про них Сарницький* ще при подіях 1504 р.; для польського віршописця з 1650 р. думи вже стародавні пісні; він бажає замість різанини козаків з ляхами:

By grali ukrainne dumy, jak przed laty
Turków bili Polacy y mężne Chorwaty[2].

Але як виглядали ті думи? Можна догадуватися, що так само, як ті, що були записані аж у XIX в., але певності

---

[1] Ті свідоцтва зібрані й пояснені в майстерній праці проф. Ягича* «Gradja za slovinsku narodnu poeziju», що була друкована в журналі «Rad jugoslovanske Akademije znanosti i umjetnosti», 1876, т. XXXVII, і якої перша часть була опублікована в перекладі на нашу мову п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Історичні свідоцтва про співання і пісні слов'⟨янського⟩ нар⟨оду⟩» («Правда», 1878, II).

[2] Оссол⟨інеум⟩, рукоп. 723, к⟨артки⟩ 107—109; див.: І в. Ф р а н к о. Хмельниччина 1648—49 років у сучасних віршах (Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. XXIII—XXIV, стор. 13).

⟨Аби грали українські думи, як у давні роки,
Турків били поляки і мужні хорвати *(польськ.)*.— *Ред.*⟩

на се не маємо. Свої досліди над формою українських віршів д. Перетц резюмує ось у яких словах: «В Польщі, наскільки можемо судити на основі дат із XV—XVI вв., зразу появилися вірші нерівноскладові, лише з приблизно схожим числом складів, та при тім римовані. Такі вірші панують до кінця XVI в., але по часах Кохановського* ми вже майже не здибаємо у звісних поетів кульгавих віршів зі шкільними, ученицькими римами (cadentiae baccalauzeae). На Вкраїні сталося не те, там ті нерівноскладові вірші швидко ввійшли в народ і, даючи широкий простір імпровізаторові, зробилися улюбленими у складачів і співаків народних дум. Нерівноскладові римовані вірші находимо 1580 р. в передмові до Острозької біблії*; рівноскладові й римовані 1581 в «Хронології» Андрія Римші*; перший тип найшов відгомін у свобіднім розмірі українських дум, другий у незліченних укр(аїнських) піснях ліричного, а почасти й історичного змісту[1]. Сі висновки далеко ще непевні. Переглядаючи найстарші польські духовні пісні, опубліковані Бобовським*, ми переконуємося, що римовані рівноскладові вірші панували в Польщі в XV в. не менше як і в XVI; нерівноскладові вірші в формі трохи подібній до наших дум находимо хіба в найстаршій польській пісні «Bogurodzicy» (компіляції з різних, первісно окремих, частин) та в т(ак) зв(аних) ораціях, тобто говорених, а не співаних школярських промовах. Вірші Острозької біблії ані своїм духом ані мовою не мають нічого спільного з думами; перший укр(аїнський) автор, у якого здибаємо вірші зближені формою до дум, се Кирило Транквіліон Ставровецький* на початку XVII в. Чи він наслідував тут готові вже форми, готові думи, чи творці дум наслідували його? Бо ж можливо, що коли раз була витворена така вигідна форма, то українські кобзарі, адаптувавши її, перелили в неї давніші пісні та думи, зложені в іншій формі. Прикладів такого переходу одної й тої самої пісні з одної форми в іншу, зі старшої та невигідної в нову, вигіднішу, можна би знайти немало; наведу лише популярну на Вкраїні лірницьку сатиричну пісню про дворянку і ту її, по моїй думці, старшу, первісну форму, що заховалася вже напівзабута в Галичині»[2].

[1] В. Н. Перетц. Историко-литературные исследования и материалы, т. 1. С.-Петербург, 1900, стор. 421.

[2] Див.: «Житє і слово», III, 268—272. Свою думку про більшу первісність галицького варіанта супроти українського висловлюю

Документальні свідоцтва про форму й мелодії деяких укр(аїнських) пісень і віршів маємо досі лише з XVII в. і то переважно з другої половини (найстарший співаник з нотами, опублікований д. Перетцом у 1901 р.). А отсе я публікую текст української пісні з першої чверті XVII в., що була друкована ще 1625 р. в одній польській брошурі, на яку звернув мою увагу проф. Брюкнер. Брошура, якої примірник находиться в бібліотеці кн(язів) Чарторийських у Кракові, друк. in 4-to, має титул «Seymu Walnego Domowego Artykułow szesc. Ktore są bardzo potzebne wszelakim Stanom, a zwłascza gospodarstwem się zabawiaiacym: y tym na ktorych żony ieżdżą, aby ie vmieli poskramiac, żeby im powolniuchne były. Przydano do tego y insze rzeczy smieszne ku czytaniu. Przez Jana Dzwonowskiego* prędko na swiat wydane.

Drukowano w Olesnicy
na Paczanowskiey vlicy
Roku tysiąc szescset dwudziestego piątego,
kiedy było obfitosc żuru owsianego:
Tak haniebnie dziewki od niego tyły,
iako od mięsa pękaciuchne były.»[1]

На обороті титулової картки маємо віршовану передмову «Do czytelnika»; далі на к(артках) 2—6 сатиричну віршу «Seymu Domowego artykułow szesc»; потім к(артка) 6 об(орот) — 9 «Rozmowa szlachcica z kaczmarzem o niepospolitym Ruszeniu abo gęsiey woynie»; а нарешті на к(артці) 9 об(орот) — 10 об(орот) віршу «Konterfekt

---

в суперечність до погляду пок(ійного) Драгоманова, який (loc. cit.) уважав галицький варіант лише пізнім відгуком українського.— Рішення сього сумніву можна надіятися лише від порівняльної студії всіх варіантів, які би ще було можливо зібрати, та мандрівки сеї новелістичної теми й того шляху, яким вона прийшла до нас.

[1] Вітчизняного загального сейму шість статей, які дуже потрібні для всіх станів, особливо ж для тих, хто займається господарством, для тих, на кому жінки їздять, щоб вміти їх вгамувати і ті щоб слухняними були. Додано до цього також і інші смішні речі для читання. Видано терміново у світ Яном Дзвоновським.

Друковано в Олесниці
на Пачанівській вулиці
року 1625, коли було
багато джуру вівсяного:
дівки від нього сильно товстіли,
ніби від м'яса грубенькі були *(польськ.)*.— *Ред.*

cudowny y siła Kozaka Płachty, Ukraińca, ktory był przyciągnął z Saydacznym kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy Kozakow wybornych y dzielnych Mołodcow przeciw ludziom niechrzescianskim w roku 1620». Подаю тут важніші уступи з сеї вірші Дзвоновського:

Fraszka był kozak Muchta za k[ról]a Olbrachta*,
Fraszka y Nalewayko*. Jam te' kozak Płachta.
Bo ci przeciw oyczyznie woiowali, ale
Ja zaś ojczyzny bronił ręką swoią cale.
Jam Janczarom bułatem przecinał zawoie
I pohańską krwią w Turcech pisał imię swoie.
Rzezałem się z Wołochy, iam dawał ofiary
Do piekła, gdym połtował multanem Tatary.
Mam też ministra brata Franciszka we Zborze,
Ktory ięzykiem pismo iako radłem porze;
A iako ciała pusczam do piekła pohańskie,
Tak on dusze zabiia wiarą chrzesciańskie.
Nie frasuy się, moy Płachto, idzie nam po rodzie:
Ja noszę w szabletaszu rozum, a ty w brodzie.
Moy pobratym był Janczy y Tomsza* przeważny,
Gdyśmy Prekop z Teynią wzięli, zamek ważny.
Jam ubiegł Kozłow* y iam przeszedł Thesalią*,
Z małą garscią mołoyców pustosząc Kilią*.
Jam Moskwę aż na Morze wyparł Lodowate,
I popalił derewnie y twierdze bogate[1].

Далі Плахта порівнює себе до різних біблійних героїв і в перехвалках доходить до ось яких границь:

---

[1] Був абищиця козак Муха за короля Ольбрахта,
Абищиця й Наливайко. А я — козак Плахта,
Бо вони проти вітчизни своєї виступали,
Я ж, навпаки, боронив її власними руками.
Яничарам я булатом розтинав завої
Й ім'я своє писав кров'ю поганською в Туреччині.
Бився я і з волохами та приносив жертви
Також пеклу, як розтинав шаблею татарів.
Маю я й міністра брата Францішка у Зборі,
Що писання язиком, ніби плугом, поре;
Як я тіла поганські пускаю до пекла,
Так він душі їхні нищить вірою християнською.
Перестань журитись, Плахто, так вже в нашім роді:
Я ношу розум у ножнах, а ти — в бороді.
Янчи був моїм побратимом і Томша могутній,
Як Перекоп ми з Тейною брали, замок той міцний,
Я чортів тікати змусив, я пройшов Тесалію,
Із жменькою молодців спустошував Кілію.
Я й Москву витіснив до моря Північного,
Попалив села і багаті кріпості (*польськ.*).— *Ред.*

Nie długo w Garygradzie Płachta się rozwinie,
A na karkach Tureckich będzie wieszał swinie.
Jam durnego Szachmata* wziąwszy w przygarść z koniem
Cisnął na szosty zagon, iuż był dyabeł po nim.
[I] w Kamieńcu przez zdrowie Krola pana mego
Na sankach puściłem się z muru choć przykrego[1].

Далі характеризує свою силу та фізичну будову, подаючи ще й як він їсть і п'е:

Cztery bierki na obiad nie wiele to było,
A miodu beczkę wypić duszkiem się trafiło;
Horełeczki poł beczki dla czczawego brzucha
Zażywałem — nie umiał tego nigdy Mucha[2].

При кінці Плахта пускається в моральні та патріотичні роздебендювання, що являються, очевидно, дешевою мудрістю самого автора, але зовсім не до лиця такому зайдиголові-козарлюзі, як Плахта. Для характеристики сього балакання ось кінцеві його рядки, цікаві ще й тим, що в них рисується звичайна перспектива кінця такого лицаря:

Bo takiego pamiątka na wieki nie zginie,
Ktory oyczyzny broniąc pięknie wszędy słynie.
Nie z swoich krew wypiiać, nie z swych się bogacić,
Nie gwałtem ni łupiestwem dobrych ludzi tracić,
Ale obracać serce mężne na pogany,
Chcesz li, abyś sromotney nie wziął w sławie rany,
Abo na palu nie siadł dębowym wysoko,
Lub w kaydanach nie chodził gdzie w Turcech głęboko[3].

---

[1] Незабаром у Царграді Плахта розійдеться
І на шиях турецьких буде вішати свиней.
Я дурного Шахмата, взявши разом з конем,
Зажбурив на шостий загін, і його чорти взяли,
[А] в Кам'янці за здоров'я короля, мого пана,
На санках з'їжджав з муру, хоч у цьому й мало було
приємного *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Чотири вівці на обід — небагато це було,
Чотири бочки меду одним духом випити — теж траплялося,
Горілочки півбочечки для порожнього тельбуха
Заживав я — цього ніколи не міг Муха *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Бо про такого пам'ять ніколи не вмре,
Хто вітчизну обороняє — всюди славним буде.
Не з своїх пити кров, не за рахунок своїх збагачуватися,
Насильством чи грабунком добрих людей не губити,
А настроювати мужнє серце проти поганців,
Коли хочеш, щоб у славі не зазнав ганебної рани,
Або на дубовій палі не засів високо,
Чи в кайданах не ходив десь у Туреччині *(польськ.)*.— *Ред.*

Поперед усього дещо до пояснення сеї вірші. Здається, не треба й доказувати, що козак Плахта, змальований нашим автором, се тип, а не конкретна історична фігура. Автор звалив тут на одну купу різні суперечні між собою традиції про козаків і приправив се все своїм патріотично-моральним сосом. Отже, коли в титулі сказано, що сей козак у 1620 р. ходив з іншими 20 000 козаків до Морави воювати, «przeciw ludziow niechrześciańskih»[1], себто проти чеських таборитів*, то зараз же далі вірша робить сього козака братом якогось еретика протестанта і говорить про обох з очевидними кпинами й іронією. Коли в початку вірші з великим уподобанням говориться про грабівницькі напади козаків на Туреччину та на Московщину, то при кінці автор іменем того самого Плахти моралізує на тому, що козакові не слід «z swoich krew wypiiać, nie z swych się bogacić, nie gwałtem ni łupiestwem dobrych ludzi tracić»[2]. Сі слова були в устах автора краков'янина відгомоном живих вражень і дуже недавніх подій, про які знаходимо звістки в тогочасних джерелах. Ті події треба вважати джерелом отсеї вірші; враження, винесені з них автором, зложилися тут на комічно-героїчний образ козака-нетяги.

Історичне тло вірші було таке. В р. 1619 визвав австрійський цісар Фердінанд із Польщі козаків лісовчиків* на поміч проти збунтованих мадяр. Ті «козаки», зорганізовані ще в часі московського «смутного времени»* литвином Олекс(андром) Лісовським, уже в тім часі визначилися своєю безумною відвагою та при тім розбишацтвом; «maximas strages in Moschis ediderant»[3], каже про них Велевицький*[4]. По московській війні вони держалися купи і були дуже небезпечним надбанням того бурливого часу. В жовтні 1619 р. вони прибули на Підгір'я в околиці Кросна, Беча, Ясла, та замість іти на Угорщину зупинилися тут і, як подає той сам очевидець, «more suo rapinis omnia complebant»[5]. Навіть Краків був загрожений; народ

[1] Проти людей нехристиянських *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Зі своїх кров пити, не з своїх багатитися,
Насильством чи грабежем добрих людей не губити
(польськ.).— *Ред.*

[3] Величезні спустошення учинили серед московітів *(лат.)*.— *Ред.*

[4] Ks. J. Wielewicki. Dziennik spraw domu zak. św. Barbary w Krakowie od r. 1609 do r. 1619. Kraków. 1899, str. 310.

[5] За своїм звичаєм піддали все грабуванню *(лат.)*.— *Ред.*

W Kámieńcu przez zdrowie Krolá Páná mego/
Ná sankách puściłem sie z muru choć przykrego.
Cztery Bierki ná obiad nie wiele to było/
A Medcu beczkę wypić duszkiem sie tráfiło:
Horeleczki puł beczki/ dla czczáwego brzuchá
Záżywałem/ nie vmiał tego nigdy Muchá.
Szábla z dwu wozow stáły v boku wiśiáłá/
Rzadka Turecka szyiá áby ią wytrwáłá.
Dwie piędzi oko moie od drugiego oká/
W Jámbołdźie vdawiłem okrutnego Smoká:
Sczudłkiem wieprzam w łeb zábił/ z dereniu twárdego
Gdym ścisnął/ wypędziłem záraz wodę z niego.
Tákiey cnoty Junacy dochodźcie y sławy/
Aby wásze słynęły poczćiwe zabáwy.
Bo tákiego pámiątká ná wieki nie zginie/
Ktory Oyczyzny broniąc/ pięknie wszędy słynie.
Nie z swoich krew wypiiáć/ nie z swych sie bogácić/
Nie gwałtem ni łupiestwem/ dobrych ludzi trácić.
Ale obrácáć serce mężne ná pogány/
Chceszli ábyś sromotney nie wźiął w sławie rány.
Abo ná palu nie siadł/ dębowym wysoko/
Lub w káydánách chodził gdźie w Turcech głęboko.

Pieśń Kozaká Płáchty

Hey, Kozáczeiku pánesz moy/ Dálekże máiesz domek swoy
&c. Pry Bereży/ pry Dunáiu/ Tam ia swoiu chyżu máiu/

List

List zeleny/ Ozdebleny/ Krasnym switem/ Hustym listem
To dom moy/ To pokoy/ Kuliná.
Hoy Kozáczeiku páneß moy/ Naczymże budet poiazd
R. Posážu te zá biedrámi/ Prywiezu te torokámi. (moy
Boh nád námi/ Koń pod námi: Ty zemnoiu/ Ja z tobo
Pobežym pospießym/ Kuliná. (iu.
Hoy Kozáczeiku páneß moy/ Jakiß budet pokarm twoy?
R. Budem gisty sálámáchu/ Kozackoin sátyráchu.
Pry krynicy/ Bez teiknicy/ Budem iszty/ Budem pity/
Wykrykáty/ Oblápiáty/ Kuliná.
Hoy Kozáczeiku páneß moy/ Sczo zá rostoß mne budet
R. Day w den budeß koni pásty/ W nocy pry mene ležeß
O pulnocy/ ze wßey mocy/ ocucim/ prewrocem/ (spáty
Dewonku/ Serdenku/ Kuliná.
Hoy Kozáczeiku páneß moy/ Jákiß budet pościołek twoy
R. Woylocysce podboczysce/ A siedliscze w holowisce.
W dubrowicy/ Na trawicy/ Ja zákriju/ y prykryiu.
Hormakom/ Zupanom/ Kuliná. (twoy
Hoy Kozáczeiku páneß moy/ Spodobał mi sie żywot
R. Luboß tobie horowáty/ Day precz z tobą poiecháty.
Dußo moiá/ Ja iuż twoiá/ Ruczku day/ á wsiday/
Ja twoiá/ Ty moiá/ Kuliná.
Hoy Kozáczeiku paneß moy/ Nezneset nas konik twoy?
R. Nezuryß sie ty dla toho/ Naydem w polu koni mnoho
A nie naydem/ To pieß poydem/ Nic lihoho/ dla lubo-
Teper pity/ Z nim byty/ Kuliná. (ho/

Hoy

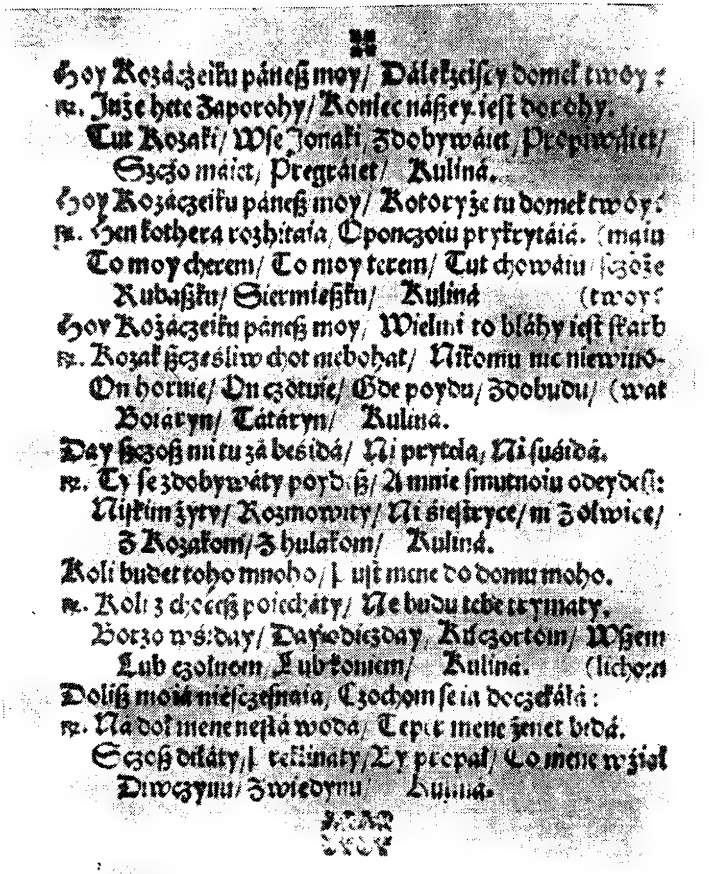

Hoy Kozáczeiku páneß moy/ Dálekzeiſcy domek twoy:
℟. Iuże hete Zaporohy/ Koniec náßey ieſt dorohy.
Tut Kozaki/ Wſe Jonaki/ Zdobywáiet/ Propiwáiet/
Szczo máiet/ Pregráiet/ Kuliná.
Hoy Kozáczeiku páneß moy/ Kotoryże tu domek twoy:
℟. Hen kothera rozhitaia/ Oponczoiu prykrytáiá. (maiu
To moy cherem/ To moy terem/ Tut chowáiu/ ſczoże
Rubaßku/ Siermießku/ Kuliná (twoy:
Hoy Kozáczeiku páneß moy/ Wielmi to bláhy ieſt ſkarb
℟. Kozak ßczęśliw chot niebohat/ Nikomu nic niewino-
On horuie/ On czótuie/ Gde poydu/ Zdobudu/ (wat
Boiáryn/ Tátáryn/ Kuliná.
Day ßczoß mi tu zá beśidá/ Ni prytela/ Ni ſuśidá.
℟. Ty ſe zdobywáty poydeß/ A mnie ſmutnoiu odeydeß:
Niſkim żyty/ Rozmowity/ Ni śieſtryce/ ni Zolwice/
Z Kozakom/ Z hulakom/ Kuliná.
Koli budet toho mnoho/ Puſt mene do domu moho.
℟. Koli z choceß poiecháty/ Ne budu tebe trymaty.
Borzo wśiday/ Day iedieżday/ Kilczortom/ Wßem
Lub czolnom/ Lub koniem/ Kuliná. (lichom
Doliß moiá nieſczeſnaia/ Czochom ſe ia doczekáłá:
℟. Ná doł mene neſłá woda/ Teper mene żenet bidá.
Sczoß diláty/ Preklinaty/ By propał/ Co mene wźiał
Diwczynu/ Zwiedynu/ Kuliná.

«Козак Плахта». Українська народна пісня, друкована в польській брошурі Я. Дзвоновського «Sejmu Walnego Domowego Artykułów sześć».

тривожився, «varii motus erant orti»[1], бо серед міщанства говорено, буцімто козаки нагрожуються напасти на саму столицю й пограбувати її. Два тижні в місті за дня відмикано лише дві брами, а довкола міста стояла сильна сторожа. Нарешті д(ня) 20 падолиста ті небезпечні герої під проводом королівського комісара Липського вирушили на Угорщину і зараз другого дня, в сам день лат(инського) Воведення вдарили на військо Бетлен Габора* і розбили його так, що мадяри стратили 4 000, а козаки ледве 30 людей. Сам Бетлен, що тоді облягав Відень, почувши про сю битву, забрався геть. Але клопоти Малопольщі* з лісовчиками не скінчилися. Побивши угрів, вони три неділі бушували по північній Угорщині, де знов «omnia rapinis ac vastitate replebant»[2], а потім вернули в напрямі до Кракова. Тут в усякім разі було безпечніше. Вступивши на польську землю, «totum tractum submontanum, nullo discrimine bonorum regiorum, ecclesiasticorum, nobilium, horrendum in modum spoliarunt»[3]. Вичистивши там усе до тла,— говорить далі цитований Валевицький (op. cit., III, 313), рушили в околиці Кракова, «similibus rapinis plus quam per unum mensem omnia implentes Cracoviamque imprimis ut spoliarent sese comparantes»[4]. У Кракові були розрухи; нарікали й на угрів, і на короля, і навіть на єзуїтів, яких дехто вважав «si non authores, certe complices irruptionis Lissovianorum in Hungariam»[5]. Ледве не ледве удалось мадярським прихильникам цісаря намовити лісовчиків, щоб знов вернути на Угорщину. Цісар Фердінанд потребував їх у війні з чехами, яка 1620 р. скінчилася пам'ятною битвою на Білій Горі*. Отсе були ті «нехристиянські люди», з якими, по словах Дзвоновського, мав воювати козак Плахта. Розуміється, нема що й говорити про те, щоб у тій війні 1620 р. брав участь Сагайдачний з 20 000 козаків. Ходили туди лише лісовчики, гультяйство, набране з різних непевних елементів, яке тогочасні автори старанно відрізняють від запорізьких або низових

[1] Почалися різні заворушення *(лат.).— Ред.*

[2] Все переповнили грабунками і спустошенням *(лат.).— Ред.*

[3] Весь край підгірний жахливим способом пограбували, не роблячи різниці для майна королівського, церковного, шляхетського *(лат.).— Ред.*

[4] Подібними грабунками понад місяць тут займаючись, готувалися пограбувати передусім Краків *(лат.).— Ред.*

[5] Якщо не винуватцями, то, певно, тісно зв'язаними зі вторгненням лісовчиків до Угорщини *(лат.).— Ред.*

козаків. Говорячи про козаків пише Ян Петриций: «Duo horum nomina sunt: Donensium et Zaporouiensium; Lissouienses enim falso ad Kosacos ab aliquibus transferuntur... quippe legionarii sunt n o s t r i milites»[1]. Чи брали ті псевдокозаки участь у битві при Білій Горі, не знаємо: се тільки знаємо, що вони основно грабували на Шлезьку і Моравії та відти в початку 1620 р. знов вернули до Малопольщі і там почали господарювати по-своєму. Сього стало нарешті забагато королеві; він вислав проти лісовчиків своє військо, яке й розбило їх[2]. Восени 1620 р. приходили чеські посли до Варшави, благаючи поляків, «ne se, veteres socios, a Lissoviensibus, olim ad Caesarem transgressis, faedius spoliari vexarique quam hostes patiantur»[3] (P e t r i c i u s, op. cit., 73). Помішав наш Дзвоновський козака запорожця з лісовчиком; на тип козака Плахти, що буцімто ходив до Моравії, переніс геройські діла запорожців. Цитований уже Петриций, оповідаючи коротко про повстання козаччини, підносить мандрівне, войовниче життя козаків. «Ad id tamen adduci non possunt, ut agros colant, solum conserant, sepiant, rigent; quicquid praelio partum, et sua cuique manus necessitatibus subvenit. Iners quippe videtur cum terra in annum contendere, quod alicunde possis cito sanguine parare. Quapropter crebrae illis in Pontum excursiones»[4] (op. cit., 14). Можливо, що Дзвоновський користувався при укладанні своєї вірші, крім усної традиції, й брошурою Петриція. На се вказує його натяк на козацький напад на Стамбул 1620 р., про що мається коротеньке оповідання у Петриція. Оповівши про те, як Ст. Жолкевський для догоди туркам велів польському відділові спалити пограничне містечко Бершадь, відки коза-

---

[1] J o a n n e s I n n o c e n t i u s P e t r i c i u s. Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX... Cracoviae, стор. 11. ⟨Дві назви є у них: донські і запорізькі; бо лісовчиків дехто помилково до козаків зараховує... адже легіонери є нашими воїнами *(лат.).— Ред.*⟩.

[2] W i e l e w i c k i, op. cit., IV, стор. 20 і д.

[3] Щоб не дозволяли лісовчикам, коли до цезаря будуть іти, їх, давніх союзників, грабувати і пустошити вельми ганебно, ніби ворогів *(лат.).— Ред.*

[4] Їх не можна схилити поля обробляти, землю засівати, бути нерухомими; що б не трапилося в бою, кожному своя власна сила при потребі приходить на допомогу. Ділом звичайно не займаються, тому що, здається, через рік краї воюють. Звідусіль ти міг би їх швидко вібрати на війну. Ось чому у них часті походи на Понт *(лат.).— Ред.*

цький ватажок Василь Босий, strenuus militiae acribusque in ea ministeriis praefecturam Bersadae adeptus[1], часто нападав на татарські й турецькі землі,— Петриций оповідає, що після того козаки розлючені «non portus modo et proxima maris, sed interiora urbesque Turcarum penetrare, premer, excindere; cuncta incendiis, caede, sanguine complere; quin non multo post suggressi Constantinopolim, Caesarem venationi intentum trepidumque fuga intra moenia compulerunt, accensis circum vicis suburbiisque; quae omnia tunc forte praesenti ac velut per ludibrium super firmanda foedera misso nostrorum legato a Turcis e propugnaculis monstrabantur»[2] (op. cit., 18—19). Зрештою ані географія, ані історія у Дзвоновського не стоять на висоті. Обік козацьких нападів на Крим він тут же називає й Фесалію, де козаки не були ніколи, і грабівництво лісовчиків у Московщині. Малюючи Плахту героєм, він тут же називає його побратимом Янчі, звісного мадярського ватажка розбійників, і Томші, такого ж ватажка волоських розбійників, та й чинить його братом протестанта, супроти якого не криється зі своєю ненавистю. Перехвалки Плахти про силу та молодецькі штуки, такі як обалення турчина разом з конем на землю ударом п'ястука, як з'їхання на санках униз із каменецької стіни, випивання бочки меду та півбочки горілки міг наш віршар узяти або з усної традиції, з анекдотів про козацьких чи яких інших силачів, або й з оповідань деяких козацьких зайдиголов та сміхунів, що сяким чи таким припадком могли опинитися в Кракові. Про одного такого авантюрника оповідає Валевицький під р. 1593. Вичислюючи здобутки єзуїтського дому в Кракові в тім році, він згадує також про одного старого козака, що знайшов там притулок». «Alius, annos natus septuaginta duos, quorum fere dimidium inter latrunculos Cosacos Turcis et Tartaris infensissimos exegerat, neque ab

[1] Діяльний воїн, який добув у цій війні за тяжку службу префектуру Бершадь *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Не лише до порту і найближчих приморських, а й до внутрішніх місць і міст турецьких стали проникати, облягати і руйнувати; все навколо вогнем, убивствами і кров'ю наповнювати; а незабаром після цього напали на Константинополь. Султан, що був саме на полюванні, коли побачив, як запалали навколишні села і передмістя, зляку втік і сховався за фортечними мурами. Про все це турки розповідали жартома і показували із укріплення нашому послові, який випадково там опинився під час підписання договорів *(лат.)*.— *Ред.*

anno aevi sui 16 confessum se meminerat, cum Deo amicitiam rescissam instauravit»[1] (W i e l e w i c k i, op. cit., I, 177). Скільки всякої всячини міг наоповідати такий один буваліець цікавому краківському міщанинові!

Кінець нашої брошури містить найцікавішу річ, задля якої властиво ми й зняли розмову про брошуру та козака Плахту. На к⟨артці⟩ 10 об⟨орот⟩і 11 міститься тут українська пісня п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Piesn Kozaka Płachty». «Подаю в додатку її текст у фотографічній подобизні, а тут зараз транскрипцію на нашу писовню, з розділом на вірші та з деякими поправками. Придивившися уважно тій пісні, приходимо до переконання, що не може бути й думки про те, щоб вона була твором самого Дзвоновського[2]; коли що тут його, то хіба помилки та деякі полонізми, якими він силкувався надштукувати руський текст у деяких місцях, де записав його недобре або де може співакові не дописала пам'ять. З його віршою про козака Плахту пісня не має нічого спільного; можливо, що він навмисне скомпонував свою віршу на те тільки, щоб мати інтродукцію для пісні, яку чув від якогось козака і, вподобавши її, хотів опублікувати. Транскрибуючи його текст, я не берусь реституювати первісний український текст пісні в повній чистоті, хоча пізніші варіанти сеї пісні, заховані ще в XIX в. в устах нашого народу, дають до сього досить можності.

К у л и н а

Ой, козачейку, пане ж мій,
Далек же маєш домик свій?

К о з а к

При березі при Дунаю,
Там я свою хижу маю:
Ліс зелений, оздоблений
Красним цвітом, густим листом,
То дім мій, то покій.

---

[1] Інший, сімдесяти двох років від народження, з яких майже половину прожив серед грабіжників-козаків, вельми небезпечних для турків і татарів, і який від шістнадцятирічного свого віку не пам'ятав, щоб сповідався, відновив розірвану з богом дружбу (*лат.*).— *Ред.*

[2] Ближчих звісток про сього польського письменника, краківського міщанина, псевдоніма, не маю; проф. Брюкнер обіцявся подати їх у польськім виданні своєї «Історії польської літератури». Про брошуру, а властиво лише про її першу часть коротко згадує Вишневський («Historya literatury polskiej», VIII, 96).

Кулина

Гой, козачейку, пане ж мій,
На чім же буде поїзд мій?

Козак

Посажу тя за бедрами,
Прив'яжу тя тороками,
Бог над нами, кінь під нами,
Ти зо мною, я з тобою,—
Побіжим, поспішим!

Кулина

Гой, козачейку, пане ж мій,
Яким же буде покарм твій?

Козак

Будем їсти саламаху,
Козацькую затираху,
При криниці без *тескниці*,
Будем їсти, будем пити,
Викрикати, *облапяти*.

Кулина

Гой, козачейку, пане ж мій,
Що за розкіш буде мені?

Козак

Да вдень будеш коні пасти,
Вночі при мні ляжеш спати,
O polnocy ze wszej tocy
Ocuce, przewroce
Дівоньку к серденьку.

Кулина

Гой, козачейку, пане ж мій,
Який же буде постіль твій?

Козак

Войлочище під бочище,
А сідлище в головище,
В дубровиці на травиці
Я закрию і прикрию
Гормаком, жупаном.

Кулина

Гой, козачейку, пане ж мій,
Сподобав ми ся живот твій.

Козак

Любо ж тобі горювати?
Дай преч з тобов поїхати!

Кулина

Душе моя, я вже твоя!

Козак

Ручку дай, а всідай!

Кулина

Я твоя!

Козак

Ти моя!

Кулина

Гой, козаченьку, пане ж мій,
Не донесе нас коник твій.

Козак

Не жури ж ся ти для того,
Найдем в полю коней много,
А не найдем, то піш підем,
Нич лихого для любого
Пішки йти, з ним бути.

Кулина

Гой, козачейку, пане ж мій,
Далек же іще домик твій?

Козак

Юже геть ті Запороги,
Конець нашої дороги.
Тут козаки все юнаки:
Здобуває — пропиває,
Що має — програє.

Кулина

Гой, козачейку, пане ж мій,
Котрий же то домик твій?

Козак

Ген катера розбитая,
Опанчою прикритая,
То мій херем, то мій терем,
Тут ховаю, що же маю:
Рубашку, сермяжку.

Кулина

Гой, козачейку, пане ж мій,
Вельми то благий єсть скарб твій.

Козак

Козак щаслив, хоть не богат,
Нікому нич не виноват.
Він горює, він чатує:
Де пійду — здобуду,
Боярин, татарин.

Кулина

Да й що ж ми то за бесіда,
Ні приятеля, ні сусіда!
Ти ся здобувати пійдеш,
А мене смутну відійдеш:
Ні з ким жити, розмовити,
Ні сестриці, ні зовиці
З козаком, гуляком.
Коли буде того много,
Пусть мене до дому мого.

Козак

Коли схочеш поїхати,
Не буду тебе тримати.
Борзо всідай да й од'їжджай
Ко чортом, всім лихом,
Люб човном, люб коньом.

Кулина

Доле ж моя нещасная!
Чого-м ся я дочекала;
На діл мене несла вода,
Тепер мене женеть біда.
Що ж ділати? Проклинати?
Би пропав, що мене взяв
Дівчину зведену!

Поперед усього декілька уваг про язик пісні. Розуміється, що в транскрипції польського автора та ще й краков'янина характерні форми української мови в значній часті затратились і текст Дзвоновського виявляє такі ані в польському, ані в українському неможливі форми, як «ozdebłeny», «prytela», «zwiedynu», «pry mene». Мазуризмами можна вважати такі форми, як «woyłocysce», «hołowisce», «boczysce», «czochom» = чого-м, «lihoho» = лихого; взагалі полонізми: «nic», «w nocy», «poiazd», «wsiaday», «posciołek», «co», не говорячи про рядки 26—27, які, мабуть, наш автор сам докомпонував по-польськи, щоб заступити ними інші, нецензурні слова укр(аїнського) оригіналу. Декуди видно немов білорусизми: «hete Zaporohy» (вважаю се непорозуміння українського «геть ті»), «za biad-

rami», «dewońku», «wielmi», «pobeżym», «sestryce», «zołwice», (gen. sing.)[1]. Інтересне надто «gisty» — «їсти», писовня загально вживана в XVI в., первісно чеська. Ще цікавіші такі, без сумніву, руські форми, як: «kozaczeiku», «prywieżu», «leżesz», «neżurysz sie», «szczesliw», «se zdobuwaty» («се здобувати»), «pust» зам⟨ість⟩ «пусти», «dolisz moja» («долі ж», nom. sing.)[2], — вони видаються слідами галицько-підгірського діалекту і вказували би на те, що тут була й вітчина нашої пісні. На сю саму, навіть потрохи гірську сторону вказують і такі слова, як «хижа», «рубашка» (досі вживається в формі «рубатка», coll⟨ectivus⟩[3] «рубате»), благий в знач⟨енні⟩ «нікчемний», «нездатний». В кінці варто звернути увагу на такі старі форми, як «dalek» (ряд⟨ки⟩ 2 і 51) зам⟨ість⟩ «далекий», «piesz poydem» (ряд⟨ок⟩ 47, пор⟨івняй⟩ у Волинському літоп⟨исі⟩ «пѣшь ходя, котел нося на плечеву»); останки таких форм задержалися в деяких словах і досі («рад», «здоров»), інші стрічаються в піснях старшої формації, прим., у одній весільній пісні в Нагуєвичах співається*:

Уставай, сваненько, раненько,
Підливай виноград частенько,
Аби той виноград зелен був,
Аби наш староста весел був.

Слово «облапяти», заховане тепер лише в польськім та в деяких західноукр⟨аїнських⟩ діалектах (прим., на Угорській Русі), уживалося в XVI—XVII вв. загально в нашім письменстві. «Bez tesknicy» — іменника «тескниця» чи «тоскниця» наша мова не знає, хоча є прислівник «тоскно». До старих слів належить і «терем», тепер не вживане в розмові, але заховане в деяких піснях, наприм.:

Ой у полі там терем,
Стоїть він там сам оден;
А із того терема
Вийшла вдова молода (пор⟨івняй⟩ Гол⟨овацький⟩, III, 22, 23).

Покладене обік сього слова «cherem», мабуть, турецьке «гарем»; оба ті слова в зв'язку заховалися досі в галицько-руській приповідці: «Обіцьиє го́реми-те́реми» в зна-

[1] Gen⟨etivus⟩ sing⟨ularis⟩ — родовий однини *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Nom⟨inativus⟩ sing⟨ularis⟩ — називний однини *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Coll⟨ectivus⟩ — збірне поняття *(лат.)*.— *Ред.*

ченні: обіцяє золоті гори, якесь велике добро — трохи чи не ремінісценція отсеї самої пісні, де козак заводить дівчину до безверхої халабуди і каже гумористично: «То мій херем [або герем]; то мій терем». «Hormakom» — від старого слова «гормак» або «гермак» — довга одежа; назва уживана у наших письменників XVI—XVII вв., у Вишенського* «кгермачок», «vestis talaris vulgi in publicum prodeuntis», як пояснює се слово Кнапський* (див.: L i n d e. Słownik, II, 44).

Як уже було сказано, пісня про козака й Кулину заховалася до нашого часу в кількох варіантах, записаних у Галичині й на Україні, хоча ані один із них не дорівнює ані повнотою, ані викінченням форми текстові Дзвоновського (див. Головацький, Нар⟨одные⟩ песни Гал⟨ицкой⟩ и Уг⟨орской⟩ Руси, I, 120—122; III, 58; W a c ł a w z O l e s k a. Pieśni polskie i ruskie, 392—393; Z e g o t a P a u l i. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, II, 26). На Вкраїні один уривок, записаний не знати де, знайшов Чубинський* в рукописній збірці Куліша (Ч у б и н с ь к и й. Труды, т. V, стор. 953); два уривки маємо в збірці Б. Грінченка* «Этнографические материалы», III, 193—195. Просторий варіант у першім томі збірки Головацького, мабуть, його власна компіляція; він не подає, ані де, ані ким записана пісня, але покликається на Вацлава з Олеська* і на свої чотири записи; другий його варіант також невідомо де записаний. Подаю тут для порівняння з текстом Дзвоновського просторий варіант Головацького (зву його далі коротко А), зводячи далі докупи інші варіанти тої самої пісні, а також деяких інших, що позичили з неї уривки тексту, або й навпаки, дали уривки свойого тексту до компіляції Головацького.

Г о л ⟨ о в а ц ь к и й ⟩ А

Гей їхав козак з України,
Надибав дівчину край долини:
Над річкою край дороги
Вимиває білі ноги.
Козак бачив, конем збочив,
А підбігши, з коня скочив:
«Стій, дівчино, не лякайся,
Та з козаком привітайся,
Дівчино та й небого!

Ой ти, дівчино, ти мила моя,
Як же тя кличе мати твоя?»

«Біг мня створив дівчиною,
Піп мня хрестив Кулиною,
Козаче та й небоже!»

«Кидай, дівчино, сію долину,
Вандруй зо мною на Україну,
На Вкраїні, в Запорожю
Козаченьки пробувають,
Красних панянок не мають;

Лиш в нас гори золотії,
А річеньки медовії,
А травоньки шовковії,
Кулино та й небого!»

«Ой ти, козаче, ой ти, пане мій,
Який же буде поїзд твій?»
«Не журися ти, Кулино,
Ти дівчино, ти небого —
Посаджу тя за бедрами,
Обвяжу тя тороками,
Кулино та й небого!»

«Ой ти, козаче, ой ти, пане мій,
Який же буде обід твій?»
«Не журися ти, Кулино,
Ти дівчино, ти небого!

Будем їсти, будем пити
При кирниці-студениці
Козацькую саламаху,
Козацькую затераху,
Кулино та й небого!»

«Ой ти, козаче, ой ти, пане мій,
Який же буде нічліг твій?»
«Не журися ти, Кулино,
Ти дівчино, ти небого!
Є у степу трави много,
Нагребемо, постелимо,
Войлочище під бочище,
Кульбачище в головище,
Кулино та й небого!»

«Ой ти, козаче, ой ти, пане мій,
Який же буде палаць твій?»
«Не журися ти, Кулино,
Ти дівчино, ти небого!
А у степу край Дунаю,
Сам я свою хижу маю:
Густим лісом обсаджена,
Красним цвітом оздоблена,—
Все, що маю, то сховаю
В рукавицю на полицю,
Кулино та й небого!»

«Ой ти, козаче, бодай ти пропав!
Нащо ти мене з собой намовляв?»
«Сама-ось, дівко, поблудила[1],
Що-сь козака полюбила;
Бо козаки то голяки:
У козака душа в тілі,
А сорочку воші з'їли,
Кулино та й небого!»

«Ой ти, козаче, ой ти, пане мій,
Який же буде роз'їзд твій?»
«Не журися ти, Кулино,
Ти дівчино, ти небого!
Є у степу доріг много:
Куди схочу, туда скочу,
Хочь ік лісу, хоць ік бісу,
Хочь у поле, хоць у море,
Кулино та й небого!»

Усі варіанти нашої пісні мають виразну строфічну будову; вона найкраще проведена в тексті Дзвоновського (кожда строфа має 2 8-складові вірші форми 5 + 3, 4 восьмискладові форми 4 + 4 і на кінці один коротший, зложений з двох рівних римованих половинок, форми 3 + 3); у варіанті А в Головацького видно вже значне попсування тої будови, в вар⟨іанті⟩ Б, з якого маємо лише 3 строфи, однаково збудовані лише дві перші, а третя попсована: ще більше попсована ся будова у Вацлава з Олеська; перші дві строфи однакові, так само три остатні, але відмінні від двох перших; між ними одна відмінна і від перших і від остатніх. У Куліша лише 3 строфи, подекуди ближчі до тексту Дзвоновського від інших варіантів, але всі три неповні. Загалом текст Дзвоновського має повних строф 13, Голов⟨ацького⟩ вар. А має 9, вар. Б лише 3, у Вацлава з Олеська — 6, а у Куліша — 3. Ось детальне порівняння тих текстів.

Голов⟨ацький⟩ А вірші 1—9 не мають собі паралелі ані у Дзвоновського, ані в інших варіантах крім одного Вацлава з Олеська, де ся строфа виглядає ось як:

Hej jichaw kozak z Ukrainy, z Ukrainy,
nadybaw diwczynu kraj dołyny, kraj dołyny,
kraj dołyny, kraj dołyny,
bili ruky, bili nohy,
kraj dołyny, kraj dorohy, kraj dorohy.

[1] У Голов⟨ацького⟩ очевидна помилка: «побродила».

Повторення остатніх слів у двох перших рядках сеї і кождої дальшої строфи показує, що пісню співано на мелодію, відмінну від первісної; в остатнім рядку співак, очевидно, забув первісний текст і штукував, як-будь повторюючи слова.

Голов⟨ацький⟩ А вірші 10—14 також не мають паралелі ніде крім Вацл⟨ава⟩ з Олеська, де ся строфа читається ось як:

Ach ty diwczyno, rozłuko moja, rozłuko moja,
ta powidź meni, jak tobi imia, jak tobi imia?
«Boh mia sozdaw diwczynoju,
pip mia nazwaw Kałynoju,
diwczynoju, Kałynoju, Kałynoju».

Чи маємо оці дві перші строфи, що творять немов епічну експозицію маленької новелки, яка відіграється далі в драматичній формі, вважати приналежними до первотвору пісні, чи пізнішим додатком? Текст Дзвоновського не має сього вступу, так само, як не мають його деякі інші аналогічні, чисто діалоговані пісні, прим., про парубка, отруєного вдовою (Г о л о в ⟨ а ц ь к и й ⟩. Народные песни, II, 584, пор⟨івняй⟩: М. Д р а г о м а н о в. Розвідки, II, 194—195)*, жартлива розмова дівчини з Василем (Г о л о в ⟨ а ц ь к и й ⟩, III, 191), розмова дівчини з милим, що хоче від'їжджати (Г о л о в ⟨ а ц ь к и й ⟩, II, 153), і т. д. Така діалогова форма властива самим початкам індивідуальної ліричної пісні, коли та лірика починає виділюватися з хорового співу і проявляє себе зразу в формі розмови одиниці з хором (улюблена форма веснянок), а далі одиниці з одиницею.

Голов⟨ацький⟩ А вірші 15—23 не мають паралелі в жаднім іншім варіанті пісні про Кулину, та зате знаходимо ті самі вірші в інших піснях, як ось Голов⟨ацький⟩, I, стор. 116—118 (два варіанти), в компілятивній пісні Ж. Паулі (Ż e g o t a P a u l i. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, II, 29), повтореній у Голов⟨ацького⟩, III, 54. На жаль, варіант Головацького, I, стор. 116—117, очевидно, компільований і ретушований самим збирачем (він покликається на вар⟨іант⟩ Żegoty Pauli, II, 29, що має з ним спільних усього 6 рядків і на свої два записи, не знати відки взяті), і тому для критики тексту важний властиво лише другий варіант (Г о л ⟨ о в а ц ь к и й ⟩, I, 117—118, що має спільних 10 рядків з варіантом Головацького). Там сей уступ, перейнятий до пісні про Кулину, виглядає так:

Козак дівча підмовляє:
«Вандруй, вандруй, дівча з нами,
З молодими козаками!
А в нас верби грушки родять,
В нас дівчата в злоті ходять;
А в нас гори золотії,
А в нас ріки медяніїі»

Більше заокруглений і краще оброблений варіант сеї пісні записала пані Ольга Озаркевичева в *Лолині**, де ся пісня ввійшла в цикл весільних обрядових пісень. Подаю тут сю пісню вповні крім кінцевого уступу, який уже відмінним розміром свідчить про своє окреме походження.

Ой сеї ночи аж до півночи
Наш Василечко не спав,
Наш Василечко не спав,
Оленку си підмовляв.
«Ти, Оленочко, сива зазулечко,
Забирай же ся з нами!
У нас гори все не такії,
У нас гори все крем'яніїї;
У нас трави все не такії,
У нас трави все шовковії;
У нас поля все не такії,
У нас поля все ружовії;
У нас кернички все не такії,
У нас кернички все медяніїї;
У нас садки все не такії,
У нас садки все терновії;
У нас верби горіхи родят,
У нас дівки у сріблі ходят».
Оленка молоденька
Цілу нічку не спала,
Цілу нічку не спала,
Пріч ся віберала.
Їхали єдну гору,
Та й їхали і другу;
На третій горі
Стали си спочивати;
Стали си спочивати*
Коники попасати.
Коники попасати
Та й двоє розмовляти.
Оленка молоденька
Яла го ся питати:
«Де гори крем'яніїї,
Де трави шовковії,
Де трави шовковії,
Та й де поля ружовії,
Де поля ружовії,
Та й кернички медовії?
Де кернички медовії,
Та й де садки терновії?»

Каже ї Василечко:
«Уповім ти, Оленочко.
То ж поля ружовії
Твої личка рум'янії;
Тото трави шовковії —
Твої коси жовтенькії;
А кернички медовії —
Твої губки солодкії;
А то садки терновії —
Твої очка чорненькії».
Оленка стала, задумалася
Та щиренько заплакала:
«Боже ж мій боже, тепер каюся,
Що-м кепско ізробила!
Маю таточка як соколика,
То-м єго відступила.
Боже ж мій, боже, тепер каюся,
Що-м кепско ізробила
Маю матінку, як ластівочку,
Тепер єм ї лишила»[1].

Хоч і як се може йти наперекір упертим поглядам про старинність весільних пісень, а ще в такім глухім куті, як Лолин, а проте порівняння отсеї пісні з цитованими вище варіантами пісні про увезення дівчини козаками показує наглядно, що отся весільна пісня новіша від козацьких, свідчить про вищий ступінь артистичної рефлексії, переносить подію із сфери грубого, майже цинічного відношення до жінки (див. особливо: Гол⟨оваць кий⟩, I, 117, де козак говорить дівчині: «А хто умний і розумний, нех ся не дасть на підмову козакови молодому») у сферу далеко більше утонченого чуття. Не входячи ближче в розбір сього дуже інтересного питання, чи була ся пісня первісно зложена як обрядова пісня, чи ввійшла туди пізніше, зазначую тут лиш се одно, що вона, хоча має тему майже ту саму, що й пісня про Кулину (підмова козака, але далеко більше поетичними та гіперболічними образами, потім розчарування і жаль дівчини), постала окремо від нашої. Переконує нас у сьому відмінний, коротший розмір і цілковитий брак строфічної будови у всіх варіантах, де вірші римуються попарно.

Голов⟨ацького⟩ А вірші 24—30 відповідають Дзвон⟨овському⟩ віршам 8—14 у Вацл⟨ава⟩ з Ол⟨еська⟩ стр⟨офа⟩ 5. Тільки строфа Дзв⟨оновського⟩ змістом багатша, бо в Го-

[1] «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», t. X, пісня ч⟨исло⟩ 127.

л⟨овацького⟩ три, а в Вацл⟨ава⟩ з Ол⟨еська⟩ аж 5 рядків шаблонових, що повторяються і в інших строфах, так що властиво спільне всім трьом варіантам лише 4 рядки: запитання Кулини, а з відповіді козака у Гол⟨овацького⟩, р⟨ядки⟩ 28—29 — Дзв⟨оновський⟩ 10—11. У Вацл⟨ава⟩ з Ол⟨еська⟩ надто набаламучено: в питанні Кулини річ іде не про поїзд, а про посаг, зовсім невідповідно, а козак говорить: «посажу тя за підрами» — видно той, хто записував, не розумів записаного; так само не до ладу зам⟨ість⟩ «обв'яжу» положено: «обдару тя тороками».

Голов⟨ацького⟩ А вірші 31—39 відповідають Дзв⟨оновського⟩ 15—21, Вацлаву з Олеська стр⟨офі⟩ 4. В обох варіантах, записаних із уст народу, замість полонізму «покарм» маємо «обід»; словам Дзв⟨оновського⟩ «ргу krупісу bez tes kniey» у Голов⟨ацького⟩ відповідають щиро руські «при кирниці-студениці»; у Вацлава з Олеська аналогічного вірша нема зовсім; козацьку саламаху у Вацлава з Олеська названо не затирахою, а завертахою.

Голов⟨ацького⟩ А р⟨ядки⟩ 40—48 відповідають Дзв⟨оновського⟩ р⟨ядкам⟩ 29—35, Гол⟨овацький⟩ Б р⟨ядки⟩ 1—8, у Вацлава з Олеська стр⟨офа⟩ 6. Властиво в сьому остатньому варіанті з Дзв⟨оновським⟩ спільне лише питання Кулини; два рядки відповіді козака:

Jest tam w poli trawy mnoho,
Postełym sy pid soboju —

відповідають хіба рядкам 44—45 Гол⟨овацького⟩ А. У Гол⟨овацького⟩ Б замість сих двох рядків маємо три ось які:

Постелимо войлочище,
Під голову кульбачище,
Ой а в верха опанчище.

Голов⟨ацькому⟩ А, р⟨ядкам⟩ 49—59 відповідає Дзв⟨оновський⟩, р⟨ядки⟩ 1—7 і 62—63. Як бачимо, в Голов⟨ацького⟩ стягнено разом дві строфи первовзору, і тому строфа вийшла завелика. В варіанті Куліша заховано більше рядків з тексту Дзв⟨оновського⟩, а власне К⟨уліша⟩ р⟨ядки⟩ 8—12 відповідають Дзв⟨оновського⟩ 59—63, тільки р⟨ядок⟩ 8 читаємо: «Гей, катерко, розбитая», а р⟨ядок⟩ 10 повторено два рази; «то мій терем». Дивна річ, що неясне слово Дзв⟨оновського⟩ «Kathera» (мабуть «квартира», а, може, «каторга» — великий човен?) заховалося майже живцем у Кулішевім «катерка»; не знати, чи мова

тут про віконце, в якім була лиш одна кватирка, та й та розбита й заткана драною опанчею, чи про розбитий човен, витягнений на берег і перемінений на буду та накритий драною опанчею.

Остатні дві строфи вар⟨іанта⟩ Гол⟨овацького⟩ А не мають нічого спільного з текстом Дзв⟨оновського⟩ крім питання Кулини (р⟨ядки⟩ 68—69 = Дзв⟨оновському⟩ 8—9). Ще 3 рядки з тексту Дзв⟨оновського⟩ заховалися в варіанті Вацлава з Олеська, причеплені до питання Кулини про поїзд:

Jest tam w poli koni mnoho,
iak złapaiem, to pojidem,
ne słapajem, piszki pidem,—

відповідь виємково ліпше заострена і краща щодо форми, ніж у тексті Дзвоновського. Варіант Куліша, крім цитованих уже рядків, заховав із тексту Дзв⟨оновського⟩ р⟨ядки⟩ 1—4, 54—55, 66—70, причім остатні три рядки, не зовсім ясні у Дзв⟨оновського⟩, тут виглядають так:

Він горює, він готує,
Где поїде — роздобуде,
У боярина, татарина (Ч у б⟨и н с ь к и й⟩, V, 954).

«Готує» виглядає так, мов помилка такого, що переписував текст, писаний р у с ь к и м и буквами; ані при передачі пісні з наслуху, ані при переписуванні з тексту, писаного латинкою, така помилка неможлива, а само «готує» тут, очевидно, не дає доброго значення зам⟨ість⟩ перв⟨існого⟩ «чатує». Значить, Кулішів варіант — якийсь обривок п и с а н о г о т е к с т у н а ш о ї п і с н і.

Остатня строфа Гол⟨овацького⟩ вар⟨іант⟩ А має дещо спільного з Гол⟨овацьким⟩ вар⟨іант⟩ Б (III, 58), хоча сей другий більше поплутаний:

«Виїдемо в чисте поле:
В чистім полю дві дороги,
Дві дороги, дві могили,
А третя моя!
Одна іде до ліса,
А другая до біса;
На котру хоч, на тоту скоч,
А третя моя!»

Сей мотив розбіжних степових доріг, що має в собі також символіку неоднакової долі різних людей, а тут

являється характеристикою одчайдушного, непевного козацького життя, находиться не раз в укр⟨аїнських⟩ нар⟨одних⟩ піснях. І так в одній пісні козак, блудячи по степу, питає зозулі:

«Зозуленько, моя ненько,
Скажи мені доріженьку!
Скажи мені слід-дорогу
До мого вірного роду!»

На се зозуля відповідає йому:

«Буде тобі, козаченьку,
Аж три доріженьки вкупі:
Їдна в Рим, друга в Крим,
А третя в Запорожжє» (Ч у б ⟨и н с ь к и й⟩, V, 946).

Передостатня строфа Голов⟨ацького⟩ вар⟨іант⟩ А (рядки 60—67) в'яжеться ще з одним варіантом пісні про увезення дівчини козаком, про який ми досі не згадували і який треба обговорити окремо. Сей варіант надрукований у Жеготи Паулі[1] з дописко̀ю «Ukraińska» і без зазначення, відки взяв його збирач. Наводжу його тут у цілості, переписуючи на наші букви:

Не против дня, против нічки
Підмовляє козак прічки
Молодую дівчиноньку.
«Чи ти, милий, шляхи знаєш,
Що ти мене підмовляєш,
Молоденький козаченьку?»
«Коли б же я шляхів не знав,
То б я тебе не підмовляв,
Молодую дівчиноньку».
Не против дня, против нічки
Помандровав козак прічки
З молодою дівчиною.
Питається дівчинонька
В молодого козаченька:
«Ой козаче, пановку мій,
Ой ци маєш ти дворик свій?»
«Край Дунаю пробуваю,
Там я свою хижу маю».
Питається дівчинонька
В молодого козаченька:
«Де будемо ночувати?»
«Ой де буде жито зжате,
То там будем ночувати».
Питається дівчинонька

[1] Ż e g o t a P a u l i. Pieśni ludu ruskiego w Galicji. Lwów, 1839, t. II, стор. 26—28.

В молодого козаченька:
«Що будем постилати?»
«Ой у тебе запасчина,
А у мене сірачина,
То те будем постилати».

Питається дівчинонька
В молодого козаченька:
«Чим будемо покриватися?»
«Як наступить чорна хмара,
То вона нас повкриває,
Молодая дівчинонько».

Питається дівчинонька
В молодого козаченька:
«Ой чим будем умиватися?»
«Я вмиюся росоньками,
Ти вмиешся сльозоньками,
Молодая дівчинонько».
Питається дівчинонька
В молодого козаченька:
«Чим будем утиратися?»
«Ой я утрусь китайкою,
Тебе утру нагайкою,
Молодая дівчинонько».

Ой приїхав до Дунаю:
Ні хатинки, ні хижинки,
Де ся діти дівчиноньці,
«Бодай тебе Перун убив,
Що ти мене з розуму звів,
Молодую дівчиноньку».

Як бачимо, щодо змісту ся пісня зовсім сходиться з піснею Дзвоновського, хоча спільні з нею має всього 4 рядки (15—19 = Дзв⟨оновський⟩ 1—4), та й то з маленькою відміною в рядку 2. Нема сумніву, що се інша новіша редакція тої самої пісні, зроблена відповідно до іншої мелодії. Хоча розмова ділить пісню на рівні уступи, то, проте, строфічна будова тут значно затратилась, так само рим трактується дуже свобідно і значна часть віршів полишена зовсім без риму; строфічну будову нагадує лише рефрен, що також не видержаний усюди. Ся пісня розвиває ширше деякі мотиви, ледве зазначені в тексті Дзвоновського; там козак іронічно відповідає на наївні запити дівчини, господарської дочки; тут він кінчить брутальною погрозою. З другого боку, оця редакція в'яжеться з деякими варіантами, розібраними вище, особливо в Гол⟨оватського⟩ Б., де в стр⟨офі⟩ 2 Кулина також питає козака: «Та чим ми ся повтираємо?» і на се одержує відповідь, склеєну з двох строф оцеї другої редакції:

«Не журися ти, Кулино,
Ти, дівчино, ти небого!
Я росою, ти сльозою;
Я утруся китайкою,
Тебе утру нагайкою,
Кулино, та й небого».

Остатня строфа сеї редакції нагадує потроха сумне положення дівчини в козацькій степовій халабуді у Дзвоновського, р⟨ядки⟩ 59—60 і її прокляття там же, р⟨ядки⟩ 90—91 та Гол⟨овацького⟩ А 60—61, хоча стилізація тут зовсім самостійна.

Передостатня строфа Голов⟨ацького⟩ варіанту А в'яжеться ще з двома варіантами нашої пісні, ще дужче попсованими, ніж попередні і надрукованими в збірці Б. Грінченка («Этнографические материалы, собр. Б. Д. Гринченко», т. III. Чернигов, 1899, стор. 193—195). Де записані ті варіанти, на жаль, незвісно; впорядчик зазначив лише, що один узятий із паперів Лукашевича*, а другий записаний Тр. Зіньківським*. Варіант Лукашевича зачинається так:

Їхав козак з України,
Да нагибав дівчину край долини:
«Ой стань, руку дай
І на мене поглядай,
На мене молодого,
Й на коника вороного,
Дівчино моя, серце моє!»
«Ой ти козаче, паночку мій,
Чи є у тебе хоч жупанок свій?»
«Я жупана не маю,
Під свитину сховаю,
Дівчино моя, серце моє!»

Далі повторюється знов стр⟨офа⟩ 1 дослівно, потім дівчина промовляє:

«Ой ти козаче, паночку мій,
Чи є у тебе хоч куріньок свій?»
«Я куріня не маю,
Край Дунаю хату маю,
Лопухами укриваю,
Квіточками украшаю,
Дівчино моя, серце моє!»

Ще раз повторюється стр⟨офа⟩ 1, і знов запитує дівчина:

«Ой ти козаче, паночку мій,
Чи є у тебе хоть коничок свій?»
«Ой я коня не маю,
Край Дунаю табун маю:
Як піймаю, дак поїдем,
А не піймаєм, пішки пійдем,

Дівчино моя, серце моє!
В мене тілки душа в тілі,
А сорочку воші зїли;
Через спину стежку вбили,
Як до річки пить ходили,
Дівчино моя, серце моє!»

Нарешті варіант Зіньківського з козака робить уже улана, в його промови вставляє зовсім недоладні дотепи, та проте декуди має живі ремінісценції старого тексту.

В'їхав козак в Україну
Та й побачив дівчиноньку край дороги.
Як побачив, з коня скочив:
«Ти дівчино, серце моє, квіточко моя,
Кров бураковая, а душа часниковая,
Не лякайся мене,
Ізо мною, улаником, обізнайся!»
«Ой ти улан, ти мій пан,
Чи є в тебе хоч дім свій?»
«На Дунаю хату маю,
Всю худобу поховаю».

Далі улан уже називає дівчину Ганнусею, а на її питання, чи є в нього кінь, відповідає:

«В чистім полі много коней,
Є і карі, є й гніді;
Як іспімем, то поїдем,
Як не піймем — пішки підем».

На дальше питання дівчини, чи є в нього свій хліб, улан відповідає:

«Соломаха, затераха,
Як затрем — поїмо,
Не затрем — так будем».

Нарешті на питання, чи є в нього кожух, він, як і в попереднім варіанті, відповідає цинічним чотиристихом:

«Кожушину воші зїли,
А сорочку росточили,
А на спині стежку вбили,
А до річки пить ходили».

Отже, треба сказати, що сей чотиристих живе в устах народу як окрема співанка, яку часто можна чути в часі танцю в різних варіантах. У Нагуєвичах я записав такий*:

А в козака душа в тілі,
Реверенду вуші зїли;
Поза плечі стежку мали,
За обшивков ночували.

Се був, правдоподібно, один із тих гризких насміхів, що ними сільські парубки відплачувалися двірським козакам та гайдукам за канчуки, якими ті щедро наділяли їх з панського наказу. Певна річ, що з піснею про увезену дівчину ся ущíплива пісня первісно не мала нічого спільного, а лише пізніше прилипла до неї, коли поводження козака з дівчиною в пісні зробилося брутальнішим та цинічнішим.

Та хоч які пізні та попсовані оба варіанти у Грінченка, все-таки маємо в них зерна старої традиції. Козацька хата край Дунаю, умаєна цвітами та прикрита листям нагадує Дзвон⟨овського⟩ р⟨ядки⟩ 3—7 та Голов⟨ацького⟩ А — 53—56; козацький табун, із якого треба зловити коня, нагадує Дзвон⟨оновського⟩ р⟨ядки⟩ 45—47 та варіант Вацлава з Олеська; ще ширше розвиває сей мотив вар⟨іант⟩ Зіньківського, а його двостих про козацьку хату, в якій захована вся його худоба, нагадує Дзвон⟨овського⟩ 62—63 та Голов⟨ацького⟩ А 57—58. Рядки про козацьку страву саламаху у Зіньк⟨івського⟩ не тільки заховали старе та зрештою мало вживане слово «затераха», але розвинули мотив про не зовсім правильні козацькі обіди на взір попередньої строфки про коней.

Кінчу. Щасливий припадок, яких, певно, не повториться багато, себто надрукування якимсь малозначним польським віршарем XVII в. тексту української пісні, дав нам змогу віднайти коли не прототип, то бодай найстаршу і найповнішу форму інтересної і досить розповсюдженої, та тепер уже майже забутої укр⟨аїнської⟩ нар⟨одної⟩ пісні (мені, прим., не доводилось чути її або хоч би про неї в устах люду ніколи). До яких же висновків доводить нас детальне порівняння всіх досі збережених варіантів і їх обопільних перехрещувань та мішання з іншими мотивами? Чи позволяє нам ся студія зробити які висновки про характер та єство народної творчості та еволюцію її форм?

Придивляючися різним варіантам нашої пісні, записаним у різних сторонах України на протязі майже цілого XIX в., ми можемо завважити два інтересні явища: найчисленніші і найповніші варіанти заховалися в Галичині, стороні, на яку діалектологічні прикмети тексту Дзвоновського вказують як на вітчину первовзору пісні. В російській Україні пісня перейшла на той бік Дніпра, мабуть, лише в двох неповних варіантах (друк⟨ованих⟩ у Грінченка); третій варіант — Куліша, то якийсь відривок пере-

йнятий із неповного писаного тексту. Загалом пісня на Вкраїні розширена мало і тепер близька забуття. Зглядно повний і заокруглений український варіант Жеготи Паулі являється індивідуальною, свідомою переробкою первісного тексту, переробкою, доконаною якимсь професіональним співаком, мабуть, із тих, що в XVIII і XIX в. були при дворах польських панів і від яких лишилося значне число дворацьких пісень, що почасти перейшли також в уста народу; власне ті пісні, брані чи то безпосередньо з уст таких співаків, чи з писаних співаників, заповнюють у великій часті збірки Вацлава з Олеська й Жеготи Паулі та займають немало місця і в збірці Головацького під курйозним титулом «Думки образованного сословия» і також у інших відділах.

Друга увага, на яку наводить нас розбір різних текстів нашої пісні, се те, що найстарший звісний нам текст — Дзвоновського — заразом і найкращий щодо форми і найповніший щодо змісту. Пізніші варіанти додають лиш одно важне — епічний вступ до чисто драматичного тексту Дзвоновського. Все інше в тих варіантах, то або вставки, брані з інших пісень, або попсування (з малесенькими виїмками) старшого тексту, попсування строфічної будови, версифікації, вводження більше цинічних та брутальних мотивів у зміст. І то не для того, щоб свідомість відносин, на яких постала пісня, затемнилася в пам'яті співаків, як се буває при піснях історичних. Тільки в однім, найпізнішім варіанті можна добачити таке затемнення, заміну козака уланом. А загалом вид являється такий, немовби ми з вищого поетичного рівня сходили на нижчий, або немовби річ, утворена талановитою одиницею, пішовши з рук до рук, обтовклась, стратила первісні ясні контури. Се суперечило би вповні теорії колективної народної творчості, особливо довших, епічно-ліричних пісень, і потверджувало би, хоч малесеньким прикладом, думку італіанського вченого Доменіка Компаретті*: «Кожда поема без виїмку, чи безіменна, чи ні, була індивідуальним твором, ділом штуки»[1]. Та про се, може, прийдеться детальніше говорити іншим разом, при розборі козацьких дум.

---

[1] Domenico Comparetti. Der Kalewala oder die traditionelle Poesie der Finnen. Historisch-kritische Studie über den Ursprung der grossen nationalen Epopöen. Deutsche, vom Verfasser autorisierte und durchgesehene Ausgabe. Halle, 1892, стор. 321.

ПІСНЯ ПРО ПРАВДУ І НЕПРАВДУ

I

Десь іще перед 1845 роком записана була коло Білої Церкви Київської губ(ернії) лірницька пісня, якої тема — протиставлення правди і неправди. Ся пісня, недрукована в своїм часі, в копії, зробленій Кулішем, із паперів Максимовича дісталася до М. Драгоманова і була ним опублікована аж 1885 р. в другім розділі першої часті «Політичних пісень українського народу» (Женева, 1885, стор. 221—222) як шостий варіант в числі інших пісень на сю тему. Друкуємо сей, на думку Драгоманова, «найцільніший і найбільш церковний духом своїм» варіант тут уповні.

1 Ой сей світ, ой сей світ великая зрада,
Що по всьому світу настала неправда!
2 Чи ти, правдо, вмерла, чи ти заключенна,
Що тая неправда увесь світ зажерла?
3 Бо тепера правда стоїть у порога,
А тая неправди сидить кінець стола;
4 Бо тепера правду під нозі топтають,
А тую неправду трунком напувають;
5 Бо тепера правда сидить у темниці,
А тая неправда — з панами в світлиці;
6 Бо тепера правда сльозами вмиває,
А тая неправда з панами гуляє.
7 Нема в світі правди, тільки рідна мати!
Ой де б її могли в світі позиськати?
8 Ой де б її могли в вічі увидіти,
Орловими крильми могли б ми летіти.
9 Бо тепера світу кінець приближився:
Хоч рідного брата тепер стережися.
10 Він з тобою їсть, п'є, а враз бесідує,
А на серці злість має, неприязнь готує.
11 Хто по правді судить, то того карають,
А хто не по правді, того поважають.

12 Ой хто буде правду в світі визначати,
Зошли йому господь що день благодати!
13 Сам, господи, правда, що хвалшує зраду!
Перед страшним судом усі вбачим правду.

Як бачимо, пісня розпадається на кілька уступів, які можна роздивляти окремо; для вигоди сього розбору я числю куплети (пари віршів), а не рядки, бо в кождім куплеті думка більше-менше закінчена. Зміст усеї пісні можна розділити ось на які логічні часті:

1. Вступ, загальна характеристика світу (купл⟨ет⟩ 1);
2. Поклик до правди, чи вона вмерла (купл. 2);
3. Контраст у теперішнім світі між пониженим становищем правди і панованням неправди (купл. 3—6);
4. Порівняння правди з рідною матір'ю (купл. 7);
5. Вислів охоти летіти орловими крильми на шукання правди (купл. 8);
6. Заповідь наближення кінця світу, що пізнається по зрадливости навіть рідних братів (купл. 9, 10);
7. Схарактеризовано загально неправду в суді (купл. 11)
8. Обіцянка ласки божої тому, хто шанує правду (купл. 12);
9. Заповідь побіди правди перед страшним судом (купл. 13).

В 60-их, 70-их і 80-х роках XIX в. було записано ще декілька варіантів сеї пісні, а власне в Кулішевих «Записках о Южной Руси», т. II, стор. 101—102, надруковано текст буцімто з записів Льва Жемчужникова*, записаний від «кобзаря Остапа» (Вересая)*, одначе відмінний від записаного пізніше Вересаєвого, коротший (15 куплетів), записаний невідомо де і з деякими, на мою думку, поправками в тексті, доконаними самим Кулішем (Драгом⟨анов⟩, стор. 39); пізніше в Сокиринцях Прилуцького пов⟨іту⟩, Полтавської губ⟨ернії⟩ від кобзаря Остапа Вересая записано десь у р. 1860 найширший із відомих досі (19 куплетів), надрукований у Драгоманова під ч⟨ислом⟩ 2, а уперве надрукований у «Основі»* 1861 р., книжка за окт⟨ябрь⟩, стор. 85—96; в «Записках Черниговского губ⟨ернского⟩ статист⟨ического⟩ комитета» з р. 1866, т. I, стор. 177—178, надруковано варіант, записаний у селі Локотках Глухівського пов⟨іту⟩ Чернігівської губ⟨ернії⟩ священиком Іваном Танським від сліпого старця, що співав з маленькими дочками, варіант, коротший від попередніх (11 купле-

тів), надрукований у Драгоманова під ч⟨ислом⟩ 1. Дуже гарний варіант записав 1876 р. П. Мартинович* у Лохвиці від кобзаря Івана Кравченка* (Крюковського); він такий же просторий, як і Вересаїв (19 куплетів) і надрукований у Драгоманова під ч⟨ислом⟩ 5. Нарешті два варіанти записав д⟨обродій⟩ В. Горленко*, один 1883 р. від неназваного лірника в Роменському повіті Полтавської губ⟨ернії⟩ (надрукований у «Киевской старине» 1883, август, стор. 769—770), а другий від кобзаря Павла Братиці в селі Терешках Ніжинського пов⟨іту⟩ Чернігівської губ⟨ернії⟩ (надруковано в «Киевской стар⟨ине⟩», 1884, січень, стор. 48); і сі варіанти поміщені у Драгоманова, один під ч⟨ислом⟩ 4, а другий під ч⟨ислом⟩ 7. Взагалі пок⟨ійний⟩ Драгоманов любив сю пісню, часто цитував її і звертав на неї увагу також сторонніх людей[1], і при кінці своєї збірки політичних пісень укр⟨аїнського⟩ народу помістив усі її досі відомі варіанти як ефектовний фінал, давши їй історичне витолкування, про яке скажемо ще далі. Якими думками кермувався Драгоманов при впорядкуванні варіантів сеї пісні, містячи варіант чернігівський із 1866 р. на першім, а найстарший на шостім, другий по нім (Кулішів) на третім місці і т. д., сего я не можу зміркувати, тим більше, що сам Драгоманов навіть не пробував студіювати відносин тих варіантів одних до других, думки про давність одного а новість іншого лишав без детального мотивування і зовсім не задавав собі питання, який міг бути оригінал пісні і в якім відношенні до нього стоять відомі тепер варіанти: чи се парості різних редакцій первісного оригіналу, чи, може, новіші переробки якоїсь одної редакції?

По р. 1884 нових варіантів сеї пісні, скільки знаю, не записано, з виїмком одного, записаного д⟨обродієм⟩ В. Боржковським* від селянина Димнича в с. Гущинцях (див. «Киевская старина», 1889, сент⟨ябрь⟩, стор. 682—683). Деякі куплети нашої пісні ввійшли також у лірницьку пісню про страшний суд, записану тим же Боржковським від лірника Олександра (друк⟨овано⟩ там же, стор. 694). Взагалі треба сказати, що на правім березі Дніпра ся пісня тепер мало розширена, а в Галичині крім деяких відгуків, про які буде мова далі, зовсім невідома,

[1] Вона була перекладена Альфредом Рембо* на французьку мову і поміщена в його книзі «La Russie epique».

а держиться головно на лівім боці Дніпра в репертуарі деяких лірників та кобзарів[1].

А тепер приглянемося ближче всім відомим досі її варіантам. Для легшого перегляду подаю тут у табличці зіставлення головних мотивів у всіх варіантах, при чім основою взято вище поданий білоцерківський текст (БЦ), далі текст Куліша (К), Вересая (В), чернігівський (Ч), Мартиновича (М), Горленка перший ($Г^1$) і другий ($Г^2$) і нарешті Боржковського (Б). Цифри в рубриках означають куплети в тім порядку, як вони надруковані у Драгоманова, зглядно (остатній текст) у «Киевской старине»:

Мотиви	БЦ	К	В	Ч	М	$Г^1$	$Г^2$	Б
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	1	1	1	1	1	1	1	—
2	2	6	—	2—3	6	6	—	—
3	3—6	2—5	2—8	4	2—5,7	2—5,7	2—5	9—12
4	7	7,10	9—12	5—7	8, 10, 11	8—10	—	—
5	8	8—9	13—15	—	9,12—13	11—12	13—14	—
6	9—10	11—12	16—17	9	14—16	13—15	11	—
7	11	13	—	8	—	—	6—10	—
8	12	14	18	10	17—18	16—17	15—16	—
9	13	15	19	11	19	18	17	—

Вже з самого погляду на сю цифрову схему можемо переконатися, 1) що найстарший відомий нам варіант пісні про правду дійсно найповніший, хоча деякі інші мають більше куплетів. Щодо багатства мотивів і їх гармонійного

[1] У праці проф. Сперанського* «Южнорусская песня и современные ее носители» (Киев, 1904, стор. 10—25), де виказано репертуар 15 бандуристів і 20 лірників Полтавської, Чернігівської, Харківської, Херсонської, Київської та Подільської губерній, пісня про правду ⟨входить⟩ у репертуар шістьох бандуристів (Братиці, Вересая, Кравченка, Бутенка, Древченка* і Гащенка*) і лише чотирьох лірників (Приходька* з Чернігівської, Дуброви* з Полтавської, Зозулі* з Харківської і Мороза* з Херсонської губ⟨ерній⟩). Розуміється, ті цифри не дають повної картини, бо репертуар деяких лірників та бандуристів не розвіданий докладно, та й, певно, немало ще є таких людових співаків і окрім тих, про яких зібрав відомості проф. Сперанський; та все-таки можна сказати, що пісня про правду навіть у лірницькім крузі не дуже розширена. Зрозуміємо се, коли згадаємо, що вищі верстви суспільності та й поліція дивляться на неї дуже кривим оком.

сполучення сей варіант перевищує всі інші; натомість жоден інший варіант, крім варіанта Боржковського, про який буде мова далі, не має ніякого іншого мотиву, який би не був порушений у білоцерківському варіанті. Інші варіанти задовольняються тим, що, пропускаючи або переставляючи поодинокі мотиви, оброблюють деякі з них ширше.

Придивімося тим відмінам спеціально.

1. Вступний куплет являється нам у двох типах. Той ефективний окрик, що здобув пісні таку широку популярність серед сучасної інтелігенції: «Нема в світі правди, правди не зиськати», окрик, яким починаються всі варіанти з виїмком білоцерківського, оказується не первісним, а пізнішим, мабуть, продуктом другої, спеціально лівобережної редакції; рядок, яким починається БЦ, де світ представляється як «велику зраду», у всіх лівобережних редакціях пропущений і являється тільки неясним відгуком у 8 куплеті варіанта Боржковського (також правобережнім):

Бо тепер на світі така вийшла кара,
Що по всему світі то вже єсть неправда —

де вже сам рим говорить, що в первім рядку стояла первісно не «кара», а «зрада».

2. Поклик до правди, чи вона вмерла, «или заключена», в трьох варіантах стоїть не на другім, а на шостім місці, а в двох варіантах, в тім числі і в многословнім Вересаєвім, його зовсім нема. Се вже, очевидно, традиції різних кобзарських чи лірницьких шкіл. Чернігівський варіант із 1866 р. має ампліфікацію сього мотиву — по самім розмірі видно, що новішої фабрикації:

Чи ти, правдо, вмерла, или заключенна,
Чи ти од нас, правдо, тепер одлученна?
Чи ти, правдо, в царя домі,
Или живеш у доброй волі?

Драгоманов (op. cit., 221) висловлює здогад, що сей остатній двостих «можна прийняти за слід надій, які збудили в черні на Гетьманщині царські заходи проти старшини в часи Полуботка» — здогад зв'язаний з його теорією про постання сеї пісні коло 1720 р. в окруженні Полуботка* — здогад, як побачимо далі, дуже слабо умотивований.

3. Контраст у теперішнім світі між пониженим становищем правди і пануванням неправди, се найвдячніший мотив нашої пісні і при тім такий, що найліпше надається до ампліфікацій. Найстарший варіант малює сей контраст у чотирьох куплетах, коли натомість варіант Вересая присвячує йому аж сім, отже, крім тих, що в БЦ, читаємо тут:

Уже тепер правда в панів під ногами,
А щира неправда сидить із панами.
(. . . . . .)
Уже тепер правда в панів у долі,
А щира неправда в добрій волі,
Уже тепер правда, правда умирає,
А щира неправда весь світ пожирає.
Уже тепер правда, правда вже померла,
А щира неправда увесь світ пожерла.

Сей остатній куплет мусив входити колись у первісну редакцію пісні, бо варіант БЦ має другий його рядок, приклеєний не дуже відповідно до запитання, чи правда вмерла? Комбінуючи вар⟨іант⟩ БЦ з Вересаєвим та Мартиновичевим (купл⟨ети⟩ 6 і 7), можна висловити здогад, що в первісній редакції пісні замість теперішнього 2 куплета були два:

Чи ти, правдо, вмерла, чи ти заключена,
Чи ти рідна мати од нас одречена?
Уже давно правда, давно вже умерла,
А тая неправда увесь світ зажерла.

Найпізніший варіант (Горл.[2]) замість 6 куплета тексту БЦ має два ось які:

Стоїть правда у порога та слізно ридає,
А тая неправда з панами п'е-гуляє.
Стоїть правда у порога да тайненько сміється,
А тая неправда за гроші береться.

Для вияснення сього другого куплета Драгоманов (op. cit., 223) завважує, що «правда «тайненько сміється», мов проводить, що хоть покисть візьме гору неправда, то колись усе інакше повернеться».

4. Дуже інтересний для зрозуміння нашої пісні і пізніших її варіантів сьомий куплет тексту БЦ, який без сумніву належав до її первісної редакції. Щоб схарактеризувати рідкість правди в суспільних відносинах, автор пісні ужив відомої народної приказки: «Нема правди, як рідна мати». Та він мабуть почував, що ся приказка мала пер-

вісно спеціальне цивільно-правне значення і відповідає загальному правному принципові при пошукуванні роду: «mater certa pater incertus»[1]. Оттим-то автор і не зупинявся довше при тій картині, але порівнявши правду з рідною матір'ю та вдаривши мимоходом у струну глибокого почуття — синівської любові до матері,— висловлює далі свою тугу за нею запитанням: де б її шукати? Пізніші кобзарі та лірники, ігноруючи первісний змисл сього куплета, а при тім обдаровані добрим нюхом на те, чим можна порушити розжалоблені серця слухачів, залюбки розширюють той мотив темами, зовсім не належними до початкового плану пісні. Отже, в чернігівському варіанті, всупереч інтенції первісного тексту читаємо: «Тілько в світі правди, що отець і рідна мати», а в різних варіантах як показ неправди на світі малюється доля сиріт, що не можуть забути своїх померших родичів.

О горе тим діткам, що остаються сиротами!
Вони плачуть завсегда і живуть між бідами.
Не могуть вони родителів забивати,
А де би могли вони їх увидати,
Орлиними крилами раді б к ним літати.

Взагалі ся тема про сиріт, де головне горе лежить зовсім не в неправді світових відносин, а в природі людського життя, являється пізньою і зовсім зайвою ампліфікацією нашої пісні, досить невдатним відгуком іншої, дуже популярної лірницької пісні про сирітку.

5. Для психології кобзарської творчості інтересний також 8 куплет тексту БЦ. Характеризуючи тугу сучасних собі людей за правдою, автор говорить поетично, що коли б знати, де побачити правду, «орловими крильми могли б ми летіти». Сей поетичний вислів дуже подобався кобзарям, а очевидно також і публіці. Ми бачимо, що в чернігівському варіанті автор вставки про сиріт до них прикладає сей зворот і каже, що вони раді би летіти орловими крильми до своїх померших родичів. Для інших і сього було мало; в варіанті Вересая вже бачимо ангельські крила:

Хотя б то ми мали ангельськії крили,
То ми б полетіли, тебе увиділи.

А картину тих душ, що орловими крилами летять шукати правди, пересолено так, що вже сама правда називається

[1] Мати відома, батько невідомий (*лат.*).— *Ред.*

«орлиця-мати» (В, К, М). В інших варіантах висловлюється бажання крім орлових крил мати ще й соколові (переплутано на солов'їні) очі:

Коли б то нам господь дав солов'їні очи,
Ізнялись ми б, полетіли до отця-неньки хоть посеред ночи (Горл., 1).

Все се, певно, поетично, але очевидно пізні вставки, що розширюють первісний текст ефектовними, але не належними до нього мотивами.

6—7. Пара куплетів (у БЦ 9—10), у яких пророкується близький кінець світу на тій підставі, що тепер навіть від рідного брата годі надіятися вірності, належить, очевидно, до первісної редакції пісні, бо стрічається майже без зміни у всіх варіантах (крім Б). Інтересний куплет мають перший варіант Горленка і вар(іант) Мартиновичева:

Бо він хоч і рідний брат, то правди не міє,
Він тільки устами як перами віє —

незвичайно поетично символізоване облесне, а облудне балакання в образі орієнтального холодження лиця в спеку пір'яним вахлярем. Здається, що той куплет сягає досить давнього часу, а, може, належав навіть до первісної редакції, бо в білоцерківському варіанті між 10 і 11 куплетом видно немов прогалину, брак органічного зв'язку: від характеристики зрадливого брата відразу пісня перескакує до характеристики судової неправди: численні варіанти (В, К, М, Г[1]) мають тут іще один куплет, пропущений у БЦ, а потрібний для уставлення логічного і психологічного зв'язку з дальшим куплетом про неправду в суді.

Із ним [себто братом] у суд стати — правди не зіськати,
Тільки сріблом та злотом судью насищати.

Головно сі куплети пісні про правду і неправду послужили Драгоманову підставою — віднести зложення сеї пісні до часу між 1710—1720 роками, «коли якраз на Україні і знизу і згори багато було розмови про судову неправду і коли доволі різко виділилось серед козацької громади панство». Драгоманов згадує про таких панівздирців, «як полковник Милорадович* з його панією, котра й сама робила суди», та як генеральний судія Черниш, згадує про «велике незадоволене між народом на судову й узагалі панську неправду», цитує указ царя Петра В(еликого) з р. 1722, яким цар заводив Малоросійську коле-

гію*, в якім буцімто говориться про сю судову неправду «словами, дуже близькими до нашої пісні». Наведу маркантні уступи з того указу: «В судѣх генеральних чинятся ради взятков и великих накладов многія неправды, от чего бѣдные козаки, кому больши наложить нечего, и с правдою обвинены бывают. Полковники полков своих как козакам, так и посполитым чинят оне тягости потому ж неправыми судами из великих же накладов, отнятіем грунтов и лѣсов, мельниц» і т. д. А при кінці ще раз з натиском додано: «Оная [Малороссийская коллегия] учинена не для чего иного, токмо для того, дабы малороссійскій народ ни от кого как неправедными судами, так от старшины налогами утѣсняем не был»[1]. Сказати по правді, інших слів сього указу, згідних зі словами пісні, крім загальної фрази «неправда по судах», годі добачити, а сі слова занадто загальні, щоб можна було на них опирати датування пісні. До того треба додати, що ті слова і жалоби на «неправду по судах» Петро, певно, не раз уже знаходив у тих українських скаргах, які доходили до нього від козаків, посполитих і міщан; се здавен-давна, як побачимо далі, ще майже від князівських часів була на Русі утерта фраза, та й надто ще вона зачерпнена зі святого письма. Так що будувати на ній датування пісні якраз на час між 1710 і 1720 рр. нема ніякої підстави. Се, очевидно, не виключає м о ж л и в о с т і, що пісня постала власне в тім часі, але від можливості до певності ще дуже далеко.

8—9. Кінцеві куплети всіх варіантів (крім Б), се звичайні лірницькі, або коли хочете, церковні формули; хто держатиме і берегтиме в житті правду, тому бог пошле свою ласку. Натуральна річ, що пізніші ампліфікатори не проминули нагоди, щоб освітити діло і з противного боку, отже, перший варіант Горленка додає:

Который чоловік буде неправду хвалити,
То буде душа пеклом карана, а тіло горіти —

додаток спільний з варіантом Мартиновича. Остатній куплет білоцерківського варіанта в першім рядку має якийсь

[1] Драгоманов, op. cit., 217—218, пор.: «Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским»*. Москва, 1858, стор. 307—308, 321; а також Іван Джиджора*. Реформи «Малоросійської колегії» на Україні в 1722 рр. («Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському». Львів, 1906, стор. 353—354).

незручний вислів, що господь «хвальшує зраду» — правдоподібно, в первіснім тексті стояло якесь інше, може, церковне слово, якому співак-популяризатор без успіху старався підшукати рівнозначне народне. Цікаво також, що рішуче виявлене в остатнім рядку того варіанта есхатологічне дожидання, що «Перед страшним судом усі вбачим правду» в інших варіантах якось немов замазане, заступлене більше церковно-правовірною формулою, що

Сам господь правда і смирить неправду,
Сокрушить гординю, вознесе сьвятиню.

З сього детального розбору всіх мотивів нашої пісні у всіх її досі відомих варіантах можна, здається, не вдаючися в передчасні хронологічні комбінації, вивести ось які висновки: всі відомі тепер варіанти пісні виплили з одного оригіналу, який ще в першій половині XIX в. мусив держатися в досить чистій формі, коли найстарший варіант, записаний у 40-их роках, підходить до нього ближче, ніж інші, записані трохи пізніше; лівобережні варіанти з огляду на порядок мотивів і куплетів виявляють щось похоже на окрему редакцію, що могла, одначе, постати не дуже давно, може, в першій половині XIX в., ледве чи давніше; та друга редакція ампліфікувалася з часом чи то розширенням даних уже в оригіналі мотивів (контраст між правдою і неправдою в суспільності, неправда в судах), чи то приплутанням нових мотивів (мотив дітей-сиріт). Оскільки пісня на правім березі Дніпра, дійсно, забувається, а також чи її популярність на лівім березі росте чи меншає, сього на підставі зібраних досі відомостей не можна сказати рішуче.

Роздивимося ще в тих відгуках, які полишила наша пісня в інших піснях лірницького репертуару. Я згадав уже і зачислив навіть до варіантів пісні про правду і неправду ту лірницьку пісню, яку записав д. Боржковський у Гущинцях і надрукував у «К⟨иевской⟩ стар⟨ине⟩» (1889, сент⟨ябрь⟩, 682—683) п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Правда і неправда». Та вже з нашого зіставлення мотивів пісні можна переконатися, що сей текст Боржковського належить до варіантів нашої пісні тільки почасти, своїми куплетами 8—12. Решта 9 куплетів сеї пісні, се зліпок куплетів із ширшої лірницької пісні про дітей, що не шанують своїх родичів; найповніший варіант її записав В. Гнатюк, ма-

буть, у Пужниках*[1] (23 куплети, з яких декілька має по три рядки); менше повний варіант Вересая, надрукований у «Записках Юго-Зап(адного) отд(ела) и(мператорского) Р(усского) геогр(афического) общ(ества)»*, т. I, «Матеріяли», стор. 23—24; сей варіант, значно поплутаний, має тільки 11 куплетів. Перші 7 куплетів варіанта Боржковського відповідають майже вповні першим шістьом куплетам Гнатюка; один Гнатюків куплет, попсований лірником, поправляє текст Боржковського. У Гнатюка читаємо:

Бідная мати плакала, вмлівала:
Сину ж мой, сину, кров йим проливала,
горко-м годувала,
Йа з тебе, мой сину, потіхи ни мала.

У Боржковського правильніше, хоч також з пропущенням остатнього Гнатюкового рядка:

Бо старая ненька дітки годувала,
Дітки годувала, ночи не доспала;
Ночи не доспала, то кров проливала,
То кров проливала, дітки й годувала.

Варіант Вересая відбігає ще далі вбік:

А мати старая з жалю умирала:
Діти ж мої, діти, я вас годувала!

Так само остатні два куплети варіанта Боржковського взяті з тої самої пісні: у Гнатюка майже дослівно, тільки в оберненім порядку купл(ети) 14 і 15, у Вересая також оба кінцеві. Одиноке, що не взято з сеї пісні, ані з відомих нам варіантів пісні про правду, се куплет 12, доданий до характеристики пониженої в світі правди:

Бо тепера правда, [правда] скрізь закрита,
Тілько єсть приміта на хресті прибита.

Христос прибитий на хресті як символ (приміта) понівеченої та затемненої в світі правди, се вже зовсім не суто матеріальний рисунок тої правди, що стоїть біля царського порога, плаче або стогне в кайданах; се показує зовсім інший лет народного духу. Я вважав би сей куплет витвором найновішої доби, навіяним тим релігійним ферментом серед нашого народу, що вилився в раціоналістичних сектах штунді та мальованщині*, у яких власне характерна

[1] «Етнографічний збірник», II, стор. 55—56.

риса та, що вони події, записані в святім письмі, трактують і толкують не як історичні факти, а як символи етичних правил, як «приміти» та вказівки для сучасного релігійного та ідейного життя.

Оцей подих нової рефлексії, який більш або менше виразно в'яжеться з мотивами пісні про правду і неправду, бачимо і в інших її відгуках. Найвиразніше виступає він у вступі до записаної д. Гнатюком («Етногр(афічний) збірник», II, 47—50) лірницької переробки думи про вдову та її сина, який вигнав матір із дому. Вступом до оповідання про сю важку тему служать ось які рефлексії, що являються короткою, але ядерною галицькою переробкою української пісні про правду:

Зле у світі, зле чувати,
Типер Правди ни видати.
Типер Правду б'ют, карают,
А Ниправду виличают.
Типер Правду б'ют, катують,
А Ниправду гонорують.
Типер Правда хліба просит,
А Ниправда сребло носит,
Типер Правда край порога,
А Ниправда конец стола;
І п'є Правда гирке пиво,
А Ниправда зилен вино.
Типер Правда є в болоті
А Ниправда ходит в злоті.

Порівнюючи сю переробку з її оригіналом,— українською піснею про правду — бачимо, що оскільки тут форма коротша, легша і більше вигладжена, остільки зміст бліднішій і менше конкретний. Нема згадки про темниці та про неправду в судах, та й загалом контраст між соціальним положенням бідних і багатих малюється тут загальнішими рисами. До іншого мотиву з пісні про правду нав'язує т(ак) зв(ана) «Воянцка пісня», записана мною 1887 р. у Львові в часі задушного дня від невідомої жебручої баби, що співала її перед входом Личаківського кладовища у Львові, і друкована 1888 р. в «Киевской старине» (декабрь, стор. 143—148). Другий варіант сеї пісні записав від лірника Дорохтея Карнаухого в Вінниці д. Боржковський і надрукував також у «Киевской старине» 1889 (декабрь, стор. 637—640) п(ід) з(аголовком) «На войнах світ настає». І тут маємо лірницьку компіляцію різних старших, головно козацьких пісень (два брати поранені уми-

рають серед поля, їх розмова між собою і з орлом, сестра або мати проводжає брата чи сина на війну і запитує його, коли верне, сіяння піску на камені), попереджене загальними рефлексіями на тему ворожнечі між людьми і навіть між ріднею:

Нема добра та й не буде,
Була війна та й ще буде.
Брат на брата ворогує,
Сестра сестрі смерть готує,
Донька матку зневажає,
Отець сина проклинає.
Нема добра та й не буде,
Була війна та й ще буде,
Бо на війні світ настає,
На війні ся й закінчає.

Варіант Боржковського розмальовує картину декуди детальніше:

Чом на світі нема добра?
Нема добра, нехай[1] буде,
(. . . . . .)
Бо син отца не шанує,
Дочка матку зневажає,
Мати дочку проклинає,
Дочка во віки щастя не має
Та й у пеклі пропадає.

Варіант Боржковського пробує, знов за старими взірцями («Дума про Олексія Поповича»), представити страховища війни як наслідки сліз родичів на провини їх дітей:

То ж не стріли нас постріляли,
Не шаблі нас порубали,
. . . . . .
Тілько отцеві слова покарали.
Отцеві слова слагідненькі,
Материні сльози все дрібненькі,
Тож то вони в кал не впали,
Нас нещасних покарали.

Ті слова повторяє потім з докором і «орел чорноперий», виїдаючи братам очі. В моїм варіанті сих рефлексій нема, та зате він кінчиться характерною і варіантові Боржковського не звісною молитвою:

Виведи нас, моцний боже,
Із чужини далекої,
Із неволі турецької,
Із службоньки цісарської!

[1] Очевидна помилка зам⟨ість⟩ «та й не буде».

II

При кінці своєї розвідочки про нашу пісню Драгоманов справедливо звернув увагу на подібність деяких мотивів у варіантах сеї пісні, особливо в найпізнішім (другім Горленковім), з великоруською віршею про Правду і Кривду та їх боротьбу, вміщеною в простору віршовану т⟨ак⟩ зв⟨ану⟩ «Голубиную книгу»*. Особливо нагадували Драгоманову сю московську віршу ось які рядки ⟨варіанта⟩ Горл⟨енка⟩[2]:

Що хоч правда маленька, так вона важненька,
Пішла правда нижче, а неправда повище.

Наскільки сі рядки нагадують московську віршу, се можна буде осудити, коли придивимося тій вірші трохи ближче. Як відомо, т⟨ак⟩ зв⟨ана⟩ «Голубиная книга», се віршована ладом великоруської билини розмова двох царів (найчастіше Володимира або Волонтомана Володимировича) з мудрим, всезнающим царем Давидом Євсеєвичем на різні космологічні та морально-філософічні теми. Між іншим Володимир оповідає ось що:

Возговорил Володимір князь,
Володимір князь Володіміровичь:
«Ой ты гой еси, премудрый царь,
Премудрый царь, Давыд Евсеевичь!
Мнѣ ночесь, сударь, мало спало́сь,
Мнѣ во сне много видѣлось:
Кабы с той страны со восточной,
А с другой страны с полуденной,
Кабы два звѣря собиралися,
Кабы два лютые собѣгалися,
Промежду собой дрались-билися,
Один одного звѣрь одолѣть хочет».
Возговорил премудрый царь,
Премудрый царь Давид Евсеевич:
«Это не два звѣря собиралися,
Не два лютые собѣгалися:
Это Кривда с Правдой соходилася,
Промежду собой бились-дра́лись:
Кривда Правду одолѣть хочеть.
Правда Кривду переспорила:
Правда пошла на небеса,
К самому Христу, царю небесному;
А Кривда пошла у нас по всей землѣ,
По всей землѣ по свѣт-Руской,
По всему народу христіанскому.
От Кривды земля осколебалася,
От того народ весь возмущается;

От Кривды стал народ неправильный,
Неправильный стал, злопамятный:
Они друг друга обмануть хотят,
Друг друга поѣсть хотят»[1].

В інших варіантах сеї вірші Володимирові снилися «кабы бѣлой заяц, кабы сѣрой заяц», і вони зводили з собою завзяту боротьбу, а Давид толкує сей сон знов подібно:

И не два звѣрья соходилися,
Не два лютые собѣгалися,
Промежду собой подиралися.
〈. . . . . .〉
И то было у нас на сырой земли,
На сырой земли, на святой Руси,
Соходилися Правда с Кривдою:
Это бѣлый заяц — то-то Правда есть,
А сѣрая заяц — то-то Кривда есть;
〈. . . . . .〉
Правда Кривду передалила і т. д. (ibid., 375).

Ще інші варіанти замість двох звірів кладуть двох юнаків:

Будто юноши соходилися,
Два младые подиралися.

Як бачимо, схожого між малюнком московського «стиха» і нашою піснею нема майже нічогісінько. Алегоричний образ боротьби двох звірів, зайців чи юнаків, що творить головний зміст стиха, не має в українській вірші ніякої аналогії; натомість та кривда, якої панування на землі змальоване так зворушливо і такими многими контрастами в укр(аїнській) пісні, в московському стисі майже не виходить поза рами холодної алегорії. Правда, деякі варіанти стиха про «Голубиную книгу» силкуються також конкретними деталями характеризувати панування «Кривди» між людьми. Та яка ж різниця між сею характеристикою і характеристикою нашої пісні:

Селилась [Кривда] на сердца, на тайныя,
Кто дѣлает дѣла тайныя.
От того стали суды неправыя,
Как бы всим грѣхам прощенья есть.
Трем грѣхам великое, тяжкое покаяніе:
Кто блуд блудит с кумой крестовыя,
Кто во чреви симяна затравливает,

[1] Безсонов*. Калѣки перехожие. Сборник стихов и исследований, т. I. Москва, 1861, стор. 304—305.

Кто бранит отца со матерью;
Хоть и есть грѣхам тѣм покаяніе,
Приложить труды надо великіи
Самому Христу, царю небесному.
Кто ж охулит святаго духа божія,
Тому грѣху нѣт покаянія
Ни в сем свѣти, ни в будущем (ibid., I, 298).

Безсонов, друкуючи сю віршу, а за ним і Драгоманов цитуючи її (op. cit., 225) кладуть по словах «суды неправыя» точку, і се надає вірші хоч у тім однісінькім рядку вигляд рефлексії на соціальну тему. Тим часом, придивляючись уважніше дальшому рядкові, що має форму не самостійного, нового речення, а релятивного, залежного від попереднього, мусимо дійти до того, що по словах «суды неправыя» має стояти не точка, а протинок, а в такім разі слова «суды неправыя» набирають зовсім іншого значення. Се вже не «ungerechte Gerichte»[1] як розумів, мабуть, і Драгоманов, а «unrichtige Meinungen»[2], зглядно єретичні погляди. Для розкольника, автора московського стиха, панування кривди в світі маніфестується головно тим, що в людських серцях постають єретичні думки про те, буцімто всі гріхи можна спокутувати, коли натомість він твердо держиться «правої віри», що такі гріхи, як блуд з кумою або затруєння плоду в лоні матері можна спокутувати тільки тяжкою покутою, неможливою без спеціальної божої помочі, а деяких гріхів і зовсім ніяк не можна спокутувати. Навіть те, що, на думку Драгоманова, найбільше нагадує московський стих, властиво має собі в тім стисі не подібність, а просте противенство. Бо коли в українській пісні панування неправди над правдою в світі пояснюється образово так, що правда, покладена на вагу, оказалася важкою і пішла вниз, а неправда, як легка, піднялася вгору, то в московській вірші зовсім навпаки, Правда, перемігши Кривду, підіймається вгору, до неба, і лишає добровільно Кривді панування на землі.

Та невважаючи на ті глибокі різниці в концепції та обробленні обох творів, різниці, що поясняються почасти різницею світогляду авторів, різницею часу та обставин, серед яких постали ті твори, а в значній мірі також різницею джерел, про що все буде ще мова далі,— невважаючи на те, маємо в московськім стисі також деякі дійсні подіб-

[1] Несправедливі закони *(нім.).— Ред.*
[2] Неправильні думки *(нім.).— Ред.*

ності та схожості з нашою піснею, на які варто звернути ближчу увагу. Меншу вагу прикладаю до закінчень обох творів, що сходяться декуди майже дослівно. Московський стих ось як формулює моральний змисл своєї алегорії:

А кто станет жить у нас правдою,
Тот наслѣдует царство небесное,
Но избавлен злой муки превѣчныя.
А кто станет жить у нас кривдою,
Отрѣшен на муки на вѣчныя («Кал⟨ѣки⟩ пер⟨ехо-
жие»⟩, I, 274).

З огляду, що наша пісня і московський стих — твори лірницькі, а такий фінал, оснований на однакових у нас і в Московщині церковних формулах, можна до певної міри вважати за поетичний locus communis[1], я, повторяю, не признавав би великої ваги тій схожості. Далеко важнішою видається мені коінціденція мотиву кінця світу і страшного суду з остаточною побідою правди в обох піснях. Ми бачили вже, як мотив про близькість страшного суду спільний майже всім варіантам української пісні, бачили далі, як найстарший її варіант заповідає перед самим страшним судом побіду Правди. В деяких варіантах московського стиха про «Голубину книгу», і спеціально в його епізоді про боротьбу Правди з Кривдою, маємо споріднене з сим пророкування про близький кінець світу і про те, що остаточну побіду Правди мусить попередити загальне панування Кривди на світі:

При посльднем будет при времени,
При восьмой будет при тысяци
Правда будет взята богом с земли на небо,
А Кривда пойдет она по всей земли,
⟨. . . . . ⟩
От того пойдет велико беззаконіе.

Певна річ, в українській пісні про правду чується немов тільки легкий відгук сього пророкування; автор тої пісні зайнятий далеко більше соціальними та етичними проблемами, ніж догмами та пророцтвами, та, проте, віра в критичність хвилі, яку переживає людство, і в можливу близькість страшного суду не чужа йому і мусила живою луною відкликатися також у тих співаків та в тої української публіки, що переховали ті згадки та натяки пісні аж до наших часів. Що де інде, при відповідній нагоді, ся віра

[1] Загальне місце *(лат.)*.— *Ред.*

і у нас висловлювалася виразніше, на се маємо доказ у гуцульських піснях, де також заповідається недалекий кінець світу і натякається на легенду про «тисячу Петрову», себто осьму тисячу, яку буцімто випросив для людського роду св(ятий) Петро в хвилі, коли по скінченні сьомої тисячі мав уже наступити кінець світу[1].

Скільки-то з приводу таких стихів, як «Голубиная книга», в тім числі й з приводу оцеї алегорії з двома зайцями чи двома звірами нафантазувалися московські слов'янофіли та народники, невчені й учені! Скільки наговорилися про старинність та самородність тих творів та про геніальну глибину тих алегорій! На думку Безсонова «в стихе о «Голубиной книге» не только вся основа древнейшая, языческая, но и черты представлений и творческий склад близко тождественны с древнейшими религиозными песнопениями греков»[2]. Та Безсонов іде ще далі і саме існування таких стихів уважає спеціальним привілеєм православної віри, яка, на його думку, «никогда не препятствовала развитию творчества народного» (там же, стор. VI); отим би то в Західній Європі і загалом у неправославних народів «стихов в том виде как у нас даже почти не было и не могло быть» (там же, стор. VII). Навіть Бус-

[1] Віра в те, що світ від сотворення до кінця має стояти сім тисяч літ, себто стільки тисячоліть, скільки днів тривало його творення, властива численним святим книгам і апокрифам, у нас ширилася особливо т(ак) зв(аною) «Книгою о последных днех», розширеною в рукописах у Галичині і в Угорській Русі, якої значні уривки та варіанти див. «Пам'ятки», т. IV, стор. 292—326. Читаємо там: «Мнози бо теоліогове дешкируют і оповѣдают ... о кончинѣ свѣта і о дни судном розно і розмаито. Єдны мовят так: «колко было лѣт от сотвореня свѣта до рождества Христова, толко будет лѣт от рождества Христова до страшнаго его суда і пришествія. А иные описуют, коли ся исполнит осм тысячій лѣт от сотвореня свѣта, и тогды будет страшный суд божый и кончина вѣка сего» («Пам'ятки», IV, стор. 309). Оця віра відгукується в гуцульській пісні, зложеній десь 1848 чи 1849 р., в якій читаємо:

Єкас иншя нам буде смерть от господа бога,
Бо сесе се наближяла тысячя Петрова.
А уже сме уступили в тысячю Петрову,
То так всі махнемо разом, як лист од морозу.
Ой єк лист тот от морозу, а попел от вѣтру,
Бо велика та ненависть повстала на свѣту.

(Головацкій. Нар(одные) песни Гал(ицкой) и Угор(ской) Руси. Москва, 1878, т. II, стор. 462, пор. т. III, стор. 11).

[2] П. Безсонов, Калѣки перехожие. Сборник стихов и исследований. Москва, 1863, т. II, стор. IV.

лаєв*, зацитувавши в однім із своїх нарисів оцей епізод із «Голубиної книги» і порівнявши його з мотивом малюнків страшного суду, де читається напис: «Да тут же Правда Кривду стреляет, и Кривда пала со страхом», бачить у тім малюнку немов другу часть, докінчення картини, змальованої в вірші, і не пробуючи навіть вияснити, як же се так сталося, що вірша говорить про одно, малюнок про щось інше, і обоє доповняють себе, завважує філософічно: «Так многозначительны, так полны глубокого смысла художественные произведения, когда они проникнуты творческою силою народной фантазии!»[1] І далі Буслаєв зовсім не до речі порівнює віршову алегорію з різьбою на т(ак) зв(аних) Корсунських вратах у Новгороді, що представляє Кентавра*, який стріляє з лука, бо ж нічого подібного до боротьби двох зайців тут нема.

Всяким таким фантазіям зробила кінець новіша школа вчених, що взялася студіювати в зв'язку етнографію, історію літератури та штуки порівняльною методою. Всі фантазії на тему старезної старовини, таємничої народної творчості і самобутності руського народу та містичної виключності православія серед інших вір розвіялися, як дим, перед точною аналізою фактів та цілими рядами історичних свідоцтв і аналогій. Уже Тихонравов* у своїй рецензії на видання Безсонова «Калѣки перехожие» вказав історичне тло, на якім могли постати зав'язки стиха про боротьбу Правди з Кривдою і про тимчасову побіду Кривди. При кінці сьомої тисячі (по візантійському численні, понашому коло 1490 р.) великоруський народ переживав тяжку кризу: старі московські республіки, Новгород, Псков і ін. тратили свою свободу; в нових московських порядках почувалося переляканим людям зародження царства антихристового. Внутрішні відносини в Московщині були страшенно прикрі. «У намѣстников и у их тіунов и у дьяков великаго князя правда их, крестное цѣлованіе, взлетѣла на небо, а кривда в них начала ходить, и много было от них зла»[2]. Той же Тихонравов, та й перед ним іще Буслаєв виказували й інші книжкові джерела «Голубиної книги», а головно апокрифічні розмови «Бесѣда трех святителей» та «Бесѣда Іерусалимская», «Откровеніе Іоан-

[1] Ф. Буслаев. Исторические очерки русской народной словесности. С.-Петербург, 1861, т. II, стор. 152.

[2] «Полное собрание русских летописей», т. IV, стор. 282 і д.

ну Богослову», де спеціально можна знайти джерело алегорії про Правду і Кривду в питанні, поставленім у формі загадки: «Стоит щит, а на щиту заец, прилетѣ сокол и взя зайца, потом и сова пришла», на що дається відповідь: «Заяц — правда, а сокол — ангел, а сова — вниде в мир кривда». Та проте й Тихонравов уважав конечним робити концесію старому напрямові і заявив, що «нельзя не согласиться с мнением Безсонова, что в стихе этом вся основа — древнейшая языческая»[1].

Твердше поставив питання на історичнім і порівняльно-літературнім грунті проф. Ол. Веселовський*, присвятивши хоч невеличку об'ємом, але важну студію сій частині «Голубиної книги» в своїй розвідці «Слово о двенадцяти снах Шахаиши по рукописи XV века», надрукованій у додатку до 34-го тому «Записок имп(ераторской) Академии наук» 1879 р., стор. 14—17. В першім сні царя Шахаїші оповідається ось що: «Видѣх столп злат от земля до небесе стоящь». Філософ Мамер толкує цареві сей сон ось як: «От, царю,пріидє время то злоє от въстока до запада, и по всѣм градом зло много боудєт, и мятєжь в всѣх чловѣцѣх, не боудєть права сердца ни мысли, и божія заповѣди не съхранять. Дроуг дроугоу боудет врат, а князь боудет на князь и старѣишины також. И в то время злоє не боудеть кто добра смыслити или сътворити; языком глаголєть добро, а в сердци мыслит злая. И пакы врази боудоут мнози, многа зла сътворят, а добра мало. Законоу боудоут оучителн, а сами по законоу не творяще,— инѣх оучат, а сами не творят; бремена налагают, а сами єдинѣм перстом не прикосноуть. Вси боудоут оучитли, а оучащагося нѣст обрѣсти. И боудоут глади, стихія премѣнят обычая своя, осень престоупит на зимоу, а зима оупадет на весноу, среди лѣта зима боудєт, и хотящіи сѣяти сѣмена, съблазнить их время... [пропускаємо декілька рядків недоладних віщувань]... любы престанєт тогда, чада отца и матере нє почтят ни рода ни ближних... ветхы обычаи престанєт и вси велможи боудоут крамолници, которници. Ветхы соуд престанєт, и соудити имоут по мздѣ, с праваго ся поути съвратят а неправыи пріимоут». По ряді дальших пророкувань, між якими є й такі, що «звѣзда хвостатая

[1] Н. Тихонравов. 33-е присуждения учрежденных П. Н. Демидовым наград, стор. 204—205, передруковано в «Сочинения». Москва, 1898, т. I, стор. 338—340; пор.: Буслаев. Исторические очерки, т. I, стор. 144, 455; т. II, стор. 18.

явится», автор кінчить тим, що «лѣта и мѣсяци съкратятся и потом изгыбнєт мир» (op. cit., 5—6). Роздивляючи оповідання про перший сон Шахаїші само для себе, воно, як бачимо, не має майже нічого спільного зі стихом про Правду і Кривду крім загальної рамки— сну. Нема ані алегоричних звірів, ані натяку на боротьбу Правди з Кривдою, ані згадки про побіду сеї чи тої. Натомість, відкинувши сю рамку, бачимо в самім змісті викладу філософа Мамера багато дечого спільного з нашою піснею про Правду, тільки те, що тут висловлено як віщування про далеку будущину, в українській пісні малюється як важка дійсність. Та й ще з тою різницею, що коли в викладі Мамера помішано астрономічні, метеорологічні та агрономічні явища безладно з соціальними та політичними, українська пісня всі інші явища лишає набоці, а розмальовує рядом сильних контрастів саму тільки соціальну неправду.

Оповідання про дванадцять снів Шахаїші в'яжеться, одначе, з московським стихом про Правду і Кривду другою, пізнішою редакцією, дуже популярною серед великоруського простолюддя, особливо серед розкольників, що має звичайний титул «Слово о снѣх Мамера-царя». Сон царя в тій другій редакції виглядає ось як: Від землі до неба золотий стовп, а на стовпі голуб; стовп розвалися, голуб полетів до неба, а на його місце злетів ворон і почав дзьобати золото; прийшли дикі звірі, ящірки та гадюки. Виклад: настануть лихі часи, люті години; від сходу до заходу діятиметься багато лиха, буде бунт по всій землі, не буде правди і доброї думки, люди будуть ворогувати один на одного і проллється кров людська; батько встане на сина, суддя на суддю, сусід на сусіда. І не буде добра між людьми; язиком будуть говорити добро, а серцем думати лихо (В е с е л о в с ь к и й, op. cit., 10). Маємо тут уже початок звірячої символіки — голуб летить до неба і ворон кидається на землю та дзьобає золото, але все-таки до образів, змальованих у стисі, ще досить далеко. Новим огнивом, що зв'язує сю другу редакцію оповідання про 12 снів з великоруським стихом є, на думку проф. Веселовського, вставлене в «Палею» оповідання про царя Соломона*, якому цар Дарій* прислав ось яку загадку: «Стоит щит, а на щитѣ заец. И прилетѣв сокол взял заець, и тоу сѣдь сова». За відгадання сеї загадки Дарій обіцяє Соломонові «три кади сребра». Соломон при помочі бісів відгадує загадку: «щит земля, а на щитѣ заець — правда, а иже взя

сокол заєць, то взял ангел правдоу на нєбо: и тоу сєдѣ сова — сирєч кривда. Правда жє быст взята на нєбо, а на земли осталася кривда». З сею загадкою зовсім безпосередньо в'яжеться як проста копія те питання й відповідь у «Бесѣдѣ трех святителей» про білий щит, білого зайця і сову, цитоване мною вище.

Який же заходить генетичний зв'язок між усіми тими текстами і яке світло з їх порівняння паде на постання стиха про боротьбу Правди з Кривдою? Проф. Веселовський не ставить собі таких питань і не пробує відповісти на них. Він тільки принагідно (стор. 14) з приводу першої і другої редакції оповідання про 12 снів кидає питання, чи деталі про голуба і ворона, які маємо тепер лише в другій редакції, були первісно і в першій, чи се пізніші вставки? Але й на се питання він не дає ніякої відповіді.

Не вияснив сеї справи, а ще більше заплутав її остатній дослідник, що займався нею, д⟨обродій⟩ В. Мочульський, у своїй розвідці «Историко-литературный анализ стиха о «Голубиной книге» (Варшава, 1887), що присвятив епізодові про боротьбу Правди з Кривдою спеціальний розділ своєї праці (стор. 187—219). Д⟨обродій⟩ Мочульський* зайнявся особливо символікою великоруського стиха і погнався — уживаючи аналогічного вислову М. Драгоманова — ловити голубів, соколів та зайців по різних святих книгах, писаннях отців церкви та середньовікових мініатюрах та іконах. Виходячи з апріорного і, на мою думку, хибного погляду, що правда в стисі — сам Христос, а боротьба двох зайців се боротьба Христа з Сатаною, д. Мочульський натурально нав'язує дослід до євангельських слів: «аз есмь путь и истина и живот» до Пілатового* запитання Христу: що таке правда, та до апокаліптичних образів боротьби Христа з дияволом. Нагарбавши з різних писань цитати в роді того, що відомі слова псалма «камень прибѣжище заяцем» були часто толковані, що камінь — Христос, а заєць — християни, які шукають у нього захисту, або що в якомусь швейцарськім селі в костелі мати божа змальована в виді зайця, він кінчить тим самим висновком, що був його вихідною точкою, а власне, що «аполог о Правде и Кривде в стихе о «Голубиной книге» в основе своей заключает библейское изображение борьбы Христа с дияволом, каковой мотив развит евангелиями и главным образом «Апокалипсисом» (стор. 219). Розуміється, в такім разі всі пізніші хронологічні вказів-

ки, такі як вислів псковського літописця, не мають ніякого значення; се було черпання з загально всім доступного джерела; великоруський аполог так само добре міг постати в X, XI, як у XV чи XVI віці.

Мені здається, що оба шановні вчені, громадячи та комбінуючи матеріали, далекі та слабо зв'язані з великоруським стихом, або й зовсім не зв'язані з ним, замало звернули уваги на матеріал ближчий, загальновідомий у старій Русі, який дав би їм можність поставити твердше на історичнім грунті питання про генезу стиха та його джерел. При помочі такого матеріалу можна було зараз рішити, чи уступ із розкольницької редакції повісті про 12 снів належав до первісної форми тої повісті, чи постав пізніше, можливо на руськім грунті. І як, з одного боку, нема сумніву, що віднайдений пр⟨оф⟩. Веселовським у тібетській святій книзі «Канджурі» уступ про боротьбу чотирьох буйволів, які «поревівши, пошумівши, розійшлись, не бившися» (op. cit., 29), в'яжеться з великор⟨уським⟩ стихом про Правду і Кривду через посередництво «Слова» про сни Шахаїші, так, з другого боку, не бачимо ніякого зв'язку між стихом, «Апокаліпсою» та пізанськими і швейцарськими іконами. Дивно, що ані д⟨обродій⟩ В. Мочульський ані проф. Веселовський не підозрівали існування української пісні про Правду, а бодай не вважали потрібним згадати про неї, а також минули мовчанкою деякі інтересні, загальновідомі пам'ятки староруського письменства, що могли б довести дослід до точніших висновків. І коли теорія д. Мочульського, буцімто білий заєць або лютий звір великоруського стиха є не хто інший, як Христос, шпотається зараз на найближчім рядку того самого стиха, де кажеться, що «Правда пошла на небо к самому Христу», то порівняння великоруського стиха з українською піснею та її книжними джерелами могло б було довести його до реальніших результатів.

III

А до тих джерел, що обіцювали інші, з літературно-історичного боку цікавіші результати, д. Мочульський був досить близько. На стор. 207 своєї розвідки, плутаючися в безладних комбінаціях про те, оскільки символи правди і кривди старші, а їх виклад пізніший (як коли б се взагалі було можливе! Адже ж символи без викладу

зовсім не символи і в кождій притчі виклад, себто основна ідея — річ первісна, старша, ніж конкретні образи, в яких вона символізована![1]) він пише: «Символы голубя-Правды и ворона-Кривды древнее символов зайца-Правды и совы-Кривды. Эти символы ближе стоят к своему библейскому прототипу, чем символы «Бесѣды». Относительно же толкования, встречающегося в древнейшей редакции сказания, должно заметить, что оно несомненно позднейшее. Представляя, очевидно, дальнейшее развитие библейского символического толкования, встречающегося в позднейшей редакции сказания, это толкование напоминает несколько собою то «Слово св. отец о правдѣ и неправдѣ», которое встречается в наших русских сборниках XIV и XV вв.». У нотці до сих остатніх слів поклик на «Ізмарагд» у рукописі Троїцької Сергієвої лаври»*, ч⟨исло⟩ 202, з XVI в.— і ані слова більше. Що се за «Слово», чим воно зближене до «пізнішого» толкування сну, яке передає «ранішу» традицію — в те д. Мочульський не входить. Він задовольняється, висловлюючи свою особисту думку про постання оповідання (про сни Шахаїші), яке, буцімто, «по существу своему находится в тесной связи с апокрифическими сказаниями о Соломоне и если не составляет собою простого отрывка из этих сказаний, то несомненно принадлежит к одному и тому же разряду сказаний, и при том в основе своей, как и сказания о Соломоне, имеет прототип восточный» (стор. 208). Автор сього «личного мнения», очевидно, не дочитав до кінця розвідки проф. Веселовського про сни Шахаїші, бо інакше був би бачив, що ніякого «личного мнения», а до того ще й хибного, висловляти не було потреби, бо проф. Веселовський ясно і виразно вказав буддійський прототип повісті про 12 снів і вказав її шлях із Індії до Європи й на Русь — якраз незалежний від головного циклу соломонівських легенд.

Та се лише мимоходом, а головне ось у чім. Що се за «Слово св. отец о правдѣ и неправдѣ», про яке згадав і нічого не сказав д. Мочульський? Думаю, що замість усяких зайвих міркувань найліпше буде зараз навести його в повнім тексті, тим більше, що д. Мочульський не потребував шукати його аж у рукописнім «Ізмарагді» Троїцько-Сергієвої лаври, а міг знайти його в старім і загальнодоступ-

[1] Див. про се мою розвідочку в праці «Притчата за еднорога и нейният български вариянт» («Сборникъ за нар⟨одные⟩ умотворения»*, кн. XIII, стор. 7—8 окремої відбитки).

нім виданні «Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Кушелевым-Безбородко», выпуск четвертый, С.-Петербург, 1862, стор. 213. А коли б д. Мочульський заглянув понад се ще і в який рукописний «Ізмарагд», то був би переконався, що в старій Русі були відомі щонайменше дві редакції того «Слова» і що в зв'язку з іншими пам'ятками староруського письменства, про які буде мова далі, се «Слово» позволяє нам сказати дещо точніше про постання і української лірницької пісні, і великоруського стиха, як венецькі мініатюри та швейцарські ікони. Попробуємо ж заповнити сю люку в дослідах російських учених.

Як сказано, «Слово о правдѣ и неправдѣ» маємо перед собою в двох редакціях, із яких одна міститься в староруській збірці «Ізмарагді», а другу опублікував М. Костомаров із якоїсь ближче неозначеної рукописної збірки XV в., що зберігається в Кирилівській бібліотеці під ч⟨ислом⟩ 6/1083 під днем 6 цвітня і яка ввійшла також у наші «Прологи»*. Для показу подібностей і різниць обох текстів друкую їх тут en regard[1], кладучи обік себе текст «Пролога» (рукоп⟨ис⟩ Перемиської капітульної бібліотеки, sign.[2] LII, C. 5, писаний 1632 р.; текст ласкаво переписав для мене проф. Д. Коренець*; до нього виписую варіанти з видання Костомарова, яке задля транскрипції з кирилиці на гражданку зістало значно змодернізоване), і текст «Ізмарагда», взятий мною із рукописного сваричівського «Ізмарагда», що зберігається в бібліотеці Народного дому у Львові в рукописній збірці о. Петрушевича під ч⟨ислом⟩ 1, к⟨артка⟩ 138.

Текст перем⟨иського⟩ «Пролога» 1632

Слово о правдѣ и о[3] неправдѣ. Апрѣля в святой день. Прѣвѣе[4] сътворена бысть богом правда в челавѣцѣх, и потом воста неправда от непріязнина оума. И начашася

Текст сваричівського «Ізмарагда».

Слово святых отец о правдѣ и о неправдѣ. Благослови, отче. Оубо прѣвѣе быст правда богом сотворена в чєловѣцех, потом же от непріазнина дѣйства неправда въста. И пріяша чєловѣ-

[1] Зіставляючи *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Sign⟨ificatio⟩ — знак; тут — шифр *(лат.)*.— *Ред.*
[3] К — vac.
[4] К — «Первое».

брати[1] в чловєцѣх[2]. И пріяша чловеци неправдоу, а правдоу отвръгоша.

и оставї я правда в своя воля[3] ходити, да оставь погиблють[4], якож изволще[5].

Въста бо на дѣвьство блуд и погоуби дѣвство; въста скверна на чистоту и погоуби[6], а[7] лютость на кротость, и[8] оуста [гнѣв на][9] тихость, й на любовь нєнависть, въста на пост нєсытость, а піанъство на трезвость, въста обида на смирєніе и разбой на братолюбіе, въста скоупость на щедрость и нємилоци нєправдоу и възлюбиша ю, а правда оставия в свои ходити воли. Самовластни бо єсмы, своєю волею погыбаєм, а оставльше бо правду злая творим; вѣдуще истинну, но не творим єя, лжем бо и крадєм, обидим, осоуждаєм грѣхы чюжи, завидим, грабим, по мздѣ соудим и многы ины нєправды дѣєм. Юж на пагоубу душам нашим соуть, прияша бо нєправдоу человѣци от діаволскаго ума, и остави я ходити я в своєй воли, да погибноуть, якоже сїи изволиша. Всяк бо волею своєю ли погыбнєть, ли спасется. Самовластни бо єсмы, да яко изволим, то творим, ли раи, ли мукоу обрящем[10] себѣ.

Въста бо на девство блоуд, и погыбѣ девство; въста на чистотоу скверна, а на кротость гнѣв и лютость, гръдость на смирєніє и на любовь нєнависть. Въста нєсытость на пост, а на трезвѣніе піанство. Въста обида на братство, татьба же и разбой на тихость, и на милосердіе скупость; въста на щедрость

---

[1] К — «нача боротися».
[2] К — «в человѣцѣ».
[3] К — «в свои воли».
[4] К — «да погибают».
[5] К — «изволиша».
[6] К — vac.
[7] К — vac.
[8] К — vac.
[9] «Прол⟨ог⟩» — vac., те, що в скобках, доповнено із К.
[10] В рукоп⟨исі⟩, мабуть, помилково: «обрящеть».

сердіе на милость, въста беззаконіе на храненіе[1] закона и ина вся въсташа неправедная [на правєдная][2] дѣлєса. Тѣм же велико єсть нам трєбѣ въздержаніе; хотящим бо правды искати, єю же дойти жизни божіа, да ся отвергоуть[3] сєя врємєнныя [и] яко чужей отбѣгають. Разумѣй, человѣческіи роде оубогый, яко побѣждень еси неправдою; оувѣжь от[4] инѣ, кто силень[5], бог ли или врaг, грѣхъ ли или закон, тѣло ли или[6] душа?

Аще ли помыслишь богови оугодити и свою душоу спасти, тоя вражія прелести оубоявся[7], грѣхи съврѣшаеши.

О несъмыслныи роде человѣческій, яко своим невѣрством боишися[8] грѣха, и не оуповаєши правдою! И никогда ж бог не оставить человѣка праведна, хотящи милости; и токмо человѣк помыслить с вѣрою богоу, и бог въселит [ся] в серце єго разоумным свѣтом, яко неподаніе и нехраненіе закона на господня заповѣди; вся неправедная въсташа на благородныя дѣла. Соупротивъ тьм, братие, много нам исправленіе требѣ, єже божія искати правды, мнози бо неправдоу дѣючи погыбоша злѣ. Разоумѣй, человечь роде оубогыи, яко побѣжен єси неправдою. Увѣжь, а человече, от инѣ оувѣжь, кто силнѣе, бог ли єст или діавол, врaг всѣх, и расмотри, что лоуче єст, грѣх ли погоубляя, ли закон спасаяй; добрѣ увѣжъ, тѣло ли нетлѣнно, ли душа? И что, добрье, рцими, правда ли, и [ли] лжа, рай или моука?

О нєсмыслєнє родє человѣчь почто неправды дѣля погубляете сами, а правдоу есте оставили, єю жє спастися. Възлюбили есте злобу, піанство, лжю, татьбоу, гордость, скупость и прочаа неправ'ды, а нє оуповаите правдою спастися. Никогда бо нє оставить бог человѣка, в правдѣ живоуша.

---

[1] К — «сохраненіе».
[2] «Пр(олог)» — vac., доповнено з К.
[3] К — «отвергнут».
[4] К — vac.
[5] К — «кто есть силен».
[6] К — «или»
[7] К — «то врага убоявся»
[8] К — «не боишся».

· солнце сіяа и просвѣщая оумь єго и житіе єго[1].

Тѣм же лѣпо нам[2] єст др. жатис правды и поискати[3] милости божіа. Велика сила Христова могуща ны спасти. Даще бога добрѣ вѣстє й хочете милости єго, то[4] вражіа прелести боитеся, и ни сеа жизни брежете[5], правдою дръжа[6] и с вѣрою спасетеся. Въсе бо бывшее сея жизни[7] красно и сладко: богатъство и слава, [честь][8], пища и питіе, одежда и сласть[9] [раби][10], села и виногради [и добріи храми, всякіи сладости][11]. въсе добро[12], и аз рекоу: добро[13], но в мал год; но аще бы[14]

Правда бо праведнаго от смерти избавить. Блажен человек в истиннѣ пребываяй. Луче нищ ходя в истиннѣ, нежели богат, лжів. Творяи бо истинну о бозѣ живет. Глаголит бо Генадіи патріарх: «Три нравы възненавидѣ душа моя: богата лжива, стара блядива, оубога хоупава».

Тьм же, братіє, льпо ны єст правду дьюче милостыня божіа просити.

Смотрите оубо вся яже соуть в житіи сем красна и славна и сладка: богатство і питіе и различіе риз, села и виногради, но вся си оставльше оумрети имам; аще ны й вєлми єст любо, но ничто възмоуще отходим от них.

---

[1] К — vac.
[2] К — «ны».
[3] К — «просити».
[4] К — «ни».
[5] К — «брезѣте».
[6] К — «правдѣ же держащеся».
[7] К — «сущее в жизни сеи».
[8] «Пр(олог)» — vac.
[9] К — vac.
[10] «Пр(олог)» — vac.
[11] «Пр(олог)» — vac.
[12] К — vac.
[13] К — «И аз реку: вся си добран».
[14] К — «да аще и».

велми любо ны єсть[1], но и нехотящє вьсе то ны оставити [есть][2].

Да поноудимыся[3] прежде съмерти оставити [сіа][4], имамы[5] того причаститис[6], еже доволѣеть к спасенію, а то вьсе даймы нищим, иже продают божію милость, и да коуопим вѣчную жизнь и получим оставленіе грѣховъ и избавлениіе муки вьчныя. Мілостинію бо от бога милость пріимемь и в скѣт славы[7] вѣселимся. Сего ради добріи призрять [сію][8] жизнь й правдою ищоуть вѣчныя жизни[9].

Тѣм, братие, поноудимся прежде смерти в правдѣ пожити и добраа дѣла творити и милстынею, да полоучим вѣчную жизнь й помилованьє от бога. Богу нашему слава й др.

Не входячи ближче в те, що се за рукописна збірка XV в. з Кирилівської бібліотеки, з якої взяв свій текст Костомаров, із самого супротиставлення обох текстів нашого «Слова» можемо бачити, що проложний текст треба вважати більше первісним, ніж ізмарагдівський. Проложний текст, щоправда, повніший при кінці і має речення та звороти, що виявляють у собі всі признаки старшого оригіналу (прим., «нищим, иже продають божію милость»),— зате «Ізмарагдів» текст, багатший у початковій часті, робиться під кінець більше куций і пропускає дещо таке, що первісно могло належати до прототипу. «Ізмарагдів» текст виявиться ще скупішим, коли вилучимо з нього деякі вставки, про які буде мова далі, а які могли бути зроблені аж тоді, коли сей твір влучено до «Ізмарагда».

[1] К — «люба ны суть».
[2] К — «но не хотяща вся та оставити ны есть».
[3] К — «да понудимся».
[4] «Пр(олог)» — vac.
[5] К — «и малы».
[6] К — «причащатися».
[7] К — «Христов».
[8] «Пр(олог)» — vac.
[9] К — «ищуть оноя жизни вѣчныя, иже буди получити нам».

Порівнюючи спеціально оба тексти, годі не завважити поетичної гри контрастів: «въста бо на дѣвство блуд» і т. д., що нагадує поетичну персоніфікацію «Слова о полку Игореве»: «Въстала Обида в синах Дажьбожа внука» або в іншім місці «уже снесе ся хула на хвалу, уже тресну нужда на волю» і т. д. Та головна різниця обох текстів лежить у тих паралельних уступах, де текст «Пр⟨олога⟩» рекомендує усуватися від життя, відкидати від себе все часове, роздавати все добро немаючим крім minimum потрібного до життя, а текст «Ізм⟨арагда⟩», натомість говорячи про шукання правди, не бачить у тім іще зовсім аскетичного ідеалу, але, навпаки, пропускаючи з тексту «Пр⟨олога⟩» всі такі уступи, що жадають від чоловіка аскетичного способу життя, резюмує свої постулати в словах «поноудимся в правдѣ пожити и добрая дѣла творити». Сим противенством у тенденції обох редакцій «Слова» поясняються в значній мірі відміни і пропуски, які виявляє текст «Ізм⟨арагда⟩» супроти тексту «Пр⟨олога⟩». І так коли текст «Пр⟨олога⟩» говорить, що для правдивого життя «великое есть нам требѣ въздержаніе», то текст «Ізм⟨арагда⟩» заступає се остатнє слово дуже характерно словом «исправленіе»; отже, не абнегації і втеки від світових справ потрібно, а направи того світового життя. І задержавши слова прототипу про «искание правды», текст «Ізм⟨арагда⟩ зараз же викидає заховані в тексті «Пр⟨олога⟩» слова «да отвергнутся временныя (scil⟨icet⟩[1] «жизни») и яко чуждея отбѣгають» і заступає їх загальником «мнози бо неправдоу дѣючи погыбоша», що, певно, не належав до прототипу.

Можна добачити ту саму тенденцію і в показі на контраст того, що важніше в житті, чи гріх чи закон. Текст «Пр⟨олога⟩» кладе самі ті два слова; текст «Ізм⟨арагда⟩» додає до них інтересні епітети: «грѣх ли погубляяй, ли закон спасаяй». Можна сумніватися, чи сі епітети були в прототипі, з якого виплив текст «Ізм⟨арагда⟩»; для «Ізмарагдового» оброблення вони дуже характеристичні власне задля підкреслення тої думки, що спасає чоловіка не втека з-під життєвого ярма, а «закон», себто кермована вищим, етичним законом праця між людьми. Слова тексту «Пр⟨олога⟩» «Аще помыслиши богоу оугодити и свою душю спасти, то врага оубоявься грѣх совершаеши» в тій формі не зовсім ясні; при слові «врага» бракує нам ближчого пояс-

[1] Тобто, розуміється (*лат.*).— *Ред.*

нення: кого розумів автор під сим ворогом? Не помилюся, мабуть, у догаді, що редактор тексту «Ізм⟨арагда⟩» мусив тут читати якийсь повніший або трохи відмінний текст, у якім, мабуть, добачив аскетичну тенденцію і для того пропустив те речення. Дуже цікаво, що він зараз же в дальшім реченні пропустив докір людському роду, «яко своим невѣрством не боишися грѣха», чи то вважаючи його також не зовсім ясним, чи, може, з якої іншої причини. Зате в тексті «Ізм⟨арагда⟩» бачимо тут вичислення гріхів, якими автор докоряє людям; се «злоба, п'янство, брехня, крадіж, гордість і скупість» — як бачимо, або загальнолюдські гріхи (3 перші), або тісно зв'язані з практичним життям суспільним та економічним; спеціально чернечого гріха ані одного.

Незвичайно інтересно й те, що автор тексту «Ізм⟨арагда⟩» пропустив далі речення тексту «Пр⟨олога⟩», зглядно прототипу, де сказано, що «токмо человѣк помыслить с вѣрою к богоу, и бог въселится в серце єго разумным свѣтом». Се ж власне була головна основа аскетичної моралі, яка головною метою життя і терпіння вважала «розумне просвітління», екстазу, безпосередню стичність чоловіка з богом і зв'язану з тим актом неземну розкіш. Для редактора тексту «Ізм⟨арагда⟩» таке ставлення питання моральної реформи життя було очевидно не на місці і він пропустив те речення. Щоб заповнити люку з тих пропусків, редактор «Ізм⟨арагда⟩» вставляє тут декілька афоризмів про «истинну» (тут переважно в протиставленні до «лжи», отже, в далеко тіснішім значенні, ніж має «правда» скрізь у тексті «Слова»). Сі афоризми набрані з якихось посторонніх джерел; один узятий із патріарха Геннадія*, мабуть, із його відомого «Стословца», себто сотні таких мудрих речень; того ж Геннадія нагадує й другий афоризм, поданий без зацитування джерела, а власне слова: «Луче нищь ходя в истиннѣ, нежели богат лжів»; сі слова нагадують речення, яке знаходимо часто в наших рукописах у статті «Слово стараго Генадія патріархи вселенскаго душеполезное» (у мене в Літманівськім рукописі XVIII в.*, стор. 325—330), де між іншим читаємо: «Лучше єст жити во хлѣвинѣ с правдою, нежели во повапленнѣ храмѣ с нечестіемъ», і сей афоризм являється закінченням цілого ряду речень, де змальовано контраст між багачем і бідним. Як докладно редактор тексту «Ізм⟨арагда⟩» обдумував кожде слово, щоб тільки скрізь провести свою тенденцію

діяльного життя в протиставленні до контемплятивного, се видимо хочби з того, що в уступі «Тѣм же лѣно ны есть держатися правды» він перемінює занадто, на його думку, пасивне «держатися правды» на «правду дѣюче». З тої самої причини він пропускає дальше речення прототипу, де упоминається вірних «ни сея жизни не брезѣте, правдѣ же держаще с вѣрою спасетеся», і хоча й нагадує далі згідно з прототипом минущість «красних і славних і солодких» земних речей, то все-таки з того не виводить, так як «Пр⟨олог⟩», потребу покинути все се перед смертю, але стоїть на постулаті «в правдѣ пожити и добрая дѣла творити».

Думаю, що всього сказаного досить, щоб виробити собі погляд, що текст «Пр⟨олога⟩» являється коли не просто прототипом «Ізм⟨арагда⟩», то все-таки старшим зразком прототипу, а текст «Ізм⟨арагда⟩» пізнішою його переробкою, зладженою спеціально для «Ізмарагда». З того виходило б, що прототип «Слова» був зложений незалежно від «Ізмарагда», давніше від нього і з іншою, більш аскетичною тенденцією. Коли прийняти усталену д. Яковлевим* дату зложення сього «Ізмарагда» на кінець XIV віку[1], то ми мали би рівночасно дату не першого зложення нашого «Слова», а тої його переробки, що міститься в «Ізмарагді».

Щодо самого прототипу, то поперед усього виринає питання, чи можна вважати його твором оригінальним, староруським, чи, може, се переклад із грецького? Деяку вказівку дає нам знов «Ізмарагдова» редакція. В ній се «Слово» має титул «Слово святых отец», отже, сей твір стоїть у ряді тих досить численних безіменних творів, у яких дослідники поперед усього шукають продуктів староруського пера. В самих «Ізмарагдах», простудійованих д. Яковлевим, маємо слів з таким титулом до 30; деякі з них по порівнянні різних текстів показуються виривками чи то з Кирила Туровського* («Ізмар⟨агд⟩», I ред⟨акція⟩, сл⟨ово⟩ 33 «о покаяніи»), чи з ніби Феодосієвої статті «О казнях божіих» («Ізм⟨арагд⟩», I ред⟨акція⟩, сл⟨ово⟩ 24); деякі грецькі оригінали удалося віднайти («Ізмар⟨агд⟩», 2 ред⟨акція⟩, сл⟨ово⟩ 112 «о житіи человѣческом»), та найбільша часть тих слів (у «Ізм⟨арагді⟩», I ред⟨акція⟩, сл⟨ова⟩ 21, 34, 56, 77, 79 і 145 у другій ред⟨акції⟩, сл⟨ова⟩

[1] В. А. Яковлев. К литературной истории древнерусских сборников. Опыт исследования «Измарагда». Одесса, 1893, стор. 171.

13, 24, 28, 57, 66, 79, 84, 121, 123, 133, 135, 136, 150, до сих додати ще псевдоепіграфічне сл⟨ово⟩ 162, про яке далі буде мова) стоїть перед нами досі як загадка; для деяких можна догадуватися грецьких джерел, хоч досі й не вдалося знайти їх; інші треба вважати коли не цілком, то в значній часті оригінальними[1]. До таких в основі своїй староруських, хоч і чужими вставками пристроєних творів належить, мабуть, і наше «Слово о правдѣ и о неправдѣ». Одну таку вставку вказує сам текст, цитуючи приказку патріарха Геннадія «Три нравы възненавидѣ душа моя: богата лжива, стара блядива, оубога хоупава». За сим цитатом редактор сього слова не далеко й мусив шукати, бо збірка таких Геннадієвих афоризмів, відома в літературі під назвою «Стословец патр⟨іарха⟩ Геннадія», входила в склад першої редакції «Ізмарагда», хоч була виключена з другої.

Другий цитат, хоч не вказаний виразно автором, узятий із того ж «Ізмарагда» другої редакції, із «Слова» Івана Златоуста* о самовластіи. «Бог и муку проповѣдал и царство обѣщал,— читаємо в тім слові,— да еже изволим себѣ или рай или муку. Самовластны богом сотворены есмы, или спасемся или погибнем волею своею»[2]. Пр⟨офесор⟩ Архангельский* подає сі виписки з тексту, що потрохи підходить до тексту нашої статті, але не заглядає до грецького оригіналу, наскільки там текст повніший від того церковнослов'янського, що був ще в Болгарії спрепарований для «Златоструя»*, а відси перейшов до «Ізмарагда». Рефлексії на тему «самовластія», себто, кажучи новочасним науковим терміном, «свободи волі» в тексті нашого «Слова о правде и неправде» ширші, як у статті, цитованій пр. Архангельским, а проте видержані зовсім у дусі і в стилі Івана Златоуста.

Не менше цікаві для нас ті уступи, що в'яжуть наше «Слово» з іншим безіменним твором староруської літератури, хоч і прикрашеним у титулі іменем одного із старо-

[1] Се не парадокс для тих, що знають трохи ближче наше староруське письменство і тямлять, що многі староруські твори, особливо т⟨ак⟩ зв⟨аного⟩ вищого стилю, отже, такі, як писання Кирила Туровського, Клима Смолятича*, Данила Заточника*, митроп⟨олита⟩ Іларіона* та інших складаються в значній часті з цитатів та виривків із письма св⟨ятих⟩ та отців церкви, цитованих не раз зовсім несвідомо, з пам'яті.

[2] А. С. Архангельський. Творения отцов церкви, т. IV, стор. 28.

завітних пророків. Се поміщене в «Ізмарагді» другої редакції (у Яковлева під ч⟨ислом⟩ 162) «Пророчество Исаино сына Амосова, иже пророчествова со риданием о послѣдних днех, провидѣв духом святым хотящих быти на ны». Вже Горський* і Невоструєв*, описуючи «Ізмарагд» Синодальної бібліотеки* («Описание рукоп⟨исей⟩ Синод⟨альной⟩ библ⟨иотеки⟩», отд⟨ел⟩ II, часть 3, стор. 80), завважили, що се слово — апокриф, але не має нічого спільного з тим старохристиянським апокрифом, що присуджується пророкові Ісаії і оповідає його вихід до неба. Поміщене в «Ізмарагдах» і переписуване також окремо аж до XVIII в. (в моїм посіданні є копія з XVIII в. в рукописі Георгія Білявського*) воно навіть не апокриф у звичайнім значенні слова; воно не говорить про Ісаію нічого такого, що перечило б «Біблії», а тільки вкладає в його уста ряд нарікань, упімнень та погроз, навіяних думкою про близький кінець світу. Читаємо тут між іншим: «Боудет на вы гнѣвъ мои в послѣдняя дни, зане неправда многа в вас оумножится и смиреніе отвръжено, зависть и лесть [и] гнѣв жироуеть в вас, погыбе истина, лъжа покры землю». Автор грозить людям між іншим і такими нещастями: «Дѣти не стыдѣтися начноут родитель своих, а оучители их запоици и лицемѣри боудоут, а черньци срамословци и кощіонъници боудоуть, а князи немилостивіи, соудья неправедни, не боудоут избавляя хоудых из роукы силных». Грозиться людям «многыя ради неправды» полоном чужоземців і, змалювавши страховища того полону, автор знов додає: «оумножисте бо злая и неправдоу възлюбисте»[1].

Можна б підібрати і з інших творів XIV—XV в. цитати, які доказують, що вже й тоді, під враженням татарського погрому, та спричиненого ним захитання основ суспільного ладу на Русі оті нарікання на загальну неправду, а спеціально на неправду в судах, були дуже розповсюджені по Русі. І так у посланні новгородського та псковського архієпископа Серапіона, прогнаного з престолу і висланого на заточення, до московського митрополита Симона, він, жалуючися на несправедливість засуду, говорить: «Се ваша правда в неправду воистинну, по богоотцу Давиду: любяй неправду, ненавидит свою душу», і кінчить патетичним запевненням: «Мнѣ же послѣднему

[1] Іван Франко. Пам'ятки укр⟨аїнсько⟩-руської мови і літератури, т. IV, стор. 249, 250.

не буди сотворити, якоже тебѣ обѣщахся, еже повинова-тися неправдам, а за правду дайже ми, боже, пострадати»[1]. У безіменнім «Наказаніи князем, иже дають волость и суд небогобоиным и лукавым мужем», читаємо: «Честь царя — суд любить, и правда с небеси приниче... Князь, любя суд и правду, небо есть земное». Та далі докоряється князям: «И вы в себе мѣсто поставляете властели и тивуны, мужи небогобойны, язычны, злохитры, суда не разумѣюще, правды не смотряще, пьяны судяще». Автор обертається до князя словами: «Сдержай истину в неправдѣ и не бояся небеснаго серпа молвишь: «Како судил (sc⟨icet⟩[2] тіунь), на єго душу». А не ты ли пустил яко неистова пса на Христовы овцы?» І кінчить загальним реченням: «царю неправедну — всѣ слуги под ним беззаконны суть» («Памятники стар⟨инной⟩ р⟨усской⟩ литерат.», IV, 184).

Сю саму думку розвито в коротенькім поученні Семена, єпископа тверського, до князя Констянтина полоцького, прозваного Безруким. Князь запитав Семена: «Владыко, гдѣ быти тивуну на оном свѣтѣ?» Семен відповів: «Где и князю». Вражений сим князь реплікує: «Тіун неправду судит, мзду емлет, люди продает, мучит, лихое все дѣет, а аз что дѣю?» На се відповів Семен: «Аже будет князь добр, богобоин, жалует людей, правду любит, избирает тіуна или коего волостеля мужа добра и богобойна, страха божія полна, разумна, праведна, по закону божію все творяща и суд вѣдуща,— и князь в раи и тивун в раи. Будет ли князь без божія страха, христіян не жалует, сирот не милует и вдовицами не печалуется, поставляет тивуна или коего волостеля — человѣка зла, бога не боящася а закона божія не вѣдуще и суда не разумѣюще... князь в ад и тивун с ним во ад» («Памятники», IV, 185).

Всі ті паралелі показують досить ясно, якими міцними нитками «Слово о правде и неправде» зв'язане зі староруською книжною традиціею XIV—XV віків і яка правдоподібна думка про його староруське походження. А, з другого боку, нема сумніву про зв'язок того «Слова» та покревного йому Ісаіїного пророцтва з нашою лірницькою піснею про Правду. Ідейний підклад, освітлення життєвих фак-

[1] «Памятники старинной русской литературы», IV, 210, 212. Пор⟨івняй⟩ багатий вибір цитат у М. Грушевського. Історія України-Русі, т. III, друге вид. у Львові 1905 р., стор. 390—392.

[2] Тобто *(лат.)*.— *Ред.*

тів, поодинокі явища, наведені для характеристики, поетичні форми, навіть поодинокі вислови близькі аж до ідентичності. Правда — свята, вона — сам господь; правда бореться з неправдою і підлягає їй задля людської слабості; вона тепер понижена в світі, занедбана, потоптана, щезла з людських відносин крім хіба таких найінтимніших, як відносини матері до дітей; неправда панує в судах, сидить за столом у панів, пожирає весь світ. Сироти плачуть, брат брата влещує словами і кривдить у суді. Оце основні погляди однаково і староруського «Слова» і нової пісні. Навіть такі деталі, що в новій пісні видаються зайвими, оказуються належними до її основи, виростими зі старого пня, тільки затемненими і скривленими лірницькою пам'яттю. До таких деталів належать піднесені мною вище рядки про сирітське життя. І справді, в тій формі, в якій вони співаються тепер, вони в пісні про Правду видаються зайвими; лірницька пам'ять забула її первісний зв'язок і викривила їх на взір новішої пісні про сирітку. Але коли ми в старім пророчестві Ісаіїнім читаємо слова: «И въсплачютъся вдовы и сироты не имоуще застоупника, зане князи не смиряют властий, а властели не съжалятъся моучаще хоудыи», то нам зараз стане ясно, який зв'язок мусила мати первісно згадка про сиріт з основною темою пісні про правду. Не залишив автор нової пісні і того характерного упімнення: «много нам исправленіе требѣ, еже божія искати правды», і розвинув сей мотив у прегарнім образі: «Орловими крильми до неї летіти».

Що ж до великоруського стиха про Правду і Кривду, то всі оці староруські писання хіба в дуже загальних рисах могли вплинути на його сформування. Крім джерел, указаних російськими вченими, я вказав би хіба ще одно, що могло дати почин до сформування картини про вознесення правди на небо. В апокрифі, зложенім у Візантії десь у VI—VII в. і вчасно перекладенім на церковнослов'янську мову п(ід) з(аголовком) «Послѣднее видѣние святого пророка Данила», читаємо на початку як перший признак суду божого над землею: «Тогда повелѣ господь вседержитель единомоу от ангел своих, глаголя: «Сниди и възьми истинноу и мир от земля и сътвори, да снѣдять человѣци дроуг дроуга плоть их»[1], що зовсім відповідає грецькому тек-

[1] Див. мої «Пам'ятки», т. IV, стор. 255, пор.: В. И с т р и н*. Откровение Мефодия Патарскаго. Москва, 1897, стор. 269.

стові: κατελθε καὶ ἀροι τὴν ἀλήθειαν καί τήν εἰρήνην ἀπὸ τῆς γῆς καὶ ποίησον, ἵνα φάγωσιν οἱ ἄνθρωποι ἀλλήλων τὰς σάρκας αυτῶν[1]. Коли обік сих слів візантійського апокрифа покладемо слова староруського «Наказания князем» про те, що коли князь судить праведно, то «правда с небеси приниче», то будемо мати образ того круга ідей, із якого виплили картини великоруського стиха про Правду і Неправду та підпис під малюнком страшного суду, де «Правда Кривду стріляє», і будемо мати певність, що в тих картинах маємо перед собою не останок доісторичного поганства, а відгуки книжної традиції, яка сформувалася в означенім історичнім часі, не пізніше XV в. та не о много швидше XIV в. Коли ся книжна традиція ввійшла в ширші народні маси настільки глибоко, що могла вилитися в форму лірницьких вірш та пісень, се не легко означити, та все-таки ледве чи помилимося, кладучи початок великоруського стиха на XVI , а української пісні найдалі на XVII вік. Може, дальші пошукування та знахідки рукописів (позволять) іще ближче означити сей час.

IV

Нема в світі правди! Неправда бореться з нею, поборює її! Але ж сей окрик не був локальний, руський ані в XIV, ані в XVII, ані в жоднім іншім віці. Хоч у нас він мав біблійну закраску, але був далекий від усякого догматизму. Се був дуже інтернаціональний і старий окрик, що лунав давно перед написанням «Апокаліпсиса»*. Можна сказати, що він так старий, як загалом рефлексія над моральними та суспільними справами. Ще в п'ятім віці перед Христом грецький геній пластично змалював сю боротьбу в притчі про Геракла на роздорожу. Першу літературну форму тій притчі дав письменник Продік із Кеоса*, який оповідає, що вийшовши з дитячого віку, Геракл опинився раз на відлюдному роздорожу і не знав, куди йому повернутися. Нараз побачив, як до нього наближалися «дві женщини надлюдської подоби» — одна Чеснота, а друга Розкіш. Кожда за чергою почала намовляти його, аби йшов за нею, обіцюючи йому на своїм шляху те, що, на її думку,

[1] Vasiliev. Anecdota graeco-byzantina. Mosquae, 1893, стор. 43.

було добром. Перша промовляє Розкіш, обіцяючи йому легке і веселе життя, повне розкошів і вигод. По ній говорить Чеснота, обіцяючи йому величність ціною важкої праці та заслуг. «Коли бажаєш, щоб боги були ласкаві для тебе, то покоряйся богам; коли хочеш бути дорогий своїм другам, будь щедрий супроти них; коли бажаєш почесті від горожан, будь корисний горожанам; коли вважаєш добром, щоб усі греки подивляли твою чесноту, старайся послужити всій Греції». Геракл, звісно — півбог і герой, вибирає шлях чесности; але Ксенофонт, який простими словами переповів «препишну» Продікову притчу, дає пізнати, що для звичайного чоловіка легший був вибір противного шляху. Оригінал Продікового твору не дійшов до нас, але Арістотель у своїй «Схолії на Гермія»* заховав нам, мабуть, як думають дослідники, уривок того твору, гімн до чесноти. «Чесното, мето праці смертного роду, найвища мето людського життя! За твою красу, о, діво, зносити непохитно найтяжчі муки, навіть умерти, оце в Греції доля, гідна життя. Такою любов'ю ти надихаєш, такі безсмертні плоди приносиш, плоди, коштовніші від золота, від батька й матері, від сну, що солодко затулює очі! Для тебе, Геракл, син Зевеса, для тебе сини Леди* перетерпіли все, своїми подвигами голосячи твою могутність. З замилування до тебе Ахіл і Аякс* вступили в Гадесову домівку»[1]*. На тексті сеї притчі, як його переповідають Ксенофонт*, Ціцерон* і Максим Тирський, можна слідити, як контраст між тими двома суперечними силами заострюється, як фігура Чесноти набирає чимраз більше соціальної закраски, а натомість фігура її суперниці із ἡδονή (розкіш, фізична насолода) ступнево перемінюється на моральну κακία та κακοῖή (злість, неправда). Справедливо піднесли дослідники, що сей контраст первісно не був властивий грекам і що Продікова притча мусить мати орієнтальне джерело. І справді, в «Зендавесті»* віднайдено прототип грецької притчі: «Слуги Агура—Мазди і деви [злі духи] силкувалися перетягти його духа на свою сторону, мовлячи: «О Маздо, дай себе під наш провід, прожени тих, що ненавидять тебе!» Агура Мазда, що царює добрим духам, силою своєї влади, що творить його суть, відповів їм згідно з Правдою своєю щасливою і блискучою товаришкою: «Ви-

[1] Див.: Eugéne Levêque. Les mythes et les L'Inde et la Perse. Paris, 1880, стор. 232—239.

бираємо вашу Армаіті [мудрість] святу, бездоганну, нехай вона буде з нами» («Avesta», т. II, 114; Levêque, op. cit., 235).

Супроти сього оптимістичного, життєрадісного погляду, яким же сумом віє від пізніших міфів та легенд! Не довго перед Христовим різдвом римський поет Овідій* виспівав найстаршу відому нам і найбільше безнадійну пісню про побіду кривди над правдою у вступі до своєї міфологічної поеми «Metamorphoses». Людський розвій іде чимраз до гіршого; по первіснім золотім віці, повнім справедливості і радощів, настав срібний вік, потім спижевий а, нарешті, залізний.

Protinus irrupit venae peioris in aevum
Omne nefas: fugere pudor verumque fidesque,
In quorum subiere locum fraudesque dolique
Insidiaeque et vis et amor sceleratus habendi[1].

Запанував грубий матеріалізм, появилося «шкідливе залізо» і ще шкідливіше від нього золото; вибухли війни й розбої.

Non hospes ab hospite tutus,
Non socera genero, fratrum quoque gratia rara est.
Imminet exitio vir conjugis, illa mariti;
Lurida terribiles miscent aconita novercae;
Filius ante diem patrios inquirit in annos.
Victa jacet pietas, et virgo caede madentes
Ultima caelestum terras Astraea reliquit[2].

«Зоряна Діва» — справедливість, що остатня з усіх богів покидає, кров'ю заплямлену землю, оце, на мою думку, перший взірець тої Правди великоруського стиха, що переможена Кривдою летить до неба до самого Христа; різниця

---

[1] Далі на віки вічні беззаконня
Гіршого гатунку: зникли цнотливість, справедливість і вірність:
Їх місце заступили хитрість, обман,
Підступи, і потяг, і любов злочинні до збагачення *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Хазяїн про гостя перестав піклуватись,
Діти про батьків і брат до брата рідко прихильність виявляє.
Чоловік з нетерпінням чекає смерті дружини, а вона чоловікової.
Жахні мачухи готують смертельну отруту;
Син позачасно гадає, чи скоро помре батько;
Правосуддя переможене лежить, і діва Астрея,
Найдосконаліша з небесних, залишила зрошену кров'ю землю *(лат.)*.— *Ред.*

хіба та, що Овідій нічого не знає про її будущий поворот і побіду, а християнин надіється її під час страшного суду.

Регенераційна сила християнства була головно в тім, що воно, в основі своїй не менше песимістичне від поганської філософії, зуміло знайти для неї противагу — віру в загробове життя, суд та відплату за гробом та загальний суд і побіду добра і справедливості при другім приході Христа. Особливо ся друга віра була дуже жива в перших віках християнства; Христового приходу надіялися швидко по часах Нерона*, при кінці першого століття, а далі із століття на століття, при кінці першого тисячоліття. Та швидко стало ясно для всіх віруючих, що хоч і як глибоко змінила християнська наука моральні погляди людей, хоч як багато сплодила високих прикладів самовідречення, любові до людей і релігійного запалу, все-таки в загальній сумі обичаї між людьми змінилися мало, суспільні відносини не те що не поліпшали, а з упадком римської держави та її порядків не в однім і погіршилися, і нарікання на зіпсуття та неморальність у лоні самого християнства лунають з новою силою.

> Heu quam parva fides reperitur nunc apud cives,
> Cum frater fratrem iam linquit, filia matrem![1] —

нарікає незугарним леонінським віршем* якийсь середньовіковий книжник.

Та особливо в часах гуманізму, коли людська думка при помочі новопізнаних пам'яток греко-римської культури здужала вирватися з пеленок церковного авторитету, нарікання на упадок вірності і правди на світі набирають надзвичайної остроти і епіграматичної колючості. Німецька вірша з XIV або XV в. «Von der trew und untrew»[2] виводить іще Правду (Treue) в розмові з Неправдою і майже як переможця. Неправда запрошує Правду до свого дому, обіцяє їй розповісти всі свої діла і просить у неї поради, як здобути прихильність загалу. Правда відповідає сердито: «Не хочу мати з тобою ніякого діла. Хто йде зі мною,

---

[1] Гай-гай, якою малою виявляється вірність нині у громадян, Коли брат відмовляється від брата, а дочка від матері *(лат.).— Ред.*

[2] Adelbert von Keller. Erzählungen aus altdeutschen Handschriften. Stuttgart, 1855, стор. 630—633.

тому я дам честь». Неправда хвалиться панською ласкою:

Mir seint die herren holt,
Ich bin ir golt[1].

Правда грозить неправедним ганьбою в житті і пеклом по смерті. «Sich umb dich, werlt!» — кличе вона. «Ere muss entweichen, untrew wil ir an gesigen»[2] і грозить божою карою, війнами.

Die zeyt nympt ab
Uon tag zu tag,
Gott, sich, der zurnet sere:
Uns nohet enderistes zeit.
Das kint tregt dem vatter neit...
Der singer straffen hilffet nit
Und der pfaffen lere.

(«Час коротшає з дня на день, бог загнівався дуже. Наближається час антихриста. Дитя завидує батькові. Нічого не помагають казання дияконів ані науки попів»). Далі вірша спеціально обговорює невдячність дітей супроти родичів і звертає на інший мотив — неминучу смерть, ілюструючи його рядом прикладів.

Та яке ж віддалення від сеї досить іще млявої вірші до тих навіяних гуманізмом саркастичних стріл на весь суспільний лад, в роді, прим., оцеї латинсько-німецької вірші, що появляється мабуть у XV в.[3]

Iustitia ist geschlagen todt,
Veritas leidet grosse Noth,
Fallacia ist hoch geboren,
Fides hat den Streit verloren.
Spes ist schon gestorben,
Charitas ist gar verdorben.
Patientia lieget gefangen,
Obedientia ist untergangen.
Nequitia ist jetzt im Land,
Pietas ist nirgends bekannt.
Prudentia hat den Preis verloren,
Stultitia ist Meister worden,
Cosuetudo ist übers Feldgezogen,
Invidia hat das Land betrogen[4].

---

[1] До мене пани зверталися,
Я для них призначена (*давньонім.*).— *Ред.*

[2] Честь мусить віддалитися, бо нечесність
Хоче сюди прийти (*давньонім.*).— *Ред.*

[3] Надрукована в брошурі «Wieder ernewerte Lustige Gesellschaft, gedruckt MDCLI X, стор. 10 — сам титул показує, що се нове видання давнішого твору.

[4] Справедливість вбито на смерть,
Правда терпить велику нужду,
Шахрайство народилося шляхетним,
Вірність зазнала поразки.

Що така чи дуже подібна вірша мусила вже в XV в. бути популярна в Німеччині, на се маємо доказ у латинсько-чеській вірші, яку знайшов Ганка* в однім рукописі з XV в.[1] і яку передрукував Файфалік* у своїй збірці старочеських пісень та віршів XIV і XV в.[2] Ось її текст:

Veritas umřela smrti,
Justitia velikú núzi trpi,
Falsitas sě jest narodila,
Viera boj stratila.

Màlo viery na světě,
Slušiet' mudru býti:
Pravda nohu zlomila,
A vieře dno vypadlo[3].

Друга половина сеї вірші, а особливо останні два рядки виглядають навіть не як переклад, а як відривок якоїсь оригінальної чеської сатири або як народна приказка. Та вже в другій половині XV в. ся тема стає в Німеччині дуже популярною. Рейнгольд Келер опублікував 1873 в часописі «Germania» (XVIII, 460) інтересну віршовану розмову, яку позволю собі тут передати в перекладі на нашу мову. Келер дав своїй розвідці титул «Ein Gedicht von der Gerechtigkeit»[4].

Надія вже вмерла,
Повага цілком попсована,
Покірливість лежить полонена,
Слухняність згинула.
Розбещеність тепер у країні,
Набожність ніде не відома.
Розсудливість втратила ціну,
Глупота стала вчителем,
Звичай зник поза полями,
Ненависть оплутала країну *(лат., нім.).— Ред.*

[1] Vaclav Hanka. Starobylá Skladanie, III, 262 і д.
[2] Feifalik. Altböhmische Leiche, Lieder und Sprüche des XIV und XV Jahrhunderts («Sitzungsberichte der historisch-philosophischen Klasse der Akademie der Wissenschaften». Wien, 1862, стор. 736.

[3] Правда вмерла.
Справедливість велику скруту терпить,
Неправда народилася,
Віра потерпіла поразку,
Мало віри на світі,
Пристойно мудрому бути:
Правда ногу зломила,
А у віри дно випало *(лат., чеськ.).— Ред.*

[4] Передруковано в виданні: Reinhold Köhler. Kleinere Schrifttten zur erzählenden Dichtung des Mittelalters. Berlin, 1900, стор. 73—79.

Nuncius[1]

Жінко, чи не відомо вам, де поділася правда?

Mulier[2]

Друже, ось вам уся моя відповідь: з правдою у мене нема ніякого діла.

Nuncius

Добрий селянине, скажи мені щиро: чи бачив ти коли правду?

Rusticus[3]

Коли я хоч чув що про правду, то хай мене зараз уб'ють.

Nuncius

Міщани, дайте мені добрий звіт: чи знайду я у вас правду?

Cives[4]

Ні, товаришу, в отсьому краю правда у заставі у жидів.

Nuncius

Жиде, до мене дійшло, що ти взяв правду в застав.

Judeus[5]

На бога живого скажу тобі: правди не знайдеш у мене.

Nuncius

Ви, рицарі, і ви, браві вояки, чи ви заховали правду?

Milites[6]

Шановний пане, ми чули, що вона зайшла в цісарський двір.

Nuncius

Пане цісарю, маю надію, що знайду правду у вашім дворі.

Imperator

Післанче, відси її вигнано і вона лишилася у папи.

Nuncius

Найсвятіший отче християнства, чи знайду правду у вас?

---

[1] Гінець, посланець *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Мірошник *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Русин, селянин *(лат.)*.— *Ред.*
[4] Міщанин, горожанин *(лат.)*.— *Ред.*
[5] Єврей *(лат.)*.— *Ред.*
[6] Військовий, солдат *(лат.)*.— *Ред.*

Papa

Правду вислав я ученим у християнський світ.

Nuncius

Ви, доктори і вчені, чи маю ждати правди від вас?

Doctores

Ми прочитали всі книги; правда, мабуть, є у старих.

Nuncius

Шукав я багато минулих літ; скажіть вірно, чи знайду правду у вас?

Seniores

Товаришу, сього не можемо тобі сказати, бо сьогодні власне її ховають.

Келєр не дошукувався старших джерел сеї вірші, яких, певно, треба шукати в середньовіковій латинській поезії, але зате подав багату збірку пізніших її переробок та варіантів. Ще 1484 р. на сю тему безуспішного шукання правди зложена була в Любеці запустна гра «Van der rechtverdicheyt», що дала якомусь малярові тему до намалювання шістьох образів з римованими підписами в любецькій ратушевій залі. В р. 1500 видано в Любеці нову переробку фарсу п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Henselyn oder van der rechtferdiheyt», де представлено, як три брати на розказ батька і в супроводі слуги-штукаря Івашка (Henselyn) ідуть у світ і в людей різних станів (папи, цісаря, князів, шляхти, вояків, селян, духовних, п'яниць, жінок і черців) питають за правдою.

Та особливо в XVI в., в часі Реформації, сей мотив пониження правди та панування неправди зробився дуже популярний. Його обробляють у Німеччині Ганс Сакс* («Die unterdrückt Fraw Wahrheit» та діалог «Gesprech mit einem Waldruder, wie Frau Treu gestorben sey»), драматург Матвій Крайц, письменниця Магдалена Еккард, памфлетист Антін Шор і інші. Приказки в роді цитованих нами вище повторяються на різні лади різними людьми. В дуже популярній сатирі «Straffpredigt über alle Stand» читаємо:

Virtus und Lex ist schier verschmacht,
Fides und Spes geringt geacht,
Charitas beynahe gestorben,
Veritas allenthalb verdorben,
Pax ligt in Kranckheit gross,

Honor mit allen glidern bloss,
Justitiam find man nicht mehr,
Aequitas bey ydermann leer,
Probitas wird sehr belogen,
Innocentia zum öfftern betrogen[1].

Та швидко ся гуманістична латино-німецька вірша скинула латинську лушпайку, одягла чисто німецьку одежу і вийшла в уста люду; на се маємо докази в старих збірках приказок Лемана, Петрі* й інших із XVI—XVII вв., де стрічаємо ось який варіант вище наведеної вірші:

Treu und Glauben ist geschlagen todt,
Gerechtigkeit ligt in grosser Not,
Gottestorcht ligt im Stro,
Demut schreit Mordio,
Hoffard ist ausercoren,
Gedult hat den Streit verloren,
Währheit ist gen Himmel geflogen,
Zucht und Ehre über Meer gezogen,
Frömmigkeit lässt man betteln gohn,
Tyrannis sitzt auf dem Thron[2],
Missguvs ist worden loss,
Die Lieb ist kalt und bloss[3].

В р. 1586 збунтувалися селяни в Ельзаці і вирушили руйнувати панські замки, несучи перед собою хоругов, на якій були написані ось які вірші:

---

[1] Доблесть і закон захиріли,
Вірність і надія мало шановані,
Повага біля них померла,
Правда всюди попсована,
Мир лежить у лікарні великий,
Чесність цілком роздягнена,
Справедливості більше не знайдеш,
Рівність нічого не варта нікому,
Порядність дуже знехтувана,
Безкорисливість часто обманюють.
(лат., нім.).— Ред.

[2] Вірність і віра вбиті на смерть,
Справедливість перебуває у великій нужді,
Повага до бога померла,
Мужність просить допомоги.
Пиха вибрана,
Терпіння потерпіло поразку,
Правда на небо відлетіла,
Вихованість і честь за море відпливли,
Набожність мусить старцювати,
Тиран сидить на троні.

[3] Заздрість запанувала,
Кохання холодне й голе *(давньонім.).— Ред.*

Die Wahrheit ist gen Himmel geflogen,
Trew ist über Meer gezogen,
Gerechtigkeit ist vertrieben,
Betrug und Falsch ist in der Welt blieben,
Jedoch Gott nehrt
Deme, der Ihne ehrt[1].

На запитання, чом же се правда щезла з-поміж людей, відповідали жартливим чотиристихом:

Da die Treue war geborn,
Da kroch sie in ein Jägerhorn;
Der Jäger blies sie den Wind,
Daher man keine Treue findt[2] (W a n d e r, IV, 1309).

Або вказували на її від'їзд до чужого краю:

Die Treue ist in Flandern:
Sie ist weder bei diesen, noch bei andern[3] (ibid.)

Варіанти сеї приказки уміщувано навіть як написи на домах. Такі написи знайдено ще в XIV віці в Фрізляндії*, Швейцарії, Тіролі; навіть у семигородських німців знайшов Гальтріх віршик:

Die Liebe ist erfroren,
Die Gerechtigkeit hat sich verloren,
Die Ungerechtigkeit wird täglich geboren[4].

K. W a n d e r. Deutsches Sprichwörterlexikon, т. IV, стовпець 1312.

[1] Правда на небо відлетіла,
Вірність за море подалася,
Справедливість вигнана,
Обман і фальш на світі лишились.
Однак бог годує
Того, хто його поважає *(нім.)*.— *Ред.*

S t ö b e r. Alsatia., Bd. I, 254; пор.: W a n d e r, op. cit., IV, 1752.

[2] Тому що вірність народилася,
Тому що виповзла вона на мисливський ріжок;
Мисливець трубив їй вітер,
Тому не знаходять ніде вірності *(давньонім.)*.— *Ред.*

[3] Вірність є у Фландрії:
Її нема ні тут, ні там *(нім.)*.— *Ред.*

[4] Кохання замерзло,
Справедливість зникла,
Несправедливість щодня народжується *(нім.)*.— *Ред.*
R. K ö h l e r. Kleinere Schriften, II, 78.

Сліди розширення сього мотиву маємо також у Франції та в Англії. Автори французьких фарсів та сатир XIV—XV вв., щоправда, брали річ більше матеріалістично. Те, що у німців була Rechtfertigkeit або Warheit, француз називає Bon temps (добробут) або Credit (вірність), і ось маємо з тих часів цілий ряд віршів про «Небіжчика Добробута», про «Воскресіння Добробута», про «Вигнання Добробута»[1], «Смерть Кредиту» (Köhler, op. cit., 79) і т. д. З Англії маємо покищо записану лиш одну пісню чи віршу п(ід) з(аголовком) «Justice ia dead» («Правда вмерла»), надруковані в «Folklore Journal», II, 309, не доступну мені.

Ідея шукати правди і справедливого соціального та політичного ладу в чужих, далеких краях належить до найпопулярніших і найбільш улюблених літературних тем XVII та XVIII в. Одні оброблювали її серйозно, веліли своїм героям знаходити краї з ідеальним устроєм десь далеко за морями — сюди належать Морова «Утопія»*, Кабетова «Атлантида»*, ідеальна держава Мореллі* і т. і. Інші з далеко більшим успіхом оброблювали сю тему гумористично та сатирично,—досить тут буде згадати Вольтерового «Кандіда»* та Свіфтового «Гулівера»*. Відгуком сього напряму в польській літературі треба вважати крім «Doświadczynskiego» Красіцького* та покревних йому повістей також гумористично-сатиричну віршу «Gdzie prawda?», зложену десь під кінець XVIII в., але перед поділом Польщі, популярну й досі серед міщан у Галичині, особливо в Східній. Віднайшов її для науки д(обродій) В. Гнатюк, надрукувавши в львівському часописі «Lud*» за р. 1898 варіант, записаний ним від одного кушніра в Бучачі*. Другий варіант, записаний у Зах(ідній) Галичині був надрукований у тім же «Ludzie» 1900 р. У мене є варіант, записаний д. Кревецьким* від його діда в Жидачові і старший рукописний, що міститься в рукописнім альбомі*, зладженім десь у 30-их роках XIX віку. Сей остатній, найстарший із відомих досі варіантів, я й друкую ось тут.

W i e r s z e o p r a w d z i e

W portamencie niebieskim empireyskie nieba!
Powiedzcie mi ludzie, gdzie prawdy szukać trzeba?
Już prawdy niema, już prawda nie żyje,
Ustąpiła z Polski w insze nacyje.

[1] A n a t o l e d e M o n t a i g l o n e t J a m e s d e R o t h s c h i l d. Recueil de poesies Francoises des XV-e et XVI-e siécles, t. XIII, 122.

Ponoc prawdy niema w całey Europie
Jak w panie, tak w żydzie, tak i w prostym chłopie.

Puszczam ja się do Niemców, do Szląska, do Prusa,
Aż i tam ta sama co i tu pokusa.
«Gutt Morgen, Herr Bruder! Cziś nie widział prafdi?»
«Ne bil tu, Mospan Polak, i ne będzie zafdi.
Bo kto prafdi kocha, wenig się zbogaca;
Kogo okpić, oszukać, to u nas popłaca».
Puszczam ia się do Węgier, czy tam prawda żyje?
Może się zabawiła, dobre winko piie.
«Zdrów bądź, Mospanie Węgrzynie, dobre winko macie,
Może wy tu u siebie i prawdę chowacie?»
«Dakuł meliana teremtete, iak Wuhry nastali,
U sobi nigdy nie chowali».

Puszczam ia się do Moskwy, iak z Polski stupali,
Może oni ze sobą i prawdę zabrali.
«Zdrast, wasza miłost, sztol padiłajesz?»
«Sztol ty, durny Polak, u nas paszukaiesz?
Net u nas prawda, do swita ne żyie,
Bo w całey Rossyi same zołodyie».

Puszczam ia się do Rzymu, aż tam pielgrzym idzie,
Nic nie gada o prawdzie, lecz wszystko o bidzie.
«Zdrów bądź, Mospanie pielgrzymie!
Czy macie prawdę w waszym Rzymie?»
«Roma est benedictus, sed populus maledictus,
Po łacinie gadaią, lecz prawdy nie maią».

Puszczam ia się na morze, czy tam prawda żyie?
Może się zabawiła, co tu nie popłynie.
Wpadam na okręty,
Aż y tam wykręty:
Żeglarze — łgarze,
Nikt prawdy nie skaże.
Stoiąc ia u portu
Czekam raportu,
Aż słyszę głos z nieba: «Szkoda, bracie, ciebie!
Prawda tylko w Bogu na wysokim niebie.
Niech ci się nie plecie —
Niema prawdy w świecie».
Sic fac, skończyło się tak[1].

---

[1] Вірші про правду

У департаменті небеснім емпірейське небо!
Скажіть мені, люди добрі, де правду шукать треба?
Правди вже немає, правда не живе вже,
Пішла вона з Польщі до інших народів.
Мабуть, правди немає по цілій Європі,
Між панами, між евреями, та і між простими хлопами.

Віршів на подібні теми мусило бути в Польщі XVIII в. більше. В часі перед першим розділом і потім, аж до третього розділу в Польщі аж роїлося від різних проектів «naprawy Rzeczypospolitej»[1] із яких деякі просто мали претензію завести в Польщі «правду». До таких належить, прим., писаний біблійним стилем памфлет «Prawda w Polsce z Izraela», де оповідається історію Польщі від смерті

Піду я до Німців, в Сілезію, в Прусси,
Аж і там та сама, що і в нас спокуса.
«Добрий день, пане брате! Чи не бачив правди?»
«Не було її, мосьпане, і не буде завжди.
Бо хто любить правду, той не багатіє,
Обдурити, вкрасти — оце у нас діло»[2]

Піду до мадярів, чи живе там правда?
Може, де гостює, винце попиває.

«Здоров будь, пане угорцю, добре вино маєте,
А може, ви у себе тут і правду ховаєте?
Dakul meliana teremtete, як угри настали
У себе правди ніколи не ховали»[3]

Пішов до Москви я, як з Польщі виступали,
Може, вони з собою і правду забрали?
«Здрастуй, милостивий пане, як ти ся тут маєш?»
«Чого це ти, дурний поляк, у нас тут шукаєш?
Немає в нас правди, до ранку не доживає,
Бо у всій Росії, лиш самі злодії»[4]

Іду я до Риму, аж іде прочанин,
Нічого про правду не каже, а все — про біду.
«Здоров був, мосьпане прочанин,
Чи маєте ви тут правду у своєму Римі?»
Roma est benedictus, sed populus maledictus,
По-латинському говорять, а правди не мають[5].

Іду я до моря, чи живе там правда,
Може, десь загостювалась, що сюди не припливе.
Заходжу на пароплави — але і там — самі обмани.
Моряки — брехуни, ніхто правди не скаже.
Стою я в порту, чекаю на рапорт,
Аж чую голос з неба: «Шкода, брате, тебе!
Правда тільки в бога на високому небі.
Не мороч собі голови — нема правди в світі!»
Sic fac[5], скінчилося так *(польськ.)*.— *Ред.*

[1] Відродження Речі Посполитої *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] В прямій мові тут і далі — спотворені слова та макаронічні вкраплення з мов, якими говорять представники різних народів, відповідно:

[3] німецької
[4] угорської
[5] російської
латинської

Августа II, якого автор величає як короля дуже справедливого, а час його панування малює як якийсь золотий вік,— аж до Станіслава Понятовського*, і кінчить проектом реформ і пророцтвом, як то чудово буде виглядати Польща по їх переведенню. Сей памфлет, інтересний і з літературного боку, був написаний десь перед р. 1770, бо рукопис Куропантницького (Ossol⟨ineum⟩, 569), де поміщена його копія, був докінчений 1771 р. Зрештою крім титулу сей памфлет з нашою віршею не має нічого спільного.

V

Із того, що сказано досі, можна, здається, вивести такі висновки. Мотив боротьби правди з кривдою в людському житті, хоч дуже давній і слідний уже в класичних релігійних віруваннях, у середньовіковій Європі набуває пластичних форм боротьби двох алегоричних фігур або кількох пар таких фігур, пораження правди і тріумфу кривди з перспективою, одначе, її остаточної побіди. Поняття правди і кривди не скрізь однакові і часто перемішуються. Під правдою розуміється раз справедливість та вірність у соціальних відносинах, то знов загальний добробут економічний, то нарешті психологічна правдивість чи правдомовність у протиставленні до брехні. Щодо самого способу розуміння і представлювання тих явищ зібраний нами матеріал розпадається на кілька груп відповідно до національних відмін: французький «Bontemps» або «Vieux Bontemps» якось слабо в'яжеться з німецькою «Rechtfertigkeit» та «Warheit» коли тим часом руська група стоїть осторінь. Найпізніша парість — польська вірша, зближається своїм складом до німецької групи, хоча й переносить гру контрастів із суспільних верств на різні національності.

Чи маємо припускати якусь спільну літературну основу для всіх сих груп? Ми бачили спеціально щодо великоруського стиха, що майже всі його головні мотиви містяться в занесених із Візантії на Русь апокрифах («Бесѣда Іерусалимская», «Бесѣда трех святителей», «Послѣднее видѣніе Даніила»), а ідейний підклад лише ледве замітною ниткою в'яже його зі старим «Словом о правдѣ и неправдѣ», яке вірніше відбилося в українській пісні. Але відки у нас узялося те «Слово», серед яких обставин і з якого імпульсу було зложене, про се покищо нема докладної звістки.

Деякі вказівки дає нам тут інтересний твір, що притикає до нашої теми і відкриває перед нами нову і цікаву перспективу.

Скрізь по Європі, від скелистої Бретані до Уралу і Стамбула, від Фінляндії до Сіцілії та Греції записано в XIX віці багато варіантів казки, якої зміст складається з оцих головних подій: 1) Чесний чоловік доводиться злобним товаришем (братом) до того, що за дрібну користь (шматок хліба, трохи збіжжя і т. і.) дає собі виколоти одне око, потім друге, по чім злобний товариш покидає його в відлюдним місці.

2) Осліплений підслухує неспостережено розмову злих духів, відьом або віщих звірів, довідується з неї різних секретів, в тім числі й того, як йому відзискати зір, і при їх помочі не лише робиться знов видющим, але добивається великих маєтків, а також руки царівни.

3) Його злобний товариш здибається з ним, а довідавшися, як він дійшов до свого щастя, іде на те саме місце і гине там від розсерджених демонів чи звірів, що мстяться за зрадження своїх секретів.

Ми не мали б нагоди займатися тут сею казкою, хоч і як вона інтересна, якби не одна обставина. Деякі варіанти сеї казки мають вступ, у якому ставиться питання: що важніше в житті, правда чи неправда, закон чи беззаконня? Від дебати приходить до закладу, в якім прихильник правди програє і тратить свій маєток, а найчастіше очі; чудесне відзискання зору і соціальне вивищення того чоловіка являється реабілітацією принципу правди і законності; кінцева катастрофа, яка постигає сторонника неправди, се немов показ, до чого доводить таке становище в житті.

Вважаю зайвим наводити тут весь фольклорний матеріал, зібраний для сеї теми вченими, головно Катоною* («Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn», II, 38, 159), Келєром («Jahrbuch für romanische Litteratur», VII передруковано в «Kleinere Schriften», I, стор. 281—290) та Коскеном (E. C o s q u i n. Contes populaires de Lorraine, Paris, 1886, I, 84—94). Зазначу лише, що як і слід європейським ученим, вони ігнорують увесь слов'янський фольклорний матеріал, який не був перекладений на якусь західноєвропейську мову, і що, значить, їх бібліографію треба значно доповнити. І так у всіх тих працях зовсім зігноровано польські та українські варіанти і всі російські з виїмком одного Афанасьєвського, якому поталанило попасти

в переклади Ральстона* та Гольдшміда[1]. Келєр у своїй розвідці, яка має тільки бібліографічний характер, навіть не пробує групувати матеріал річево і подає всуміш варіанти з моралізаційним вступом і без нього та й не пробує віднайти в них якусь еволюцію, а навіть досить рішуче відкидає думку Бенфея*, який іще в своїм класичнім вступі до «Панчатантри» (I, 370) писав: «Ich will schon jetzt bemerken, dass dieses Märchen buddnistisch ist und wahrscheinluch durch die Mongolen nach Europa gelangt ist»[2]. Бенфей указує як на остатню для нас доступну форму на одне оповідання в тібетській збірці «Дзанглун»*, перекладеній пізніше на німецьку мову Шіфнером* (S c h i e f n e r. Indische Erzählungen у Mélanges asiatiques видаваних Петербурзькою академією, т. V, стор. 673); Келєр заявляє, одначе, що в тім оповіданні не бачить нічого більше спільного з європейською казкою понад те, що тут злий царевич Дігдон у дорозі осліплює свого брата Гедона, обдирає його і покидає в лісі; дальший перебіг казки, як Гедон відзискує зір і які пригоди переходить опісля, зовсім відмінний. Інших індійських паралель Келєр не дошукувався, а що й Бенфею не довелось вернути до сеї теми, то справа так і лишилася, доки до неї не підійшов Коскен з новим матеріалом і в значній часті не справдив Бенфееву думку.

Коскен у своїй розвідці зараз звернув увагу на характеристичний вступ одної часті казок сього типу. Він пробує розділити оба типи географічно, але поділ не виходить виразний. І так моралізаційний вступ мають казки сербські, венецька, російська (один доступний Коскенові варіант), серболужицька, один варіант німецький, фінська, португальська, каталонська, один варіант бретонський; у норвезькім варіанті тільки назви обох героїв казки, Вірний і Невірний, нагадують його приналежність до сеї групи. Коскен показує далі, що варіанти нашої казки власне належні до сеї групи з моралізаційним вступом були

---

[1] Слов'янські варіанти зведено в примітках до українських казок на сю тему; див. «Етнографічний збірник», т. I, ч. 19, ч. III, ч. 36 — тут через помилку між літературою подано: В е с е л о в с к и й. Разыскания, V, 77, де нічого подібного нема. Див. надто старанні бібліографічні покажчики проф. Полівки*, друковані в «Zeitschrift für österreichische Volkskunde».

[2] Я хочу вже тут зазначити, що ця казка є буддистською і, правдоподібно, прийшла до Європи через Монголію *(нім.).— Ред.*

відомі і популярні в Європі вже в XVI в.; один із них знаходимо в виданій 1519 р. збірці новел і оповідань вихреста — монаха Івана Паулі* п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Schimpf und Ernst» (гл⟨ава⟩ 464), збірці, що в XVI і XVII в. мала в Німеччині більше як 30 видань. Старший варіант, бо аж із XIV в. знайдено в Іспанії в т⟨ак⟩ зв⟨аній⟩ «Libro de Gatos». Дуже важною вказівкою був факт, що в відомій арабській збірці «Тисяча і одна ніч» знайшовся також, хоч дуже виблідлий варіант нашої казки, в якім, одначе, назви героїв (Абу-Ноют, себто Ласкавий, і Абу-Ноютін, себто Ошуканець) свідчать про його належність до групи з моралізацією. Та всякі сумніви щодо азійського, спеціально буддійського походження сеї казки і то власне того типу, що починається моралізацією, розвіяло віднайдення цілого ряду її варіантів, далеко повніших від європейських, на всім просторі середньої Азії від Бенгалії до південного Сибіру та киргизьких степів. Се не тільки вказало здогадну вітчину нашої казки, але також головні шляхи її мандрівки на захід: шлях письменної традиції через Персію, Арабію, Візантію та Іспанію в VIII—XIII віках, і шлях усної передачі через степові орди північно-західної Азії в Московщину, Фінляндію та на Україну в XIV—XV віках та й пізніше.

Оце головні, хоч самим автором не висловлені так виразно здобутки праці Е. Коскена. Для такого вислову про спільне і то буддійське джерело всіх варіантів нашої казки (д. Коскен в однім місці досить виразно дає пізнати, що варіанти без моралізаційного початку — пізніші паростки, в яких моралізацію, що була колись основою і метою казки, забуто, і полишився сам кістяк дивних пригод) бракувало одної дуже важної річи — старих книжних варіантів у старих буддійських книгах. Дивним дивом Коскен не звернув на них уваги і навіть не заглянув до варіанта «Дзанглуна», згаданого Келєром.

Попробуємо тепер роздивитися в матеріалі, вказаному д. Коскеном, вибираючи з нього те, що належить до нашої спеціальної теми та доповняючи його невідомими Коскенові матеріалами, головно слов'янськими, а також такими, що були записані і опубліковані вже по виході його книги.

Як уже було сказано, Коскен знає лиш один російський варіант нашої казки і то власне зовсім нецікавий. Тим часом у самій збірці Афанасьєва* маємо вісім варіантів, із яких найцікавіший власне третій, записаний, на

жаль, невідомо де і ким; передруковуємо його тут слово до слова:

«Однажды спорила Кривда с Правдою: чем лучше жить, кривдой али правдой? Кривда говорила: «Лучше жить кривдою», а Правда утверждала: «Лучше жить правдою». Спорили-спорили, никто не переспорит. Говорит Кривда: «Пойдем к писарю, он нас разсудит».— «Пойдем»,— отвѣчает Правда. Вот пришли к писарю. «Рѣши наш спор!» — говорит Кривда. «Чѣм лучше жить, кривдою али правдою?» Писарь спросил: «О чем вы бьетеся?» — «О ста рублях».— «Ну, ты, Правда, проспорила; в наше время лучше жить кривдою». Правда вынула из кармана сто рублей и отдала Кривде, а сама все стоит на своем, что лучше жить правдою.— «Пойдем к судье, как он решит!» — говорит Кривда.— «Коли по твоему, я тебе плачу тысячу рублей, а коли по-моему, ты мне должна оба глаза отдать».— «Хорошо, пойдем!». Пришли они к судье, стали спрашивать: «Чем лучше жить?» Судья сказал тоже самое: «В наше время лучше жить кривдою».— «Подавай-ка свои глаза!» — говорит Кривда Правде. Выколола у ней глаза и ушла — куда знала. Осталась Правда безглазая, пала лицом назем и поползла ощупью. Доползла до болота и легла в траве. В самую полночь собралась туда неверная сила. Набольшой стал всех спрашивать: «Кто и что сделал?» Кто говорит: я душу загубил; кто говорит: я того-то на грех смутил; а Кривда в свой черед похваляется: «Я у Правды сто рублей выспорила да глаза выколола!» — «Что глаза!» — говорит набольшой.— «Стоит потереть тотушней травкою — глаза опять будут!» Правда лежит да слушает. Вдруг крикнули петухи, и неверная сила разом пропала. Правда нарвала травки и давай тереть глаза: потёрла один, потёрла другой — и стала видѣть по-прежнему. Захватила с собой этой травки и пошла в путь-дорогу. В это время у одного царя ослепла дочь, и сделал он кличь: кто вылечит царевну, за того отдаст ее замуж. Правда приложила ей к очам травку, потерла и вылечила. Царь обрадовался, женил Правду на своей дочери и взял к себѣ в дом...»[1]

Я назвав сю версію найпримітивнішою не в тім значенні, як коли б вона найближче підходила до здогадного буддійського первовзору; зовсім навпаки, буддійські оповідання

---

[1] А. К. Афанасьев. Народные русские сказки, книга I. Москва, 1873, стор. 223—224.

сеї категорії повні конкретних фактів, імен, і доктрина часто являється немов механічно приточена до них. Примітивність оцеї версії полягає в її схематичній і до крайності упрощеній будові; казковий елемент ще мінімальний, герої казки ще зовсім не індивідуалізовані і являються простими персоніфікаціями етичних принципів, між якими йде боротьба; казковий елемент механічно і неорганічно причеплений до принципіального спору і доходить до явної недоладності в останнім реченні, де Правда жениться з царівною і йде жити в царський двір. Тут бачимо близький зв'язок оповідання зі староруським «Словом о правдѣ и неправдѣ».

Із інших варіантів Афанасьєва треба виключити ч(исла) 5 і 6 (I, стор. 226—230), де зовсім нема дискусії про правду і неправду, та й загалом нема мови про виколювання очей, а натомість повводжено інші мотиви. Полишимо на боці також четвертий варіант (I, стор. 224—226), де два кравці сперечаються, а потім розпитують стрічних про те, чи можна прожити без божої помочі, чи ні. У вар(іанті) 1 перечаться два мужики «бідні-пребідні»: один «гаразд был на обманы, и приворнуть ево было дело, а другой-ят шол по правде, кабы, знаш, трудами век пражить» (I, 215). Вони перечаться, запитують суду у мужика панщизняка, купця і панського прикажчика, і від усіх чують, що неправдою жити легше. «Криводушний — не наслідком спору, а пізніше, коли правдивому не стало заробітків, вибирає йому очі за шматочки хліба і покидає його. Ведений голосом із неба сліпець іде в ліс до «гримучої криниці», відзискує зір, підслухує вночі розмову нечистих духів, лічить хвору царівну чудесним образом Смоленської матері божої і жениться з нею, їде з нею відвідати рідне село, здибає «криводушного», оповідає йому свої пригоди і радить пробувати такого самого щастя. «Криводушний» гине від нечистої сили. Казка оповідана широко і прибита декуди до місцевих обставин.

Другий варіант (I, 221—223) немов безпосередньо нав'язує до третього, покладеного у нас на першім місці. Тут оба противники — купці і називаються один Кривда, другий Правда. Вони б'ються о заклад за те, чи краще жити кривдою, чи правдою. У трьох судців Правда програє і тратить усі свої кораблі. Про осліплення нема мови. В лісі в якійсь хатчині він підслухує розмову злих духів, вилічує царівну і жениться з нею. Кривда, почувши про

його щастя, йде в ліс до тої хатчини і гине від злих духів. В четвертім томі своєї збірки (IV, 68) Афанасьєв надрукував ще один варіант, зближений до попереднього, записаний у Бобровським пов⟨іті⟩ Воронезької губ⟨ерні⟩, де противники вправді названі мужиками, але у них є кораблі, про осліплення правдивого також нема мови; під деревом, на якім ночує осліплений, збирається «нечиста сила».

Вже тут, на великоруськім грунті (на жаль, у Афанасьєва він не досить докладно обмежений, бо найважніші варіанти подані без означення місця та й записані «літературним» язиком, отже, не так точно, якби треба бажати) можемо визначити ось які три редакції казки інтересного для нас типу:

1. Перечаться Правда і Кривда; наслідком закладу програного через триразовий осуд Правда тратить маєток і очі. Підслухавши розмову злих духів, вона відзискує зір, вилічує царівну і жениться з нею. Кривда виходить безкарно (Афанасьєв, I, вар⟨іант⟩ с).

2. Перечаться два купці, прозвані Правда і Кривда; наслідком закладу Правда тратить маєток. Підслухавши розмову демонів, Правда вилічує царівну і здобуває маєток. Кривда йде підслухувати демонів і гине (Афан⟨асьєв⟩, I, вар⟨іант⟩ в) і IV, стор. 68).

3. Перечаться два мужики, ремісники (кравці), заклад, триразовий суд випадає на користь Кривди; сторонник Правди тратить очі, підслухує голос з неба або трьох старців, відзискує зір, вилічує царівну, жениться з нею. Сторонник Кривди не являється (Афан⟨асьєв⟩, вар⟨іант⟩ д), або гине так, як у попередніх редакціях (вар⟨іант⟩ а).

4. Четверта редакція, де героями виступають два брати, де осуд на сторону Кривди видає чорт, перемінюючися раз по разу в різних людей, ледве зазначена в варіантах Афанасьєва е і α, в яких оповідання комплікується іншими мотивами, а основний мотив — суперечка між Правдою і Кривдою, майже зовсім забутий.

Роздивляючися в матеріалі, зібранім Коскеном, бачимо, що оповідання зазначеної нами першої редакції він не знає ані одного. Відгуком другої редакції можна вважати норвезьку казку в збірці Асбернсена* (II, 166), де виступають два брати, з яких один має прозвище Вірний, а другий Невірний; щоправда, тут забуто вже про суперечку за правду і неправду, а Невірний видовбує Вірному очі за те, що той докоряв йому якимось спроневірянням. Найбільша

частъ західноєвропейських варіантів (італійські, грецький, фінський, португальський, каталонський) відповідають третій або четвертій редакції великоруських варіантів; до четвертої належать також сербський варіант (Вук*, ч(исло) 16) і словацький (Dobšinský*, I, 31—40). Подаю тут у перекладі вступ того варіанта, невідомого Коскенові.

«В однім хазяйстві виховав раз один батько двох синів, а потім умер. Скоро батькові закрили очі, захотіли сини зараз робити кождий по-своєму, то ж швидко поділилися всім, що лишилося по батькові. А поділилися як рідні брати порівно: дісталося їм по тисячі золотих. Поділившися пустилися в світ. Ідуть, ідуть один біля другого і все перемовляються один з одним, раз про се, то знов про те. Далі зійшла річ на те, чи є правда в світі?

— Брате мій золотий,— каже молодший,— годі вже про се, правда мусить бути в світі, бо інакше світ би розлетівся.

— Та вже чи розлетівся б, чи ні,— каже старший,— але правди нема, вона давно загибла.

— Не загибла!

— Ні, загибла!

— Їй-богу не загибла.

Брати б'ються о заклад, о тисячу золотих, стрічають багатого пана з червоною бородою і сей рішає спір так, що правди нема. Молодший програв свої гроші, але незабаром суперечка починається знов. Старший твердить, що правда загибла, молодший, що не загибла і вкінці додає: «Ну, коли правда загибла, то ось маю дві оці, то й ті дам собі виколоти за неї». Старший бере його за слово — суперечку рішає священик, також рудоволосий, і старший брат вибирає молодшому очі, висміває його і покидає під шибеницею. Тут сліпий підслухує розмову чортів, відзискує зір, видобуває заткану чортом воду, але зрікається грошей і стає попом. Раз йому доводиться сповідати на смерть старого жебрака, в якім він пізнав свого колишнього товариша і виявив йому його гріх; під враженням сьоґо оповідання жебрак умирає.

Як затемнюється основна тема казки — спір між правдою і неправдою — в міру посування сеї теми на захід, се бачимо найкраще на бретонськім варіанті (L u z e l. Légendes chrétiennes de la Basse-Bretagne, t. II, стор. 111—125), де суперечка між двома братами купцями, що переходили власне лондонський міст, заходить власне за те,

чи справді той міст «три рази довший, як ласка божа» І в найстаршім європейськім варіанті, а власне в іспанськім, поміщенім у «Libro de los Gatos» («Котячій книжці» суперечка йде не про правду в суспільнім житті взагалі, а про те, чи ліпше чоловікові брехати, чи говорити правду. Зазначу ще, що в відомих мені польських варіантах (Ciszewski. Krakowiacy, I, 131—136, чотири варіанти, Chełchowski. Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza, t. I, 194; Swiętek. Lud nadrabski, I, 340—341; Udziela. Lud polski w pow. ropczyckim y Zbiór wiad. do antrop. kraj., t. XVI, часть I, стор. 50—54) зовсім нема питання про правду і неправду. Так само нема того питання в стамбульськім оповіданні, записанім і перекладенім Куношем (Dr. Ignaz Kúnos. Türkiche Volksmärchen aus Stambul. Leiden, 1905, стор. 231—234); сей варіант найближче підходить до варіанта е) у Афанасьєва.

Я навмисне лишив на боці українські варіанти сеї казки, бо на них ще ліпше як на російських видно різнородність редакцій, у які зложилася та казка, а зглядно перехрещування західних впливів зі східними. В наших збірках народних оповідань маємо досі записаних вісім варіантів сеї казки, а власне один із Галичини («Етнографічний збірник», I, стор. 69—76), один із Угорської Русі («Етногр(афічний) збірник», III, 229—233), один, записаний у Батурині Чернігівської губ(ернії)) «Черниговские губ(ернские) ведомости», 1860, № 15, передруковано у Рудченка*, Народные южнорусские сказки, Киев, 1870, т. II, стор. 156—158), два варіанти у Чубинського («Труды», т. II, Петербург, 1878), один із Волинської губ(ернії) (II, 45—52), а другий із Харківської губ(ернії) (II, 386—399), один у Манжури* (И. И. Манжура. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ(ерниях). Харьков, 1890, стор. 73—74), один у Грінченка (Б. Д. Гринченко. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов, 1895, т. I, стор. 177—179, із Сумського пов(іту) Харківської губ(ернії)) і один, записаний Мартиновичем від Кирила Сайка з Вереміївки Полтавської губ(ернії) («Киевская старина», 1904, кн(ига) за цвітень, стор. 163—191). Роздивляючи ті варіанти, бачимо, що угроруський, галицький, волинський і харківський не мають ані сліду дискусії про Правду і Неправду і підходять до польських варіантів, та надто наближаються

до визначеної нами вище четвертої редакції тим, що скрізь тут виступають суперниками два брати, тільки що теоретична суперечка за правду і неправду тут заступлена соціальним контрастом між багачем і бідним.

Другий варіант Чубинського («Труды», II, 386—390) наближається потрохи до ред(акції) 4, хоча суперечники тут не брати, а багач і його братанич. Але своїм укладом сей варіант ближчий до другої редакції, бо хоча в початку оповідання й говориться старим звичаєм: «Жили колись-то два брати: один багатий, а другий такий бідний, що й не сказати», то все-таки далі говориться, що син того бідного б'ється о заклад з дядьком за свою худобу і програє її. Також тим підходить сей варіант до Афанасьєвського вар(іанта) в), що й тут «дядько» задовольняється самою худобою і не виколупує братаничеві очей.

Варіант Манжури підходить до четвертої редакції тим, що й тут суперечку тричі розсуджує чорт, перекидаючися раз по разу в різних людей. Суперники тут не брати, а мандрівники неозначеної ближче суспільної верстви. Осліплений тратить надто жінку і все хазяйство, які забирає той, що осліпив його. Осліплений залазить у чортівську баню, підслухує розмову чортів, відзискує зір, натираючи очі камінцем із чортівської печі і вертає міщанам воду, за що й дістає тисячу рублів. «Тоді забрав свою тисячу і пішов до того, що казав: нема правди. «А що,— каже,— ось же єсть на світі правда». Зараз забрав свою жінку, усе своє хазяйство, а йому видрав очі і прогнав; так він і пропав десь». Як бачимо, і переведення, і закінчення досить общипане.

Варіант Мартиновича «дуже собі довгий», 28 сторін друку, скомплікований масою побутових деталей та надзвичайно інтересний тим, що тут — і се одинокий випадок у відомім нам матеріалі — мотивується суперечка обох мандрівників за правду і то мотивується досить оригінальним способом. Два товариші, вбогі сільські парубки, ходять по заробітках. Завдяки прозорливості і зручності одного з них, Івана, їм щастить дуже і на риболовстві і в моряках. Вони заробили багато грошей і діляться ними. Вертаючи додому, вони гуляють, та один із них, власне не той, що найбільше причинився до успіху, тратить свою пайку, яку в нього краде весела дама. Іван другого вечора підступом відбирає не лише ті гроші, але ще значну суму, накрадену тою дамою у інших подорожніх. Дійшовши до

лісу, Іван віддає товаришеві його половину, але тими дальшими грішми, яких його товариш «не заробив», не хоче ділитися з ним. За се товариш і докоряє йому неправдою і на сьому між ними доходить до суперечки, а далі до закладу. Іван програє три рази: за першим разом тратить усі гроші, за другим коня, за третім очі. Вночі він підслухує чотирьох чортів, відзискує зір, добуває людям воду, гатить греблю, вилічує царівну і стає її мужем, потім їде відшукати свою матір, угощує всю громаду і тут же демаскує свого лукавого товариша та своїм прикладом повчає його, що ліпше жити по правді. Зрештою він не мститься на нім, але за пару місяців грім запалює його хату, він тратить усе багатство і кінчить жебраком. Сей варіант найближче підходить до визначеної нами третьої редакції, хоча деякі мотиви взяті з інших редакцій, а власне мотивування і виразне переведення суперечки про Правду і Неправду ставить його з усіх європейських варіантів найближче до здогадного прототипу.

Не менше цікавий для нас варіант Рудченка, що являється другим зразком тої редакції Афанасьєва, яку ми поставили на першім місці. І тут, як у Афанасьєва, стрічаються Правда з Неправдою, але суперечки між ними нема, тільки Неправда робить Правді пропозицію: «Як будем умісті іти, дак сперва твоє будем їсти, а тоді моє». Правда пристає на се, але коли її провіанту не стало, Неправда за трохи страви виколює їй зразу одно око, потім друге і покидає її. Правда ночує на дереві. Під тим деревом гуляють парубки з дівчатами і говорять, що «на тім дереві така роса, що як помазать сліпому очі, дак він і дивицця стане». Правда чує се і жде ранку, щоб упала роса; по відході дівчат злізає з дерева, знаходить їх недоїдки та недопивки і покріпляється ними, рано маже очі росою і відзискує здоров'я. Вечором вона знов лізе на дерево і знов підслухує гулящих парубків та дівчат і чує, як хтось оповідає, що в такім-то царстві є сліпа царівна, та якби її очі помазати росою з сього дерева, то вона провиділа б. Правда набирає у флящину роси і йде в те царство до того царя. Подаю дословно закінчення казки:

«Довго вона ішла у той город, де жив сам царь із сліпою дочкою. Тут зараз донесли царю, що у його город прийшла така молодиця, що берецця вилічить дочку його. Царь зараз велів позвати її. Прийшла у хату до царя, коли дивиться, тут і Неправда.

— Се й ти тут, сестро? — питає Правда у Неправди.

— Еге, коли б ти знала, я вже і світ увесь пройшла,— одвічає Неправда.— А ти ж чого тут?

— Того да того,— каже Правда, да й розказала, чого вона прийшла і що з нею було. Послі сього помазала вона цілющою росою очи царівні — і ся стала бачити усе так, як би не була і сліпа.

Царь же бачить, що Правда із Неправдою розказує так, як давняшня знакома да й питає у її:

— Де ти із нею бачилась і що, і як, і коли?

Правда й розказала царю усе по правді: як вони ішли удвох, як Неправда її очі повиколювала, як вилічилась; сказано: усе розказала, як було. Царь, як скінчила Правда розказувать, ізвелів узять Неправду, прив'язать її коню до хвоста да й пустить його на волю, щоб розніс її.

— Оттак,— ісказала Правда,— прошла вона світ, назад не вернулась!»

Порівнюючи оцей варіант із великоруським у Афанасьєва, бачимо, що український варіант, хоч, очевидно, виплив із того самого джерела, що й великоруський (коли він узагалі є великоруський), виявляє деякі інтересні відміни. Попереч усього інтересне те, що Правда і Неправда тут жінки, через що й відпадає епізод женячки Правди з царівною. Ми бачили, що варіант Афанасьєва таки заставляє Правду женитися з царівною і також не говорить нічого про покарання Кривди. Се не говорить нічого за більшою примітивністю українського варіанта; навпаки, бачимо тут зразок консеквентного прикроєння казки, де первісні антагоністи були мужеського роду, до їх нових імен на мові, що надає тим самим словам женський рід. Із того виходить, що варіант Афанасьєва, який невважаючи на недоладність, робить Правду мужчиною, мусить бути ближчий до оригіналу, як український. За тим самим промовляє також недоладність епізодів варіанта Рудченка про побут осліпленої Правди на дереві і про гуляння під деревом дівчат і парубків, які оказуються свідущими таких секретів, яких не знає Правда, і які їм самим було б далеко простіше використати (вилічення царівни). Також у самім початку український варіант обкроєний, бо не знає нічого про суперечку Правди з Неправдою при їх стрічі. Натомість інтересне закінчення нашого варіанта, з артистичного боку краще від Афанасьєвого, що Правда застає вже Неправду в царськім дворі і там демаскує її перед царем.

Та ми маємо ще один український варіант сеї казки, тим цікавіший, що записаний іще в XVIII в. в однім руськім рукописі, привезенім д. Гнатюком із села Літманової* на Спішу в північно-західній Угорщині.

Ось його текст:

Притча о Правдѣ и о Кривдѣ.

Два други идоша въ путь далекый, и тѣм идущим многое время, омалѣ брашна въ яденію, єдин бо от ныхъ много ядя все свое брашно поят, другый же в малѣ живя ся въздержа єден хлѣб ячмѣный, имже и онаго несытнаго въспита г̃. дни. Позавидѣвши єму несытный, излупи сему очи и взем от него хлѣб, отшед, остави друга. Слѣпый же не вѣдаше, или день или нощ, и тако в пустины страждуще многи часы прилучися єму внити в пустий двор, иде же шед во храмину сѣдяше. Бѣ же тамо соборище бѣсовское, на неже сошедшеся бѣсы повьдаша пред величайшим бѣсом, что и где и якое зло сътворили. От тѣх єден рече: «Азь бѣх тоя нощи в градѣ Індійском Фаръсѣ и видѣх тамо, яко от єдиного источника воднаго вес град живетъ. И вергохъ в него камѣнь велій, иже и каплѣ води не имуть граждане, а о томъ камени ни єденъ не вѣсть (мѣсто пред бѣсы нарекъ), и дали би много злата и сребра, дабы имъ сїе кто повѣлъ».

Другій бѣс рек: «Аз в мимошедшый день сътворих, иже дщер недугующи царя кипръскаго причастые изъблева, и то паде под помост и жаба зясть є и будеть титы, а девица съхнет. И аще бы кто сіе цареви повѣл был би первый по царѣ в' земли тои».

Иний бѣс рече, яко подюсти друга на друга, иже о єдень хлѣб очи єму излупи и взем хлѣб отиде. Но аще бы вѣдав слѣпый о зелїи, єже недалече от зде растет, и помастил бы им мѣста очий, в той час зараз прозрѣл бы. И иных много сътвореных' злостій повѣдаша. Слышавъ же сїе слѣпец оный, нача ползати по травѣ средѣ града того и травою и зеліем мѣста очій мастити. И тако много ползый, моляся богу обрѣте малое зеліе, и потерши им очи прозрит. И воздав хвалу господу богу иде от тоя пустыни, и пришед в гради имящыя люди пытася к Фарсу Їндійскому. К нему же идуще видѣ везущих воду за десять мил. И въпроси, откуду суть и чего ради тую воду везутъ, и оувѣде от ныхъ иде с ными бесѣдуя, что бы дали, иже бы повѣл, како им вода погибе. И тыи рекоша: «Їндїе наши много бы дали имѣнія, аще бы кто привернул граду воду, яко юж третая

част людій оумре без̀ воды, и прочїим разыйтися приходит». Пришедшу же єму въ Фарсъ възвѣстиша о нем вез'шый воду гражданомъ, и тый шедше к нему молиша его, дабы им повѣл о погибели воды их и дабы ю привер'нул им, обѣцующе многы дари дати єму. И той повелѣ всѣм людем ити во слѣд себе и показа им камень лежащъ великїй, иже бѣ оттор'гнулся от скалы, лежащ на оцѣ вздроя, єгоже ледва р̃. избраных мужей отвер'гнути могли. И в той час пойде вода к граду, якоже бысть и прежде. И за тое дали єму колесницу пол'ну злата и сребра, и коней шест', повелѣша єго отвести в Кипр съ многою честїю.

И тамо пришед прославися пред царем кипръским, яко веліе врачество в Фарсѣ людем сътвори. И въпрошен бысть от царя и недузѣ дщери єго, аще бы могл єй врачевати. И той отвѣща: «Надежду имью в бозѣ яко и сіе поможет ми». И повелѣв подняти помост в храминѣ при недугующой царевнѣ, и обрете тамо жабу велми отилую и свѣщу пред нею горящую, и оуразумѣв, яко в ней святая суть, повелѣ призвати священика и сохранно изняти из жаби святая и причастити девицу. Внегда сътвориша тако, к тож время отпусти недуг и по малом часѣ здрава бысть девица.И сътвори єго цар перваго по себѣ, яко же прежде обѣща, и в полатах своих дасть ему жити.

По многом же времени издяше тои съ множеством бояр и слуг своих й стрѣте друга своего, иже ему излупи очи за хлѣб. И той, не познав єго, просив милостыня. Сей же повелѣв єму ити за собою в' полаты, и възъвав єго дасть єму хлѣби и рече: «Єдин оубо шед дай Кривдѣ, а другій Правдѣ, и паки зде прыди». Он же отвещав рече: «Господи, разумѣю, яко Кривда аз єсм, о Правдѣ же не вѣм, где живет». И той рече єму: «Аще не вѣси о Правдѣ, дай тому, иже єси очи излупилъ за хлѣб». Сей же оубоявся велми паде на нозѣ єго и рече: «Господи не мой, прости ми, ибо вижду, яко ты Правда єси и тебѣ аз зло сътворих». Тогда оумилосердився Правда над Кривдою и отпустив єму содѣянное зло и милостиню єму дав без' вреда отпусти єго.

Оце оповідання в своїй цілості і в деталях значно відмінне від усіх чотирьох редакцій того типу нашої казки, який ми назвали моралізаційним, та, проте, своїм закінченням виразно маніфестує свою належність до того типу. Початок нашої притчі — брак диспуту між мандрівцями про Правду, брак закладу і суду та мотивування вилуплення очей одному мандрівцеві другим, усе те зближує

притчу з тими відмінами нашої казки, які ми виключили зі свого огляду власне через те, що в них забуто первісний основний мотив — боротьбу Правди з Кривдою. Середня часть притчі зближається до третьої редакції, та закінчення — стріча з кривдником, який став жебраком (сей мотив є у Добшинського), дарування йому царем-прихильником Правди двох хлібів — з тим, щоб дав один хліб Правді, а другий Кривді, викликане сим признання кривдника до вини і прощення його царем, усе те риси оригінальні, яких не стрічаємо в інших варіантах нашої казки (остатній, зрештою, є у Мартиновича). Тим цікавіше було би вислідити джерело, з якого взяв її невідомий компілятор Літманівського рукопису. Бо вставлені в притчі назви Індії, Тарсу і Кіпру можна вважати доказом на те, що автор не взяв сього оповідання з уст місцевого люду, але мав перед собою якесь писемне джерело, що виразно вказує на Грецію і Візантію, або принаймні на середньовікову латину. Назви Тарсу і Кіпру свідчили би про традицію хрестових походів, а приплетену до них не до ладу Індію можна би вважати глухим відгуком якоїсь старшої традиції про індійське походження притчі. Все се, очевидно, мої догадки,— оригінал нашої притчі треба б відшукати, а покищо сю притчу мусимо лишити як ерратичний камінь, бог зна яким випадком і звідки занесений на наш грунт.

Перейдімо тепер до азіатських варіантів нашої казки. В самій Індії, як і слід було ждати, в устах люду заховалося не багато і то пізніх та неясних слідів її; їх давно винищено разом із буддизмом. Та все-таки в Бенгалії було записане в 70-их роках минулого віку оповідання про те, як один царевич і один син високого поліціанта мандрували по чужім краю. Раз син вояка почав докоряти царевичеві, що він усе робить добро людям. «Я волю чинити їм зло»,— додав він. Царевич, почувши се, не сказав нічого. Та коли дійшли до криниці і царевич, терплячи спрагу, просив свого товариша, щоб пустив його на шкурі в криницю, аби напився води, товариш пустив його, але, не витягши назад, пішов геть. Царевич, сидячи в криниці, чує, як наверсі її збираються духи і розмовляють. Один говорить про королівську доньку, яку він мучить і ніхто не може його прогнати; другий оповідає, що під поблизьким деревом є п'ять горшків із золотом, яких, одначе, ніхто не може взяти, поки не ужиє такого а такого способу. Царевич чує все те, а рано його витягає з криниці прохожий

чоловік — власне посланець, що має шукати лікаря для королівни, опанованої демоном; тому, хто її вилічить, король обіцяє пів свого королівства і руку дочки. Царевич уздоровлює королівну, жениться з нею і видобуває горшки з золотом. Його невірний товариш, почувши про се, ховається на ніч у ту саму криницю, та демони розривають його («Indian Antiquary», 1874, стор. 9, пор.: Cosquin. Contes Lorrains, I, 91).

Сей варіант, хоч заховав лише деякі сліди приналежності до того типу, що розібраний вище, цінний для нас як близька аналогія до того варіанта, який маємо в «Тисячі і одній ночі». Абу-Ніют (Добродушний) і Абу-Ніютін (Зрадливий) мандрують; перший просить спустити його до криниці, другий відрізує шнур і лишає його на дні. Вночі два злі духи розмовляють біля криниці про хворобу царівни; Абу-Ніют, витягнений рано з криниці, йде до царя, уздоровлює царівну і жениться з нею. Пізніше Зрадливий, довідавшися про все, також ховається на ніч до криниці, але демони, сердиті за відкриття їх секрету, завалюють криницю камінням, і Зрадливий гине.

Та в Індії лишилися далеко виразніші сліди нашої казки по тих окраїнах, де буддизм держався найдовше і властиво не був знищений до решти, на півдні, біля Цейлону, і на півночі, у стіп Гімалай. Південний варіант, опублікований у цитованому уже часописі «Indian Antiquary», 1884, стор. 285, ось як передає в скороченні Коскен: «Один цар мав сина на ім'я Субудгі, а його міністр мав сина на ім'я Дурбудгі. Любий девіз царевича був: «Тільки чоловіколюбність усе переможе», а син міністра держався зовсім противного принципу. Одного дня оба юнаки пішли на лови, а коли царевич докоряв свому другові за його принципи, сей скочив на нього, видер йому очі і покинув його. Царевич поволікся напомацки аж до храму, до якого йому пощастило трафити, і замкнувся в нім. Се був храм страшної богині Каллі. Богині власне не було дома, бо вийшла збирати коріння та овочі, — коли ж, вернувши, застала двері зачинені, почала грозити зайді, що вб'є його. «Я вже сліпий і напівтруп,— відповів царевич,— коли вб'єш мене, тим ліпше. А коли, навпаки, змилуєшся наді мною і вернеш мені зір, то я відчиню двері». Каллі, зголодніла, обіцяла царевичу вислухати його просьбу, і він зараз прозрів. Пізніше богиня полюбила царевича і сказала йому, що в сусіднім краю царівна осліп-

ла наслідком хвороби, а цар обіцяв своє царство й дочку тому, хто вилічить її. І богиня додала: «Прикладай три дні зряду до очей царівни потрохи свяченого попелу з мого вівтаря, а четвертого дня вона прозрить». Царевич слухає її ради, вилічує царівну і жениться з нею. Пізніше він здибає Дурбудгі, який волею долі зійшов на жебрака і якого постигає належна кара (C o s q u i n, op. cit., 94).

Ще виразніше заховався слід розширення нашої казки і то власне в формі, зближеній до нашої другої редакції, в північній Індії, в Камаоні у стіп Гімалай. Російський учений Мінаєв* записав тут між іншими ось яку казку: «Був раз син багача і син брахмана. Перший говорив: «Гріх панує в світі». «Ні,— відповідав син брахмана,— закон панує в світі».— «Добре,— сказав перший,— розпитаємо чотирьох людей. Коли вони скажуть, що гріх панує в світі, я відрубаю тобі руки й ноги; а коли скажуть, що правда панує, ти відрубаєш мені». Пустилися в дорогу і здибали корову. Питають її: «Що панує в світі, гріх чи закон?» — «Гріх панує,— відповіла корова,— а закону зовсім нема. Дім мойого пана повен мойого потомства, а оце мій пан, не дивлячись на мою старість, прогнав мене в ліс»[1]. Далі здибали брахмана, якого діти на старість прогнали з дому, далі медведя і лева, які жалуються, що хоч живуть собі в лісі, люди й тут не дають їм спокою; одним словом, усі свідки потвердили, що гріх, а не закон панує на світі. Тоді син багача обрубав синові брахмана руки й ноги і покинув його в лісі. Сей пробув тут 12 літ, сидячи в дуплі одного дерева. Одного разу він підслухав розмову демона, медведя, тигра і лева, які говорили, що в вершку сього дерева гніздиться птах, а його помет має таку силу, що хто помаже собі ним руки й ноги, буде здоров. А інший із розмовників додав, що під сим деревом закопані два котли, повні грошей. Син брахмана помазав собі руки й ноги і вони стали знов цілі, а пару літ по тім по смерті короля народ вибрав його королем, і тоді він відкопав із-під дерева також горшки з грішми. Тоді син багача, почувши се, прийшов до сина брахмана і просив його, щоб сей обрубав йому руки й ноги і покинув його в лісі під тим деревом; син брахмана зразу не хотів, потім згодився, та в дуплі дерева знайшли його ніччю ті самі розмовники і роздерли[2].

[1] В Індії, як відомо, не вільно різати корови.

[2] І. М и н а е в. Индейские сказки и легенды («Журнал Министерства нар(одного) просвещения», 1877, № 16).

Киргизька казка, записана Радловим* у південному Сибіру, зближується подекуди з тою відміною першої редакції нашої казки, яку маємо у Рудченка. Добрий і Злий мандрують разом. Спершу оба їдять засоби Доброго, але коли їх не стало, Злий не хоче Доброму дати нічого, але зразу обрізує йому за трохи страви вуха, а потім видовбує очі. Нарешті покидає його в лісі. Надходять три звірі, тигр, лис і вовк. Вовк говорить, що в тім лісі є дві трепети, які вилічують у людей очі й вуха, хоч би їх у них і зовсім не було. Тигр каже, що є тут такий пес, якого кості воскрешають мертвих. Лис знає місце, де лежить груда золота, велика, як голова. Добрий користується тими звістками, відзискує здоров'я, воскрешає короля, який дає йому свою дочку за жінку. В кінці здибає свого колишнього товариша, який, почувши про його щастя, просить його, щоб відрізав йому вуха і вибрав очі і завів його на те місце в лісі. Сей виконав його просьбу, а звірі пожерли його[1].

А сягаючи вглиб, у давнину, знаходимо ось який, також пізній і іншими елементами підмішаний варіант у санскритській збірці «Дзанглун», зложеній десь у перших віках нашої ери, та захованій лише в тібетському перекладі в великій буддійській енциклопедії, званій «Канджур». Подаємо се оповідання в скороченні на основі німецького перекладу, доконаного петербурзьким орієнталістом А. Шіфнером:

У одного царя були два сини Кшемамкара, роджений під щасливою звіздою, і Панамкара, роджений під нещасною звіздою. Коли оба доросли, вибрався Кшемамкара в дорогу на море, щоб купецтвом доробитися маєтку. Панамкара випросився у батька також у дорогу з братом, міркуючи на морі при нагоді вбити брата і самому стати царем. Їх подорож була щаслива, вони зібрали на однім острові багато дорогого каміння і вертали додому. Кшемамкара з обережності повкладав найдорожчі штуки каміння у свій черес. Та ось недалеко берега корабель розбився. Панамкара вхопився старшого брата за шию і сей витяг його з тяжким трудом на берег. Та коли тут Кшемамкара, тяжко стомлений, заснув, ізняв Панамкара з нього черес, виколов сонному терном обі оці і пішов додому. Осліпленого при-

[1] W. Radloff. Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme Südsibiriens. S.-Petersburg, 1866—1872, III, стор. 343.

ймають пастухи, потім він ходить від хати до хати, заробляючи на хліб грою на лютні. Тим часом умер батько обох царевичів, а Панамкара, розголосивши скрізь, що старший брат утонув у морі, став сам царем і захотів оженитися з царівною, що перед тим була нареченою Кшемамкари. Царівна, одначе, заявила батькові, що сама хоче собі вибрати мужа, нехай батько велить «позамітати місто» і оголосити, аби всі, хто має охоту, збиралися на вибір. Іде туди і Кшемамкара і коли царівна почула його гру, вибрала його. Всі люди здивувалися, батько докоряє дочці і велить їй іти до того, кого собі вибрала. «Вона пішла до нього — подаю сей інтересний уступ у дослівнім перекладі,— і сказала:

— Я вибрала тебе собі на мужа.

— Се ти не добре зробила,— відповів він. — А, може, ти думала: коли се так і оцей сліпий, то я можу забавлятися з іншим мужчиною?

— Я не така,— відповіла вона,— щоб робити такі діла.

— А який же доказ даси на се? — мовив він.

Вона відповіла і почала божитися:

— Коли се правда і моя божба правдива, що я полюбила тільки царевича Кшемамкару і тебе і нікого іншого, то нехай силою тої правди і божби на неї одно твоє око стане таке, як було вперед!

І зараз по тій божбі стало одно його око таке, як було вперед, і він мовив:

— Се я сам Кшемамкара, а се мій брат Панамкара поробив мені таке.

— А який же доказ,— мовила вона,— даси на те, що ти сам царевич Кшемамкара?

І він почав божитися.

— Коли се правда і моя божба вірна, що хоч Панамкара виколов мені очі, я ані крихти не серджуся на нього, то нехай наслідком сеї правди і божби моє друге око стане таке, як було вперед.

І скоро вимовив оцю божбу, його друге око стало таке, як було вперед. Тоді царівна пішла з Кшемамкарою, що вже не був калікою, до свого батька і сказала:

— Таточку, оце й є сам Кшемамкара.

Коли цар не хотів няти віри, вона оповіла все що сталося; цар дивувався дуже, віддав ущасливлений свою дочку за Кшемамкару, пішов із великим військом до того

міста, прогнав Панамкару з панування і поставив Кшемамкару на царство його батька[1].

Коли Р. Келєр орік, що се оповідання тільки одним мотивом, а власне осліпленням брата братом, притикає до казок нашого циклу, то докладне порівняння варіантів показує зовсім противне: бачимо тут немов у клубку змотані докупи різні мотиви, що потім являються окремо розвиті в різних західних варіантах. Що суперники — брати, зближує оповідання до наших варіантів четвертої редакції; що вони займаються торгівлею і осліплений тратить також маєток, нагадує другу редакцію. Певне, спосіб, як осліплений відзискує зір і здобуває руку царівни, тут відмінний від усіх звісних у Європі редакцій, але власне закінчення сього оповідання свідчить найкраще про його належність до сього циклу. В европейських і нових азійських варіантах праведний тратить зір через програний заклад за правду; тут він силою правди своїх слів і своєї нареченої відзискує зір. Поклик до вищої, вселюдської правди тут так само, як і в нашій рукописній притчі, з початку перенесений на кінець оповідання і стверджується ділами.

В доступних мені буддійських оповіданнях можна би набрати ще немало таких, де виступають поодинокі мотиви нашого казкового циклу. Суперечки учеників Будди за різні принципи трафляються часто в оповіданнях про життя і перероджения Будди. І так у книзі «Bhadra Kalpavadana» оповідає Будда, що син царя Анджана в Бенаресі Пуняварта (Святий) зайшов раз у суперечку з чотирма синами царських дорадників за те, яка прикмета ліпша. Один стояв за мужність, другий за штуку, третій за красоту, четвертий за розум, а Пуняванта за святість. Для рішення суперечки вони беруть довід: кождий із суперників іде до міста і випробовує на собі вартість даної прикмети; всі оказуються добрі, та святість найліпша, бо її защитник здобуває корону[2]. В іншім оповіданні в тібетській збірці «Канджурі» перечаться самі ученики Будди, і Будда рішає їх суперечку оповідання про Пунябаля, який також у подібнім спорі став на тім, що найкраща людська при-

[1] A. Schiefner, Indische Erzählungen N. XVI (Mélanges asiatiques tirés du bulletin de L'Académie imperiali des sciences a St. Petersbourg, t. VIII, 1877), стор. 123.

[2] Сергий Ольденбург*. Буддийские легенды, часть первая. Bhadrakalpavadana. Jatakamala. Спб., 1894, стор. 18—20.

кмета — святість і доказав се ділами, запомагаючи бідного чоловіка і давши раз для врятування одного чоловіка відрубати собі руки й ноги. Силою Індри йому відростають ті члени і його вибирають царем (там же, 78, пор(івняй): Th. Benfey*. Pantschatantra, II, 535—537).

Так само мотив потирання очей чудесною, святою травою дуже часто являється в буддійських оповіданнях, може, як відгук якоїсь символічної церемонії (Ольденбург, op. cit., 56—57); чудодійна трава називається раз Amogha то знов Cankhanabhi, потерши нею очі, чоловік може спокійно глядіти на всякі страховища, яких би інакше не видержав. Так само популярний у буддистів мотив дерева, що служить житлом пустинників і аскетів, місцем глибоких роздумувань і духового просвітління Будди, а також місцем побуту або періодичних зібрань злих духів (ракшази), божеств або звірів, які в буддійських оповіданнях говорять і почувають зовсім так, як люди. Та й сам мотив протиставлення Правди як першого божого твору Неправді — творові «Неприязні», себто злого духа, не зовсім укладається в християнську догматику, по якій злий демон зовсім позбавлений творчої сили. Ми вже бачили на початку IV розділу оцеї розвідки, що джерела сього контрасту і навіть джерела його літературних оброблень треба шукати на сході, в маздейському дуалізмі, який ставить обік себе рівнорядними творцями добрий і злий принцип, Агура-Мазду і Ангара-Майніюса. В маздейському «вірую» говориться: «Відрікаюся девів. Заявляю себе маздейцем і заратустріанцем. Усе добре признаю ділом Агура-Мазди, істоти совершенної»[1]. Одна з головних точок маздейської віри та, що Анґра-Майніюс як перший свій твір сотворив Дагаку, дракона, який піддав першу брехню першому чоловікові (чи першому цареві). Їм і тим довів його до утрати «трьох ласк», при чім перша ласка власне була правда, яку взяв від нього Мітра, бог світла і правди[2]. В пізнішій переробці і в формі, яка ще більше нагадує і старогрецьку алегорію про Геракла і наше старе «Слово про правду і неправду», маємо сей мотив у повісті про спокушування Будди злим демоном Марою, що

---

[1] E. Levêque. Les mythes et les legendes de l'Inde et la Perse. Paris, 1880, стор. 235.

[2] Див. про се: Fr. Windischmann. Zoroastrische Studien. Berlin, 1863, стор. 27—29.

міститься в найстарших буддійських книгах і то як південного, так і північного канону. В південнім каноні се оповідання має титул «Padhana—Sutta» і творить частину славної книги «Sutta—Nipata», «одної з найкращих книг старого південного буддизму», як каже один дослідник[1]. Берлінський орієнталіст Ольденбург доказав, що в головній біографії Будди північного канону, в книзі «Lalita Vistara», міститься те саме оповідання, майже дослівно перекладене з язика палі на санскрит. Подаю тут свій переклад сеї глави Сутта-Ніпати, передаючи по змозі дослівно переклад Віндіша:

Пісня про високе змагання

До нього, що змагав до вищої мети
над рікою Нераньджара,
що по борні тонув в задумі,
щоб осягнути супокій нірвани,
прийшов Намучі (Мара), любе слово
випускаючи із уст:
«Вихуд ти і вигляд твій мізерний,
недалека смерть твоя.
Тисяча частин уже завмерла,
лиш одна частина в тобі ще жива.
Адже ж краще жить живому!
Живши можеш ти добро творить!
От як житимеш побожно,
жертви приноситимеш всепальні,
назбираеш добрих діл багато!
А оця борня — по що тобі?
В тій борні важкий би шлях верстати,
важко йти, ще важче до мети дійти!»
От таке вимовлюючи слово,
станув Мара біля Будди.
І до Мари, що таке балакав,
ось що вимовив святий:
«О легкодуше, недобрий,
власний зиск привів тебе сюди!
Добре діло не подасть мені
ні найменшого пожитку!
Тим, кому благі діла корисні,
тим се, Маро, говори!
В мене віра е, геройська сила,
і знання у мене теж чимало,—
що ж мене ти про життя питаєш,
як я так змагаюсь до своєї цілі!
Адже вітер сушить
навіть рік сих хвилі,
чом же би не мав і кров мою сушити,

[1] Ernst Windisch. Mära und Buddha. Leipzig, 1895, стор. 1.

поки я йду до своєї цілі!
А як кров висиха,
висиха також жовч і вся слизь;
а як м'ясо щеза,
заспокоюється дух
і зміцняється моя увага
і знання, і міць душевна.
От так, змагаючись, дійшов я
аж до смертного болю,
і дух мій не глядить уже
на радощі світа.
Глянь на чистоту живого твору!
Бажання, се першее військо твоє,
другé невдоволення зветься,
а третє, се голод і спрага,
четверте захланністю звуть,
а п'яте, се тупість, лінивство,
а шосте зоветься тривога,
а семе, се сумнів, а осьме
се гордощі і лицемірство,
і зиски, і слава, і честь,
повага брехнею здобута,
що високо ставить самого себе,
а інших ні за що цінує.
Оце твоє військо, Намучі,
се чорні потуги твої!
Ніхто, що не вдався героєм, його не поборе,
побідної розкоші взнать не здола!
Тьфу на життя сього світу!
Краще нищителька-смерть!
Смерть у борні мені краще,
ніж побідженому жить.
Бачу з усіх сторін військо,
Мáру у зброї, полки на слонах,
от і виходжу до бою,
щоб він із місця не зрушив мене.
Те твоє військо, що люди
разом з богами не можуть здоліть,
я його своїм знанем розпорошу,
як неопалений горщик водою.
Я уярмив всі бажання,
я укріпив свою ввагу,
так помандрую від краю до краю,
всякі народи піду навертать.
Без легкодумства і свідомі цілі,
сповняючи мій заповіт,
підуть вони, хоч тобі й як се не мило,
там, де печалі нема».

Мара мовить:

«Сім літ я крок у крок
за сим святим ходив
і не знахóдив нáгоди
до вважно свідущого як підійти.

Довкола каменя, що виглядав як сало,
ворона літала:
«Ачей я знайду тут щось дуже смачненьке,
ачей посмакую немало!»
Смачного нічого у нім не знайшовши,
злетіла ворона світами...
Як тая ворона, від камня сердита,
так я лечу геть від Готами».
От так пригнічений журбою,
він випустив лютню з руки,
і, засумований безмірно,
у тій хвилині демон щез.

Певно, в інших буддійських книгах віднайдуться інші переробки сеї поемки, ще ближчі до тих паростей, що в середніх віках зайшли до Європи; та вже й тепер, надіюся, видно досить виразно, як усі ті європейські парості коли не одним, то другим мотивом, а головно своєю ідейною основою, наскільки вона зовсім не затемнилася по дорозі та протягом століть, показують на свою далеку індійську, буддійську батьківщину.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТТІ

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ ШЕВЧЕНКА

Вони дочекаються у Львові першого повного і монолітного видання. Дотепер більша частина видань здійснювалася в Росії, де цензура не пропускала й половини творів українського поета.

1867 р. з'явилося у Львові перше комплектне видання поезії Шевченка*. Одначе воно було не критичним, упорядковане без ладу, з багатьма помилками тощо. Друге, набагато краще видання, побачило світ 1877 р. в Празі в двох томах*. Охоплювало воно багато нових творів, розшуканих серед рукописів поета, але до нього потрапило кілька поезій, що не належали Шевченкові*.

Основною вадою цього видання було його розірвання на два томи, перший з яких містив твори, дозволені царською цензурою, а другий — нею заборонені. Лише в теперішньому році з ініціативи «Просвіти»*, «Товариства ім. Шевченка»* вийде повне видання, упорядковане згідно з вимогами суто літературними, без огляду на російську цензуру.

Згадані товариства ще минулого року ухвалили видрукувати всі твори Т. Шевченка, написані українською мовою, утворили редакційний комітет, що мав зайнятися справою підготовки запланованого видання. До згаданого комітету ввійшли проф. д-р Омелян Огоновський, проф. Барвінський, В. Коцовський та Іван Франко. Спочатку комітет мав намір підготувати видання критичне, з коментарями, поясненнями і цілим науковим апаратом, що стосується критики тексту. Коли ж, однак, стало ясним, що таку працю виконати у Львові через відсутність автографів та інших джерел нема змоги, і особливо ж коли з Києва дійшла звістка, що там гурт спеціалістів саме й готує таке видання в умовах далеко сприятливіших, то комітет від-

мовився від думки підготувати критичне видання; зважаючи на невідкладну потребу нової повної публікації творів Шевченка, ухвалено приступити до підготовки такого видання, яке б задовольняло саме цю практичну потребу. На засіданні комітету, що відбулося 10 квітня, після тривалої дискусії ухвалено: 1) опублікувати всі українські твори Шевченка, окрім листів; 2) подати цільний текст без варіантів; 3) зазначити, по змозі, біля кожного твору рік написання; 4) поділити видання на чотири томи звичайного формату (мала вісімка); 5) вмістити популярну і змістовну біографію Шевченка з урахуванням його літературної діяльності, в спеціальній передмові охарактеризувати генезис видання, поділ на томи, подати пояснення малозрозумілих слів, імен і назв, що зустрічаються у його творах. Складено такий план і розподіл праці: том I, романтичний період творчості, включно до 1843 р., тобто до першої подорожі Шевченка з Петербурга на Україну (редакцію цього тому доручено д-ру О. Огоновському); том II, період так званого Братства св. Кирила і Мефодія (1844 до половини 1847 р.), тобто дворазовий побут Шевченка на Україні, аж до його арешту (редакцію цього тому доручено В. Коцовському); том III, Шевченко в неволі (від половини 1847 р. до 1857 р.); його перебування в казематі і в солдатчині за морем Каспійським (редагувати том доручено І. Франкові); том IV, Шевченко після звільнення із солдатчини. До цього ж тому увійдуть також недатовані твори, як вибір перекладених псальмів Давидових та драма «Назар Стодоля» (редакцію доручено проф. Барвінському). Головним редактором видання є проф. Огоновський. Редакційна праця повинна бути закінчена ще до канікулів з тим, щоб до кінця року читачі вже отримали видання.

При цій нагоді зауважу; звістка, що з'явилася була в українських колах, про намір видати «обкроєного» Шевченка і про яку я сам згадав в одній статті, походила з хибної інформації; видання Шевченка, яке готує згаданий вище комітет, буде повним, без будь-якого обкроювання тексту.

В СПРАВІ НОВОГО ВИДАННЯ ШЕВЧЕНКА

Моя замітка в 7 ч(ислі) «Народу» про намір деяких народовців видати замість повного — обкроєне видання Шевченка* мала такий наслідок, що д(ня) 10 квітня проф. Ом. Огоновський скликав засідання комітету редакційного, на котрім заявив, що ані у нього, ані у нікого з членів комітету такого наміру не було і що коли буде зроблене комітетом видання творів Шевченка, то се буде видання повне. Присутні на тім засіданні виділові деяких товариств гостро вдарили на мене за поміщення замітки в «Народі», зовсім безпідставної і оскорбляючої гідність товариств народовських, котрі взялись видати твори Шевченка. Особливо сильно виступив проти мене д-р Кость Левицький*, котрий, впрочім, зараз же поставив внесок, щоб існуючий комітет для видання творів Шевченка розв'язати і діло се поручити комусь одному, напр., Ом. Огоновському. У своїй відповіді на закид, буцімто, я звістку про обкроєне видання сам видумав, я покликався на одного народовця, чоловіка вповні гідного віри, котрий мені передав сю вість. Але що я не вважав потрібним називати його ім'я, то «Діло» поновило напади на мене, ще й додало, що я «припертий до стіни, не вмів нічого відповісти». Отже тепер, розвідавши річ докладніше, заявляю, що подана мною відомість таки була правдива і що власне той, котрий висказував думку про потребу видання Шевченка «обкроєного так, як нам потрібно», опісля на засіданні комітету найзавзятіше нападав на мене за опублікування сеї «безпідставної і ображаючої вісті». «Діло» домагалось від мене спростування сеї вісті,— ось йому моє спростування. Замічу ще, що проф. Ом. Огоновський перший рішуче спротивився думці розв'язання шевченківського комітету і прийняв над ним дальший провід і що комітет розділив між себе роботу над виданням Шевченка, котре ще сього року, надіємося, буде в руках читаючої громади.

ПРОФЕСОР ОМЕЛЯН ОГОНОВСЬКИЙ

Дня 28 октября умер у Львові досить несподівано професор руcько-української мови і літератури на Львівськім університеті д(окто)р Омелян Огоновський. Покійний, уроджений 8 авг(уста) 1833 р. в Григорові, був сином священика і, скінчивши гімназію у Львові, вступив і сам до духовної семінарії та кінчив студії теологічні. Обік них займався також філологією класичною і студіями над руською мовою і 1863 зістав учителем для язиків класичних при академічній гімназії у Львові. Одержавши в р. 1865 степень доктора філософії, він габілітувався на доцента руської мови на університеті львівськім, зістав в р. 1868 по спенсіонуванню Головацького суплентом кафедри мови і літератури руської, а 1870 р. іменований був професором для того предмета. В р. 1877 був він деканом філософічного відділу, та від того часу не займав уже більше ніяких університетських гідностей, хоч далеко молодші від нього бували деканами і ректорами.

Рівночасно з сею ученою кар'єрою йшла його праця літературна і наукова і його діяльність в руських товариствах. На полі літературнім виступив він уперше в р. 1860, помістивши в виданій Дідицьким «Зорі галицькій яко альбумі»* невеличку поемку «Крест». В р. 1864 його віршованим прологом заінавгуроване було перше представлення руського театру у Львові. В 60-их роках покійний не відограв видної ролі в партійній і газетярській боротьбі, яка тоді йшла між русинами; він, видимо, сприяв сторонництву народному, а властиво тому його правому крилу, яке репрезентував пок(ійний) Качала*, та держав себе так осторожно, що й стара партія* могла потроху вважати його за свого. Тож не дивно, що коли, ставши професором

університетським, покійний рішуче і недвозначно станув по стороні «молодих»*, т. є. признав відрубність і самостійність руcько-української мови і літератури, старі дуже олютились, почали вважати його за відступника, агітували проти нього всякими способами і вкінці пустили в курс поголоску, що він робить і голосить се для кар'єри, держачись сказівок тодішнього намісника гр(афа) Голуховського* та професора і перекинчика з русинів Євзебія Черкавського*. Кілько було правди в тих поголосках, котрими не раз публічно цвіркали в очі покійному органи старої партії і котрі, ті органи, вважали потрібним відіграти навіть над його свіжою могилою, ми не можемо сконтролювати. Та знаючи суцільну і непохитну вдачу покійника, його крайнє дразливе оберігання своєї самостійності і його нелюбов до своїх польських товаришів по університету, нелюбов, котра доходила аж до того, що він через кількадцять літ не жадав закуповування і спроваджування для університетської бібліотеки ніяких книжок зі свого власного фаху, щоб тільки не мусити когось о щось просити,— ми можемо догадуватись, що в тих поголосках нема ніякої правди.

Ставши професором університету, покійний не ограничувався на свою педагогічну діяльність. Від тої хвилі починається довгий ряд його праць літературних і наукових, котрі почасти були переробками його університетських лекцій (пояснення поодиноких творів Шевченка, друковані в «Правді»*, видання «Слова о полку Ігоревім»*) або стояли з ними в безпосереднім зв'язку («Studien auf dem Gebiete der ruthenische Sprache»), або, вкінці, були випливом його діяльності в товариствах руських. Належачи до основателів «Просвіти», покійний написав для сього товариства ряд популярних книжечок («Життя Бориса і Гліба», «Життя Т. Шевченка», «Життя Шашкевича», «Повістки для народу», «Життя св. Пантелеймона»). Рівночасно належачи до комісії для укладання руських підручників шкільних, зладив деякі книжки для гімназій, із котрих найважніші були «Хрестоматія староруська» і «Граматика руського язика». Його «Хрестоматія староруська» настала на місце старої «Хрестоматії» Головацького*, уложеної в «об'єдинительнім» дусі (між взірцями «южноруського» письменства були там, наприклад, деякі великоруські билини!) і становила значний прогрес супроти неї; особливо цінною була долучена до неї граматика староруської мови, перша,

хоч, звісно, далеко недостаточна проба того роду (досить буде сказати, що «середньоруську» мову писателів XVI—XVIII в. там зовсім лишено набоці і взагалі не дано ніякого поняття про історичний розвій южноруської літературної мови).

Менше щасливий був покійник зі своєю граматикою сучасного руссько-укр(аїнського) язика для гімназій. Відбившися за довгий час свого університетського життя від практики гімназіального вчителя і задержавши в своїй граматиці застарілу методу писовні етимологічної, він не міг вдоволити нових потреб. Першу редакцію його граматики внаслідок острої рецензії проф. Партицького* відкинула рада шкільна, а хоча по доконанні поправок другу редакцію й видруковано і одобрено для гімназій, то вже по кількох літах скасовано її і заведено нову граматику проф. Стоцького і Гартнера*, основану на системі фонетичній і уложену в дусі здобутків сучасної лінгвістики европейської.

Про популярні праці пок(ійного) Огоновського не багато можна сказати. Найліпша з них — «Життя Шашкевича» — є найменше популярна, хоча без сумніву пожиточна і зроблена совісно. Прочі не вибігли понад пересічний рівень галицьких популярних брошур, а деякі, як наприклад, про Пантелеймона, може через сам добір, виявили тенденції прямо некультурні. Вина тут не паде на пок(ійного) професора, бо таких тенденцій у нього, певно, не було; вони накинені були на нього добором теми, котрий своєю чергою виплив з невеличкого непорозуміння. На однім загальнім зборі «Просвіти» піднесений був пок(ійним) о(тцем) Гнатом Рожанським*, щирим народолюбцем, чоловіком світлим і поступовим, внесок, щоб «Просвіта» подавала в своїх виданнях життя святих, звісно, такі, де би показувано приміри високих ідеальних змагань, гарячого чуття, посвячення себе для загалу і для ідеї і т. ін. Випливом сього внеску і була нещаслива книжечка про Пантелеймона, чудовного лікаря, котрий, як сказано там, лічив не простими ліками, а самим покладенням рук і молитвою, т. є. більше-менше так само, як наші знахарі та шептухи. Для чого пок(ійний) Огоновський, сповняючи ухвалу загального збору, вибрав як раз те житіе — не звісно. Може бути, що хотів показати небезпеку такої ухвали, показати, що в тих старих житіях дуже легко наскочити на речі, зовсім непридатні для сучасної популяр-

ної літератури. Я дуже склонююсь вірити, що власне такий був намір пок(ійного) Огоновського; принаймні власне сю ціль осягнув сею брошурою, бо пізніші збори вже не домагалися більше подібних праць.

В р. 1882 доволі несподівано для всіх, хто його знав, проф. Огоновський виступив яко автор драматичний. Хоча писав колись вірші і повістки, то, проте, покійник не мав ані крихти поетичного таланту, не мав дару індивідуалізації і характеристики. Та, проте, дякуючи вбожеству нашого театрального репертуару, драми його «Федько Острозький» і «Гальшка Острозька» держалися досить довго на сцені. Фактура сценічна тих творів доволі примітивна, рисунок характерів грубий і наївний, без індивідуалізації, без теплого чуття, без психологічного поглиблення. Тло історичне не вистудійоване до тої міри, що, наприклад, в «Гальшці» православний чернець, держачи приватні лекції з молоденькою Гальшкою, читає їй апокрифічний, т. є. заборонений церквою твір — сказаніе о Соломоні і Китоврасі, і ще до того твір, де про жінок говориться з великою погордою і цинізмом. Та, проте, покійний уважав свої драми дуже цінними набутками нашої сцени і літератури, а коли пок(ійний) Барвінський по першім представленні «Федька Острозького» висказав про сю драму в «Ділі»* дуже скромно і умірковано деякі критичні уваги, особливо щодо мелодраматичного представлення «чорного характеру» драми, зрадника Митька Зубревицького, то пок(ійний) Огоновський, здибавши на «Бесіді» Барвінського, мав до нього сказати прилюдно: «Ваша рецензія доказує, що у нас на Русі і тепер ще не перевелися Митьки Зубревицькі». Впрочім треба признати, що «Гальшка Острозька» стоїть значно вище від «Федька Острозького», котрого сам автор опісля не вважав придатними до друку.

Від р. 1877 аж до самої смерті був пок(ійний) головою «Просвіти» і яко такий одним з головних репрезентантів народного сторонництва. Яко голова «Просвіти» має покійний, безперечно, величезні заслуги. Совісний і точний в сповнюванні своїх обов'язків, невтомимо робучий і в тім згляді справді феномен між русинами, скромний в товаристві, толерантний для всякої чужої думки, тактовний в поступуванні зарівно з вищими як і з нижчими, рішучий і смілий, коли ходило о загальні інтереси, він високо поставив повагу «Просвіти» на вні, запровадив лад і точність у внутрішній організації, не цурався ніякої праці

чи то адміністраційної чи літературної, і можна сміло сказати, що ні одна книжечка «Просвіти», крім стисло фахових агрономічних, не вийшла в світ, поки він не прочитав її в рукописі, а що таке прочитання рідко коли обійшлося без многих поправок під зглядом мови і речі самої, се вже розуміється само собою. Всі члени «Просвіти», що бували на загальних зборах того товариства, певне, пам'ятають і ніколи не забудуть його промови, котрими він рік-річно отвирав загальні збори. В добрих чи злих обставинах товариства він усе говорив спокійно і бодро, все заохочував до праці, до витривалості, до науки, все зазначував самостійність, славну минувшість і культурну спосібність нашого народу. Промови ті, уложені його характерним цвітистим стилем, виголошувані його м'яким голосом з наглими і немотивованими скоками о терцу або квінту вгору і вниз, хоч не ентузіазмували слухачів, то все-таки свідчили про щире серце, гаряче чуття, правий характер і чесні та народолюбні думки бесідника. В останніх роках він кілька разів мав намір зречися уряду голови «Просвіти», чуючи, що сей уряд причиняє йому чимраз більше праці, та він завсігди улягав просьбам зборів, що ще рік стояв на тім почеснім місці, і хоч нерадо улягав, то все-таки титулярним, мальованим головою не був ніколи, помимо численних праць і частих слабостів, а дуже часто своєю точністю і робучістю в справах товариства завстиджував молодших, здорових і в десятій частині так не зайнятих іншими роботами членів.

Як доказ його цивільної відваги і смілості, коли ходило о справи загальні, годиться навести його поїздку до Відня в р. 1884 на чолі депутації, що, вибрана вічем русинів львівських і околичних, мала завезти до цісаря і до верховодів правительства протест русинів проти реформи василіан єзуїтами. Пок⟨ійний⟩ Огоновський був одиноким священиком, що взяв участь в тій депутації, хоч знав, що реформа ухвалена була Римом за згодою митрополита Сембратовича*. Звісно, депутація ся не спинила справи реформи і ми не знаємо, чи поїздка з нею стягла на пок⟨ійного⟩ Огоновського які-небудь строгості з боку митрополита, та все-таки поїздка та робить йому честь як патріотові, котрий не завагувався сповнити ухвали віча, суперечні з інтенціями і інтересами його зверхників — духовних єрархів. Щоправда, ефект тої поїздки закаламучений був іншим не зовсім достойним фактом. Хоча в депутації були

члени обох партій, скористали депутати-народовці з нагоди свого побуту у Відні, щоби на власну руку, потайно своїх товаришів-москвофілів предложити високим властям меморіал в справі уважання народної мови у видаванім урядом «Дневнику законів державних»*. Принципіально проти такого домагання не можна б мати нічого, та на ділі вийшло так, що меморіал народовців похожий на донос, на удар, звернений безпосередньо на особу дотеперішнього переводчика законів державних, старенького Івана Головацького*. Віденські шефи секційні, в котрих руках опинився сей меморіал, зараз відчули його нетактовність. Не тільки що справа ся лишилась не полагоджена і досі, бо й досі Ів. Головацький є на тім самім становищі урядового переводчика законів державних у Відні, але надто з канцелярій міністеріальних ціла історія дісталася до москвофільських газет і причинила народовцям, а спеціально пок⟨ійному⟩ Огоновському чимало прикрих хвиль за те, що власне він ходив з тим меморіалом і вручив його кому слідувало чи радше не слідувало. Певна річ, і тут ані на хвилю не може бути мови о тім, щоби пок⟨ійний⟩ Огоновський робив се з якоїсь приватної злоби або в користолюбній цілі; навіть від закиду партійної заїлості, котра не перебирає в способах, щоб тільки допекти противникові, мусимо признати його свобідним. Він був і тут тільки виконавцем ухвал своєї партії, котра перед від'їздом депутації признала внесення такого меморіалу потрібним для цілей партійних і навіть, здається, зредагувала сама його текст. Пок⟨ійний⟩ Огоновський зробив і тим разом із себе жертву і то не далеко більшу ніж загалом їдучи з сею депутацією до Відня, бо сим разом жертвував свою гідність професора університету і мужа науки. Коли який закид можна би проти нього піднести з сеї причини, то хіба той, що в тій хвилі не зумів знестися понад свою партію, не зумів в ім'я власної гідності запротестувати против ухвали, котра вкладала на нього такий обов'язок. Та звісно, закид сей такий, що дуже мало людей, найшовшися в такім положенні, здужали б його оминути.

Се був трохи чи не останній виступ проф. Огоновського на ширшім політичнім полі. Відтоді він весь віддався своїй праці науковій і праці в «Просвіті». К честі його треба сказати, що в оргіях так званої «Нової ери»* він не брав ніякої прямої участі. Сама принципіальна основа «нової ери» — дожидання ласки панської чи цісарської — пере-

чила тим думкам, котрі він рішуче і ненастанно виголошував у «Просвіті» — думка про самостійність, розвій і самопоміч народу руського. Мабуть, задля того новоерські політики й лишили його на боці, ведучи свою акцію. Якими очима дивився покійник на той розгардіяш у народній партії, котрий почався з упадком «нової ери» і з інавгурацією «нового курсу» — сього не знаємо, та певна річ, що для його патріотичного чуття се мусив бути важкий удар.

Щоби вірно оцінити вчительську діяльність пок(ійного) професора, треба тямити, що зробив на університетській кафедрі за 20 літ його попередник Яків Головацький, що і як він учив і кого вивчив. Отже, можна сказати, що вчительська діяльність Головацького, розпочата в р. 1848 серед великого ентузіазму русинів пам'ятними «Вступительными преподаваниями»*, в котрих він зазначував самостійність, підносив красоту руської мови, швидко від сеї точки кипіння впала на точку замерзання і на ній уже держалася постійно аж до останніх часів його професорської діяльності. Нещасна політика і тут була виною. Вже в 1849 році при переході російських військ через Галичину* новий професор стратив віру в самостійність руської народності і в потребу та рацію існування тої народності, значить, стратив віру і в предмет, котрий мав викладати. От тим-то й не диво, що викладав він як за напасть, без життя і запалу, після російських підручників, викладав тільки елементи старослов'янської граматики та староруську літературу дотатарської доби і, звісно, нікого не вмів загріти до своїх викладів. Слухачі позівали, сам професор, очевидно, робив панщину і щохвилі поглядав на годинник. Не диво, що за тих 20 літ свого професорства Головацький нікого нічому не навчив, що ми не знаємо між галицько-руськими діячами ані одного, котрий би сказав про себе: «Я ученик Головацького». Хто хотів виробити собі хоч яке таке поняття про малоруський язик, той мусив їхати до Відня до Міклошича*: з його школи вийшли наші грамати новішої генерації: Огоновський, Дячан*, Осадця*, Онишкевич* і др. Про літературу малоруську ніхто не міг собі ніде виробити поняття. Се була «terra incognita», її ніхто ніде не викладав, не вчив, не оброблював. Для Галичини існувала тільки одна серйозна праця «О первом литературном движении русинов»* також Головацького, друкована в р. 1865 в «Науковім зборнику» Матиці*, але, борони боже, не викладана на університеті.

Для іст⟨орії⟩ української літератури існувало хіба те, що писав Куліш в «Основі»*. З таким зацікавленням читали немногі любителі сього предмета при кінці 60-их років, видану по-російськи, тепер зовсім забуту книжечку Прижова*, де в загальнім нарис і уперше подана була історія южноруського письменства! І се було все аж до виходу книги Пипіна* і Спасовича* «Очерк истории славянских литератур»!

Се мусить нам пояснити початкову діяльність пок⟨ійного⟩ Огоновського на кафедрі руської мови і літератури. Він вступив на ту кафедру мов на пожарище, застав на ній холод, неохоту, нечисленних слухачів, брак усяких помічних джерел і книг, усякої виробленої наукової традиції і методи. Все треба було творити наново, а поперед усього треба було притягти молодіж, вітхнути в неї замилування до предмета, охоту до студій. Щоб се зробити, мав покійний тільки один спосіб. Він міг внести більше оживлення і свіжості тільки в одну галузь викладаного предмета, в науку язика. На кафедру він вийшов головно як граматик. В гімназії він викладав класичну філологію, а яко ученик Міклошича обзнайомлений був з тими новими здобутками слов'янського язикознавства, котрі в головній часті були ділом великого словінця. От тим-то зовсім натурально вийшло те, що в своїх викладах він поклав головну вагу на граматику — сим разом уже не на граматику старослов'янської, але справді живої южноруської мови. Не можна сказати, що його тодішні виклади стояли зовсім на рівні з тодішнім станом слов'янського і загалом індоєвропейського язикознавства. Я слухав його викладів в р. 1875 і далі; виклади ті цікавили мене, цікавили й інших слухачів, та цікавили зовсім не тим, чим цікавиться теперішня філологія. Не знаю, чи з педагогічних чи з яких інших поглядів пок⟨ійний⟩ професор дуже коротко викладав першу часть граматики, котра нині вважається самою основною, т. є. науку про звуки (Lautlehre), а держався головно порядку гімназіальних підручників. Етимологізування в дусі старого Добровського* — отсе була головна прикмета, а для нас, у граматиці зовсім несвідущих слухачів, і головна принада його викладів. При етимологізуванні пок⟨ійний⟩ завсігди приводив паралельні слова з санскриту і інших язиків східних, послугуючися при тім Боппом*, але про органічний зв'язок в усій структурі язиків індоєвропейських, що нині становить головний здобу-

ток і головну ціль дослідів, у нього не було й мови. Взагалі представлення зв'язку, генезису, еволюції, повільного та сложного переходу одних явищ у другі не було його сильною стороною. Він любив абстрактні категорії, по котрим ділив собі предмет, шматкував його на штуки, щоб могти ті поодинокі штуки показати слухачеві. Чи і як ті штуки в'язалися в цілість і яке було життя тої цілості, се його не обходило, до сього він не мав почуття. Він був з натури своєї більш анатом, ніж фізіолог.

Та проте, як сказано, лекції його граматичні були інтересні для молодіжі тим головно, що дотикали живої народної мови, звертали увагу на її лексикон і на її форми, на особливості діалектів і говорів. Покійний заохочував своїх слухачів підслухувати і записувати такі особливості, і можна сказати, що сей живий матеріал, зібраний ним самим і його слухачами, становить головну вартість його книжки «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache». Сказавши мимоходом, я вважаю сю книжку його найціннішою науковою працею. Він писав її з правдивим запалом, і запал той, ту любов до предмета видно з кожної її сторони. Треба додати, що помимо многих цінних монографій, які існували перед тим про поодинокі часті южноруської мови, се була перша спроба одноцільної, повної граматики того язика. Автор дав більше, ніж обіцював титул, хоча, звісно, книжечку свою він назвав «Студіями на полі руського язика» для того, бо почував, як багато питань і цілих більших частин того язика домагається спеціального оброблення і багатших збірок сирого матеріалу, поки буде можливим повний і відповідний до вимогів сучасної науки підручник южноруської граматики. Не треба забувати, що «Studien» були написані і видані ще геть-геть перед словарем Желехівського*, а котрий же лінгвіст нині зважився б писати граматику якоїсь мови, не простудіювавши докладно її словаря?

Характерним для його тодішніх спеціально граматичних предилекцій мені видаються два його речення, котрі я чув як його слухач. По скінченні викладів він мав звичай розмовляти зі слухачами, розпитувати їх про такі або інші явища того місцевого говору, котрий був їм звісний, або відповідати на їх запитання. Не знаю вже як одного разу зійшла розмова на відносини між граматикою і історією літератури, і проф. Огоновський, виходячи вже з зали, сказав:

— Е, що там історія літератури! То швандронування! Се кожна баба потрафить. А от граматика, то грунт.

Може бути, що дехто з моїх тодішніх товаришів (1875 р.) затямив собі також ті слова; мені вони вбилися в тямку.

Друге речення провокував я сам. Мушу тут сказати слівце не так pro domo sua[1], як для вияснення одного маленького непорозуміння. В своїм автобіографічнім листі до М. Драгоманова*, видрукованім опісля як частина переднього слова до збірки моїх оповідань «В поті чола», виразився я про виклади проф. Огоновського не то з доганою, а в такім контексті, що покійний узяв се за якийсь неприхильний осуд його лекцій. «Лекції на університеті,— писав я там,— зовсім мене не зайняли і не дали мені нічогісінько — ані методу, ані здобутків. Я слухав класичної філології у пок⟨ійного⟩ Венцлевського* і зівав, слухав руської граматики і літератури у д-ра Огоновського».

В тих моїх словах не було тенденції уймити що-небудь науковій вартості викладів професорів, а тільки було зазначено, що я не найшов у них того, чого мені бажалося, т. є. методу і здобудків, не найшов відповіді на такі основні питання: що се за наука, яке її значення в ряду других, яка її зв'язь з нашим життям і його інтересами, як тепер люди працюють на тім полі і що треба зробити, щоб і самому прилагодитися до наукової праці, а замість усього того найшов тільки масу подробиць і догматичних правил та формулок, котрі приходилось для colloquium 'ів витверджувати напам'ять. Свідоцтво з тих colloquium'ів у проф. Огоновського, котрі маю досі, потверджують, що я совісно піддавався тій нелегкій роботі, значить, його лекції я записував точно і виучував добре. Впрочім моє речення відносилося в далеко більшій мірі до проф. Венцлевського*, ніж до Огоновського, а то тому, що Огоновський тоді ще не мав семінарії при своїй кафедрі, а звісна річ, що виклади без семінарії, т⟨о⟩ є⟨сть⟩ без живої дискусії з слухачами, без власної праці слухачів під контролем і проводом професора вважаються нині на кожнім полі недостаточним средством науковим. Пок⟨ійний⟩ Венцлевський мав семінарію для класичної філології і власне ся семінарія ще більше ніж самі виклади відбила у мене охоту до сього студіум. Семінарія та ограничувала на відчитуванні і критиці письмових праць слухачів. Професор

[1] На захист себе (*лат.*).— *Ред.*

давав тему — звичайно вияснення одної або кількох глав із якогось класика. Треба було зібрати до того місця всі можливі коментарії, схолії та інтерпретації, виказати всі різниці писання тексту і всі контроверсії по поводу їх і в кожнім разі прихилитися до такої або іншої версії, мотивуючи, для чого се чиниться. Вироби писалися і дискусія над ними велася по-латині, а се мало такий наслідок, що в дискусії забирали голос звичайно тільки два або три найстарші слухачі, котрі й нищили всякого новика — не за саму річ, а за кепську латину. Та ось проф. Огоновський взяв мої слова за докір собі і в своїй «Історії літератури» (т. III, ч. 2, стор. 924—925) вважав потрібним відповісти на них те, що «...пок⟨ійний⟩ В⟨енцлевський⟩ був професором тямущим і відтак з його школи вийшло чимало добрих учителів класичної філології (учений-філолог не вийшов ані один, треба б тут зараз додати!); та й, мабуть, у Омеляна Огоновського можна дечого навчитись, коли в 1873—1876 р. найпильнішим його учеником був Ал. Брюкнер, котрий тепер є професором університету берлінського. Опроче професорам філології годі займатись питаннями про соціологію, котрі Франкові від р. 1877 були по нутру».

Лишаю на боці проф. Брюкнера, котрого тоді ж як його товариш на лекціях Огоновського, я мав честь пізнати і котрий тоді вже був філологом на широкий закрій, знав санскрит і зенд* і не потребував від проф. Огоновського вчитися початків і методу філології, а потребував — і, певно, находив на його лекціях — багато матеріалу, котрий у нього при широкім знанні предмета зараз укладався в органічну цілість з іншим однорідним матеріалом, але з котрим я, профан і новик у філології, абсолютно не знав що робити. Лишаю набоці також «соціологію», котру пок⟨ійний⟩ професор, очевидно, поміщав із соціалізмом, а приведу власне факт, котрий свідчить, що ще до «соціології» я інтересувався власне філологією і в тій справі просив його о пораду. Якраз тоді, в 1875 чи 1876 році, вийшли деякі голосні книжки, що давали огляд загальних питань новішого язикознавства і їх здобутків, а іменно Гайгера* «Über den Ursprung der Sprache», і німецький переклад книжки американця Уїтні* про початок мови і закони її розвою. Вичитавши десь про ті книжки, я зацікавився ними і бажав познайомитися з ним, та поперед сього рішив запитати проф. Огоновського о раду. «Але

дайте спокій,— скрикнув пок(ійний) професор, махаючи руками.— Пощо вам забігати в якісь теорії? Вчіться граматики! Граматика то грунт, а ті теорії вам ні на що не придадуться». Я й послухав ради професора, та що ж коли в викладаній ним граматиці крім невинної гімнастики ума та обтяження пам'яті таки не міг нічого добачити.

Надіюсь, що отсим моїм споминам ніхто не припише тенденції — умалити заслуги покійного. Я хотів би тільки яркіше обрисувати його характер — особистий і науковий, котрий остаточно, так само як і вся його діяльність, є тепер певного роду культурно-історичним документом. Що в словах його про більшу вагу граматики ніж історії літератури висказався тільки хвилевий настрій його душі, а не якась програма його діяльності, се видно найліпше з того, що в 10 літ пізніше він розпочав писати і друкувати своє найважніше і найобширніше діло, діло, котрого предмет у нас довгі ще літа тісно буде зв'язаний з його іменем, і що те діло було власне — історія руської літератури!

Та поки що я продовжуватиму річ про його університетські виклади. Один із надгробних бесідників і заразом із найлюбіших слухачів покійного, д(обродій) О. Макарушка*, підніс у своїй промові науковий характер, совісне і гарне оброблення тих викладів. До сих слів я додам лиш тільки, що власне такі писання покійного, як «Історія літератури» і розбори творів Шевченка дають дуже добре поняття о тих викладах, бо вони постали з викладів, а деколи є нічим іншим, як самими викладами, напечатаними без ніякої зміни. Пок(ійний) Огоновський ніколи не імпровізував, не спускався на свою пам'ять. Ще в викладах граматики він інколи доповнював те, що мав написане, виясненням з голови, але при викладі історії літератури або інших того роду речей (за моїх часів він читав слов'янську міфологію) відчитував тільки те, що мав написане. Звичайно, ввійшовши до залу і відклонившися слухачам, він виходив на кафедру, сідав і розкладав перед собою свої записки якось незначно, так що знизу їх ніколи не було видно, а потім, обернувшися до слухачів трохи боком, немов до фотографії en trois quatres[1], виголошував свою лекцію спокійним, м'яким та звучним голосом, що раз знижувався, то знов нагло, без внутрішньої потреби підска-

[1] У профіль *(франц.)*.— *Ред.*

кував о кілька тонів угору, і тим самим цвітистим стилем, котрий покійник чомусь уважав «академічним», котрим написані його «Історія літератури» і його критики.

В моїй пам'яті лишились досить живо його виклади старорускої літератури з р. 1875 чи 1876, і можу сказати сміло, що не тільки розклад предмета, але і весь спосіб представлення, а в значній часті й сам текст тодішніх викладів я віднаходжу в першім томі його історії, друкованім о 10 літ пізніше. Покійний не любив хитатися в своїх поглядах, не любив у викладах показувати, що в предметі є десь якісь люки, якісь контроверсії та спори. Все те він поминав мовчанкою, а подавав тільки те, що вважав певним і безсумнівним. З того погляду виклади його справді можна назвати вповні науковими. Особливу увагу він звертав на докладність титулів книг і на хронологію і то не тільки в своїх викладах, але і при екзаменах. Мені здається, що іменно ся його наукова метода була причиною, для чого так мало з тих, що слухали у нього руської мови і літератури, зважувалось сідати при нім до екзамену. Я не знаю докладно статистики екзаменованих, але сумніваюся міцно, чи за 23 роки професорської діяльності пок(ійного) Огоновського 23 його слухачі видержали під ним екзамен з руської мови і літератури. Радо признаю, що не якась надмірна строгість при екзаменуванні (при colloquium'ах він хоч випитував дуже точно весь даний предмет, то, проте, був дуже лагідний і ласкавий), ані тим менше якась нехіть до власних слухачів, але власне та його бібліографічно-хронологічна метода і високе, може, трохи надмірне розуміння величі того знання предмета, котре повинен мати учитель гімназіальний, були причиною сього факту.

Та зате, з другого боку, треба признати йому ще одну добру сторону, котрої не було у Головацького: своїх викладів, раз випрацьованих, він не ховав для себе, а ділився ними з широкою публікою, друкуючи їх чи то в часописах, чи осібними книжками. З викладів поставали, як уже було згадано, його розбори «Думок» і «Гайдамаків» Шевченка, його «Слово о полку Ігоревім» і в кінці його «Історія літератури». Через те він допускав, так сказати, всю публіку і всіх спеціалістів до контролювання своїх викладів. На всякі критичні замітки був дуже чуткий і з звичайною своєю совісністю розбирав та розважував їх чи то публічно, чи в пізніших викладах на ту саму тему. Правда, свої власні

критикою зачеплені погляди він міняв дуже рідко, та все-таки критика спонукувала його розширювати обсяг своїх аргументів на користь свого погляду. Ся живість в реагуванні на всякого роду замітки, без огляду на те, чи вони походили від перворядних поваг наукових, чи від звичайних писателів або навіть від його власних слухачів, причинювала йому особливо в остатніх роках життя чимало клопоту, так що в кожній критичній увазі він склонний був бачити особисту напасть. Та проте його полемічні замітки, хоч іноді забарвлені трохи суб'єктивним чуттям, мали завсігди характер строго річевий і ніколи не виходили з границь доброго тону.

Хоча завсігди строго поважний в обході, хоча ніколи не жартував навіть тоді, коли в розмові говорив звичайним, а то й оживленим, веселим голосом, то все-таки він не був позбавлений спосібності іронізування. Іронія являлась у нього не раз якось мимоволі, як вихід з клопітного положення. Многі з його старших слухачів, певно, пам'ятають ще класичний примір такого його іронічного звороту. Говорячи про новішу галицьку літературу, він заговорив також про Гушалевича*. Віддавши що слід його віршам, особливо з 1848—1849 року, він оповідає далі: «В тім а тім році Гушалевич написав також дві мелодрами: «Підгіряни» і «Сільські пленіпотенти». І уривае. Хвилева мовчанка. Очі всіх слухачів звертаються на професора. Лице професора обливає (як звичайно в таких разах) краска, потім він звільна підносить руку і звільна, голосом глибокого переконання додає: «Прошу! Музика, котру до сих штук написав Вербицький*, є дуже хороша!» І ані слова, більше, а слухачі, очевидно, зрозуміли, як судить професор про вартість тих штук. Жаль, що в друкованій «Історії літератури» не подибуємо таких класичних оборотів!

Лишається нам іще сказати декілька слів про критично-літературні праці покійного професора — ті праці, котрі здобули йому найширше признання і найголоснішу полеміку в широких кругах. Праці ті, се головно розбори поодиноких творів Шевченка («Думок», «Тополі», «Неофітів», «Гайдамаків»), далі повне видання всіх поезій Шевченка з вступною студією о нім, критичні оповістки про деякі новопоявляючіся твори («Горовенко», «Порвалась нитка»*) і вкінці обширна, 6-томова «Історія літератури руської», фундаментальне діло покійника, котре помимо всіх його недостач довго ще лишиться найвиднішим пам'ят-

ником його невтомної і совісної праці, а для вчених-спеціалістів буде багатим магазином відомостей про нашу літературу, особливо новішу.

Праці історико-літературні пок⟨ійного⟩ Огоновського не відразу і не всюди здобули собі признання. Ми знаємо з «Австро-руських споминів» Драгоманова* (стор. 89—90), який сум наводили статті про Шевченка, власне «критично-естетичні» розбори про пок⟨ійного⟩, Огоновського на київську українську громаду в початку 70-их років. Здається, що нині навіть найгарячіший прихильник пок⟨ійного⟩ професора не буде встоювати за якою-небудь чи то критичною, чи естетичною стійкістю тих статей. Естетика пок⟨ійного⟩ професора полягає в тім, що він розбираний твір відривав від живої дійсності, від тих обставин, серед яких і для яких він був писаний, а головне зусилля своє, як колись Лінней* в ботаніці, звертав на те, щоби в самім творі найти які-небудь, хоч би й зовсім случайні прикмети, або й натяки, по котрим би міг його «скласифікувати», т⟨о⟩ є⟨сть⟩ вперти в одну або другу з тих схоластичних шухлядок, по яким колись порядковано твори поетичні в шкільних читанках. Покійник не раз навіть сварився із-за тих «шухлядок» зі своїми слухачами, котрі на його семінарії позволяли собі іронізувати над ними; він до кінця життя свого вірив в їх потребу і хосенність і найкращий монумент того свого погляду поставив у виданні творів Шевченка, розсипавши їх, замість строго хронологічного порядку, в такі шухлядки. Як твердо він вірив в пожиточність тих шухлядок і в їх єдино спасаючу силу, на се класичним доказом є його розбір «Неофітів», друкований колись у «Правді»* — річ, котру стоїло б передрукувати і розіслати всім «естетичним» критикам як примір того, до чого може довести тісне естетичне доктринерство. Признавши згори «Неофітів» поемою алегоричною, в котрій Алкідова мати представляє Україну, Алкід — українців, Нерон — Москву і т. д., критик прослідже по поемі долю отих своїх фіктивних героїв, не турбуючися зовсім очевидними абсурдами, котрі показуються на кожнім кроці. Алкід став християнином, а його мати є ще поганкою, се значить, очевидно, що українці всі пройнялися словом правди і любові, а Україна лишилась ще глухою до нього. Алкід погиб у цирку, а його мати лишилась живою, се значить, що українці всі погибли, а Україна лишилась живою. Що се за дика фантасмагорія? Критик сам чув

потроху, що не в ту вулицю зайшов, та се не похитнуло його віри в алегоричність «Неофітів», а він радше схилявся до того, щоб признати, що Шевченко зробив кепську алегорію, аніж признати, що він сам кепсько зрозумів його поему.

Отсей самий критично-естетичний погляд бачимо і при розборі інших творів літературних, котрих доторкався своїм пером пок⟨ійний⟩ Огоновський. Розбираючи такі очевидні памфлети, речі, списані з живих осіб для певних особистих, не раз не дуже-то й естетичних цілей, як «Порвалась нитка» та «Горовенко», пок⟨ійний⟩ професор ніколи не добачав у них власне того сучасного, особистого та локального, а, може, й добачав, та боявся доторкатись його, а завсігди втікав за огорожу своїх естетичних формулок і давав розбори, котрі свідчили о такій голубиній невинності його душі, о такій наївній вірі в чисто естетичні цілі авторів тих творів, що читаючи їх, здавалося, що п'єш не різко холодну воду, а злегка підсолоджене літепло.

Видання Шевченка, доконане пок⟨ійним⟩ Огоновським, обговорене було вже д. Драгомановим в «Народі»*, і для того я ограничуся при його обговоренні кількома словами. Нема ніякого сумніву, що се видання має свою ціну особливо для Галичини, де від часу неповного і надто вже безграмотного Сушкевичівського видання* не було жодного повного видання Шевченка, а було много пообкусуваних та кастрованих ad usum delphini[1] видань часткових. (Огляд тих видань міг би докинути одну і то вельми займаючу главу до історії галицького культу пам'яті Шевченка. Надіймось, що ся глава буде колись написана «на науку людям»). Та все-таки при всій старанності пок⟨ійного⟩ професора видання се вийшло далеко не тим, що розуміється в Європі під виданням критичним. Що се в Галичині прямо неможливе, се ми бачили згори, та надіялися, що нове видання вийде бодай ліпше від празького. Тим часом нині можна сміло сказати, що празьке видання супроти львівського не зробилося лишнім. Видавець зовсім лишив набоці варіанти Шевченкового тексту. Його видання багате помилками щодо поділу віршів, навіть щодо читання самого тексту, не говорячи вже про те, що в його виданні находяться опять благополучно ті самі твори, очевидно, не

[1] Для вузьких потреб *(лат.)*.— *Ред.*

Шевченкові, що були в празькім виданні* («В альбом», I, 192, «Полуботко», I, 218—225), але прийнято й ще один такий же твір («До сестри», I, 191), котрий «Киевская старина»* пустила була в світ під назвою Шевченка, та про котрий опісля вияснено, що походить він з-під пера панни Псьол*, товаришки княжни Варвари Репніної*, в котрої альбомі найшов його видавець. Щодо студії пок⟨ійного⟩ Огоновського про Шевченка, то просте порівняння її з тими частями нової біографії Шевченка, котру тепер публікує д. Конiський*, показує, що ся студія пок⟨ійного⟩ Огоновського вже нині зовсім перестаріла і навіть в хвилі свого появлення, крім старанного зводу всіх можливих подробиць біографічних, котрих не раз автор не мав змоги критично провірити, ся біографія не давала нічого нового, не становила ніякого поступу в нашім пізнанні життя, творчості і значення Шевченка.

Оті самі критико-естетичні принципи лежать в основі й найбільшого діла пок⟨ійного⟩ Огоновського, його шеститомової історії южноруської літератури. Помимо всіх хиб, про котрі річ буде далі, ми мусимо признати сьому ділу дуже велике значення. Історія южноруської літератури не тільки в Європі є майже незвісною (автор вельми популярного німецького підручника історії російської літератури Рейнгольд* пропустив зовсім южноруську літературу і хоча задокументував тим її відрубність від російської літератури, то все-таки зробив нам остільки шкоду, що на неограничено довгий час лишив нас для Європи «невідкритими»); майже не менше того вона була до недавна незвісною і самим галицьким русинам, особливо на провінції, куди не доходила ані російська книга Петрова, ані тим менше знаменитий її розбір, доконаний Дашкевичем*. Діло Огоновського уперве внесло цілий багатий сніп проміння в ту темряву, дало навіть нетямущим пізнати багатство та головні фазиси розвою нашої нової літератури і, таким робом, для галицьких русинів було справді величезним розширенням круга знання, було значним ступнем наперед і довго ще не перестане бути вельми пожиточним учебником. З того самого погляду, як магазин дат і фактів, в значній часті нових і досі невідомих, бо добутих при помочі особистої кореспонденції з авторами, цінять се діло високо й такі поваги слов'янської науки, як проф. Ягич.

Та проте, віддаючи всяку заслужену честь величезній працьовитості, запопадливості в збиранні хоч і найдрібні-

ших фактів, старанності і вмілості в їх упорядкуванні, пильності, з якою пок(ійний) професор прочитав і зреферував множество книг, брошур та газетних статей, не погорджуючи навіть дрібними рецензіями та случайними нотатками, ми не повинні замикати очей на слабі боки діла, котрих причиною не є брак матеріалу та недостаток помічних джерел, а власне ті самі основні погляди автора, той його науковий метод, котрий ми старались представити вище. Хиби діла, що пливуть з такого глибокого джерела, є, по моїй думці, так самонавчаючі, як і добрі прикмети книги; їх пізнання є конечною умовою поступу, звороту до ліпшого методу, розширення основних поглядів і цілей праці.

На вступі до розбору шеститомової «Історії літератури руської» пок(ійного) Огоновського треба зазначити одну обставину: перший і шостий томи сього діла, властиво, мусять бути міряні іншим ліктем, ніж 4 середні. В першім найменшім томі автор подав, як звісно, доволі обширну передмову, в котрій виложив своє національно-політичне profession de foi[1], а опісля представив літературу старорускую від початків письменства на Русі аж до Котляревського. В остатнім томі, котрий лишився недокінченим, пок(ійний) професор попробував, було, доповнити образ нашої новішої літератури показом розвою науки у нас, а власне пошукувань і дослідів етнографічних за сим томом мав прийти, здається, ще один, в котрім були б виведені і оброблені южноруські філологи та історики.

Отже, по моїй думці, оба ті томи треба розбирати осібно від прочих, бо тут основні критично-естетичні ідеї автора були менше пригожі ніж там, де він оброблював літературу белетристичну.

Щодо першого тому, то лишаючи набоці передмову-маніфест, котрий втягнув автора в полеміку з Пипіним*, треба сказати, що сама стороруська література оброблювана була в Росії в многих спеціальних монографіях і підручниках більше або менше повно. Треба признати, що наш учений найбільшої часті тих монографій не знав, а учебників таких як Порфир'єва* та Галахова*, може, й навмисне не читав, щоби під їх впливом не псувати свого плану. З сього вийшло, що той том далеко не вичерпав заложеної теми, поминув багато явищ перворядних в історії нашого старого

[1] Переконання, кредо *(франц.).— Ред.*

письменства, а о інших дає поняття неповні, застарілі та невірні. Для вияснення сього факту навести можна хіба те одно, що покійник, наскрізь пройнятий своїми поглядами про чистоту і самостійність руcько-української мови, відносився до цілого староруського письменства (з виємком хіба «Слова о полку Ігоревім») досить антипатично. Старі писателі, не виключаючи й таких, як Вишенський*, Копистенський* та Смотрицький*, були для нього тільки грамотіями, і вся та література для того, що писана мовою не чисто народною, а ргіогі[1] оцінена була яко ненародна, чужа народові, позичена і позбавлена глибшого значення. Від неї, по його словам, «віяло холодним вітром на молоду вдачу руського народу», і, коли я раз питав його, як се він, пишучи історію нашої літератури в XVIII віці, поминув такі капітальні і характерні книги, як «Народовіщаніе»* і «Богогласник»*, він з виразом зачудування відповів мені: «Але ж се все писано не народною мовою»!

Та треба сказати ще одно на витолкування тої обставини, чому сей перший том випав такий убогий та недостаточний: автор писав його у Львові, де про найбільшу часть книг і рукописних пам'ятників староруської літератури приходилось писати тільки з наслуху або переписувати слова інших учених. Тільки невеличку часть творів, про котрі там приходилося говорити, міг пок⟨ійний⟩ Огоновський мати в руках. О тім, щоби вчитуватися в них, студіювати їх — не було ані мови; він ограничувався на поданні титулу та деяких навгад вибраних виписок. Надто націоналістична доктрина не позволяла йому звертати увагу на діла польські або інші, сучасні нашим старшим авторам, і котрі мали вплив на розвій нашої літератури. Отсе були джерела тих хиб, котрі значно вменшують вартість першого тому його «Історії літератури» і були з певним злорадством піднесені в звісній критиці проф. Соболевського в варшавськім «Филологическом вестнике»*. Критик сей не зміркував тільки того, що у Львові дуже тяжко було написати й такий огляд южноруської літератури старої доби, і що деякі хиби вийшли іменно з провідних думок автора, значить, були навмисні, подиктовані його планом, а не мимовільні.

Щодо остатнього тому «Історії руської літератури», в котрім автор зробив пробу показати розвій етнографіч-

[1] Голослівно, без доказів *(лат.)*.— *Ред.*

ної науки на Русі-Україні, приходиться сказати, що коли основні принципи автора зашкодили де в чому вартості першого тому його праці, то тут вони були прямо вбивчі. Біографічно-бібліографічний метод, затіснений націоналістичними рамками, зовсім не вистачає на те, щоби показати розвій якоїсь науки у певного народу, а ще такої науки, як етнографія. Хоча пок⟨ійний⟩ Огоновський мав перед очима знамениту працю Пипіна* про той самий предмет, о котрім він сам писав, т⟨о⟩ є⟨сть⟩ про южноруську етнографію, і міг, держачися Пипінових рамок, переповісти його книгу по-своєму для нас, доповнюючи її даними, незвісними та недоступними Пипінові, він волів іти своєю втоптаною дорогою, т⟨о⟩ є⟨сть⟩ лишити зовсім набоці розвій науки етнографічної, її методів та цілей у нас, а подати тільки ряд біографій людей, що займалися етнографією, звертаючи майже виключну увагу на те, що вони напечатали по-українськи, отже, тексти пісень і розправи. Речі писані по-російськи, по-польськи, по-німецьки, по-французьки і т. д., для автора не існують. Таким робом, в історії южноруської етнографії не зайняли ніякого місця (щонайбільше згадані були де-небудь в нотках) Ходаковський*, Вацлав з Олеська, Жегота Паулі, Войціцький, Кольберг*, Коперніцький*, Веселовський*; не згадано нічого про такі книги, як Боденштедта* «Die poetische Ukraine», Рамбо «La Russie épique», Запа* «Cesty a przechazky po halicke Rusi», Червінського* «Obrazy Rusi Czerwonej», Поля* «Pólnocne stoki Karpat» і т. ін. Не згадано нічого й про таких по-російськи пишучих етнографів наших, як Кузьмичевський*, Сумцов*, не згадано про болгарські праці Драгоманова*, в котрих визискано таку масу українського матеріалу, ані про чеські, хоч виключно Галицькій Русі посвячені праці Ржегоржа*. Натомість в біографічних обрисах тих авторів, що ввійшли в сей том, пок⟨ійний⟩ Огоновський розбирає не тільки їх етнографічні, але також усякі інші, головно белетристичні праці, а розбір етнографічних праць звичайно ограничується на поданні титулу збірки, числа поміщених в ній п'єс і коротшого або довшого резюме з передмови.

Коли говоримо про великі заслуги пок⟨ійного⟩ Огоновського яко історика руcько-української літератури, то звичайно маємо на думці 2 і 3 часть його діла (томи 2—5), в котрих розібрано видніші явища нової руcько-української белетристики від Котляревського аж до наших днів.

В часті 2 (оба томи мають одну пагінацію) на 956 сторонах бачимо насамперед «Загальний погляд історичний і літературний» (сторін 183), в котрім зведено докупи багато цінних дат про суспільний стан і літературне життя України; жаль тільки, що ті дати не в'яжуться в органічну цілість ані самі з собою, ані з дальшим представленням літератури. Бо далі автор, покидаючи прагматичний спосіб оповідання «Історії літератури», дає замість нього ряд біографій видніших писателів, поділених на групи не після історичного зв'язку, не після напряму або способу писання, а після естетичних шухлядок, після категорій творів, у котрих показалися найсильнішими. І так маємо тут насамперед групу поетів епічних (усіх 19), далі поетів ліричних, розділену чомусь на дві класи: «поезія лірична» і «інші поети ліричні» до одної і до другої класи заведено по 14 поетів, а ще осібно поза тими обома класами поставлено Падуру*. В кінці йде поезія драматична, в котрій також є 9 люда в першій, а 4 в другій класі, а надто ще вичислено три низки: ненадруковані драматичні твори, поодинокі драматичні писання і переклади чужих драм(атичних) творів. Таким робом, в першій часті дав нам автор 61 більш або менше повних біографій укр(аїнсько)-руських письменників враз з більше або менше подрібною переповідкою змісту їх важніших творів. Треба сказати, що в тій часті розібрано найбільших світочів нашої літератури: Котляревського, Шашкевича*, Шевченка, Федьковича*, Костомарова (він попав між драматиків!). В третій часті, котра обіймає 1382 сторони, оглянено 25 писателів, що писали головно прозою.

Певно, кожний знає, що «Література» пок(ійного) Огоновського друкувалася в «Зорі»*, починаючи з 1886 року аж до його смерті, але, мабуть, не всякий знає те, що вона писалася в міру друку, з номеру на номер, так що після несподіваної смерті автора не лишилося ані одного рядка дальшого рукопису. Певна річ, загальний план автора був готовий здавна, та план сей, як бачимо, був не річевий, а наскрізь шаблоновий. Інтересно, що автор збирав матеріал до свого діла власне так, що, упоравшися з одною частиною, з одним автором, тоді тільки зачинав збирати матеріал до слідуючого. Розуміється само собою, що сей оригінальний метод праці мусив полишати сліди в самій книзі. Вона стратила всяку перспективу. Замість того, щоби важнішим, талановитішим та більше заслуженим

писателям давати більше місця, а підрядним менше, пок⟨ійний⟩ професор вповні залежав від матеріалу, який мав під рукою, не трібуючи навіть запанувати над ним. Про се переконує нас найбільше розмір статей, посвячених поодиноким письменникам. І так, коли Котляревському дісталося 12 карток, Шашкевичеві Маркіянові 20, Шевченкові 67, а Федьковичеві 23, разом сим головним корифеям нашої літератури 122 картки, то такі драматурги, як Бораковський* і Цеглинський* зайняли кожний по 13 карток, такий повістяр, як В. Барвінський займає 26, Василович* 10, Пчілка* 30, Чайченко* 55 карток, а натомість Квітка* тільки 38, Костомаров 20, а Марко Вовчок* 24. Та найбільшими велетнями української літератури, коли судити по об'єму статей, посвячених їм пок⟨ійним⟩ Огоновським в «Історії літератури», є Куліш (72 картки) і Ів. Франко (78 карток). Безоглядний хвалитель книжки пок⟨ійного⟩ Огоновського д. К. в «Ділі»* підніс сю обставину як доказ безсторонності, об'єктивності історика, котрий посвятив так багато місця спеціально мені, чоловікові, що стояв у противнім і несимпатичнім йому таборі. Я думаю, що таким ліктем об'єктивності і безсторонності історика міряти не можна і що така непропорціональність статей свідчить тільки про те, що історик не вмів собі дати ради з матеріалом. Об'єктивності і безсторонності треба шукати де інде, іменно в розборах та оцінюванні поодиноких творів. Звісно, я не хочу твердити, що пок⟨ійний⟩ професор і тут не старався бути об'єктивним і безстороннім, на кілько йому на се позволяли головні провідні принципи його критики.

Ті провідні принципи пок⟨ійного⟩ професора в «Історії літератури» значно ширші супроти тих, якими він руководився в давніших критично-естетичних статтях. Правда, і давніше, крім чисто естетичної оцінки, він не раз доторкався націоналістично-патріотичної струни, але се бувало тільки десь колись; тепер се сталось системою. Його «Історія літератури» є ділом наскрізь патріотичним і національно-українським. В історичне і філологічне мотивування того патріотизму, котре головно було причиною полеміки Пипіна, я не входжу; мені бажається тільки схарактеризувати писательську манеру автора, а для сього мені вистачає показати, як він прикладав на ділі ті свої провідні думки. Отже ж, кожна стаття, поміщена в «Іст⟨орії⟩ літерат⟨ури⟩» і доторкаюча якогось одного автора, складається більше-менше з таких частей, оброблених віддільно

і не зв'язаних з собою органічно: життєписні дані, вичислення важніших творів, детальний розбір і критика більшого або меншого числа тих творів, а іноді і всіх, далі йде часом бібліографія інших, в «Історії» неузгляднених творів писателя і кінцева його характеристика. Критика і характеристика займають звичайно небагато місця. При критиці авторові так само як і давніше ходить поперед усього о класифікації, до якої естетичної рубрики належить даний твір. Крім того, він вдається також в критику психологічну, звісно, не входячи в тонкий психологічний аналіз даної постаті і не трібуючи найти суспільну основу тої чи іншої психології; натомість він проголошує тільки вироки: сей поступок психологічно правдоподібний, а сей ні. Суспільного боку даного твору, його значення, для певного даного моменту в розвою самого автора чи в житті окружаючої його громади критик майже ніколи не доторкається.

На місце сеї суспільної мірки при оцінюванні поодиноких авторів і їх творів пок(ійний) Огоновський прикладає мірку патріотично-націоналістичну. Всі українсько-руські писателі діляться у нього на дві категорії — на таких, що зберігають народні святощі, і на таких, що не зберігають їх. Коли писатель «користується народним світоглядом», т(о) є(сть) прикрашує свій твір народними приповідками, повірками та описами звичаїв і церемоній, коли він до того ще й хвалить своє, а цурається чужого, не піддається звісним «ідеям», а то й кепкує собі з них, одним словом, коли він націоналіст по чину і по серцю автора, то він, звісно, зберігає народні святощі, а твір його буде цінним здобутком літератури, навіть хоча б се був особистий памфлет. Коли ж автор «проявляє змагання до напряму реалістичного», глядить на укр(аїнське) життя песимістично, мало вживає приповідок, а натомість старається простими словами віддати якнайповніше і найдокладніше те, що бачить і чує, а коли надто такий автор ще заражений всякими «ізмами» або загалом відхиляється від національної ортодоксії (як наприклад, в останніх часах Куліш), то він не зберігає народних святощів.

Що в ділі так обширнім, як «Історія літератури», крім отих провідних поглядів, будь-що-будь незвичайних в теперішніх підручниках історії літератури в цивілізованім світі, а надто ще при такім писанні її з дня на день, мусило вкрастися чимало фактичних помилок, се зрозуміє кож-

ний, хто знає, як мало у нас досі зроблено підготовляючих праць та монографій, котрими б автор компендіума міг покористуватися, як мало опубліковано споминів, листів та документів, котрі в інших літературах служать власне вельми цінними джерелами для історика літератури. Для многих писателів пок⟨ійному⟩ Огоновському прийшлось уперве публікувати біографічні дані, добуті чи то безпосередньо від них, чи від їх знайомих, і та часть його праці, безперечно, назавсігди буде цінною, буде конечним джерелом для пізніших робітників. Де ж сього не було треба, або не було можна зробити, там при пок⟨ійнім⟩ Огоновськім лишається все-таки заслуга старанного компілятора, впорядника і популяризатора всіх доступних звісток біо- і бібліографічних. Нового світла на весь хід розвою нашого духовного життя він не кинув; нашого знання головних течій того життя не поглибив; донеслості і ваги руcько-українського письменства для сусідніх народів, в минувшині і будущині Слов'янщини він не показав. Звісно — се не його вина. Він робив, що міг, і можемо додати: з р о б и в, щ о м і г. А се трохи чи не найвища похвала, яку можна сказати над могилою чоловіка. Чи про многих-то з нас потомки будуть могли се сказати?

(НА РОКОВИНИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА)

В одній із найкращих пам'яток нашого старого письменства, в Мономаховім поученню дітям, маємо оповідання ось про яку річ. В часі одного далекого походу над Волгою догнали Мономаха посли від його братів і сказали: «Пристань до нас, виженемо Ростиславичів, галицьких князів, і заберемо їх маєтки; а як не підеш з нами, то ми зробимо собі по-своєму, а ти лишишся ні з чим». А се було швидко по закінченні і заприсягненні миру між князями. І мовив Мономах: «Хоч ви й гніваєтесь, а я не можу йти з вами і зламати присяги». І далі він оповідає, як, відправивши послів, замучений тим доказом віроломства та незгідливості князів, він узяв псалтирю, розгорнув її і натрапив на такі слова: «Вскую печалуєши, душе, вскую печалуєши мя?» І в тих словах, що були немов відповіддю на його біль і сумніви, він знайшов собі потіху.

Мають то до себе твори великих мислителів, а особливо великих поетів, таких, що вміли бачити та відчути всі потреби, всі болі й радощі свого часу і яким було дано висловити все те, що ворушило їх серце. Мають те до себе що їх мова, простий, чистий та ясний виплив їх великого серця, промовляє просто та ясно до серця тисяч та мільйонів людей не лише тих, що живуть разом з ними, але й потомних. Слова таких поетів, здається, тратять свою безтілесність та минущість; надихані великим огнем їх душі, вони робляться немов розтопленим металом, виливаються в нові форми, в нові цінності, збагачують нашу душу новими образами, збагачують наше власне чуття, розширюють наше духовне я, бо дають йому можність відчувати та розуміти більше, ширше, повніше, ніж перед тим. В тім лежить велика вага живого, поетичного слова

для виховання молодих поколінь, в тім криється секрет їх впливу на уформування душі та ідеалів цілих народів. Коли правда те, що народ видає таких поетів, яким є сам у найліпших хвилях свого життя, то навпаки, поети силою свого слова, своєї пісні роблять народ таким, як вони його розуміють та бажають бачити. Має й те до себе слово великих поетів, що з нього, мов у криниці, б'є жива вода потіхи й розради для кожного поодинокого чоловіка в його особистих сумнівах, потребах, болях та радощах. Поетичне слово, сказане в щасливій хвилі при якійсь одній нагоді, як золота монета не тратить своєї вартості, і по році і по сто роках може промовити до душі й у інших обставинах, може кинути ясне світло на справи, про які поет і не думав, пишучи свої слова. І зовсім натурально. Ті нагоди і пригоди, дрібні, буденні, різнородні, се немов ті пальці, що торкають золотих струн, нап'ятих у душі поетовій. Не від пальців, а від струн залежить тон; чи торкнуть їх ті чи інші пальці, струни все обізвуться посвоєму. На дні всієї строкатої різнородності наших пригод і незгод лежать вічні, таємні бажання, потреби та пориви людської душі. Слово великих поетів тим власне велике й віковічне, що не зупиняючись на поверхні, на шкаралупці, на тимчасових формах явищ захапує їх суть, основу, те, що в них вічне і загальнолюдське, і через те воно в душі кождого чоловіка вміє збудити відгук та співчуття і може в даній нагоді відповісти тій душі на її найглибші, найболючіші запити та пориви, дати їй потіху в горі, вказати ясний шлях.

У нас таким поетом, таким володарем душ і керманичем поколінь є Шевченко. Він досі не стратив для нас живої сили; його поезія не пережилася, не вичерпала свого животворного змісту, не переставала, як та псалтиря Мономахові, давати відповідь на важкі й болючі питання нашого часу. Розгорнімо ж при нинішнім народнім святі*, споминаючи пам'ять Тарасову, його книгу — не навгад, не на те, щоб у припадково натрапленім слові шукати ворожби,— розгорнімо з ясним поглядом і скупленою увагою і вичитаймо звідтам поради й упімнення великого Кобзаря. Уявімо собі, що дух його витає тут, між нами, що уста його можуть проговорити, і обернімося до нього, як діти до батька, вилиймо перед ним те, що нас болить, що нас мучить, наповняє нашу душу тривогою та обавою за будущину, а потому, з очима зверненими в глиб власної душі,

послухаймо його слова, того, що він сказав нам у своїй книзі.

Візьмім насамперед ті великі та болючі політичні та суспільно-політичні питання про нашу національну самостійність, про можність добитися нам повного права в своїй хаті і повної національної єдності. Нема сумніву, що Шевченко відчував їх дуже живо, хоч звісно, по-своєму, зразу в формі відновлення гетьманщини, пізніше в формі більше республіканській. Те своє почуття він вилив у словах, які й досі мусять оживлювати кожного з нас, що мостимо мости від сумної теперішності до далекого, незвісного берега будущини:

А я, брате*,
Таки буду дожидати,
Таки буду сподіватись,
Серцю жалю завдавати.

Звісно, самою надією моста нашої будущини не збудуємо. Треба великої, невсипущої праці, треба в важкі упруги орати рідний переліг і сіяти слово, і дуже легко може бути, що з того слова виростуть мечі обоюдні, що розірвуть не лише наші кайдани, але розіб'ють спокій не одного українця. Шевченко огняними фарбами малює нам ті моменти будущої кризи, коли самосвідомість довго давленого народу прокинеться і ригне полум'ям поперед усього на виродів, синів України, що нетямущими руками помагали матір катувати. Наслідуючи старозавітнього пророка Осію, Шевченко ось як промовляє до України:

Спочивши, скорбная, скажи*,
Пророци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє огнем
Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах,
Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий цар,
Їх кроткий, п'яний господар;
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікать; не втечете
І не сховаєтеся! Всюди
Вас найде правда-мста, а люде
Підстережуть вас на тоте ж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго закують,
В село на зрище приведуть

І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять!..

Не говорім, що се говорила устами Шевченка розпука, вид останніх хвиль кріпаччини, брак надії на кращий, сумирний хід історичного розвою! Від часу написання тих слів минуло 43 роки, кріпаччина впала давно, а, проте, подумаймо, наскільки ближче ми до здійснення наших національних ідеалів, Шевченкових ідеалів, ніж був він сам. Наша нація як була, так є розмежована кордонами і в своїм нутрі розділена суперечностями; величезний процент її синів, що вигодувані її хлібом, цураються її, заперечують її існуванню і залюбки пруться туди, де їх ніхто не просить і не потребує, де з них сміються, де ними погорджують, хоч і користуються їх геростратовими услугами. І коли правда те, що чим більше освічений, усвідомлений і зорганізований народ, тим більше можна надіятися, що великі історичні кризи зуміє перебути спокійно та сумирно, без зайвої тратн сил і зайвої жорстокості, то не забуваймо, що з тридцятьох мільйонів нашої нації щонайменше двадцять мільйонів не вміє ні читати ні писати, а з тої малої части письменних більша половина не виховується, а систематично деморалізується та винародовлюється. Не забуваймо, що у всіх частях нашої вітчизни безтямна та безсовісна політика пануючих верств усіма силами державної адміністрації чи то з політичних, чи з національних мотивів систематично пре наш народ до бідності, темноти, упосліджує його і в вимірі прав та справедливості, опустошує його землю, занедбує його культуру, гонить його з віковічних батьківських гнізд, а часто фантастичними планами чужонародної колонізації немов самохіть прискорює національні та суспільні катастрофи. Радо припускаю, що Шевченко, якого велике серце здібне було відчути всі великі нещастя української минувшини так живо, немовби се були нещастя та страждання його власної доби і його власної рідні,— що Шевченко не предвиджував тих новочасних, маккіавельських способів політичного та національного гніту, що не раз виступають навіть під плащиком далекозорого економізму або лібералізму. Але поучений досвідом віків і морями пролитої крові, Шевченко добре знав, що такі

речі як свободу людини й національності, як національну самостійність та повноправність не дістається просто з рук божих, як Мойсей таблиці закону на Сінаї*, що їх не дають з ласки і для наших гарних очей ті, що досі тягли користь з нашого поневолення, з нашої темноти та бідноти. Шевченко відчував усією душею, що боротьба за освободження української нації буде важка.

А щоб збудить
Хиренну волю*, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре виострить сокиру,
Та й заходиться вже будить,
А то проспить собі небога,
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати будувать,
Любить царя свого дурного
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

Треба миром, громадою! От тим-то й ба, що Шевченко занадто добре знав свою громаду, добре бачив, що зібрати ту громаду до якоїсь громадської роботи, а ще до такої важкої роботи, як боротьба за права народні, безмірно трудно. Він бачив у тій громаді велику силу безтямності та духової несамостійності, і у нього інколи проривалося гірке слово:

А на громаду хоч наплюй*.
Вона — капуста головата.
А втім, як знаєш, пане брате,—
Не дурень, сам собі міркуй!

Оте «сам собі», то була найтяжча рана в Шевченковій душі, і не перестала бути нею й досі в душі кождого, хто бажав би працювати для рідної справи і бачить на кождім кроці брак проводу, брак товаришів і співробітників, брак щирості і безкорисного віддання себе для тої справи, якій вони буцімто служать. Ся одинокість у праці й терпінні більше ніж вид ворожої сили гнітила душу Шевченкову, доводила її до погляду, що будущина українського народу криє в своїм лоні якісь великі, важкі катастрофи, у яких

потече сторіками*
Кров у синє море
Дітей ваших,—
у яких виростуть внучата тії,
Христові месники святії*,

І без огня і без меча
Стратеги божії воспрянуть,
І тьми і тисячі поганих
Перед святими побіжать.

Ся думка не покидала Шевченка ніколи. Воля українського народу являлась йому, мов сонце, що сходить скупане в крові українських ворогів. І в своїм заповіті він кличе землякам:

Поховайте і вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!

Ми не пророки і не можемо знати, чи справдиться Шевченкове слово; чи великий поет силою свого чуття здужав відгадати велику загадку нашої будущини. Для нас, однодневних мух, що живуть нинішнім днем, його короткими турботами й надіями, важко знати, що нам самим діяти, до чого простувати, як держати себе на нашім короткім шляху. І тут стає перед нами великий Шевченків заповіт:

Свою Україну любіть!*
Любіть її, во врем'я люте,
В остатню скорбную мінуту
За неї душу положіть.

Обов'язок кождої праведної та чесної одиниці супроти своєї вітчини розумів Шевченко дуже високо.

Я так її, я так люблю*
Мою Україну небогу,—
За неї душу погублю!

Високе почуття того обов'язку надихало його тою безмежною любов'ю до України яко цілості, а особливо любов'ю до її великої робочої маси, до того найменшого брата, до тих рабів незрячих гречкосіїв, із яких він бажав бачити людей і братів в повнім, високім значенні. Те саме почуття надихало його гарячою ненавистю та погордою до всіх ренегатів, до всіх тих, хто матір забуває, хто відцурався її чи для уряду та пенсії, чи з остраху перед сильними світу, чи, нарешті, задивившися в високі привиди філософії, науки відірваної від життя і затопленої в абстрак-

тах, у яких розпливалися конкретні потреби, інтереси й прикмети рідного народу. В такім значенні я розумів би ті Шевченкові слова, за які так часто докоряв йому небіжчик Драгоманов:

Якби ви вчились так, як треба*,
То й мудрість би була своя,
А то залізете на небо:
«І ми не ми! І я не я.
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й бога, тільки я!
Та куций німець вузловатий».

Заким будемо докоряти Шевченкові за те, що він в оцих словах та в іронізуванні над современними огнями станув вороже супроти загальнолюдського поступу, супроти європейської науки та її світочів, пригадаймо, які зразки тої науки та того поступу міг мати перед очима Шевченко, пишучи ті слова в 1846 році. Пригадаймо, що німецька ідеалістична філософія Шеллінга та Гегеля перемінилася в многих росіян у доктрину деспотизму, що при кінці 30-х років Бєлінський іменем тої філософії величав російську автократію*. Ся філософія була в Росії також сильною підпорою національного централізму, який уперто замикав очі на існування національностей і їх спеціальних потреб і бачив тільки держави, їх державні язики та інтереси. Не забуваймо, що такий современний огонь, як реалізм у поезії, проголошений в ту пору в Росії за почином французів та англічан, сплодив у Росії Гоголя, який на довгі десятки літ збаламутив саме чоло української інтелігенції, сплодивши фікцію, що інтелігентна, вища література може бути лише на російській мові, а українська мова надається лише для популярної, простонародної літератури. Не забуваймо що й другий високий современний огонь — увага інтелігентних людей до соціальних питань і змагання до поправи стану найширших робочих верств,— що навіть се наскрізь чоловіколюбне змагання в Росії довгі роки служило претекстом для відтягання української інтелігенції від рідного українського грунту, піддержувало дух національної централізації та негації України й її окремих інтересів. Що Шевченко супроти сеї громадної, епідемічної апостазії найкращих українських сил бажав українцям своєї мудрості, се не значить, що він домагався, аби вони покинули вчитися у чужих освічені-

ших народів. Ні, він виразно, в тім самім «Посланію», зазначував одиноко розумну дорогу: і чужому навчайтеся, й свого не цурайтесь. Се повинна бути та своя мудрість — синтез свого рідного матеріалу, свого життя зі здобутками чужої, загальнолюдської, чи властиво чільної людської науки. Саме хапання вершків чужої мудрості, нічим не зв'язаних з темним, безпросвітним околом українського народу, плодило лише розбрат між українським народом і його інтелігенцією, розбрат пагубний для обох сторін, бо ж і ті ніби вчені українці, не бачачи на Україні суголосного грунту для своїх здалека принесених ідей, ниділи духовно. Ті ідеї, деінде справді живі й плодотворні, перемінялися у них на пусту забавку, на золоті брязкальця, непридатні до буденного життя і ховані лише про велике свято та про рівно пустомовних гостей. Люди, що з заграниці привозили знання санскриту, історії, французької революції, найліберальніших американських та європейських конституцій та найрадикальніших філософій, на Україні в щоденному житті робилися огидливими здирцями та тиранами своїх кріпаків і навіть своєї найближчої рідні. Ось що мав на думці Шевченко, бажаючи тим людям своєї мудрості, себто освіти, виплеканої на рідним грунті і органічно виросло ї на нім, такої, що відповідала б його потребам і обставинам, була б йому доступна і була би справді плодотворна серед тих обставин, серед яких йому доводилось жити.

Високе почуття національного обов'язку у Шевченка не знало ніякого компромісу. Йому, певно, доводилося не раз говорити про надії, які дехто з українців покладав на ласку згори, на соціальні чи національні милості з висоти престолу. Досить буде сказати, що навіть радикальний між радикальними росіянами Герцен якийсь час носився з такими надіями і проповідував їх у своїм «Колоколе»*. Шевченко, що зазнав на собі всю безодню самоволі та притиску можних, ані на хвилю не дурив себе такою надією, і немов у відповідь таким ілюзіоністам кличе в своїх «Неофітах»:

Горе з вами!*
Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Свою надію! Горе з вами!
Кого благаєте, благії,
О нерозумнії, сліпії!

Чи ж камінь милує кого?
Молітесь богові святому,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь!

Але що ж таке та правда на землі? В Шевченковій поезії дуже часто ся фраза являється тим самим, що суд і кара; та іншим разом се життя серцем, життя в любові до людей. Він молиться богу:

А дай жити, серцем жити*
І тебе хвалити,
І твій світ нерукотворний
І тебе хвалити.

В однім і другім разі, чи ходить о розірвання кайданів, о змазання зі світу давніх провин кривавою купіллю, чи ходить о уможливлення сумирного, люб'язного життя і співділання людей на землі, першим і найвищим заповітом людини, що почувається до своїх людських і національних обов'язків, являється ненастанна, розумна праця; найтяжчим злочином і нещастям — після гріху апостазії, являється добровільна чи примусова бездіяльність, пасивність та байдужість.

Страшно впасти у кайдани*,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі —
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого — однаково,
Чи жив, чи загинув!

Стан такої примусової бездіяльності перейшов і переболів Шевченко власною душею до самого дна; але певне й те, що він перечув і переболів разом з тим і загальну апатичну, в'ялу та байдужну вдачу українця-русина. Не за себе одного, а за всіх нас молився він до бога:

Не дай спати ходячому*,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись!

Він надіявся на силу слова — рідного, животворного слова, що «серце б'ється, ожива, як їх почує»; надіявся

на те, що, невважаючи на всі насильства, на всю погань, на всю нашу слабість та бездарність, усе-таки

правда оживе*,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхее, не древле слово
Розтленнее, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе.

В тій надії і в тих заповітах Шевченкових мусимо й ми стояти, мусимо твердо й ясно бачити, що тільки в них наш рятунок, тільки в них наша будущина.

ПЕРЕДМОВА

(ДО ВИДАННЯ «ІЛІАДИ» ГОМЕРА
В ПЕРЕСПІВІ СТЕПАНА РУДАНСЬКОГО)

В своїх «Австро-руських споминах» (ч. I, Львів, 1889) оповідає М. Драгоманов про те, як він уперше ввійшов у зносини з Руданським і як видобувши від нього переклад «Іліади» переслав його в Галичину. «Скоро по тім (мова йде про 1868 рік) довідався я від одного старого товариша, що в Ялті є лікар Руданський (каюсь, невідомий мені тоді, хоть він, мабуть, чи не єдиний справді талановитий з молодших поетів, котрі появляються в «Основі»), і що він переклав і дуже б то добре на українську мову «Іліаду», та тільки не зна, що йому робити з тим перекладом. Я зараз же написав Руданському лист і дістав від його першу пісню «Іліади», котра мені дуже сподобалась живою мовою і простотою перекладу, та не подобалась задля вільності: Руданський, щоб більше «обукраїнити» Гомера, як він мені писав, виробив замість гекзаметра осібний пісенний короткий склад, а позаяк у нього не можна було вбгати знаменитих епітетів гомерівських (замічу, котрі на чудо може передавати українська етимологія), то він їх повикидав. Я відписав Руданському свою думку про обскубку Гомера, і він обіцяв, наскільки можна, не змінюючи складу, поправити свою працю і скоро прислав мені першу рапсодію наново перероблену, далеко більш подібну до оригіналу. Порадившись з приятелями, я написав Руданському, що радо візьмусь за видання його перекладу, коли він буде скінчений, а поки що пошлю початок його в «Правду». Я так і зробив, написавши до редакції, щоб вона увійшла у прямі зносини з Руданським і щоб послала йому кілька примірників того номера, де буде напечатаний його переклад. Було се в 1869 році.

На мій лист я не дістав зі Львова відповіді, хоч він був даний до рук редакції переїжджим земляком; «Правда» приходила до нас оказіями так неакуратно, що я й не знав, чи напечатано працю Руданського, чи ні. Восени 1870 року я виїхав за границю на Берлін і там тільки я довідався через книгаря, що «Правда» перервалась в літі того року. З Берна писав я про манускрипт Руданського до останнього редактора «Правди»* і вп'ять не дістав відповіді. Написав я самому Руданському, щоб мене не винуватив (в Києві зостались люди, між іншим, спеціалісти грецькі, котрі мусили далі вдержувати взаємини з Руданським) — і від нього не получив відповіді. Нарешті вже в кінці 1872 р. зустрівся я в Флоренції з одним паном з Ялти, котрий мені сказав, що він добре знайомий з Руданським. Я попрохав того пана переслати Руданському мій лист, але скоро той пан показав мені відповідь Руданського, в котрій він приписує для мене по-московському: «Др(агоман)ову прошу передать, что я болен и давно прекратил все мои литературные упражнения». Через кілька місяців почув я, що Руданський умер».

До сього оповідання Драгоманов додав ось яку увагу: «Безспорно, що ся історія прикро вразила Руданського і знеохотила його вести дальше працю і навіть стосунки зі мною, хоч найменше в усьому винним, і була останньою краплею, котра переповнила його песимізм. Потім вже після смерті Руданського, коли його рукописи щасливим случаєм дістались у Київ, вся «Іліада» була передана в 1874—1875 рр. в редакцію «Правди», але та редакція довго уперто не хотіла печатати її, а коли після многократних запитань (між іншим і через мене) почала печатати, то з переривами по правді досадними так, що дотягла аж 1877 р. тільки до 9 рапсодії. Сю упертість і сі перерви не інакше можна пояснити, як тим, що редакторам «Правди» були більше до смаку псевдокласичні і мертві твори їх самих та їх львівських приятелів, ніж проста праця Руданського» (стор. 53—58).

Щодо останнього присуду Драгоманова, то мені видається ближчим до правди те, що друкування перекладу «Іліади» в літературно-політичній часописі, яка виходила раз на місяць, та й ще в такім малім об'ємі, як тодішня «Правда», взагалі було дуже нещасливим концептом. Несправедливий Драгоманов супроти редакції ще й тим, що твердить, буцімто «Іліаду» Руданського почали друкувати

аж 1874 р. Перша пісня перекладу Руданського, і то, очевидно, по рукопису, переданому в редакцію Драгомановим, була надрукована зараз по відновленні «Правди» 1872 р. в числах 2 і 3 (стор. 48—58 і 98—105). Замість переднього слова до того перекладу редакція подала частину з листа автора, писаного до приятеля, який передав їй сей переклад. З оповідання Драгоманова видно, що сим приятелем був не хто інший, як власне Драгоманов. Ось сей уступ із листа Руданського.

«Я навпереджаю земляків моїх, що я всі грецькі слова і імена читав і переводив так, як їх читали і читають грецькі наші попи, а не так як їх читали і читають німці: себто «β» за наше «в», «θ» за наше «фт» (у нас на Подолі Θавор, Θамар, Θома і др., не знаю як тепер, а коли я учився в сільській школі в 1840-вих годах, читалось Фтавор, Фтамар, Фтома; так же само читається «Θ» і по той бік Збруча в Галичині). «η» за наше «и», «і» за наше «е», «а», «οι, ει», за наше «і»; перед самогласними з початку слова я тож само не клав ніколи німецького «h», бо його найшли для нас лишнім і перві переводчики наші Кирило та Мефодій*.

Що ж до розміру, то я більшу половину 1862 року бився з сею первою піснею, перекладаючи її на гекзаметри і на різні розміри наших дум та пісень, і кожний раз під кінець сеї пісні доходив до того, що узятий розмір мій не годиться. На послідок взявши собі в думку, що Омира при довгім розмірі гріх і доповняти лишніми словами, а при короткім розмірі декотрі придатні Омирові слова під нашу мову не підходящі не гріх і пропустити, або замінити їх нашими короткими підходящими словами, я в кінці 1862 року попробував отсей короткий розмір, і він таким придався легким, що я до кінця 1863 р. пройшов увесь дословний перевод «Іліади». Розмір сей, як він не простий, а його наслухаться можна і в приказках ігрових, і в приспівках колискових, і в піснях звичайних, веселих і сумних, і такий розмір якраз і годиться для переводу Омирової мови. Для приміра прошу подивиться на сі приказки, приспівки і пісні:

—⏑⏑—⏑—⏑⏑—⏑
—⏑⏑—⏑—⏑⏑—⏑

Ти ж думаєш, дурню, що я тебе люблю,
А я тебе, дурню, словами голублю і т. д.

Се розмір закладний, но він міняється:

⏑—⏑⏑—⏑⏑—⏑⏑—⏑
⏑—⏑⏑—⏑—⏑⏑—⏑

Чом дуб не зелений? Бо туча прибила;
Козак невеселий, лихая година!
∪∪—∪—∪∪∪—∪—∪
∪—∪∪—∪∪—∪∪—∪
Ой у полі сосна та тонка виросла;
Вітрець повіває, сосонку хитає
—∪∪∪—∪∪—∪∪—∪
—∪—∪—∪—∪∪∪—∪
Сиза зозуленько, не куй так раненько!
Не розбуджай мого гостя дорогого.

«Занявшись дечим другим з 1864 р., я таки і покинув свій перевод «Іліади». Тепер же, виправивши первую пісню, передаю її на суд землякам моїм. Подобається їм, то коли вони захочуть, а мені бог віку продовжить, я на ходу двох літ можу їм виправить і поставить цілую «Іліаду»,— а ні, то я можу бути тим радий, що не багато часу потратив на переводі».

Із порівняння тексту тих рапсодій «Іліади», що були надруковані в «Правді» 1872 і 1874—1877 бачимо, що Руданський кілька разів переробляв та виправляв свій переклад. В редакції «Правди» тих років був, здається, не ввесь переклад, а тільки 12 рапсодій, яких рукопис 1879 р. звернено до Києва. Минулого року Наукове товариство ім. Шевченка за посередництвом д. Лотоцького* одержало від протоєрея Симашкевича* в Києві автограф Руданського повного перекладу «Іліади», доконаного в роках 1862—1863. Сей автограф складається з двох томів звичайної 8-ки, оправлених у шкіру, мабуть, значно пізніше по їх написанні. Ані сторони, ані картки ненумеровані, надто в першому томі багато рядків поперечеркувано і між рядками подописувано масу поправок рукою самого Руданського так, що вже тут можна говорити майже про два окремі переклади. Перший том має ось який титул: «Омирова Ільйонянка. З грецького переклав Степан Руданський. Ялта. 1862—1863 року». Другий том ніякого титулу не має. Рядки в кожній рапсодії нумеровані, а на деяких сторонах унизу сучасно з перекладом подописувано дати, по яким можемо слідити, в якім темпі поступала наперед праця Руданського. Подаємо тут ті дати зведені для легшого перегляду в табельку.

Надто в першому томі під текстом поодиноких пісень маємо дати їх поправлення, з яких бачимо, що поправок першої пісні довершено 25 падолиста 1863, другої вас., третьої 15 січня 1864, четвертої 13 марта, п'ятої 5 цвітня,

Пісня	Рядок	Рік	Місяць	День
		Том перший		
I	132	1862	грудень	15
»	217	»	»	17
»	361	»	»	18
»	611	»	»	19
II	103	»	»	21
»	190	»	»	22
»	336	»	»	23
»	393	»	»	24
»	509	»	»	25
»	625	»	»	29
»	877	»	»	31
III	73	1863	січень	3
»	275	»	»	4
»	461	»	»	5
IV	44	»	»	6
»	331	»	»	8
»	544	»	»	9
V	46	»	»	10
»	249	»	»	11
»	422	»	»	12
»	623	»	»	13
»	710	»	»	14
»	826	»	»	15
»	909	»	»	16
VI	133	»	»	18
»	278	»	»	19
»	394	»	»	20
»	529	»	»	21
VII	22	»	»	22
»	418	»	»	23
»	482	»	»	24
VIII	220	»	»	25
»	336	»	»	26
»	565	»	»	27
IX	45	»	»	27
»	305	»	»	28
»	523	»	»	29
»	713	»	»	30
X	269	»	»	30
»	579	»	»	31
XI	162	»	лютий	1
»	336	»	»	2
»	508	»	»	3
»	632	»	»	4
»	848	»	»	5
XII	161	»	»	6
»	219	»	»	7
»	276	»	»	8
»	329	»	»	9
»	471	»	»	10

Пісня	Рядок	Рік	Місяць	День
		Том другий		
XIII	45	1863	липень	24
»	132	»	»	25
»	219	»	»	26
»	451	»	»	27
»	567	»	»	28
»	625	»	»	31
»	837	»	серпень	1
XIV	46	»	»	1
»	218	»	»	2
»	275	»	»	3
»	522	»	»	4
XV	104	»	»	5
»	277	»	»	6
»	305	»	»	8
»	363	»	»	9
»	448	»	»	10
»	477	»	»	11[1]
»	591	»	»	12[2]
»	746	»	»	15[3]
XVI	46	»	»	16
»	75	»	»	16
»	162	»	»	17
»	278	»	»	19
»	563	»	»	23
»	736	»	»	24
»	867	»	»	25
XVII	17	»	»	25
»	162	»	»	26
»	219	»	»	28
»	248	»	»	29
»	277	»	»	31
»	393	»	вересень	1
»	761	»	»	2
XVIII	116	»	»	4
»	534	»	»	5
»	617	»	»	6
XIX	46	»	»	6
»	159	»	»	8
»	273	»	»	9
»	424	»	»	11
XX	46	»	»	12
»	75	»	»	13

[1] Під сею датою написано: 11 авг⟨уста⟩ умер Зізенкин (?).
[2] Під сею датою написано: 13 погребен Зизен (слово нечітке), 14 прогуляв.
[3] Під сею датою підписано: «Велика радість, Параска прибула!!!».

Продовження табл

Пісня	Рядок	Рік	Місяць	День
XX	104	1863	вересень	15
»	191	»	»	16
»	249	»	»	18
»	393	»	»	19
»	503	»	»	20
XXI	278	»	»	21
»	307	»	»	24
»	365	»	»	25
»	611	»	»	26
XXII	189	»	»	27
»	389	»	»	28
»	515	»	»	29
XXIII	46	»	жовтень	6
»	102	»	»	7
»	218	»	»	8
»	450	»	»	9
»	508	»	»	10
»	797	»	»	11
»	897	»	»	12
XXIV	279	»	»	13
»	569	»	»	14
»	804	»	»	15

шостої 11 квітня, сьомої 25 червня, дев'ятої в липні (без означення дня), десятої в серпні, одинадцятої 20 вересня, а дванадцятої 27 вересня того ж року. Як бачимо, від половини грудня 1862 до кінця вересня 1864 року з малими перервами Руданський працював дуже інтенсивно над перекладом «Іліади».

Щодо нашого видання сього перекладу, то ми зробили його відповідно до цілого характеру сього першого повного видання хоч і докладним та вірним, але не тим, що називається в науці критичним виданням. Се значить, заховуючи з дуже малесенькими виємками, текст правопису, власне тої його форми, яку злагодив Руданський по доконанню поправок, ми не вдавалися в зводження варіантів ані з отсього автографа, що маємо під руками (було би тут, певно, не мало інтересного для оцінки тих трудностей, з якими боровся Руданський при перекладанні), ані з тої частини перекладу, що була друкована в «Правді». Лишаємо се для пізнішої спеціальної студії, коли хто схоче заня-

тися нею. В немногих виємкових випадках ми позволили собі навіть відступити від автографа Руданського, або підправляючи такі відскоки від грецького оригіналу, яких рації ми не могли зрозуміти (прим., Руданський зам(ість) Паллада пише всюди чомусь Поллада), або заступаючи надто явні московські слова нашими прим., «одвісити» зам(ість) «одважити», або переставляючи декуди слова для осягнення вірнішого наголосу. Всіх таких дрібних відмін у обох томах ледве чи набереться десяток.

Щодо літературної вартості сього перекладу, то я вважаю його дуже цінним придбанням нашої літератури. Признаюсь, що читаючи в «Правді» його шматочки, я не міг набрати до нього смаку: робота пок(ійного) Руданського видалась мені профанацією Гомера. Але тепер, перейшовши цілість, я мушу подивляти вірний поетичний такт перекладача, повну видержаність його стилю, який, щоправда, не може вважатися вірним зразком Гомерового стилю, але прегарно передає власне те з Гомера, що може відчути і смакувати широка верства українсько-руської публіки, що не проходила латино-грецької школи. Се не популяризований, але справді націоналізований наш український Гомер, і то націоналізований так щасливо, що я не знаю нації, яка могла б похвалитися подібною працею. Лишаючи на боці російського гекзаметрованого Гомера (Гнідичева «Іліада» та Жуковського «Одіссея»)*, ми могли б узяти до порівняння польські римовані, зложені 13-складовим віршем («Іліада» Дмоховського та «Одіссея» Семенського)*, з них лише Семенського «Одіссея» здобула собі ширшу популярність, та й то вона ані щодо вірності розуміння оригіналу, ані щодо простоти та ясності його передачі не може мірятися з працею Руданського. У німців ще в XVIII ст. Готфрід-Август Бюргер* робив спробу передати Гомера коротким 11-складовим віршем, але його переклад, розпочатий і недокінчений, попав у забуття приглушений вихваленим над міру, але немилосердно напушеним та манерованим гекзаметровим перекладом Фосса*. Завважу нарешті, що у Франції найбільшу популярність добули собі Гомерові епопеї в перекладі Леконта де Ліля*, доконаним прозою.

Випускаючи в світ отсі нові два томи збірного видання творів Руданського, сплачуємо, хоч запізнений, довг української суспільності пам'яті талановитого, та дуже нещасливого поета*.

Дотеперішнє видання обняло сім томиків, в яких, одначе, не вичерпано всього, що полишилося зі спадщини поета в відомих рукописах. Коли б додати до сього ще ті нові причинки, які по опублікуванні сих томиків, появилися в «Киев(ской) старине» та «Літ(ературно)-науковім віснику»*, уривок перекладу «Демона» Лермонтова та уривок перекладу «Енеянки» Вергілія* і деякі листи поета, то з того назбирався би ще один томик.

КОМЕНТАРІ

43-й том Зібрання творів у п'ятдесяти томах є в основному продовженням попереднього, 42-го, тобто праці І. Франка «Студії над українськими народними піснями». Це тематично самостійна група статей про пісні часів народно-визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського гніту у 50—60-х роках XVII ст., об'єднаних спільною назвою «Хмельниччина»; студії «Жарт непотребний» (у ній ідеться про події тих самих років) і опублікованих у «Студіях над українськими народними піснями» (Львів, 1913), а також розвідок І. Франка «Козак Плахта» і «Пісня про правду і неправду», які він у вступному слові («Від автора») у виданні «Студій» 1913 р. поставив в один ряд із своїми розвідками про українські народні пісні, що пізніше склали перший том «Студій над українськими народними піснями». «Студії над народними піснями нашого народу,— писав там І. Франко,— почалися в мене вже досить давно, а з важніших праць на тім полі згадаю тільки: «Козак Плахта, українська народна пісня, друкована в р. 1628», студію, друковану 1902 р. в XLVII т. «Записок», ст. 1—28, і студію «Пісня про правду і неправду», друковану в р. 1906 у LXX т. «Записок», ст. 5—70. В тім же році восени я розпочав довший ряд студій над українськими народними піснями, думами та віршами на основі друкованих та рукописних матеріалів...» («Студії над українськими народними піснями. Том перший». Львів, 1913, с. III).

Як і в попередньому, 42-му томі, «Додатки й поправки» як окрема структурна частина «Студій» не зберігаються. Так само опущені порядкові номери студій. Відновлені упорядником пропуски І. Франком частин цитованого тексту, а також розгорнуті скорочення у назвах і окремих словах взяті у ламані дужки, оскільки свої доповнення і вставки в цитованих текстах І. Франко позначав квадратовими дужками.

До цього тому також ввійшли статті І. Франка «В справі нового видання Шевченка», «Професор Омелян Огоновський», («На роковини Т. Г. Шевченка»), «Передмова (до другого видання «Іліади» Гомера в переспіві Степана Руданського»), що з різних причин не увійшли до 26—43 томів серії «Література і мистецтво» Зібрання творів у п'ятдесяти томах І. Франка. Ці статті підготували до друку В. І. Крекотень, Ф. П. Погребенник та А. М. Полотай.

Покажчик імен і назв 43-го тому та матеріалів, вміщених у томах 25—43, склала Н. В. Левчик.

Вперше надруковано у «Записках Наукового товариства імені Шевченка у Львові» (далі ЗНТШ), 1910, т. 98, кн. 6, с. 31—32; вдруге — у 1913 р. у «Студіях».

Подається за виданням 1913 р., с. 230—276.

С. 7. «Хмельниччина 1648—1649 років в сучасних віршах» —твір І. Франка надруковано в т. 3І даного видання.

«Записки Наук(ового) тов(ариства) ім. Шевченка» — періодичні збірники наукових праць, які видавалися у Львові Науковим товариством ім. Шевченка у 1892—1937 рр. (томи 1—155). Перші 14 книг присвячені природничим і математичним наукам, з 1897 р. «Записки» стають органом історико-філософської і філологічної секцій товариства. «Записки» містять багато цінних розвідок і статей, зокрема І. Франка. У 20—30-х роках більшість публікацій ЗНТШ позначена впливом буржуазно-націоналістичної ідеології.

1. Козаки і Хмельницький перед р. 1648

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1910—1911, т. 98, кн. 6, с. 32—54, т. 101, кн. 1, с. 39—62; вдруге — у 1913 р. у «Студіях» (с. 230—276).

Подається за виданням 1913 р., с. 230—276.

С.8. Твардовський Самуїл (1600—1660)— польський письменник, автор панегириків, історичних поем, повістей та віршів, зокрема «Władysław IV», «Władysław IV, król polski w pięciu punktach» (1649), де є відомості про битву під Хотином 1621 р. Тут ідеться про його поему «Wojna domowa z kozaki, tatary, szwedami i węgry, przez lat dwanaście tocząca się dotąd» (1660); поема містить, зокрема, відомості про облогу Збаража та Берестечка. Як джерело історичних відомостей про події 1648 р. її використовували українські автори.

С.9. Баторій Стефан (1533—1586) — польський король (1576—1586); був семигородським князем (з 1571), успадкувавши цей титул від свого батька Стефана — семигородського воєводи.

Автор натякає тут на славну битву під Хотином 1621 р. ...— Йдеться про розгром турецької армії у вересні 1621 р. об'єднаними силами українських козаків та польської армії поблизу турецької фортеці Хотин (нині місто Новоселицького району Чернівецької обл.).

Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович (?—1622) — гетьман реєстрового українського козацтва, під керівництвом якого велися успішні війни проти Туреччини і Кримського ханства; один час займав компромісну позицію щодо загарбницької політики шляхетської Польщі.

Може се відноситися також до битви на Цецорі в р. 1620 ...— Йдеться про битву польсько-шляхетського війська з турецько-татарськими військами під с. Цецорою поблизу Ясс (Румунія) під час польсько-турецької війни 1620—1621 рр. У цій битві (20 вересня 1620 р.) проти 80-тисячного ту-

рецько-татарського війська на чолі з Іскандер-пашею загинув С. Жолкевський і батько Б. Хмельницького Михайло; сам Б. Хмельницький потрапив у полон.

Жолкевський Станіслав (1547—1620)— польський коронний гетьман і канцлер Речі Посполитої, учасник воєн з Туреччиною 1617 і 1620 рр.

Вирізали Трапезунд, Сіноп із землею зрівняли...—Трапезунд, Сіноп—колишні грецькі колонії на південному березі Чорного моря, в 1461 р. захоплені турками і перетворені на форпости в їх експансії проти України і Польщі; об'єкти численних воєнних нападів запорізьких козаків.

Осман II (Гордий, 1605—1622) — турецький султан (1618—1622), в часи правління якого Туреччина вела війни з Польщею. У 1621 р. в Хотинській битві польська армія завдяки мужності 40-тисячного загону українських козаків, очолюваних П. Сагайдачним, розгромила 150-тисячне турецьке військо, внаслідок чого було укладено мирну угоду, невигідну для Туреччини. Після повернення до Стамбула Осман II був звинувачений у поразці турецьких військ і вбитий яничарами.

Величко Самійло (Самоїл) Васильович (1670 — після 1728) — секретар при генеральному писарі В. Кочубеї, український козацький літописець; автор літопису у чотирьох томах («Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке»), в якому висвітлюються події 1648—1700 рр. на Україні (перший том «Сказание о войне козацкой с поляками» присвячений подіям 1648—1659 рр.).

С. 10. По Родосах і різних морських Галеотах...— Родос, Галеот — острови в Егейському морі біля південно-західного узбережжя Туреччини, місце перебування бранців, взятих у полон турками.

До сказаного на тій стор(інці) внизу...— До цього тексту І. Франко в ЗНТШ, 1912, т. 112, кн. 6, с. 47—50 (вдруге надруковано у «Студіях» 1913 р., с. 521—524 як додаток), опублікував додаток «Спалення Бершаді»; він безпосередньо примикає до частини фрази «аби тільки не дати розростися сьому ненависному народові» і наводиться у цьому томі у виносці.

С. 11. Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934)— український буржуазний історик і літературознавець, академік АН УРСР (з 1924 р.) та академік АН СРСР (з 1929 р.), голова Наукового товариства ім. Шевченка, один з організаторів Спілки визволення України, що ставила своїм завданням створення буржуазно-поміщицької української держави, голова буржуазно-націоналістичної Центральної ради, один з ідеологів українського буржуазного націоналізму.

Буша — нині село Чернівецького району Вінницької області; у XVII ст. — місто-фортеця Брацлавського полку, що вславилося героїчною обороною у боротьбі проти польсько-шляхетських військ. Оборона Буші дістала художнє відображення в історичній повісті «Облога Буші» та в історичній драмі «Оборона Буші» М. Старицького.

Бершадь (Бершада) — місто над р. Бершадкою у колишньому воєводстві і повіті Брацлавському, спалене 1617 р. на вимогу турків коронним гетьманом Жолкевським; нині районний центр Вінницької області.

С. 12. Граціан (Граціані)— молдавський господар, ставленик шляхетської Польщі, який улітку 1620 р. невдало виступив проти турецького війська на чолі з Іскандер-пашею, що вторгся на територію Молдавії.

Ахмет (Ахмед I) (1589—1617) — турецький султан (1603—1617); в часи його правління Туреччина вела війни проти Австрії і Польщі та Ірану, а запорізькі козаки здійснили ряд вдалих походів у турецькі і кримські володіння, здобувши в 1614 р. Сіноп, а в 1616 р.— Кафу (нині м. Феодосія).

С. 13. Сенковський Юзеф (Осип Іванович, 1800—1858) — польський і російський (псевдонім Барон Брамбеус) літератор реакційного спрямування, орієнталіст, професор арабської мови Петербурзького університету, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1828 р.), автор двотомної літописної оповіді «Collectanea... z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących» (1824—1825).

Пясецький Павло (1579—1649) — польський шляхетський історик; написав хроніку з багатьма свідченнями про історичні події на Україні першої половиниXVII ст. («Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyślskiego. Kraków, 1870).

Порта — офіційна назва уряду турецької держави (Османської імперії) до 1922 р., яка походить від імені султана Османа I і склалася у XV ст. після занепаду Візантійської імперії.

С. 15. «Руська достовірна літопись».— Йдеться про твір С. Лукомського «Зібрання історичне» («Собрание историческое, из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей обшитованным полковым обозным Стефаном Васильевым сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуке в 1770 году»). Надруковано в додатку до «Летописи Самовидца». К., 1878, с. 321—372.

Лукомський Степан Васильович (1701—бл. 1779) — український дворянський історик. У 1738 р. переклав щоденник польського хроніста С. Окольського, в 1770 р.— компілятивний твір М. Титловського про воєнні дії Туреччини проти Польщі у 1620—1621 рр., доповнивши його описом подій на Україні (опубліковано у книзі С. Величка «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.», т. 4. К., 1864, додаток).

Титловський Мацей — польський дипломат, родом з Титлова. Видав 1623 р. у Мадріді компілятивний твір «Narratio de proeliis gestis inter Polonum et Turcam annis 1620—1621», переповівши у ньому записки Теофіла Шемберга та Яна Остророга. Цю працю було знайдено у XIX ст. і російською мовою видано 1854 р.; М. Титловського у цьому виданні помилково названо хроністом і приписано йому авторство записок про події 1620—1621 рр. С. Величко включив їх як додаток до свого літопису.

Кефа (Кафа) — колишня назва Феодосії, що в XVI—XVII ст. була головним невольничим турецько-татарським ринком у Криму.

С. 16. Кішка Самійло (? — 1602) — гетьман реєстрового козацтва у 1599—1602 рр., оспіваний в українських народних думах. Брав участь у морських походах проти Туреччини. Загинув під час походу польського і козацького війська в Лівонію 1601—1602 рр.

Бородавка (Неродич) Яцько (? — 1621) — гетьман запорізького козацтва, обраний у 1621 р. нереєстровими козаками замість П. Сагайдачного; за свідченням українських літописців, скараний на смерть за напади на панські маєтки та відмову допомагати польському війську в одному з походів проти Туреччини.

Жигмонт (Зигмунт, Сігізмунд) III Ваза (1566—1632) — польський (1587—1632) і шведський (1592—1604) король; активно підтримував пропольську політику П. Сагайдачного.

С. 17. Борецький Іов (Іван Матвійович) (?—1631) — український церковний, політичний і культурно-освітній діяч, ректор Львівської (1604—1605) та Київської (з 1620 р.) братських шкіл, митрополит київський, один з організаторів Київської братської школи та її ректор; активний борець проти католицизму та унії.

...свѣтлѣйшій принц Владислав...— Йдеться про Владислава IV Вазу (1596—1648), польського короля (1632—1648), жорстокого гнобителя українського народу. За історичними джерелами, 1646 р. видав українській старшині таємний привілей підготовки походу на Кримське ханство, який пізніше Б. Хмельницький використав для формування війська у визвольній війні українського народу проти шляхетської Польщі.

С. 19. Ян II Казимир (1609—1672) — польський король (1648—1668) з династії Вазів, на час його правління припадає визвольна війна українського народу проти польської шляхти.

С. 20. Києво-Братський монастир — монастир у Києві, заснований 1615 р., центр освіти на Україні в XVII—XVIII ст. (школа, колегія, академія), один з осередків боротьби проти уніатів та єзуїтів.

С. 21. Конецпольський Станіслав (1591—1646) — польський магнат, коронний гетьман (1632—1646); намагався привернути на свій бік українську козацьку старшину, люто розправлявся з учасниками визвольної війни проти шляхетської Польщі, вокрема жорстоко придушив селянсько-козацькі повстання 1637 і 1638 рр. У 1635 р. з метою ізоляції Запорізької Січі від України побудував на Дніпрі фортецю Кодак.

...козака, именем Тараса, избрали.— Йдеться про Федоровича (Трясила) Тараса — гетьмана запорізького нереєстрового козацтва, який у березні 1630 р. очолив селянсько-козацьке повстання, опорним пунктом якого став Переяслав. Тут говориться про вирішальний бій з поляками 15 (25) травня 1630 р. під Переяславом, оспіваний Т. Г. Шевченком у поемі «Тарасова ніч».

...двух Кантемиров привел...— Тут літописець, очевидно, має на увазі полонених з кримської ханської династії Темирів.

Могила Петро Симеонович (1574—1647) — син молдавського господаря, церковний і освітній український діяч, архімандрит Києво-Печерської лаври, київський і галицький митрополит (1632—1647); засновник Києво-Могилянської колегії, автор багатьох політичних і богословських творів.

С. 22. Сулима Іван Михайлович (?—1635) — гетьман запорізьких козаків; брав участь у походах 1621, 1628, 1633 рр. проти турків та кримських татар; четвертований у Варшаві як керівник повстання нереєстрових козаків проти польської шляхти.

Павлюк (Бут) Павло Михнович (?—1638) — гетьман нереєстрового козацтва, керівник селянсько-козацького повстання 1637 р. на Україні; у 1635 р. разом з І. Сулимою брав участь у зруйнуванні фортеці Кодак на Дніпрі.

Кумейки — тепер село в Черкаському районі Черкаської обл., під яким 6(16) грудня 1637 р. відбувся вирішальний бій селянсько-козацьких повстанських загонів під проводом П. Павлюка з військами польського гетьмана М. Потоцького.

Потоцький Миколай (? — 1651) — польський магнат, коронний гетьман Польщі, який жорстоко придушив антифеодальне селянсько-козацьке повстання, очолене П. Павлюком, К. Скиданом, Д. Гунею, Я. Остряниним. Під час Корсунської битви 1648 р. був захоплений козаками в полон і виданий Б. Хмельницьким кримському хану.

Боровиця — містечко колишнього Київського воєводства (нині Чигиринського району Черкаської області), в якому коронний гетьман М. Потоцький 1637 р. змусив капітулювати повсталих козаків та захопив їх ватажків — П. Павлюка, І. Сулиму, К. Скидана, Д. Гуню, які були 1638 р. страчені в Варшаві.

С. 25. Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — український громадський діяч і педагог, філолог, історик і журналіст буржуазно-націоналістичного спрямування; редактор журналів «Киевская старина» у 1893—1906 рр. і «Україна» (1907).

С. 26. «История русов» — твір невідомого автора другої половини XVIII ст. (опублікований О. Бодянським у 1848 р.) про історичні події на Україні з давніх часів до 1768 р., зокрема про визвольну війну українського народу 1648 —1654 рр.

Сірко Іван Дмитрович (? — 1680) — кошовий отаман Запорізької Січі, учасник визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти панської Польщі та народної боротьби проти турецько-татарських загарбників.

Баркулабівський літопис — твір, складений в Білорусії в с. Баркулабові, недалеко від м. Орші в кінці XVI — на початку XVII ст.; містить відомості про події на Україні і Білорусії в часи боротьби проти шляхетської Польщі від 40-х років XVI ст. до початку XVII ст. Після публікації П. Куліша («Материалы для истории воссоединения Руси», т. 1, 1578—1630, М., 1877) у виправленому вигляді надрукований М. В. Довнар-Запольським (Див.: Довнар-Запольский М. В. Баркулабовская летопись — «Университетские известия». К., 1898, № 12. Прибавление, с. 1—38).

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український буржуазний письменник, критик, історик, етнограф. Від буржуазного лібералізму у політичних поглядах еволюціонував до буржуазного націоналізму й реакційного слов'янофільства.

С. 28. Грабянка Григорій Іванович (? — бл. 1738) — український козацький літописець; був полковим хорунжим, осавулом, суддею , з 1729 р.— гадяцький полковник. У своєму літописі виклав історію українського козацтва, особливу увагу приділивши подіям війни 1648—1654 рр.

С. 29. ...умову польських комісарів з козаками над Раставицею, заключену 8 жовтня 1619 р. — Йдеться про договір між козацькою старшиною на чолі з гетьманом реєстрового козацтва П. Конашевичем-Сагайдач-

ним і польськими комісарами, призначеними польським королем, 7 жовтня 1619 р. поблизу Білої Церкви про збільшення кількості реєстрових козаків на 3 тис. чоловік за рахунок повсталих проти польських панів українських селян.

...супроводив єруса лимського патріарха Феофана в цвітні 1621 р. з Києва до Молдавії.— Влітку 1620 р., повертаючись з Москви на батьківщину, константинопольський патріарх Феофан взяв участь у відновленні православної ієрархії, ліквідованої польськими властями після Брестської унії. Будучи ізольованим козацьким керівництвом від контактів з польськими правлячими колами, усунувся від сприяння в наборі козацького війська для боротьби з Османом II. Для забезпечення недоторканості патріарха з боку польської шляхти його з Києва до м. Буші супроводжували 3 тис. козаків на чолі з П. Сагайдачним.

Курцевич Ієзекіїл — трахтемирівський ігумен, володимирсько-брестський єпископ, один із засновників Київського братства, який у червні 1621 р. був разом з П. Сагайдачним відправлений до Варшави для переговорів з королем щодо організації відсічі Осману II, який вторгся на Україну.

Могилів — Могилів-Подільський.

С. 30. Грабовський Амвросій (1782—1868) — польський історик, архівіст, видавець історичних документів; видав матеріали до історії Польщі, зокрема листи короля Владислава IV.

Жукович Платон Миколайович (1857—1919) — російський історик, професор Петербурзької духовної академії, членкореспондент Петербурзької АН (з 1918 р.), дослідник історії релігійного життя на Україні («Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.)» (Спб., 1901—1912).

С. 31. Саад-ед-Дін Ходжа (? — 1599) — перший турецький офіційний історіограф, автор історії Османської династії від її початку до 1522 р. («Ходжатаріхі»).

С. 32. Іслам-Гірей III (1604—1654) — кримський хан (1644—1654), який проводив агресивну політику щодо України, Росії та Польщі. Вступав у тимчасові воєнні союзи з Б. Хмельницьким проти шляхетської Польщі, які (в 1649, 1651, 1653 рр.) віроломно розривав.

С. 33. Коховський Єронім Веспасіан (бл. 1633—1700) — польський поет і історик, урядовець королівської канцелярії, автор праць з історії Польщі («Annalium Poloniae», «Hyromnema Reginarum Poloniae» та ін.). У праці «Історія Польщі від смерті Владислава IV», перша частина якої присвячена подіям 1648—1654 рр., містяться цінні фактичні дані, використані пізніше українськими хроністами XVII—XVIII ст.

С. 34. Єрлич Йоахим (1598 — бл. 1673) — польсько-шляхетський хроніст, запеклий ворог українського визвольного руху; автор хроніки «Latopisiec albo Kroniczka» (Варшава, 1853), що охоплює події на Україні від 1520 р. до квітня 1673 р.

Третяк Йозеф (1841—1925) — польський історик літератури, професор Ягеллонського університету; йдеться про його книгу «Historia wojny Chocimskiej 1621 г.» (1889).

С. 35. Сакович Касіян (бл. 1578—1647) — український церковний діяч, письменник-полеміст, ректор Києво-Братської

школи, автор панегірика «Вірш на жалосний погреб козацького гетьмана Петра Сагайдачного» (1622).

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873)— український вчений-природознавець, історик, філософ, фольклорист і письменник; перший ректор Київського університету(1834); член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1871 р.).

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український і російський буржуазно-ліберальний історик, письменник, професор Київського та Петербурзького університетів, автор численних праць з історії України та досліджень з українського фольклору й етнографії. Тут йдеться про його монографію «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» (Спб., 1857).

С. 37. Потоцький Вацлав (1623—1696) — польський поет; виступив проти католицького духовенства й єзуїтів; автор епічної поеми «Wojna Chocimska» (1670), в якій з патріотичних позицій зображено боротьбу Польщі проти султанської Туреччини.

Вишневецький Міхал-Фома-Корибут (1633—1673) — польський король (1669—1673), син українського магната Іеремії Вишневецького.

Собеський Яків (? — 1646) — батько польського короля Яна III Собеського (1674—1696), учасник військових походів проти турків, зокрема під Хотин (див. його «Commentariorum belli Chocimensis»).

Любомирський Єронім Августин (бл. 1648—1706) — коронний гетьман польський, який брав участь в антитурецьких воєнних походах.

С. 40. Галата — один з районів Константинополя на березі бухти Золотий Ріг.

С. 41. ...татарів громлено в Короні...— тобто на території Речі Посполитої.

Ходкевич Ян Кароль (1560—1621) — польський полководець, великий гетьман литовський (1605—1621); командував армією, яка обороняла Хотин від нападу турецьких військ.

С. 45. Собеський Ян (1624—1696) — польський полководець, король Ян III (1674—1696). 1683 р. військові сили так зв. священної антитурецької ліги (союз християнських держав) на чолі з Яном Собеським розгромили під Віднем 70-тисячну турецько-татарську армію.

С. 47. Хмелецький Стефан (? — 1630) — польський воєначальник, відомий своїми походами проти татар на кордонах України; брав участь у битві на цецорських полях 1621 р.

С. 48. Дорошенко Петро Дорофійович (1627—1698) — гетьман Правобережної України у 1665—1676 рр., шукав союзу з султанською Туреччиною для відторгнення України від Росії.

Густав II Адольф (1594—1632) — шведський король (1611—1632), воював з Данією, Польщею і Російською державою за панування на Балтійському морі.

...синові Кантеміровому...— синові Кантеміра-мурзи — керівника Буджацької орди, який влітку 1620 р. приєднався до 60-тисячного турецького війська на чолі з Іскандер-пашею в його поході на Молдавію проти молдавського господаря Граціані.

Бірковський Фабіан (1566—1636) — домініканський ксьондз, польський поет і філософ.

С. 49. Галятовський Іоаникій (? — 1688) — український письменник, церковний, громадсько-політичний і культурний діяч.

С. 51. Бібліотека Оссолінських (Оссолінеум) — бібліотека при Інституті Оссолінських («Закладі науковім ім. Оссолінських») — культурно-освітній установі, заснованій у Львові в 1817 р. графом Юзефом Максиміліаном Оссолінським (1748—1826) — польським бібліографом й істориком.

Щурат Василь Григорович (1871—1948) — український літературознавець, поет і фольклорист, академік АН УРСР (з 1929 р.).

Войціцький — ймовірно, йдеться про Войціцького Владислава (1807—1879), польського історика і письменника, архівіста і бібліотекаря сенату, редактора «Biblioteki Warszawskiej» — науково-літературного місячника, що видавався у Варшаві в 1841—1914 рр.

С. 53. Гроховський Станіслав (1540—1612) — польський поет-панегірист кінця XVI — початку XVII ст. Тут йдеться про його твір «Hołubek Stanisława Grochowskiego do żołnierzów» (Краків, 1588), написаний на честь литовського рицаря Габріеля Кадлубка.

С. 54. Наїм (Наїма) Ефенді — турецький літописець першої половини XVII ст., який у своїх працях високо підносив хоробрість козацьких військ.

С. 56. Кричевський (Кречовський) Станіслав (Михайло) (? — 1649) — київський полковник (1648—1649); 1647 р. взяв на поруки Б. Хмельницького, заарештованого польсько-шляхетськими урядовцями Чигиринського староства, а на початку 1648 р. перейшов на бік повсталого народу, ставши полковником Київського полку, сподвижником Б. Хмельницького.

С. 57. ...про війну поляків з Острянином і Гунею 1638 р.— Йдеться про антифеодальне селянсько-козацьке повстання на Україні проти соціального і національного гніту польської шляхти, яке почалося весною 1638 р. на чолі з гетьманом Я. Острянином. Після поразки 3 червня 1638 р. під Жовнином Острянин з частиною козаків відступив на Слобідську Україну; повстання очолив Д. Гуня.

Окольський Шимон (1580—1653) — польський історик, домініканський монах; брав участь у походах польських військ для придушення селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр. як капелан коронного гетьмана С. Конецпольського, про що залишив відомості у своєму щоденнику (діаріуші) «Kontynuacja diarjusza wojennego w r. 1638».

...похід 4000 козаків на Дін...— Йдеться про облогу і взяття у квітні 1637 р. донськими і запорізькими козаками турецької фортеці Азов, яка закривала вихід з Дону в Азовське море.

С. 58. Боплан Гійом-Лавассер де (бл. 1600—1673) — французький військовий інженер; у 1630—1648 рр. за дорученням польського уряду будував фортеці на Україні, зокрема Кодак. Йдеться про його твір «Опис України або областей королівства Польського, розташованих між кордоном Московії й Трансільванії» (Руан, 1650).

С. 60. Чаплинський Данило — польський шляхтич, підстароста чигиринський; чинив утиски сім'ї Б. Хмельницького.

С. 61. Зорка Самійло — легендарний український літописець XVII ст.; за свідченням С. Величка, особистий секретар Б. Хмельницького; автор щоденника (діаріуша), в якому детально висвітлено війну 1648—1654 рр. і який С. Величко начебто поклав в основу першої частини свого літопису. І. Франко піддавав сумнівові документальність щоденника С. Зорки; М. Н. Петровський довів нереальність особи С. Зорки.

С. 62. Філоненко — корсунський полковник, про якого історично достовірних відомостей немає; ймовірно йдеться про полковника Філоненка — учасника селянсько-козацького повстання під керівництвом Острянина і Гуні в 1638 р. або кропив'янського полковника Філона Джалалія — сподвижника Б. Хмельницького.

Півтора Кожуха Карпо — за деякими джереламн, козацький гетьман у 1638—1642 рр. (див. статтю І. Франка «Карпо Півторакожуха (історично-літературна студія)» в т. 38 цього видання).

2. Хмельницький, Чаплинський і Барабаш

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1911, т. 103, кн. 3, с. 28—53; т. 104, кн. 4, с. 38—72; вдруге — у 1913 р. у «Студіях». Подається за виданням 1913 р., с. 277—337.

С. 63. Барабаш Іван (Ілляш, ? — 1648) — військовий осаул реєстрового козацтва, прибічник польської шляхти. На початку 1648 р. козаки, які під керівництвом Барабаша виступили проти запорожців, перейшли під Корсунем на бік Б. Хмельницького, скаравши Барабаша, Ілляша Караїмовича та інших зрадників народу на смерть.

Самовидець (Ракушка-Романовський Роман Онисимович, бл. 1623—1703) — генеральний підскарбій Лівобережної України (1663—1668); ймовірний автор «Летописи Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междуусобиях, бывших в Малой России по его смерти».

С. 64. Тугай-бей — перекопський мурза; за домовленістю з кримським ханом Ісламом-Гіреєм III очолював 6-тисячний загін татарської кінноти, яка на боці Б. Хмельницького брала участь у битві під Жовтими Водами і Корсунем.

С. 67. Пасторій Йоахім (справжнє прізвище Гіртенберг, 1611—1681) — польський історик, у творах якого, зокрема в «Bellum Scythico-Cosacium seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russicae...» (1652), є багато відомостей про події на Україні.

С. 68. Радивил (Радзвілл) Януш (1612—1655)— гетьман великий литовський (з 1646 р.); брав активну участь у воєнних діях проти козацько-селянських військ Б. Хмельницького на території Литви.

С. 69. Сарматія — назва частини північно-східної Європи між Балтійським і Чорним морями та Віслою, вживана давньогрецькими істориками та європейськими гуманістами XV—XVI ст. Длугош називав Сарматією землі Польщі, а населення її — сарматами. Пізніше доведено було відсутність будь-якого зв'язку між історичними сарматами і Польщею.

Л і в і й Тіт (59 до н. е.— 17 н. е.) — римський історик і філософ, автор «Римської історії від заснування міста», завдяки якій його ім'я як історика стало прозивним.

С. 70. А л ь б е р т о В і м і н а да Ченеда із Беллуни — італійський поет XVII ст.; в 1657 р. був з дипломатичною місією у Польщі і написав твір «Historia delle guerre civili di Pologna» (виданий у 1671 р.).

К о р д у б а Мирон Михайлович (1876—1947)— український буржуазний історик, професор Варшавського та Львівського університетів. У працях, присвячених історії міжнародних зв'язків України середини XVII ст. (зокрема «Венецьке посольство до Хмельницького», 1907), міститься цінний фактичний матеріал.

М о л ч а н о в с ь к и й Никандр (1856—1906) — український буржуазно-ліберальний історик; автор праць з політичної історії гетьманщини другої половини XVII — початку XVIII ст. Найбільша відома його праця з історії України «Очерк известий о подольской земле до 1434 г.».

«К и е в с к а я с т а р и н а» — щомісячний історично-етнографічний та белетристичний журнал ліберально-буржуазного напряму, що виходив російською мовою у Києві з 1882 до 1906 р.

С. 71. Б е р е с т е ч к о — нині місто Горохівського району Волинської області на р. Стирі; поблизу Берестечка 18—30 червня 1651 р. відбулася велика битва між селянсько-козацьким військом Б. Хмельницького і збройними силами Польщі на чолі з королем Яном Казимиром.

С. 72. С т і к с — за грецькою міфологією, ріка забуття у міфологічному підземному світі Аїда; дочка Океана і морської богині Тефіси — уособлення мороку і жаху.

П е р с е ф о н а — за грецькою міфологією, дочка Деметри і Зевса, дружина бога підземного світу Аїда.

Л а х е з і д а (Лахезіс) — за грецькою міфологією, одна з трьох мойр — богинь долі, яка уособлює випадковості; мойри — те ж, що парки у римлян.

С. 73. С у б о т і в — тепер село Чигиринського району Черкаської області на правому березі р. Тясмин. Засноване на землі, яку польський магнат Я. Данилович у 1616 р., за деякими історичними джерелами, подарував чигиринському підстарості М. Хмельницькому. Під час народно-визвольної війни 1648—1654 рр. у Суботові було збудовано укріплення, що стало однією з резиденцій гетьмана Богдана Хмельницького; 1664 р. Суботів було зруйновано польсько-шляхетськими військами С. Чарнецького.

С. 74. Ш е в а л ь є П'єр — французький офіцер, автор записок про Україну XVII ст.; у 1646 р. командував загоном українських козаків, що брали участь у Тридцятилітній війні. Автор «Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків», «Історії війни козаків проти Польщі» (українське видання 1960 р.).

Р і г е л ь м а н Олександр Іванович (1720—1789) — російський історик, військовий діяч (у 1741—1743 рр. жив на Запоріжжі). У 1785—1786 рр. написав «Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще...» (М., 1847) у чотирьох частинах; ця праця містить матеріали з давньоруських і українських старшинсько-козацьких літописів.

С. 75. Г р о н д с ь к и й Самуїл (? — бл. 1676) — польський

хроніст XVII ст.; був у складі шляхетського війська під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., пізніше посол шведського короля Карла X на Україні. Автор «Історії козацько-польської війни» («Historia belli cosacco-polonici». Будапешт,1789), яка містить великий фактичний матеріал до історії України XVII ст., зокрема біографічні дані про Б. Хмельницького.

С. 76. Осссолінський Юрій (1595—1651) — коронний канцлер (з 1643 р.), один з провідників загарбницької політики шляхетської Польщі щодо України; намагався привернути на свій бік козацьку старшину; підкупив Іслам-Гірея III і спонукав його до зради Б. Хмельницькому під час Зборівської битви 1649 р.

Виговський Іван Остапович (? — 1664) — гетьман України (1657—1659), прибічник шляхетської Польщі; на початку визвольної війни 1648—1654 рр. служив у польському війську, пізніше за Б. Хмельницького — генеральний військовий писар. Ставши гетьманом, вів справу на відторгнення України від Росії, уклав 1658 Гадяцький договір, за яким Україна переходила під владу Польщі.

С. 77. Конецпольський Олександр (1620—1659) — син великого гетьмана коронного Станіслава Конецпольського, один з керівників боротьби проти військ Б. Хмельницького, розбитий під Пилявцями.

С. 84. Темберський Станіслав (? — 1679) — історіограф Краківської Академії, королівський секретар, біограф польських королів, зокрема Владислава IV («Nomen grande», Краків, 1649).

С. 85. Лащ Самуїл — польський шляхтич XVII ст., який чинив жорстоку розправу над селянами, що повставали проти гніту польської шляхти; користувався покровительством магнатів Конецпольських.

С. 86. Ганновер Натан (Натан із Заслава) — єврейський літописець; жив у м. Заславі у 1648 р. і був свідком подій 1648—1654 рр.; автор літопису «Jewen Mezulah». Перше російське видання цієї книги здійснене 1878 р.; уривки з нього використані М. Костомаровим у його монографії «Богдан Хмельницкий» (т. III, с. 283—306).

С. 89. Грец Генріх (1817—1891) — єврейський історик; головна його праця «Історія євреїв з найдавніших віків до нинішнього часу» в 12-ти томах (1853—1875).

С. 90. Тацит Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — римський історик і політичний діяч. Автор «Історії» в 14 книгах та «Анналів» у 16 книгах.

Мазовія — історична область Польщі у середній течії річок Вісли і нижній течії Нарева та Бугу; в X ст.— самостійне князівство, з 1526 — у складі польського королівства.

С. 91. ...як ось у бунті Тараса...— Йдеться про селянсько-козацьке повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича (Трясила).

С. 100. Вишневецький Ієремія (1612—1651) — один з найбільших магнатів Польщі, лютий ворог українського народу, походив з українського роду. У 1631 р. прийняв католицтво; влітку 1649 р. дістав звання коронного гетьмана, очолив магнатські кола, які виступали проти визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

С. 111. Томашівський Степан (1875—1930) — український буржуазний історик і громадський діяч; з 1913 р.— заступник голови Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український буржуазно-націоналістичний історик, археолог, етнограф, видавець і дослідник народної творчості; професор російської історії Київського університету.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український історик, літературознавець, фольклорист, публіцист і громадський діяч демократичного (пізніше ліберально-буржуазного) напряму; професор Софійського університету (з 1889 р.).

Чертелев (Церетелі) Микола Андрійович (1790—1869) — український та російський фольклорист, перший видавець української народної поезії («Опыт собрания старинных малороссийских песней». Спб, 1819).

С. 112. Метлинський Амвросій Лук'янович (1814—1870) — український поет-романтик, фольклорист і видавець, професор російської словесності Харківського та Київського університетів.

Шут Андрій (? — 1873) — український кобзар з Чернігівщини, від якого П. Куліш та А. Метлинський записали сім дум, серед них про Б. Хмельницького і визвольну війну 1648—1654 рр.

Бешко Андрій (? — 1855) — кобзар з м. Мени Сосницького повіту Чернігівської губернії (тепер Борзенського району Чернігівської області).

Братиця Павло Савович (1825 — ?) — кобзар із с. Терешківки Ніжинського повіту Чернігівської губернії, учень кобзаря А. Бешка; знав 10 дум, з них п'ять про Хмельниччину, і більше 50 псалмів і пісень (див.: «Киевская старина», 1884, кн. I).

...Кумом його до себе, до города Чигирина, прохав, Добре угощав. — Тут у варіанті Цертелєва: «Кумом його до себе прохав, добре угощав».

С. 114. ...І самодержця імператора нашого Олександру Миколайовича... — Йдеться про російського царя (1855—1881) Олександра II (1818—1881).

С. 115. ...До короля Радислава...— Йдеться про польського короля Владислава IV Вазу.

С. 118. «Ей слуго ти мій повірений...»— У варіанті: «Ей, слуго ти мій повірений Хмельницького».

С. 119. ... [Гетьманова] молодая...— У варіанті К.: «...пані молода Барабашевая».

С. 122 .... Да на старосту свого Крачевського кличе-покликає..— У варіанті К.: «...кличе, добре покликає».

3. Битва на Жовтих Водах

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1911, т. 105, кн. 5, с. 18—29; вдруге — у 1913 р. у «Студіях».

Подається за виданням 1913 р., с. 337—348.

С. 125. Калиновський Мартин (? — 1652) — польський польний гетьман (1646—1651), великий коронний гетьман

(з 1651 р.); у битві під Жовтими Водами участі не брав; був узятий в полон під час Корсунської битви.

...с и н а с в о е г о С т е ф а н а...— Йдеться про сина польського магната коронного гетьмана Миколая Потоцького Потоцького Стефана (? — 1648), який командував авангардом польсько-шляхетського війська, розгромленого у битві під Жовтими Водами 1648 р. селянсько-козацьким військом на чолі з Б. Хмельницьким; загинув у цій битві.

С. 130. Ш е м б е р г — комісар польського реєстрового війська, який разом зі Стефаном Потоцьким брав участь у Жовтоводській битві і був взятий в полон козацькими військами.

...я к и м с е й d e f a c t o н е б у в.— М. Калиновський володів багатими маєтками на Україні і був чернігівським старостою та воєводою.

...б и т в а н а Ж о в т и х В о д а х т р и в а л а 14 д н і в...— Битва під Жовтими Водами почалася 19 квітня, а вирішальний бій відбувся 6 травня, коли козаки при підтримці татар прорвали польові укріплення і знищили основні сили польського війська.

С. 131. С а п е г а Павел Ян (1600—1665) — воєвода вітебський, великий гетьман литовський, активний учасник воєнних дій проти селянсько-козацьких військ у війні 1648—1654 рр.

Ч а р н е ц ь к и й Стефан (1599—1665)— коронний гетьман польський (1665 р.); у битві під Жовтими Водами був взятий козаками в полон.

С. 132. П а у л і Жегота (1814—1895) — польський фольклорист, етнограф й історик; був близький до «Руської трійці». Видав у 1839—1840 рр. у Львові два томи «Piesień ludu ruskiego w Galicyi ...», у яких містилося близько 600 нових текстів українських народних пісень.

Г о л о в а ц ь к и й Яків Федорович (1814—1888) — український культурний діяч, поет, вчений і педагог, ректор Львівського університету; зібрав і видав у Москві у 1863—1878 рр. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (ч. I—IV). Член «Руської трійці».

«Ч т е н и я в о б щ е с т в е и с т о р и и и д р е в н о с т е й р о с с и й с к и х»— періодичне видання Товариства історії і старожитностей при Московському університеті. Видавалися окремими книгами в 1846—1848 та в 1858—1918 рр. У них друкувалися статті і матеріали з історії літератури, етнографії, географії, археології, пам'ятки давньоруської і української літератури.

С. 133. У Г о л(о в а ц ь к о г о) ч е р е з п о м и л к у: «п о н и в і».— Насправді у Головацького правильно: «по пиві».

С. 134. Б я л о б о ц ь к и й Ян (бл. 1600— після 1691) — секретар Яна Казимира та Владислава IV; автор релігійних віршів та історичних розвідок часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

С. 135. З а л у с ь к и й Йозеф Анджей (1701—1774) — польський бібліограф і бібліофіл, канцлер короля Августа III; склав 10-томну бібліографічну працю «Magna bibliotheca polona universalis».

...Б р ю к н е р Александр (1856—1939)— польський славіст, професор Берлінського університету.

«K w a r t a l n i k h i s t o r y c z n y»— польський історичний журнал, заснований 1887 р. Історичним товариством у Львові;

в 1888—1889 рр. у ньому друкувався І. Франко. Від 1953 р.— орган Інституту історії Польської Академії наук.

С. 136. ...По пастуші табуни і...— У першоджерелі «I po pastuchy Tekińce».

4. Битва під Корсунем

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1911, т. 105, кн. 5, с. 29—49; вдруге — у 1913 р. у «Студіях».

Подається за виданням 1913 р., с. 348—368.

С. 145. Мартин Полтавський (Пушкар, ? — 1658) — полтавський полковник (1648—1658), соратник Б. Хмельницького у визвольній війні 1648—1654 рр., керівник повстання козацько-селянських мас на Лівобережній Україні проти гетьмана Івана Виговського; оспіваний у народних думах.

Богун Іван (? — 1664) — кальницький полковник, соратник Б. Хмельницького, один з найвизначніших воєначальників періоду визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Перший рядок цієї реконструкції взятий із варіанта В.— У варіанті В насправді: «А пан Хмельницький лугом поза лугом».

С. 146. Кривоніс (Максим Перебийніс, ? — 1648) — герой визвольної війни українського народу, козацький полковник з 1647 р.

С. 148. ... в Кам'янці-Подільськім... — У першоджерелі: «Кам'янськім Подільці».

...а тепер не зуміш... — У першоджерелі: «не зуміеш ти».

...житню саламаху з туслуком уплітати.— У першоджерелі: «I житньої соломахи з туслуком (уплітати)».

С. 151. Войцицький Казимир Владислав (1807—1879)— польський фольклорист, письменник і педагог; збирав і досліджував український фольклор.

С. 155. ...Третіх живцем в орду взяли.— У Войцицького тут: «в орду поодавали».

...наші подоляне...—У першоджерелі: «ваші подоляне».

С. 156. ...«Тепер, жолніре, ідіте сміле...»— У наведеній пісні насправді: «Оттам, жолніре, ідіте сміло».

С. 158. Кушевич Самуїл Казимир — правник й історик, родом з Львова, автор ряду праць з історії Польщі та України, середини XVII ст., зокрема «Dyaryjusza oblężenia Lwowa przez kozaków w r. 1655».

5. Стоянка під Білою Церквою в червні 1648 р.

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1911, т. 106, кн. 6, с. 41—76. Вдруге — у 1913 р. у «Студіях».

Подається за виданням 1913 р., с. 369—381.

С. 159. ...Як Ганнібал у Капуї.— Тут перемога Б. Хмельницького порівнюється з успішним переходом карфагенського полководця Ганнібала (247—183 до н. е.) через Альпи

і блискучою перемогою його над римським військом при Каннах (216 р. до н. е.), коли ряд міст Італії (а серед них і Капуя) перейшли на бік карфагенців.

С. 163. Марія Людвіка (1611—1667)— дружина Владислава IV Вази, а з 1649 р.— Яна Казимира; провадила у Польщі профранцузьку політику.

С. 165. Заславський Владислав Домінік (бл. 1617—1656) — польський магнат, один із трьох командуючих польсько-шляхетським військом, розгромленим у битві під Пилявцями у 1648 р.

Фірлей — польський воєвода, який у червні 1649 р. зазнав поразки від козацьких військ під Меджибожем.

Кисіль Адам Григорович (1580—1653) — український магнат, захисник польсько-шляхетського панування на Україні; брав участь у придушенні селянсько-козацьких повстань на Україні в першій половині XVII ст.

С. 166. Кохановський Ян (1530—1584) — польський поет; писав у різних жанрах, поєднуючи впливи античності та гуманістичних ідей Відродження з народнопоетичною традицією. Мав великий вплив на формування нових засобів поетики в польській літературі.

С. 167. ...ipsum Acheronta movere...— Вислів належить богині Юноні з «Енеїди» Вергілія («Flectere si nequeo superos Acheronta movebreo» — «Якщо небесних богів не схилю, Ахеронт сколихну я», тобто приведу в рух підземні сили), яка пророкує злигодні Енеєві в Італії. Ахеронт —річка у міфічному підземному царстві. Тут сказане Б. Хмельницьким слід розуміти як намір при потребі підняти народні маси проти шляхетської Польщі.

6. Жидівські погроми літом 1648 р.

Вперше опубліковано у ЗНТШ, 1911, т. 106, кн. 6, с. 53—76.

Подається за виданням 1913 р., с. 381—404.

С. 180. Подаю тут насамперед варіант Куліша...— В першодруку цей варіант має назву: «Дума о жидовских откупах и о войне из-за них».

С. 181. ...Од пішого пшениці по три денежки...— У Куліша: «по три денежки мита брали».

...всі козацькі ріки заорандували.— У Куліша: «зарандовали».

С. 182 ...Мене, жида-рандара, не попросить...— У Куліша: «не перепросить».

Тогді обозветься один...— У варіанті Куліша: «озоветься».

С. 183. ...Під город Полонное...—У першоджерелі: «...під город Поляное».

С. 186. ...бери друччя та вийло...— У першоджерелі: «...бери друччя та двило...».

.... Таза ними пішки біжав...— У першоджерелі: «Та за ними біжав пішки».

...І той свою старость...—У першоджерелі: «І той старость свою...».

С. 189. ...Отаману чигиринському... — У першоджерелі: «Отаману батьку чигиринському...».

С. 191. ...Славного героя Лаща...—Йдеться про Самуїла Лаща — польського шляхтича XVII ст., відомого своїми жорстокими розправами над селянами-повстанцями.

С. 192. «...сповнилося над нами пророцтво Єзекіїла.— Йдеться про книгу пророка Іезекіїла, в якій викладено історію його життя і пророцької діяльності.

С. 193. Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708), зрадник українського народу. Таємно домовлявся з польськими магнатами про перехід Лівобережної України під владу Польщі. В 1708 р. перейшов на бік Швеції.

«ЖАРТ НЕПОТРЕБНИЙ».

ІСТОРИЧНА ВІРША З р. 1702 НА ІСТОРИЧНІМ ТЛІ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1912, т. 107, кн. I, с. 10—38, т. 108, кн. 2, с. 39—56; вдруге — в 1913 р. в «Студіях». Подається за виданням 1913 р., с. 405—450.

С. 194. Август II (Фрідріх) (1670—1733) — курфюст саксонський, з 1697 р.— польський король.

Август III (Фрідріх) (1696—1763) — курфюст саксонський, син і спадкоємець Августа II; польський король. Обидва відзначалися пристрастю до розкоші, величезними видатками на утримання двору та розваги.

С. 195. Шумлянський Йосиф (Ян; 1643—1708) — львівський єпископ; автор «Думи козацької» про Віденську битву 1683 р., учасником якої він був. Див.: Франко І., Йосиф Шумлянский, последний православный епископ львовский и его «Метрика» (див. т. 46 цього видання), Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668—1708 рр. і заведення унії в Галичині («Громадський голос», 1898, № 17—22; див. т. 47 цього видання).

Яблоновський Ян Станіслав (1634—1702) — гетьман війська коронного (з 1682 р.); брав участь у багатьох воєнних походах, зокрема у Віденській битві.

Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — уніатський священик, історик, філолог та етнограф ліберально-буржуазного напряму; збирав і вивчав архівні документи з історії Галичини; головна його праця — «Сводная Галичско-русская летопись 1500—1772 гг.».

С. 196. Аріанство — течія в християнстві в IV—VI ст., засновником якої був священик Арій з Александрії. Заперечуючи офіційне вчення церкви про єдину суть трійці, аріанці твердили, що «син божий» (Христос) нижчий за «бога-отця».

Лещинський Станіслав (1677—1766) — польський король (1704—1709); вів багаторічну боротьбу за престол з Августом II та Августом III і змушений був не раз тікати з Польщі.

Бартошевич Юліан (1821—1870) — польський буржуазний історик; досліджував, зокрема, історію західної і східної церкви, автор праці «Znanomici mężowie poesky XVIII w. (t. 1—3,

1853—56); зібрання творів в 12-ти томах «Dzieta» видано у 1877—1882 рр.

С. 198. Палій Семен Пилипович (40-ві роки XVII ст.—1710) — фастівський (білоцерківський) полковник, один з керівників народно-визвольної боротьби на Правобережній Україні, керівник народного повстання проти польської шляхти 1702—1704 рр.

С. 200. Сапєги — литовські магнати, які у XVI—XVII ст. займали найвищі державні пости.

С. 203. Отвіновський Еразм — польський історик, письменник і публіцист, перейшов в аріанство і виступав проти католицизму; залишив хроніку з історії Польщі від смерті Яна III до 1728 р. («Dzieje polskie pod panowaniem Augusta II od roku 1696 do 1728», Краків, 1819).

С. 205. Гетьманщина — напівофіційна назва частини території України (Лівобережжя з м. Києвом), яка після Андрусівського перемир'я 1667 р. користувалася у складі Російської держави деякою автономією суспільно-політичного устрою; на чолі стояв гетьман, що фактично призначався царським урядом. Скасована у 1781 р.

Ількевич Григорій Степанович (1803—1841) — український фольклорист, етнограф і педагог; уклав і видав «Галицькіи приповѣдки и загадки» (Відень, 1841). Біографічні дані наведені в передмові О. Бодянського до ч. I «Народных песен Галицкой и Угорской Руси» (1863) та в розвідці Андрія Франка «Григорій Ількевич як етнограф» (ЗНТШ, 1912, т. 109—111). В архіві І. Франка (ф. 3, № 4060) зберігся рукописний збірник пісень Ількевича.

Народний дім — культурно-освітня організація, заснована у Львові Головною руською радою в 1849 р. В її роботі брала участь клерикально-буржуазна інтелігенція «Москвофільської» орієнтації. У 60-х роках в діяльності Народного дому провідну роль займали «москвофіли».

С. 208. Равіта-Гавронський.—Йдеться про Франтішека Равіту (1846—1930) — польського історика і літератора буржуазно-націоналістичного напряму. У своїх працях («Богдан Хмельницький», «Історія гайдамацьких рухів», «Нариси державно-громадського устрою Русі XI—XII ст».) та в белетристичних творах намагався виправдати загарбницьку політику шляхетської Польщі щодо України. Певну цінність зберегли опубліковані ним джерела з історії визвольної війни 1648—1654 рр.

...так званій Коліївщині, або, докладніше, уманській різні 1768 р.— Йдеться про народно-визвольне антифеодальне повстання проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні у 1768 р.; у червні 1768 р. М. Залізняк та І. Гонта захопили добре укріплене м. Умань.

...сей рукопис містить спомини Кребсової...— Йдеться про спогади дочки губернатора і коменданта Умані Я. Р. Младановича Вероніки Кребс (бл. 1750—1832), яка була свідком захоплення козаками Умані в 1768 р.; її спогади про взяття гайдамаками Умані, написані 1827 р. й опубліковані вперше в Познані в часописі «Orędownik naukowy»; видані окремою брошурою 1840 р. у Познані під назвою «Opis autentyczny rzezi Humańskiej przez corca gubernatora Humania z Mładanowiczów zamężna Krebsowa...». Російською мовою («Уманская резня

(Записки Вероники Кребс). Перевод с предисловием И. М. Рева») видано 1878 р. у Києві. Ці ж події знайшли відображення у поемі Северина Гощинського «Zamek Kaniowski».

Ся поема з історичним вступом опублікована була мною...— Йдеться про розвідку І. Франка «Матеріали до історії Коліївщини. III — Польська поема про уманську різню», де, зокрема, є багато матеріалів про спогади В. Кребс.

С. 210. Сенявський Адам Миколай — гетьман коронний Польщі (від 1706 р.) і каштелян краківський, прибічник Августа II.

Межибіж (Меджибіж) — тепер селище міського типу Летичівського району Хмельницької області.

С. 211. Самусь Самійло Іванович — один з керівників народно-визвольної боротьби на Правобережній Україні проти шляхетської Польщі у кінці XVII — на початку XVIII ст.; у 80-х роках XVII ст.— полковник богуславський.

Іскра Захар — один з керівників народної боротьби проти польської шляхти на Правобережній Україні у кінці XVII — на початку XVIII ст.; один з прибічників союзу України з Росією.

Абазин Андрій (? — 1703) — брацлавський полковник; разом з Самусем та Іскрою керував народним повстанням в кінці XVII — на початку XVIII ст. на Правобережній Україні.

В. Антонович. О козаках....— повна назва згаданого твору: «Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра» (1679—1716).

...ось що оповідає Рігельман.— Ця оповідь має назву: «Самусь, хетьман от польской стороны, избран на место Драгинича и о его делах».

С. 220. Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879)— російський історик, автор «Історії Росії з найдавніших часів» у 29-ти томах (М., 1851—1879), в якій, зокрема, міститься багато матеріалу про російсько-українські зв'язки; автор ряду праць з історії України і Польщі.

С. 222. Головін Федір Олексійович (1650—1706) — граф, російський державний діяч, генерал-фельдмаршал, головний керівник політики Росії в міжнародних справах; вів велике дипломатичне листування з І. Мазепою; з 1699 р. очолював Малоросійский приказ, під управлінням якого тоді була Лівобережна Україна.

С. 236. Долгорукий — Долгоруков Григорій Федорович (1656—1723) — князь, посол Росії у Польщі (1701—1721); в 1700 р. був відряджений до Варшави із спеціальною місією домовитися з Августом II щодо воєнного виступу проти шведів; після зради І. Мазепи у 1708 р. забезпечив обрання на гетьмана Лівобережної України відданого Росії І. Скоропадського.

С. 237. Потоцький Йосип (Юзеф) — від 1735 р. гетьман війська коронного польського, опікун Станіслава Лещинського.

Вишневецький Януш Антоні (? — 1742) — польський політичний і військовий діяч, каштелян краківський, віленський, воєвода краківський.

Пікульський Гавдентій (? — 1763) — польський письменник, історик; повна назва його книги: Sukses świata czyli

historja uniwersalna, zacząwczy od stworzenia świata aż do teraźniejszego czasu.

«Краткое описание Малороссии»— анонімний твір першої половини XVIII ст., в якому в хронологічній послідовності викладено історію України від давніх часів до 1734 р. Опубліковано як додадок до «Летописи Самовидца». К., 1878, с. 209—319.

С. 240. ...не затямила імен ані Самуся, ані Іскри, але заховала назву Абазина... — У наведеній далі пісні «Ой закурила, затопила сиримі дровами» Самусь згадується під ім'ям Палієнка. Оточені у м. Ладижині (нині Тростянецького району, Вінницької області) польським військом Сенявського, повстанці сподівалися на допомогу Самуся, але він не зміг пробитися до них через польські війська; повстанці були розгромлені, а сам Абазин посаджений на палю.

С. 241. Нечай Данило (? — 1651) — брацлавський полковник, герой народно-визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., сподвижник Б. Хмельницького; один з організаторів повстанського руху 1648 р. на Київщині, Брацлавщині і Волині; проявив виняткову хоробрість у боях під Пилявцями, Меджибожем і Зборовом.

«ЖАРТ НЕПОТРЕБНИЙ». ⟨ДОДАТОК⟩

Вперше опубліковано в ЗНТШ, 1912, т. 112, кн. 6, с. 50—54; вдруге — в 1913 р. у «Студіях».

Подається за виданням 1913 р., с. 524—528.

С. 242. «Діло» — газета, орган «народовців», виходила у Львові 1880—1939 рр.; проводила угодовську політику щодо австрійської і польської влади; у 30-ті роки мала буржуазно-націоналістичне спрямування.

...згадану в моїй студії на стор. 19—20.— Тут І. Франко вказує сторінки за ЗНТШ, т. 107, кн. 1.

Пшездзецький Александр (1814—1871) — польський літератор, історик, меценат наук; вчився у Кременецькому ліцеї; автор двотомної історико-етнографічної праці «Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów» (1841).

С. 243. Потій Іпатій (1541—1613) — володимирський православний єпископ (з 1593 р.), потім уніатський митрополит (1600—1613 рр.), один з активних учасників підготовки Брестської церковної унії 1596 р. Автор полемічних творів, спрямованих проти православ'я.

КОЗАК ПЛАХТА

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПІСНЯ,
ДРУКОВАНА В ПОЛЬСЬКІЙ БРОЩУРІ
З р. 1625

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1902, т. 47, кн. 3, с. 1—28.

Подається за першодруком.

Автограф зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, 1, № 4872, с. 1—22. Автограф аутентичний з друкованим текстом,

за винятком незначних редакційних авторських правок на стор. 1, 6, 7, 9, 12, 13, 16 зв., 22.

На с. 9 після слів «первісний український текст, пісні в повній чистоті» закреслено «тим більше, що новійшого варіанта тої самої пісні не маємо, хоча як побачимо далі, мотив увезення козаком дівчини і її розчарування козацьким життем лишився в пісенній традиції нашого народа» і написано текст, опублікований у ЗНТШ, т. 47, с. 9.

На с. 8—9 автографа вписано, а потім закреслено текст пісні з брошури Дзвоновського. Над закресленим текстом рукою І. Франка написано «Тут прийдуть кліше».

С. 248. Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — радянський історик російської та української літератур, академік Петербурзької АН (з 1914 р.) та АН УРСР (з 1919 р.). Див., зокрема, його працю «Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII в.» (ИОРЯС, 1899, т. IV, кн. 3, 4) та рецензію І. Франка на цю працю (ЗНТШ, 1900, т. 38, кн. 6, с. 41—46); див. т. 33 цього видання.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист, етнограф, літературознавець, академік АН УРСР (з 1924 р.). Див., зокрема, його публікації: «Угроруські духовні вірші (1902, ЗНТШ, т. 46, с. 1—68, т. 47, с. 69—174, т. 49, с. 165—272), «Кілька духовних віршів. Співаник з Грушова (1903, ЗНТШ, т. 56, с. 25—33), що були надруковані до 1903 р.

С. 249. Ягич Ватрослав (1833—1923) — хорватський філолог-славіст, професор славістики Віденського університету, академік Академії наук з Загребі (з 1866 р.), академік Петербурзької Академії наук (з 1880 р.), редактор першого славістичного журналу «Archiv für slavische philologie», ініціатор створення та один з авторів «Енциклопедії слов'янської філології»; досліджував окремі питання української мови, літератури та фольклористики; був у дружніх стосунках з І. Франком.

Сарницький Станіслав (1530—1594) — польський історіограф-хроніст і географ. Його праці з історії Польщі («Descripto veteris et Poloniae», 1585; «Synopsis brevissima annalium polonicorum, 1582; «Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum... libri VIII, 1587 та ін.) містять дані з історії України, зокрема, в останній праці під роком 1506 (т. III, с. 379). Сарницький вперше згадує про українські народні думи.

Острозька Біблія — пам'ятка українського книгодрукування, підготовлена українськими вченими, що гуртувалися при Острозькій Академії під проводом Герасима Смотрицького; вийшла друком 1581 р. в Острозі заходом І. Федорова.

Римша Андрій — український та білоруський поет і перекладач другої половини XVI ст.; крім згаданого тут твору написав ряд од та прозових творів, зокрема, оповіді про воєнні походи.

Бобовський Войцех Альберт (Алі Бей) — перекладач при дворі турецького султана Магомета IV (XV ст.), автор праць з турецької філології та історії.

Ставровецький (Транквіліон) Кирило (?—1646) — український письменник, церковно-освітній діяч і просвітитель; в початку XVII ст.— провідний діяч Львівського братства. Автор

книги «Зерцало богословія» (1618), збірки проповідей «Евангеліе учительное» (1619) та збірника морально-релігійних повчань «Перло многоцѣнное» (1646). У 1626 перейшов до унії.

С. 251. Дзвоновський Ян — генеральний пілзненський возний за часів Сігізмунда III; автор ряду дрібних сатиричних творів; в 1625 р. у Кракові опублікував брошуру «Sejmu Walnego Domowego Artykułow sześć», в якій містилася українська пісня про козака Плахту.

Див. також: Badecki Karol. Pisma Jana Dzwonowskiego (1608—1625). Kraków, 1910, де подано два додатки до розділу «Sejm», з 1625 р., зокрема «Konterfet cudowny i siła kozaka Płachty».

С. 252. Ольбрахт Ян — польський король (1492—1501), син Казимира Ягелончика.

Наливайко Северин (? — 1597) — керівник антифеодального селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. на Україні і в Білорусії.

Томша (Томжа) Михай — один з претендентів на молдавський престол у 60-х роках XVI ст. (Стефан IX), який один час був гетьманом у Деспота. За вказівкою Зігмунта Августа був схоплений у Львові і скараний на смерть.

Козлов (татарське Гозльов) — колишня назва Євпаторії (до 1784 р.), одного з найбільших татарських невольницьких ринків у Криму.

Фесалія (Тесалія) — географічна та адміністративна область на північному сході Греції на узбережжі Егейського моря.

Кілія — з XV ст. турецький опорний військовий пункт у гирлі Дунаю, на який не раз робили походи українські козаки на чолі з С. Наливайком, І. Сулимою та ін., нині місто, районний центр Одеської області.

Шахмат (Садахмат, Сеїд-Ахмет) — один із ханів Золотої Орди, ймовірно, заволзьких татар.

С. 234. ...Таборити — представники революційного антифеодального крила гуситського революційного руху 1419—1434 рр. в Чехії, основну силу якого становили широкі кола селянства, міської бідноти, ремісники, а також нижче духовенство і частина дрібного дворянства. Таборити були виразниками селянсько-плебейської ідеології, в основі якої лежала ідея «царства» загальної рівності і соціальної справедливості.

Лісовчики — легка нерегулярна польська кавалерія, сформована на початку XVII ст. Лісовським Александром Юзефом в часи війни Сігізмунда III проти Російської держави. Воювали як окремі рухливі загони найманого польського війська; після 1635—1636 були розпущені.

...в часі московського «смутного времени»... — «смута» — назва, прийнята російською дворянською і буржуазною історіографією для характеристики часу кінця XVI — початку XVII ст. (від смерті Івана Грозного (1584) до початку царювання Михайла Федоровича Романова (1613)).

Велевицький Ян (1566—1639) — польський історик XVII ст., віршописець; як історичне джерело має значення його книга «Historja jezuitow krakowskich».

С. 258. Бетлен Габор (1580—1629) — керівник антигабсбурзького руху в Угорському королівстві, трансільванський князь і король Угорщини. Тут ідеться про події 1619 р., коли Бетлен розпочав облогу Відня, але змушений був відступити через вторгнення в Угорщину австрійського найманця Д. Хомоннаї, підтриманого Сігізмундом III.

Малопольща — історична частина Польщі, яка в XV—XVIII ст. визначала межі трьох воєводств: Краківського, Сандомірського, Люблінського.

Біла гора — гора біля Праги, де 8 листопада 1620 р. в чеський період Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. відбулася битва між чехами-протестантами і військом так званої Католицької ліги; в результаті Чехія втратила свою державну незалежність, перетворившись на австрійську провінцію під назвою Богемії.

С. 265. ...у одній весільній пісні в Нагуєвичах співається — ладканка, другу частину якої тут цитує І. Франко, записана була ним у Нагуєвичах 1871 р. Автограф її зберігається у Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна. Ця ладканка використана І. Франком у повісті «Великий шум» (див. т. 22 цього видання).

С. 266. Вишенський Іван (бл. 1545—1550 — після 1620) — український письменник-полеміст.

Кнапський Георг (1564—1639) польський гуманіст доби Відродження, дослідник народних прислів'їв і приказок.

Вацлав з Олеська (Залеський Вацлав; 1798—1849)— польський фольклорист, етнограф і громадський діяч; видав у Львові у 1833 р. двотомну збірку «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego», яка сприяла популяризації української пісні серед слов'ян.

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український етнограф і фольклорист буржуазно-демократичного напряму, керівник Південно-Західного відділення Російського географічного товариства; видав сім томів «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1872—1879), які містять багаті фольклорно-етнографічні записи.

...маємо в збірці Б. Грінченка...— Йдеться про «Этнографические материалы, записанные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (т. I—III), видані українським письменником і вченим Борисом Дмитровичем Грінченком (1863—1910).

С. 269. ...пор(івняй): М. Драгоманов. Розвідки, II, 194—195...— Див.: М. Драгоманов. Фатальна вдова (Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, т. II, 1900, Львів); на с. 194 цієї праці подано вище зазначену паралель з Я. Головацького.

С. 270. ...варіант сеї пісні записала пані Ольга Озаркевичева в Лолині...— Йдеться про наречену і близького друга І. Франка Ольгу Рошкевич (1858—1935), яка у с. Лолині на Львівщині записала весільні пісні; надруковані в 13 томі «Zbioru wiadomości do antropologii krajowej». Краків, 1886, під назвою» Obrzędy i pieśni ludu ruskiego we wsi Lolinie, powiatu Stryjskiego» (упорядкування і передмова І. Франка) — див. т. 27 цього видання.

С т а л и с и с п о ч и в а т и...— з наступного рядка і до кінця тексту пісня наведена І. Франком не точно — з пропусками та редакційними змінами. Тут виправляємо її за збірником «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej».

С. 276. Л у к а ш е в и ч Платон Якимович (близько 1806—1887) — український фольклорист, етнограф і видавець народних пісень («Малорусские и червонорусские думы и песни». Спб., 1836); в цьому збірнику було вперше надруковано ряд українських дум («Самійло Кішка», «Козак Голота» та ін).

З і н ь к і в с ь к и й Трохим Абрамович (літ. псевд.— Т. Звіздочок, Т. Певний; 1861—1891) — український письменник ліберально-«народницького» спрямування; виступав з літературно-критичними і публіцистичними статтями.

С. 277. у Н а г у е в и ч а х я з а п и с а в т а к и й... — автографа цього запису не виявлено.

С. 279. К о м п а р е т т і Доменіко — італійський філолог; протягом 1870—1889 разом з д'Анконою видав пісні й оповідання італійського народу («Canti e racconti del popolo italiano») у восьми томах.

ПІСНЯ ПРО ПРАВДУ І НЕПРАВДУ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1906, т. 70, кн. 2, с. 5—70.

Подається за першодруком.

С. 281. Ж е м ч у ж н и к о в Лев Михайлович (1828—1912)— український та російський художник; у 50-х роках, живучи на Україні, зробив немало зарисовок побуту українського селянства, зокрема, створив картини «Кобзар на шляху» (1854), «Лірник у хаті» (1857); до цього періоду належать і його записи українського фольклору. Частина записів Л. Жемчужникова опублікована у статті «Полтавщина (из записной книжки 1856 года)» в журналі «Основа», 1861, кн. X; прогресивними поглядами пройнята його стаття «Несколько замечаний по поводу народных песен» («Основа», 1862, кн. II).

В е р е с а й Остап Микитович (1803—1890) — український кобзар. Улюбленою піснею О. Вересая була «Пісня про правду і неправду».

«О с н о в а» — перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький щомісячний журнал, що виходив у 1861—1862 рр. у Петербурзі; тут надруковано багато матеріалів з історії, етнографії, фольклору.

С. 282. М а р т и н о в и ч Порфирій Денисович (1856—1933) — український художник та етнограф, автор багатьох етнографічних зарисовок та кількох праць з українського фольклору і етнографії; помітне місце в фольклористиці належить його збірці фольклорных текстів «Украински запыси Порфирия Мартиновича» (1904).

К р а в ч е н к о (Крюковський) Іван (1820—1885) — український кобзар (кріпак пана Крюковського з м. Лохвиці); див.: Г о р л е н к о В. Бандурист Иван Крюковский (Текст девяти дум с биографической заметкой).— «Киевская старина», 1882, т. XII, с. 481—518.

Горленко Василь Петрович (1853—1907) — український письменник, критик, мистецтвознавець і фольклорист ліберально-буржуазного напряму, автор праць про українських кобзарів і лірників та численних фольклорних записів.

Рембо Альфред-Нікола (1842—1905) — французький буржуазний історик, професор Паризького університету (Сорбонни), автор праць про франко-російські відносини, в яких він торкався й питань історії України. Автор праці «L'Ukraine et ses chansone historiques» (1875), в якій, зокрема, висловив своє захоплення українськими народними піснями.

Боржковський Валеріан (1846—1919) — український етнограф, археолог і статистик, співробітничав в «Киевской старине» та в Науковому товаристві ім. Шевченка, надрукувавши там ряд праць про лірників та їх репертуар; йому ж належить монографія «О лирниках Винницкого уезда».

С. 283. Сперанський Михайло Несторович (1863—1938) — російський історик літератури і театру, славіст і фольклорист, професор Ніжинського історико-філологічного інституту (1896—1906), академік АН СРСР (з 1921 р.) та Болгарської АН (з 1926 р.); автор багатьох праць про український фольклор і літературу, російсько-українські культурні зв'язки.

Древченко (Древкін) Петро Семенович (близько 1863—1934) — український кобзар, учень Г. Гончаренка.

Гащенко Павло — кобзар з с. Ананьївки Костянтинівського повіту Харківської губернії.

Приходько А.—лірник з Сосницького повіту Чернігівської губернії (див.: Сперанский М. Южно-русская песня и современные ее носители.— Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине, 1904, т. V, с. 97—230).

Дуброва Микола — лірник з с. Гмирянки Прилуцького повіту Полтавської губернії (див. : Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 13, 1902, с. 223).

Зозуля Іван — лірник з с. Велика Данилівка Харківського повіту Харківської губернії.

Мороз Василь (близько 1840—?) — лірник з с. Бокової Ананьївського повіту Херсонської губернії; сім пісень з репертуару Мороза, в тому числі «Про панщину»,— варіант пісні про правду і неправду — опубліковано в «Киевской старине», 1896, III, с. 79—87.

С. 284. Полуботок Павло Леонтійович (близько 1660—1724) — чернігівський полковник (1706—1722), наказний гетьман Лівобережної України (1722—1724); виступав з домаганням розширити права української старшини, зокрема, за ліквідацію Малоросійської колегії.

С. 287. ...полковник Милорадович. — Йдеться, очевидно, про українських поміщиків Гаврила Ілліча Милорадовича — гадяцького полковника (1727—1729) або його брата Михайла Ілліча — теж гадяцького полковника (1715—1726), які одержали від російського уряду великі земельні маєтності і нещадно експлуатували селян та козаків.

Малоросійська колегія— орган російської царської адміністрації в справах Лівобережної України (Гетьманщини), утворений за наказом Петра I у 1722 р. (перша колегія)

з метою посилення адміністративної влади органів самодержавства, що провадило політику обмеження державної автономії України; знаходилася у м. Глухові на Чернігівщині й проіснувала до 1727 р. (до відновлення Гетьманщини); відновлена в 1764 р. (друга колегія), скасована в 1786 р.

С. 288. Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788—1850) — український і російський історик і археограф, автор «Истории Малой России» (1822).

Джиджора Іван (1880—1919) — український історик, громадський буржуазний діяч, бібліотекар Наукового товариства ім. Шевченка; під псевдонімом Ignotus друкувався в «Літературно-науковому віснику»; автор праць з історії Гетьманщини.

С. 290. ...записав В. Гнатюк, мабуть, у Пужниках...— Пісня ця записана В. Гнатюком у вересні 1895 р. від лірника Ігнаца з с. Вичілок у с. Пужниках колишнього Бучацького повіту на Тернопільщині (нині це село не існує).

«Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества»— збірники історично-етнографічного та фольклорного матеріалів, видані у двох томах у Києві в 1874—1875 р.

Мальованщина (мальованці)— релігійна секта штундистів, заснована на Київщині Кіндратом Мальованим (1844—1913) (див.: Ясевич-Бородаевская В. Сектанство в Киевской губернии. Баптисты и малеванцы. — «Живая старина», 1902, в т. I, с. 33—74).

С. 293. ...віршовану т[ак] зв[ану] «Голубиную книгу...» — Одна з найпоширеніших пам'яток російської апокрифічної словесності (з XII ст.), в якій (третя частина) наведено суперечку Правди і Кривди, що виступають в образі двох звірів, юнаків чи зайців; 16 списків цього вірша опубліковані в 1861 р. П. Безсоновим в т. I збірника «Кальки перехожие».

С. 294. Безсонов Петро Олексійович (1828—1898) — російський славіст, фольклорист; з 1879 р. — завідуючий кафедрою слов'янських мов Харківського університету.

С. 298. Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — російський філолог, представник міфологічної (пізніше — культурно-історичної) школи у фольклористиці.

Кентавр — в грецькій міфології химерна істота — напівлюдина, напівкінь, лісовий демон.

Тихонравов Микола Савич (1832—1893) — російський історик літератури, представник культурно-історичної школи в літературознавстві; досліджував, зокрема, апокрифічну літературу.

С. 299. Веселовський Олександр Миколайович (1838—1906) — російський філолог, історик літератури, представник порівняльно-історичного методу в науці; академік Петербурзької Академії наук (з 1880 р.).

С. 300. Соломон (бл. 976—935 до н. е) — цар Ізраїльсько-іудейської держави, герой численних творів релігійної та апокрифічної літератури, зокрема українських казок та народних новел.

Дарій I (558—486 до н. е.) — перський цар з династії Ахеменідів.

С. 301. Мочульський Василь Миколайович (1856—1920) — російський та український історик літератури.

П і л а т Понтій — шостий римський правитель (прокуратор) в Іудеї (26—36 н. е.), за згодою якого, як свідчить біблійна легенда, було розп'ято Ісуса Христа.

С. 302. Т р о ї ц ь к а С е р г і є в а л а в р а (Троїце-Сергієва лавра) — один з найбільших православних монастирів Росії, заснований в першій половині XIV ст.; в XIV — XVII ст. був значним політичним і економічним центром північно-східної Русі (нині в м. Загорську Московської області).

«С б о р н и к ъ з а н а р(о д н ы) у м о т в о р е н и е»— див.: Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, издава Министерство на народного просвѣщение. Софія, 1896, с. 576—577.

С. 304. «П р о л о г» — збірник коротких житій святих, патерикових легенд, повчань і моралістичних оповідань, розташованих за місяцями і днями року; виникли у Візантії в X—XI ст., переклад на церковно-слов'янську мову здійснено на початку XII ст.

К о р е н е ц ь Денис (1875—?) — український історик, педагог, управитель торговельної школи товариства «Просвіта», у Львові; автор праці про Виговщину та популярної історії України, написаної в дусі буржуазно-націоналістичних концепцій М. Грушевського.

С. 309. Г е н н а д і й (Георгій-Схоларій)— вселенський патріарх (бл. 1400 — бл. 1464) і церковний письменник.

...у м е н е в Л і т м а н і в с ь к і м р у к о п и с і XVIII в.— Цей рукопис («Рукопис із с. Літманової») описаний І. Франком в його праці «Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.» (див. т. 32 цього видання); зберігається у фонді І. Франка (№ 4718,4721).

С. 311. Я к о в л е в Володимир Олександрович (1840—1896)— російський історик літератури, професор Варшавського і Новоросійського університетів, дослідник давньоруської літератури («Сказание о Царьграде по древним рукописям». Спб., 1868, «К литературной истории древнерусских сборников. Опыт исследования «Измарагда». Одесса, 1893).

Т у р о в с ь к и й Кирило (близько 1130—1182) — давньоруський письменник і проповідник XII ст., автор «Слова» та «Поучения», які являють собою визначні зразки поетичного і ораторського мистецтва того часу.

С. 312. С м о л я т и ч Климентій — давньоруський церковний діяч і вчений XII ст.; київський митрополит.

З а т о ч н и к Даниїл — давньоруський письменник першої половини XIII ст., з ім'ям якого пов'язується знаменита літературна пам'ятка XII ст. «Слово Даниила Заточника», ряд висловів із книг святого писання та інших джерел церковної літератури; загальний тон «Слова» — скарги знедолених, протест проти гнобителів.

І л а р і о н — давньоруський письменник XI ст.; перший митрополит з руських, автор «Слова о законѣ и благодати», «Исповѣданіе вѣры», «Поученіе о пользѣ душевнѣй ко всѣм христіанам».

З л а т о у с т Іоанн (бл. 347—407) — архієпископ константинопольський, один з найвідоміших «отців церкви»; його твір «Слово» є зібранням різних тематизованих проповідей релігійно-моралізаторського характеру в дусі засад християнської рівності.

А р х а н г е л ь с ь к и й Олександр Семенович (1854—1926)— професор історії російської літератури, член-кореспондент Петер-

бурзької АН (з 1904 р.), автор праць з давньої літератури, представник культурно-історичної школи.

«Златоструй» — пам'ятка старослов'янської писемності, збірник «слів» і повчань на морально-релігійні теми, які приписуються візантійському церковному письменникові Іоанну Златоусту; призначався для домашнього дидактичного читання і був дуже популярним у Давній Русі.

С. 313. Горський Олександр Васильович (1812—1875) — російський історик православної церкви, археограф, філолог, член-кореспондент Російської АН (з 1856 р.).

Невоструєв Капітон Іванович (1815—1872) — російський філолог і археограф, професор Симбірської гімназії, член-кореспондент Російської АН (з 1861 р.); головна праця його — опис рукописів Синодальної бібліотеки.

...в рукописі Георгія Білявського...—Зміст рукопису Г. Білявського (Вергуна) див. у рукописних фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3, од. зб. 2006, арк. 5—7).

С. 315. Істрін Василь Михайлович (1865—1934) — російський літературознавець, дослідник давньоруської літератури, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1907 р.).

С. 316. «Апокаліпсис» — остання книга новозавітного канону «Одкровення Іоанна Богослова» (написана близько 69 р. н. е.), в якій міститься пророцтво від часів Нерона до «кінця світу».

Продік із Кеоса — грецький софіст, оратор, учень Протагора (V ст. до н. е.); з промов Продіка збереглася в передачі старогрецького історика і політичного діяча Ксенофонта (близько 430—355 до н. е.) «Memorabilia», де міститься алегоричне оповідання «Про Геркулеса на розпутті».

С. 317. Гермій — аторнейський тиран, до якого після смерті Платона (347 р. до н. е.) разом з своїм учнем Ксенофонтом переїхав Арістотель (384—322 до н. е.) і пізніше одружився з його племінницею.

...сини Леди.— За грецькою міфологією, сини Леди і Зевса брати-близнюки Полідевк (Поллукс) і Кастор, прозвані Діоскурами. За міфом, після своєї смерті вони один день жили в підземному царстві (в Аїді), один день — на Олімпі. Міф про Діоскурів, очевидно, символізує зміну життя і смерті, дня і ночі.

Ахілл (Ахіллес) і Аякс — грецькі міфологічні герої, що брали участь в облозі Трої і вславилися воєнними подвигами.

Гедесова домівка — тобто міфічне підземне царство бога смерті Гедеса (Плутона), який володіє душами померлих.

Цицерон Марк Туллій (106 — 43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, філософ і письменник.

«Зендавеста» — книги тлумачень «Авести» (збірки священних книг релігії зорастризму, що склалися протягом IX—III ст. до н. е.); містять відомості з історії, моралі і права.

С. 318. Овідій Публій Назон (43 до н. е. — 18 н. е.) — римський поет; його «Метаморфози» являють собою художню обробку греко-римських міфів про богів і героїв.

С. 319. Христового приходу надіялися швидко по часах Нерона — часи правління римського імператора Нерона Клавдія Цезаря (37—68) відзначалося жорстокістю, розбещеністю, розпустою і загальним падінням моральності.

Леонінський вірш — за ім'ям середньовічного латинського поета Льва (Лео); його вірші римувалися за піввіршами (гекзаметр і александрійський вірш).

Келер (Кьолер) Рейнгольд (1830—1892) — німецький історик літератури, один з найвідоміших представників порівняльного вивчення оповідних фольклорно-літературних мотивів (див.: Köhler Reinhold. Aufsätze über Märchen und Volkslieder. Berlin, 1894).

С. 321. Ганка Вацлав (1791—1861) — чеський письменник і вчений, діяч національно-культурного відродження, автор перших слов'янських граматик чеською мовою; видавець російських, польських, сербських народних пісень та «Слова о полку Ігоревім».

С. 323. Сакс Ганс (1494—1576) — німецький поет-мейстерзингер, автор поеми «Віттенберзький соловей» (присвячена Лютерові) та близько 6000 віршів (мейстерзингів, шпрухів, шванків тощо) релігійно-дидактичного характеру.

С. 324. Петрі Олаус (1493—1552)— діяч шведської Реформації, письменник й історик; у 30-х роках на основі стародавніх джерел написав «Шведську хроніку».

С. 325. Фрізляндія — йдеться про Фрідлянське герцогство на території Чехії (XVII ст.).

С. 326. Морова «Утопія».— В «Золотій книзі», або «Утопії» (1516), видатний англійський мислитель Томас Мор (1478—1535), гостро критикуючи соціальну і політичну нерівність, змалював ідеальний суспільний устрій фантастичної країни Утопії, заснований на засадах утопічного соціалізму.

Кабетова «Атлантида» ... — Кафе Ет'єн (1788—1856) — французький соціолог; в соціально-філософському утопічному романі «Подорож до Ікарії» (1840) змалював уявну комуністичну державу (Атлантиду).

...ідеальна держава Морелліі...— уявне комуністичне суспільство, зображене представником французького утопічного комунізму XVIII ст. Морелліу творі «Кодекс природи, або Істинний дух її законів» (1755).

...досить тут буде згадати Вольтерового «Кандіда».— У своєму творі «Кандід, або Оптимізм» (1759), написаному з метою розвінчання тези про загальну гармонію тогочасного суспільства, французький письменник-просвітитель і мислитель Вольтер (1694—1778) змалював фантастичну країну щастя Ельдорадо.

...та Свіфтового «Гуллівера».—В «Мандрах Гулівера» (1726) видатного англійського сатирика Джонатана Свіфта (1667—1745) соціальна сатира на тогочасне англійське суспільство подана у формі реалістичної фантастики.

Красіцький Ігнаци (1735—1801) — польський письменник-просвітитель, який у своїх творах «Мишоїда», 1775; «Монахомахія», 1778; «Пригоди Миколи Досвядчинського», 1776; «Байки і приказки», 1870) їдко висміював суспільні вади польської держави.

«Lud» — фольклорно-етнографічний журнал, заснований 1895 р. польським Товариством народознавчим у Львові; виходив до 1939 р. В «Ludzie» в 90—900-х роках брав участь І. Франко; з 1967 р. видається у Вроцлаві і Познані.

...записаний ним від одного кушніра в Бучачі.— Тут неточність: вірш «Czy je prawda na świtji?», записаний В. Гнатюком у с. Пужниках Бучацького повіту на Тернопільщині у вересні 1895 р. від Йозефа Розовського, був опублікований у «Ludzie» за 1896 р., т. II, зош. I, с. 64.

Кревецький Іван (1883 — ?) — директор бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка, автор праць з історії Галичини середини XIX ст.; редактор журналу «Наша школа» (1909—1911).

...що міститься в рукописнім альбомі...— Автограф цієї пісні див. у рукописних фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, од. зб. 3124, арк. 33 зв.— 35.

С. 329. Понятовський Станіслав Август (1732—1798)— останній король Польщі (1764—1795), за час його правління відбулися три поділи Польщі між Австрією, Пруссією та Росією (1772, 1793, 1795 рр.).

С. 330. Катона Йожеф (1791—1830) — угорський драматург; в драмі «Банк бан» (1820) висловив гарячий протест проти соціального і національного гноблення.

С. 331. Ральстон Вільям (1828—1889) — англійський письменник і фольклорист; вивчав та перекладав російську та українську народну творчість («Russian Folktales», 1873; написав рецензію на збірник чумацьких пісень І. Рудченка та ін.).

Бенфей Теодор (1809—1881) — німецький філолог, автор досліджень з класичної філології; свою теорію запозичень у фольклористиці виклав у передмові до видання пам'ятки давньої індійської літератури «Панчатантра» (1859).

...в тібетській збірці «Дзангглун»...—Йдеться про збірник перекладів з санскриту, зроблених в XI—XIV ст. і зібраних тібетським вченим Буданом у XIV ст. у збірку «Данджур» і «Ганджур», що набули пізніше значення тібетського ламаїстського канону.

Шіфнер Антон Антонович (1817—1879) — російський орієнталіст, академік Петербурзької АН; опублікував, зокрема, у 1852 р. поправки і доповнення до виданого академіком Шмідтом зібрання тібетських легенд «Dsangblun» («Розумний і Дурень»).

Полівка Їржі (1858—1933) — чеський філолог-славіст, професор Празького університету, відомий дослідник слов'янського і, зокрема, українського фольклору; був у дружніх стосунках та співпрацював з І. Франком і В. Гнатюком.

С. 332. Паулі Йоганн — німецький письменник, францісканський монах; видана 1519 р. у Страсбурзі його книга «Schimpf und Ernst» («Сміх і справа») характерна переплетенням моралізаторсько-повчального начал з анекдотним, фольклорним.

Афанасьєв Олександр Миколайович (1826—1871) — російський історик літератури і фольклору, видавець пам'яток народної творчості, зокрема, казок (8 випусків, 1855—1863). Згадані варіанти див.: Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в трех томах, т. I. М., 1858, № 115—122, с. 191—204.

С. 335. Асбернсен (Асбьорнсен) Петер Крістен (1812—1885) — норвезький письменник і вчений; видав у 1841 р. зб. «Norske folkeeventur» («Норвезькі народні казки»), в 1845—1848 — «Norske huldreeventyr og folkesagn» («Норвезькі фантастичні казки і народні перекази»).

І. Франко посилається тут на видання» «Norske huldreeventyr og folkeeventyr», bd. 1—2, Kristiania, 1914; в російському перекладі «Норвежские сказки». Спб.— М., 1901.

С. 336. В у к — Караджич Вук Стефанович (1787—1864) — сербський філолог і фольклорист, основоположник сербської літературної мови. У зб. «Серпске народне приповиетке» (1870) на с. 84—87 (№ 16) вміщено текст казки «Правда і кривда», про який тут згадує І. Франко.

Д о б ш и н с ь к и й Павел (1828—1885) — діяч словацького літературного відродження, фольклорист і етнограф. Йдеться про його збірник словацьких народних казок «Prostonárodnie alovenské povesti. Usporiadal a vydáva Pavol Dobšinsky», sošit 1, 1880, де на стор. 31—40 надруковано три варіанти казки «Ci jes to prawda na svete?»

С. 337. Р у д ч е н к о Іван Якович; псевдонім Іван Білик (1845—1905) — український фольклорист, критик і письменник, брат Панаса Мирного. Тут йдеться про його двотомну збірку «Народные южнорусские сказки», видану в 1868—1870 рр.

М а н ж у р а Іван Іванович (1851—1893) — український поет, фольклорист, етнограф демократичного напряму.

С. 341. Л і т м а н і в с ь к и й р у к о п и с — зміст «Притчі про правду і кривду» з Літманівського рукопису наведено І. Франком у праці «Карпаторуське письменство VII—XVIII вв.». Львів, 1900, на с. 63 (див. т. 32 цього видання).

С. 345. М і н а є в Іван Іванович (1840—1890) — російський орієнталіст, дослідник буддизму; записував і видавав буддійські легенди і казки.

С. 346. Р а д л о в Леопольд Федорович (1818—1865) — російський етнограф і педагог, хранитель Етнографічного музею Петербурзької АН; досліджував, зокрема, географію й етнографію Східної Росії і Сибіру.

С. 348. О л ь д е н б у р г Сергій Федорович (1863—1934) — російський орієнталіст; досліджував побут, культуру і літературу народів Індії, Індонезії, Китаю, Монголії та інших країн Сходу.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ ШЕВЧЕНКА

Вперше надруковано в газ. «Kurjer Lwowski»; 1891, 18 квітня, під назвою «Utwory poetyczne Szewczenki».

Про заплановане до друку Науковим товариством ім. Т. Шевченка і товариством «Просвіта» повне зібрання творів поета І. Франко, крім цієї статті, написав ще дві: «Про видання творів Т. Шевченка» (див. 28 том даного видання), «В справі нового видання Шевченка» («Народ», 1891, № 9). Про нього йдеться і в статті І. Франка «Нове видання Шевченка» (див. 28 том цього видання).

І. Франко був членом комітету, який займався підготовкою до друку цього видання, брав участь у виробленні його наукових принципів. Громадськість покладала великі надії на це перше (як планувалося) повне і критичне видання творів поета. Називаючи І. Франка серед інших членів редакційного комітету, який

займався підготовкою видання до друку, дописувач журналу «Народ» (підписався псевдонімом «Надзбручанин») висловив таке сподівання: «Маю повну і непохитну надію, що Шевченкові твори... вийдуть в цілім того слова значенні критично і величаво...» («Народ», 1890, № 6, с. 75).

Проте згодом І. Франко отримав відомості, що «на інтимній нараді «народовців», при котрій не було деяких членів Шевченківського комітету редакційного, ухвалено змінити первісний намір і видати Шевченка обкроєного... Очевидна річ, що коли це правда, то я прилюдно зрікаюся засідання в гім комітеті і до обкроювання Шевченка руки не приложу» (див. статтю І. Франка «Нове видання Шевченка»).

Після публікації згаданої статті «народовці» звинувачували І. Франка у поширенні недостовірних інформацій, які принижують честь Наукового товариства ім. Шевченка й «Просвіти», що почали готувати до друку збірне видання творів поета.

Звернувшись ще раз до питання про зміст і принципи композиції запланованого видання, І. Франко у статті «Поетичні твори Шевченка» зауважив: «...звістка, що з'явилася була в українських колах про намір видати «обкроєного» Шевченка і про яку я сам згадав в одній своїй статті походила з хибної інформації: видання Шевченка, яке готує згаданий вище комітет, буде повним без будь-якого обкроювання тексту».

Зрештою, докладніше з'ясувавши це питання, І. Франко у статті «В справі нового видання Шевченка» підтвердив, що подана ним інформація «таки була правдива», що один із впливових «народовців» обстоював думку «про потребу видання Шевченка «обкроєного так, як нам потрібно». Іван Франко дав зрозуміти, що йшлося про Костя Левицького (1859—1941) — українського буржуазно-націоналістичного діяча.

Згадане тут видання вийшло не в трьох (як спочатку планувалося), а в чотирьох томах під назвою «Кобзар» Тараса Шевченка; т. 1—2 (поетичні твори) — у Львові 1893 р. із вступною статтею та коментарями О. Огоновського, т. 3 — 1893 («Щоденник»), т. 4 — 1898 (повісті).

Згодом, 1908 р., говорячи про це видання, І. Франко в передмові до виданого за його редакцією двотомного «Кобзаря». Т. Шевченка писав: «Я провірив перший том видання Ом. Огоновського з перводруками і вже тут переконався, який занедбаний текст дають наші галицькі видання».

Подається за першодруком в українському перекладі Я. М. Погребенник.

С. 355. ...комплектне видання поезії Шевченка.— Йдеться про двотомну збірку «Поезії Тараса Шевченка. Т. 1—2. Львів, 1867», матеріали до якого збирав Ксенофонт Григорович Климкович (1835—1881).

...побачило світ 1877 р. в Празі в двох томах.— Йдеться про видання творів Т. Шевченка: «Кобзар». З додатком споминок про Шевченка, Костомарова і Микешина».

....донього потрапило кілька поезій, що не належали Шевченкові...— І. Франко має на увазі вірші «До сестри» (його автором є О. Псьол), «Гарно твоя кобза грає», «Полуботко» О. Афанасьєва-Чужбинського.

«П р о с в і т а» — культурно-освітня громадська організація, заснована 1868 р. у Львові. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний характер. З кінця XIX ст. більшість «Просвіт» стали осередками пропаганди ідей буржуазного націоналізму.

В СПРАВІ НОВОГО ВИДАННЯ ШЕВЧЕНКА

Вперше надруковано у журн. «Народ», 1891, № 9, с. 160. Подається за першодруком.

С. 357. М о я з а м і т к а в 7 ч (п с л і) «Н а р о д у» п р о н а м і р д е я к и х н а р о д о в ц і в в и д а т и з а м і с т ь п о в н о г о — о б к р о є н е в и д а н н я Ш е в ч е н к а...— Йдеться про вступну частину статті-рецензії І. Франка «Нове видання Шевченка».

«Н а р о д» — громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові (1890—1892) за редакцією М. Павлика та І. Франка і в Коломиї (1893—1895) за редакцією М. Павлика.

ПРОФЕСОР ОМЕЛЯН ОГОНОВСЬКИЙ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1894, № 20, с. 316—318; № 21, с. 334—336; № 23, с. 382—385.

Подається за першодруком.

С. 358. «З о р я г а л и ц ь к а я к о а л ь б у м» — альманах, який видавав у Львові Дідицький Богдан Андрійович (1827—1909), письменник і видавець в Галичині, один з ідеологів «москвофільства».

К а ч а л а Степан (1815—1888) — український буржуазний історик та публіцист, один з діячів «народовського» напряму.

...с т а р а п а р т і я...— тобто партія «москвофілів», суспільно-політична течія в Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні в другій половині XIX — на початку XX ст., що об'єднувала частину духівництва і буржуазної інтелігенції, яка орієнтувалася на реакційні сили царської Росії.

С. 359. ...с т а н у в п о с т о р о н і «м о л о д и х»...— тобто приєднався до «народовців», яких в ті роки називали «молодими» на відміну від «старих», тобто «москвофілів».

«Н а р о д о в ц і» — громадсько-політична і культурна течія буржуазно-націоналістичного напряму, що виникла в Галичині і на Буковині в 60-х роках XIX ст. В перші роки своєї діяльності «народовці» провадили культурницьку роботу (видавали журнали, заснували український театр, літературне товариство ім. Шевченка). З кінця 70-х років основні програмні документи «народовців» набувають відверто націоналістичного спрямування. З початку 90-х років провідні діячі «народовців» стали на шлях підтримки цісарського уряду і польських реакційних кіл.

Г о л у х о в с ь к и й Агенор (1812—1875) — австрійський реакційний політичний діяч. Будучи тричі намісником Галичини, проводив політику соціального і національного поневолення народних мас.

Черкавський Євзебій (1822—1896) — український філолог та громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, професор Львівського університету.

«Правда» — літературно-науковий і політичний журнал «народовців», що виходив у Львові у 1867—1897 рр. з перервами; у ранній період — ліберально-буржуазного напряму, а з кінця 80-х років став буржуазно-націоналістичним виданням.

...пояснення поодиноких творів Шевченка, друковані в «Правді»...— в «Правді» були надруковані такі праці О. Огоновського про твори Т. Г. Шевченка: «Критично-естетичний погляд на декотрі поезії Тараса Шевченка: «До Основ'яненка» (1872, № 9), «Посланіе землякам» (1873, № 1), «Неофіти» (1873, № 4—6), «Тополя» (1873, № 13), «Погляд на важніші думки Шевченкові» (1873, № 3), «Гайдамаки» (1879, № 3—6). У цих працях відбилась загальна концепція націоналістичних поглядів О. Огоновського.

...видання «Слова о полку Ігоревім...»— було здійснене О. Огоновським у Львові 1876 року.

...ряд популярних книжечок...—І. Франко перераховує праці, які були написані О. Огоновським для «Просвіти».

...«Хрестоматії» Головацького...—Йдеться про видання: «Хрестоматия церковно-словенская и древньо-русская... Составил Яков Головацкий». Відень, 1854.

С. 360. Партицький Омелян Осипович (1840—1895) — український мовознавець і педагог ліберально-буржуазного, а згодом буржуазно-націоналістичного напряму; автор підручників з української мови для народних шкіл.

...нову граматику проф. Стоцького і Гартнера.— Йдеться про граматику «Grammatik der ruthenische (ukrainischen) Sprache» українського мовознавця і культурно-освітнього діяча буржуазно-націоналістичного напряму Степана Осиповича Смаль-Стоцького (1859—1938) і німецького філолога Теодора Гартнера (1843—1925).

Рожанський Гнат (1844—1883) — популяризатор творчості Т. Шевченка в Галичині, «народовець», брав участь у виданні збірки віршів Т. Шевченка «Поезії» (1867).

С. 361. ...коли пок⟨ійний⟩ Барвінський по першім представленні «Федька Острозького» висказав про сю драму в «Ділі»...— Український критик, прозаїк і публіцист буржуазно-націоналістичного напряму, Володимир Григорович Барвінський (1850—1883) — у газ. «Діло» (13 (25) та 16 (28) жовтня 1882 р. опублікував рецензію «Федько Острозький» — історична драма в 5 діях Омеляна Огоновського, премійована на сьогорічнім конкурсі Товариства «Руська бесіда».

С. 362. Сембратович Сильвестр (1836—1898) — професор догматики Львівського університету; з 1885 р.— греко-католицький митрополит, з 1895 р.— кардинал, організатор реакційного видання «Руський сіон».

С. 363. «Дневник законів державних» — вісник, що видавався галицьким намісництвом і призначався для публікації законів, указів та адміністративних документів.

Головацький Іван Федорович (1814—1899) — український громадський діяч і журналіст, брат Якова Головацького;

багато років служив у Відні офіційним перекладачем австрійських державних законів.

«Нова ера» — політична угода, укладена на початку 90-х років найреакційнішою групою галицьких «народовців» на чолі з Ю. Романчуком, О. Барвінським та ін. з австрійським намісником у Галичині графом Бадені. За дрібні подачки верховоди «народовців» зобов'язувалися підтримувати в усьому політику австрійського уряду в Галичині. Ця угода була спрямована проти визвольних устремлінь трудового народу.

С. 364. ...вчительська діяльність Головацького, розпочата...«Вступительными преподаваниями»...— 13 грудня 1848 р. Я. Головацький був призначений професором новоутвореної т. зв. «руської кафедри» Львівського університету. У січні 1849 р. він виголосив три лекції як вступ до історії літератури, які були надруковані під назвою «Три вступительные преподавания о русской словесности» (Львів, 1849).

Вже в 1849 році при переході російських військ через Галичину....— Йдеться про проходження царських військ, посланих Миколою I на придушення революції в Угорщині.

Міклошич Франц (1813—1891) — австрійський і словенський філолог, основоположник порівняльної граматики слов'янських мов, академік Віденської (з 1851 р.) та член-кореспондент Петербурзької АН (з 1856р.).

Дячан Пилип Микитович (1831—?) — український мовознавець, професор Варшавського університету, автор «Методичної граматики язика малоруського» (Львів, 1865 — українською та польською мовами) та ін. праць з української мови та загального мовознавства.

Осадця Михайло (1836—1865) — український філолог, учень Ф. Міклошича, автор шкільної «Грамматики русского языка» (вид. 1862, 1864—1876 рр.).

Онишкевич Гнат (1847—1883) — український філолог, учень Ф. Міклошича, професор Чернівецького університету.

...серйозна праця«О первом литературном движении русинов»...— точна назва праці: «О первом литературно-умственном движении русинов в Галиции со времен австрийского владения в той земле» (Львів, 1865).

Матиця (Галицько-руська матиця)— культурно-освітнє товариство у Східній Галичині, заснована у Львові 1848 р., існувала до першої світової війни. Мала на меті нести в народ освіту й боротися за поширення шкіл з викладанням українською мовою; видавала книги українською та російською мовами. За своїм соціальним складом і суспільно-політичними поглядами була різнорідною.

С. 365. Для іст[орії] української літератури існувало хібате, що писав Куліш в «Основі» ...— У журналі «Основа» була надрукована праця П. О. Куліша з історії української літератури під назвою «Обзор украинской словесности» (1861, № 1, 3—5, 9, 11—12), яка складалась з окремих статей.

...забуту книжечку Прижова...— Йдеться про працю російського прогресивного письменника, публіциста та

історика Івана Гавриловича Прижова (1827—1885) «Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век», що вийшла у Воронежі 1869 р.

...виходу книги Пипіна і Спасовича «Очерк истории славянских литератур...» — Йдеться про двотомну працю «История славянских литератур» (1879—1881). У першому томі вміщено розділ про українську літературу.

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський історик літератури, фольклорист, академік Петербурзької АН (з 1896 р.). Автор праць з російської, української та слов'янських літератур.

Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — російський публіцист, літературознавець, юрист; з 1857 по 1861 р.— професор Петербурзького університету. Разом з О. М. Пипіним написав «Историю славянских литератур» (1879—1881).

Добровський Йозеф (1753—1829) — чеський вчений, один із засновників слов'янської філології, діяч національно-культурного Відродження XVIII—XIX ст. Автор праці «Історія чеської мови та літератури» (1792 р.).

Бопп Франц (1791—1867) — німецький філолог, автор праць з загального мовознавства.

С. 366. ...словар Желехівського... — Желехівський Євген Іеронімович (1844—1885) — український лексикограф, фольклорист, автор «Малорусько-німецького словаря» (тт. 1—2, 1885—1886, 2-й том завершив С. Недільський) (1857—1917), учитель української гімназії у Станіславі та Коломиї.

С. 367. В своїм автобіографічнім листі до М. Драгоманова... .—лист як передмова до збірки «В поті чола» був надрукований у виданні 1890 р. (див. т. 49 цього видання).

Венцлевський Зигмунт (1824—1887) — польський філолог, професор класичної філології у Львівському університеті.

Санскрит — одна з головних давньоіндійських мов.

Зенд — одна з давньоіранських мов.

Гайгер (Гейгер) Лазар (1829—1870) — німецький мовознавець. Точна назва його праці: «Ursprung der Sprache».

Уїтні Вільям Дуайт (1827—1884) — американський мовознавець, фахівець з давньоіндійської філології та загального мовознавства.

С. 369. Макарушка Остап (1867—1931) — український філолог і педагог, автор праць з мовознавства та педагогіки, посібників з латинської та старогрецької мов для гімназій. Його виступ на похоронах О. Огоновського надрукований у журн. «Зоря» (1894, № 21, с. 467—468).

С. 371. Гушалевич Іван Миколайович (1823—1903) — український письменник і громадський діяч «москвофільського» напряму.

Вербицький Михайло Михайлович (1815—1870) — український композитор, один із перших композиторів-професіоналів у Галичині.

«Горовенко», «Порвалась нитка»— твори Олександра Яковича Кониського (1836—1900), українського письменника, публіциста та діяча ліберально-буржуазного напряму. В ряді творів, переважно в публіцистиці, виявилися його буржуазно-націоналістичні погляди.

С. 372. Мизнаємо з«Австро-руських спомин і в» Драгоманова...— праця «Австро-руські спомини» вийшла у Львові у 1889—1890-х рр.

Лінней Карл (1707—1778) — великий шведський природознавець, академік шведської Академії наук і перший її президент. Очевидно, І. Франко мав на увазі праці К. Ліннея «Система природи» (1735), «Класи рослин» (1738) та «Види рослин» (1753).

...розбір «Неофітів», друкований колись у «Правді» ...— Стаття О. Огоновського про поему Т. Г. Шевченка «Неофіти» була надрукована у «Правді» (1873, № 4—6).

С. 373. Видання Шевченка, доконане пок(ійним) Огоновським, обговорене було вже д. Драгомановим в «Народі» .... — За дорученням Наукового товариства ім. Шевченка О. Огоновський у 1893 р. видав у Львові у двох частинах «Кобзар» Т. Шевченка з власною передмовою «Дещо про життя і літературну діяльність Тараса Шевченка». На це видання М. П. Драгоманов відгукнувся критичною рецензією «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» («Народ», 1893, № 10, 11, 15). Сам І. Франко про спотворений текст «Кобзаря» 1893 р. писав у передмові до видання «Кобзаря» 1908 р., що вийшов за його редакцією.

Видання... неповного і надто вже безграмотного Сушкевичівського...— Йдеться про двотомне видання: Т. Шевченко. Поезії (Львів, 1867), здійснене накладом одного з «народовських» діячів Кирилом Сушкевичем (1840—1885).

С. 374. ...празьке видання...— Йдеться про двотомний «Кобзар» Т. Шевченка, що був виданий у Празі 1876 р.

Псьол Олександра Іванівна (1817—1887) — українська поетеса, авторка вірша «До сестри», приписуваного Т. Шевченкові. Вперше був надрукований у «Кобзарі» (Спб., 1884, с. 98), а вдруге у журн. «Киевская старина» (1885, т. XI, кн. 3, с. 552).

Рєпніна Варвара Миколаївна (1808—1891) — російська письменниця, близький друг Т. Г. Шевченка.

...нової біографії Шевченка, котру тепер публікує д. Конисський...— У 1894 р. О. Я. Конисський опублікував такі статті про Т. Г. Шевченка: «Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з кріпацтва (1829—1838).— Критико-біографічний нарис» — ЗНТШ, т. 4, с. 1—28; «Т. Шевченко під час перебування його в Академії художеств (1838—1844)» — «Зоря», № 16—21, які разом з іншими статтями були об'єднані в працю «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (т. 1—2, Львів, 1898—1901).

Рейнгольд Олександр Олександрович (1856—1902) — російський літературознавець. Німець за походженням. Автор праці «Geschichte der russischen Literatur von threm Anfang bis auf neuste Zeit» «Історія російської літератури від її початку до нових часів», доведена до 1885 р. Вийшла у Лейпцігу 1886 р.

...російська книга...Петрова...знаменитий її розбір, доконаний Дашкевичем.— Йдеться про рецензію українського та російського літературознавця ліберально-буржуазного напряму Дашкевича Миколи Павловича (1852—1908) «Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», надруковану в кн.: «Отчет о двадцать

девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX т. «Записок Императорской Академии наук», 1888, № 1, с. 37—301.

Петров Микола Іванович (1840—1921) — український літературознавець, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1916 р.), академік АН УРСР (з 1919 р.).

С. 375. ...втягнув автора в полеміку з Пипіним....— Йдеться про полеміку, яка була викликана появою рецензії О. М. Пипіна на «Історію літератури руської» О. Огоновського під назвою «Особая история русской литературы» («Вестник Европы», 1890, № 9, с. 241—274.). У відповідь на цю рецензію О. Огоновський виступив із статтею «Моєму критикові» (газ. «Діло», 1890, № 265, 266, 268—271).

Порфир'єв Іван Якович (1823—1890) — російський історик літератури, автор «Истории русской словесности» (1870—1891), видавець давніх пам'яток літератури.

Галахов Олексій Дмитрович (1807—1892) — російський історик літератури, автор «Истории русской словесности, древней и новой» (1863—1875).

С. 376. Копистенський Захарія (? — 1627) — український письменник, культурний і церковний діяч.

Смотрицький Мелетій Герасимович (бл. 1578—1633) — український письменник-полеміст і церковний діяч.

«Народовіщаніє» — збірка оповідань та легенд на релігійно-моралізаторські теми, видана 1756 р. у Почаєві.

«Богогласник» — збірка релігійно-моралізаторських віршів і пісень з нотами. Вперше надрукована у 1790—1791 рр.; протягом XIX і поч. XX ст. кілька разів перевидавалася в Росії і на Україні.

...критиці проф. Соболевського варшавським «Филологическом вестнике».— Російський філолог Олексій Іванович Соболевський (1857—1929) в журн. «Русский филологический вестник» (1887) критикував О. Огоновського за невдалу періодизацію літератури і невдалу термінологію. У ставленні до української мови О. І. Соболевський виявляв тенденційну упередженість.

С. 377. ...знаменитую працю Пипіна...— Йдеться про III том чотиритомної «Истории русских этнографии» (1890—1892), присвячений Україні. Див. статтю І. Франка «Олександр Миколайович Пипін» (т. 26 цього видання).

Ходаковський—Доленга-Ходаковський Зоріан (1784—1825) — польський фольклорист, етнограф і археолог. Записав близько 2000 пісенних текстів, з них майже 1400 українських.

Кольберг Оскар (1814—1890) — польський етнограф і фольклорист. Опублікував понад 40 томів етнографічних праць, в яких зустрічаються матеріали про українців.

Коперніцький Ізидор (1825—1891)— польський антрополог і фольклорист, професор Краківського університету.

Веселовський — очевидно, мається на увазі Олександр Миколайович (1838—1906) — російський філолог, історик літератури, фольклорист, етнограф, найвизначніший представник порівняльно-історичного методу в літературознавстві.

Боденштедт Фрідріх (1819—1892) — німецький письменник і перекладач. Йому належить збірка перекладів українських

народних пісень «Поетична Україна» (1845) німецькою мовою. В бібліотеці І. Франка зберігається примірник книги (№ 2547).

З а п Карел Владислав (1812—1871) — чеський письменник, перекладач і етнограф. Деякий час жив у Галичині, якій присвятив книгу «Мандрівки і прогулянки на Галицькій Русі».

Ч е р в і н с ь к и й Ігнаци (бл. 1770 — бл. 1835) — польський етнограф і просвітитель. Один із перших почав вивчати життя, звичаї, повір'я українського і польського народів.

П о л ь Вінценти (1807—1872) — польський поет-романтик консервативного напряму.

К у з ь м и ч е в с ь к и й — один з псевдонімів М. П. Драгоманова.

С у м ц о в Микола Федорович (1854—1922) — український та російський філолог та етнограф, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1905 р.) і АН УРСР (з 1919 р.).

...б о л г а р с ь к і п р а ц і Д р а г о м а н о в а ...—Йдеться про наукові праці М. П. Драгоманова, публіковані в болгарському етнографічному «Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина» (Софія, 1890, кн. IV, 1891, кн. V) «Славянските варианти на една евангелска легенда»; «Славянските приправки на Едиповата история», на які сам І. Франко написав рецензії (див. т. 28 та т. 46 цього видання).

Р ж е г о р ж Франтішек (1857—1899) — чеський етнограф. Живучи в Галичині (1877—1890), вивчав побут, звичаї, народну медицину українців. Йому належать праці «З етнографічного природознавства Галицької Русі», «Календарик з народного життя бойків», «Русинське весілля лемків у Карпатах» та ін.

С. 378. П а д у р а Тимко (1801—1871) — український і польський поет. Писав здебільшого українською мовою, але латинськими літерами. Ідеалізував у своїй творчості відносини між польською шляхтою та українським козацтвом.

Ш а ш к е в и ч Маркіян Семенович (1811—1843) — український поет-демократ.

Ф е д ь к о в и ч Юрій Адальбертович (1834—1888) — український письменник-демократ і громадський діяч.

«Л і т е р а т у р а» п о к(і й н о г о) О г о н о в с ь к о г о д р у к у в а л а с я в «З о р і», п о ч и н а ю ч и з 1886 р о к у...— «Короткая історія літератури руської» друкувалася в «Зорі» протягом всього 1886 р., крім № 14.

С. 379. Б о р а к о в с ь к и й Григорій Максимович (1846—1890) — український письменник ліберально-буржуазного напряму, автор соціально-побутових п'єс, комедій, водевілів, драми «Маруся Чурай — українська піснетворка».

Ц е г л и н с ь к и й Григорій Іванович (1853—1912) — український письменник і громадський діяч «народовського» напряму, автор комедій, які за висловом І. Франка мали «невелику літературну вартість».

В а с и л о в и ч Л е в Іванович (1858—1883) — український письменник. Друкувався під псевдонімом «Лев Сапогівський».

П ч і л к а — Олена Пчілка (псевдонім Косач Ольги Петрівни, 1849—1930) — українська письменниця, публіцист, видавець, член-кор. АН УРСР (з 1929 р.). У суспільно-політичних поглядах стояла на ліберально-буржуазних позиціях. Мати Лесі Українки.

Чайченко — один із псевдонімів Грінченка Бориса Дмитровича (1863—1910), українського письменника, фольклориста, етнографа і громадського діяча ліберально-буржуазного напряму.

Квітка — Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778—1840) — український письменник.

Марко Вовчок (псевдонім Вілінської Марії Олександрівни, по чоловікові — Маркович; 1833—1907) — видатна українська письменниця революційно-демократичного напряму.

Безоглядний хвалитель книжки покійного Огоновського д. К. в «Ділі»... — Можливо, йдеться про Володимира Коцовського (1860—1921), українського письменника, літературознавця і педагога «народовського» напряму, якого І. Франко критикував за праці про М. Шашкевича. В. Коцовському належить рецензія на книгу О. Огоновського «Історія літератури руської» («Зоря», 1887).

(НА РОКОВИНИ Т. ШЕВЧЕНКА)

Вперше надруковано у вид.: Літературна спадщина. Іван Франко. Випуск І, вид-во АН УРСР. К., 1956, с. 375—382. Датується орієнтовно 1902—1903 рр. на підставі згадки про дату написання вірша Т. Г. Шевченка «Осії глава XIV (подражаніе) (1859): «Від часу написання цих слів минуло 43 роки».

Цитовані у статті уривки з віршів Т. Шевченка І. Франко подав за сучасними йому виданнями «Кобзаря», у яких є відхилення від автографів поета.

Подається за автографом: ф. 3, № 683. Автограф без дати і заголовка.

С. 383. ...**при нинішнім народнім святі**... — Йдеться про традиційне відзначення дня народження Т. Шевченка.

С. 384. ...**А я брате**... — рядки з вірша «Чернець» (1847). В автографі Шевченка, за яким вірш друкується зараз у сучасних виданнях (ІЛ, ф. 1, № 67), процитовані рядки звучать так:

А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати.

...**Спочивши, скорбная, скажи**... — рядки з вірша «Осії глава XIV (подражаніе).

С. 386. ...**як Мойсей таблиці закону на Сінаї**... — За біблійною легендою, пророк Мойсей нібито вивів єврейський народ з Єгипту й після 40 років блукань по Сінайській пустелі привів до «землі обітованої» — Палестини. За легендою, Мойсей реформував віру, одержав від бога скрижалі (кам'яні дошки) з «10 заповідями».

...**Ащоб збудить хиренну волю**... — рядки з вірша «Я не нездужаю, нівроку» (1858). Дев'ятий та десятий рядки з цитованого уривка в автографі:

Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного.

...**А на громаду хоч наплюй**! — рядки з вірша «Хіба самому написать» (1858)

...потече сторіками...— рядки з вірша «І мертвим, і живим, і ненародженним...» (1845).

...Христові месники святії...— рядки з поеми «Неофіти». (1857). В автографі, за яким друкується цей твір тепер (ІЛ., ф. 1, № 67), початкові рядки звучать так:

Христові воїни святиє!
І без огня, і без ножа.

С. 387. Свою Україну любіть! — Рядки з вірша «Чи ми ще зійдемося знову?» (1847). В автографі Шевченка (ІЛ, ф. 1, № 69); за яким він друкується у сучасних виданнях:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время лютє
В остатню тяжкую минуту
За неї господа моліть.

Я так її... люблю...—рядки з вірша «Сон» («Гори мої високії») (1847). В автографі Шевченка (ІЛ, ф. 1, № 71), за яким він друкується у сучасних виданнях.

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Якби ви вчились так, як треба...— з поеми «І мертвим, і живим, і ненародженним...».

С. 388. ...величав російську автократію.— Йдеться про перший період діяльності В. Г. Белінського, коли він під впливом німецької ідеалістичної філософії приходить на деякий час до ідеї примирення з дійсністю і виправдовує існування російського самодержавства. Незабаром В. Г. Белінський порвав з ідеалізмом і в 40-ві роки послідовно обстоює принципи матеріалізму.

С. 389. ...проповідував їх у своїм «Колоколе».— І. Франко має на увазі відступи від демократизму до лібералізму, які допускав О. Герцен до 1861 р. На ці його вагання вказував В. І. Ленін у статті «Пам'яті Герцена» (1912 р.).

горе з вами...— з поеми «Неофіти». В автографі (ІЛ, ф. 1, № 67, авт. Б), за яким поема друкується у сучасних виданнях: горе з вами!

Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами
Раби незрячії! Кого?
Кого благаєте, благії,
Раби незрячії, сліпії!
Чи ж кат помилує кого?
Молітесь богові одному,
Молітесь правді на землі
А більше на землі нікому
не поклонітесь.

С. 390. А д а й ж и т и, с е р ц е м ж и т и — рядки з вірша «Минають дні, минають ночі» (1845). В автографі збірки «Три літа»:

А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити.

С т р а ш н о в п а с т и у к а й д а н и...— рядок з вірша «Минають дні, минають ночі».

...н е д а й с п а т и х о д я ч о м у...— рядок з вірша «Минають дні, минають ночі».

С. 391. ...п р а в д а о ж и в е...— рядок з вірша «Осії глава XIV (подражаніє)».

ПЕРЕДМОВА

(ДО ВИДАННЯ «ІЛІАДИ» ГОМЕРА В ПЕРЕСПІВІ СТЕПАНА РУДАНСЬКОГО)

Вперше надруковано у кн.: Твори Степана Руданського, т. VI. Омирова Ільйонянка, ч. 1. Збірки I—XII. З передмовою Івана Франка. Коштом Наукового товариства ім. Шевченка. У Львові, 1903, с. III—XIX. У другому виданні цієї книжки 1912 р. І. Франко дещо скоротив і переробив кінець передмови (с. XVIII).

Подається за виданням 1912 р.

С. 393. ...д о о с т а н н ь о г о р е д а к т о р а «П р а в д и».— Тут І. Франко має на увазі українського письменника і педагога, одного з лідерів партії «народовців» Вахнянина Анатолія (Наталя, 1841—1908), який був редактором «Правди», у 1869—1870 рр.

С. 394. Кирило — Костянтин (близько 827—769), М е ф о д і й (815—885) — брати-першовчителі слов'ян, родом з Солуні (Македонія).

С. 395. Л о т о ц ь к и й Олександр (1870—?) — український письменник громадський діяч буржуазно-націоналістичного напряму, виступав під псевдонімом Білоусенко Олександр. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції — політичний емігрант.

С и м а ш к е в и ч Митрофан Васильович (1845—?) — церковний письменник, протоієрей, історик, археолог, етнограф.

С. 399. ...Г н і д и ч е в а «І л і а д а» та Ж у к о в с ь к о г о «О д і с с е я». — Йдеться про переклад «Іліади», здійснений російським поетом, перекладачем Гнєдичем Миколою Івановичем (1784—1833), що вийшов окремим виданням («Илиада» Гомера, переведенная Н. Гнедичем. Спб., 1829), та про переклад «Одіссеї» (1829) цього ж твору, опублікований 1828 р. російським поетом Жуковським Василем Андрійовичем (1783—1852).

...«І л і а д а» Д м о х о в с ь к о г о та «О д і с с е я» С е м е н с ь к о г о. Мається на увазі переклад «Іліади», здійснений польським письменником Дмоховським Францішком Ксавері (1762—1808), над яким він працював у 1791—1800 рр., та про

переклад «Одіссеї», що належить польському поету, новелісту і критику Семенському Люціану-Іполиту (1807—1877).

Бюргер Готфрід-Август (1747—1794) — німецький поет, один з виразників ідей «Бурі і натиску». Йдеться про переклад «Іліади», над яким Бюргер працював у 80-х роках XVIII ст.

Фосс Йоган-Генріх (1751—1826) — німецький поет-просвітитель, перекладач; переклав «Одіссею» (1781) та «Іліаду» (1793).

Леконт де Ліль Шарль-Марі (1818—1894) — французький і реюньйонський поет, громадський діяч-республіканець, перекладач.

дуже нещасливого поета.— У виданні цієї передмови 1903 р. далі йде такий текст: «Ми звертаємося до всіх, у кого є ще досі недруковані твори або листи Руданського (ми чули про різні такі реліквії в різних закутках України, особливо у знайомих та свояків поета на Поділлі) з уклінною просьбою — посилати їх чи в оригіналах, чи в копіях Науковому товариству ім. Шевченка для опублікування. По виданні перших чотирьох томів, у яких не все і не всюди передано вповні оригінал, віднайшов проф. А. Кримський деякі твори, які досі вважалися загубленими, і утворили дальший п'ятий том творів. Переклад «Іліади» заповнив ще два томи (VI—VII). Та вже по виданні п'ятьох попередніх томів назбиралося дещо нових матеріалів, публікованих то в «Киевской старине», то в «Літературно-науковім віснику». Ті нововіднайдені твори дали те з автографів Руданського, що було пропущене з різних причин у чотирьох перших томах, надто деякі річи, давно друковані, а не втягнені в досі видані томи (уривки з перекладу «Демона» Лермонтова та уривок перекладу «Енеянки» Вергілія, або друковані в давній «Правді»). Декілька листів, друкованих у «Зорі» 1884 р., повинні ввійти в склад восьмого тому, який буде виданий, скоро набереться настільки матеріалу, аби заповнити том. Маємо надію, що се станеться незабаром.

Зазначуємо також, що перший том прийдеться, мабуть, іще сього року випустити в світ новим виданням, і для того було б добре якби ті добродії, у кого є автографи надрукованих там творів, ще раз провірили, а евентуально доповнили їх текст, аби друге видання могло вийти по змозі краще першого».

«Літературно-науковий вісник» — щомісячний художній науковий та публіцистичний журнал. У період, коли до його редакції входив І. Франко (1898—1906), журнал мав демократичне спрямування.

Вергілій Марон Публій (70—19 до н. е.) — римський поет. Тут І. Франко має на увазі епічну поему «Енеїда».

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б н е г а́ ц і я — самозречення, самовідданість
А б с о л ю́ ц і я — звільнення, виправдання; відпущення гріхів
А в а н т у р у в а́ т и — ризикувати
А к ц и́ з а — податок
А м п л і ф і к у в а́ т и — розширювати, нагромаджувати однотипні вирази
А п о с т а́ з і я — відступництво
А р і а́ н с т в о — течія в християнстві, що заперечує вчення про єдину суть трійці

Б а н і́ ц і я — покарання вигнанням
Б а х м а́ т — бойовий кінь
Б р у л і́ о н — перший начерк; зошит для чорнових записів (чернетка)

В а х л я́ р — віяло
В и п р а́ в а — виряджання, відправлення
В и р о з у́ б и — різновид лососевих риб
В і з и р — вищий урядовець у деяких країнах Близького і Середнього Сходу

Г а б і л і т у в а́ т и с я — проходити перевірку, складати екзамен на право викладання в університеті
Г а р а́ ч — данина (ханові)
Г о р а́ л ь — житель гірської місцевості
Г о с т и́ н е ц ь — дорога, битий шлях

Д е д и к а́ ц і я — присвята
Д ж у́ р а — зброєносець у козацького старшини
Д і а р і́ й — щоденник
Д о г і́ д н и й — придатний на що-небудь
Д р а с т и́ ч н и й — дразливий
Д у ф а́ т и — думати, покладати надію

Е к с к о м у н і к у в а́ т и — відлучати від церкви
Е л е́ к т о р и — виборці
Е л е́ к ц і я — вибори
Е п і с т о́ л і я — послання у формі листа

З а в і д а́ т е л і — завідуючі
З а в і́ й — круговий рух вітру; замет
З а в о л а́ н н и й — закликаний
З а д и́ б и т и с я (від диба) — закувати себе, обмежити
З а́ і л і с т ь — злість
З а́ п у с н и й — один з останніх днів напередодні великого посту
З м а́ з а н н я — тут: стертя з лиця землі, знищення

Інавгура́ція — початок, урочисте відкриття, посвячення
Інтерполя́ція — неавторські вставки в текст під час переписування його
Інте́нція — порозуміння; намір
Інтра́та — доход, прибуток
Інфа́мія — ганьба, безчестя

Ка́ня — хижий птах родини яструбових
Каптува́ти — головувати, очолювати
Като́ра (котерія) — кліка, гурток, компанія
Каштеля́н — почесний титул польського сенатора
Кварця́ний — той, що належить до кварцяного війська — найманого військового загону в шляхетській Польщі XVI—XVII ст., яке уряд використовував для охорони державних кордонів
Клейно́ди — ознаки влади, регалії
Кля́ча́ти — стояти на колінах
Кольпорто́ваний — поширений
Комплікува́ти — ускладнювати, заплутувати
Компуто́вий — регулярний
Контетува́ти — задовольнятися
Контемпляти́вний — споглядальний
Конфу́зія — замішання
Конюши́й — стайничий
Корми́га — неволя, ярмо
Кпи́ни — кепкування, насміхи
Кра́йчий — кравчий
Ку́фа — діжка

Ла́тво — легко
Левене́ць — молодий рослий парубок
Ле́жа — лежання (тяжка лежача хвороба)
Ле́нний — васальний
Лейстро́вий — реєстровий
Лю́ка — пропуск, прогалина
Ляхови́ця — полька

Майора́т — успадковане майно (земля), що передається в спадок старшому в роді
Маргіна́льний — другорядний; суміжний
Мо́жність — спроможність
Мурза́ — титул феодального вельможі у татар

Ну́нцій — представник папи римського при уряді якої-небудь держави
Оба́ва — побоювання
Оба́лення — повалення, скинення (з посади)
Обду́кція — розтин
Облятова́ний — випробуваний
Обрабува́ти — пограбувати
О́крак — верхи
Опанча́ — старовинний верхній одяг у вигляді широкого плаща
Опі́нія — громадська думка
Ординанси — розпорядження
Оса́дник — поселенець з польської шляхти на українських землях
Ошу́ка — обман

Па́серб — пасинок, нерідний син для одного з подружжя
Пилипо́ни — українські розкольники
Писо́вня — канцелярія
Підсто́лій — у давній Польщі заступник стольника
Підча́ший — придворна службова особа
Пока́рм — харч, їжа
Покре́вний — родич по крові

Посе́сія — орендне володіння землею разом з приписаними до маєтку селянами
Пото́мні (люди) — майбутні, прийдешні
Потурна́к — потурчений чоловік
Похо́пний — поспішний, швидкий
Поуфа́лий — фамільярний
Предиле́кція — уподобання, замилування
Претє́кст — підстава, привід
Принципа́л — хазяїн, начальник
Прима́с — найголовніший єпископ
Провенто́вий — превентивний, запобіжний
Протє́ктор — покровитель, захисник
Протеста́ція — протест
П'яству́к — кулак

Рарó́г — дивовижа
Ра́та — термін сплати або частина боргу
Регімєнта́рський — найманий
Реймє́нт — полк, військовий загін
Резидува́ти — протидіяти
Реституюва́ти — повертати (майно)
Респе́кт — повага, шана

Са́бас (ша́баш) — суботнє свято, відпочинок, передбачений іудаїзмом
Саламáха (соломá-ха) — рідка страва із звареного у воді борошна
Сердáр — головнокомандуючий у деяких мусульманських країнах Сходу
Сконтетува́ти — задовольнити
Сліднúй — помітний
Споля́тися — ополячуватися
Справоздáння — звіт
Спрофанува́ти — опростити, опошлити
Срóдзе — жорстоко, люто
Ста́ція — щорічний натуральний податок з селян, який стягався на утримання польського війська
Стóльник — придворний чин у Росії XIII—XVIII ст., рангом нижчий боярського
Сторóнництво — тут: партія
Суплє́нт — кандидат
Суплікува́ти — просити про щось, оскаржувати щось (письмово)

Титулятýра — підстава
Тіýн — господарський управитель князя чи іншого феодала; суддя нижчої категорії
Тúсяцький — старший над соцькими у Запорізькій Січі
Толерува́ти — виявляти терпимість, поблажливість до когось
Трактаме́нти — частування, пригощання
Трансáкція — перебіг подій
Трíбува́ти — пробувати, намагатися

Узгля́днення — взяття до уваги
Уймúти — відібрати, зменшити
Уконтентува́ти — задовольнити
Упíмнення — пересторога, попередження
Ура́зи — рани

Фортє́лне — несподіване

Хаджá (хаджí) — почесний титул мусульманина, який здійснив паломництво до Мекки

Хосе́нність — корисність, придатність

Че́сник — чашник, сановник у давній Польщі

Чо́ло — тут: цвіт, найкраща частина

Шаг — півкопи, гріш

Шайта́н — у мусульманській міфології — злий дух, чорт, сатана

Швандорува́ння — базікання, балаканина

Шо́па — покрівля на опорах для зберігання збіжжя

Шпо́татися — копирсатися, робити щось довго, зволікати

Янича́ри — регулярна піхота в султанській Туреччині, що сформувалася у XIV ст. з військовополонених, а пізніше (з XV ст.) з юнаків-християн, навернених у мусульманство

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТА ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ПРАЦЬ (тт. 26—43)

А. И. Алмазов. Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры. К истории византийской отреченной письменности XXXIV, 350—351

А. И. Алмазов. К истории молитв на разные случаи. Заметки и памятники XXXI, 12—16

А. И. Алмазов. Чин над бесноватым. Памятник греческой письменности XVII в. XXXIV, 348—349

А. И. Соболевский. Два русских поучения с именем Григория XXXVII, 367

А. И. Соболевский. Жития святых по древнерусским спискам XXXIV, 431—433

А. И. Соболевский. Из области древней церковнославянской проповеди XXXV, 250—251

А. И. Соболевский. Мучение св. Аполлинария Равенского по русскому списку XVI века; Мучение св. Анастасии Римлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в. XXXV, 262—264

А. И. Яцимирский. Романский митрополит Макарий и новооткрытая его славяно-молдавская летопись 1541—1551 гг. XXXVIII, 479—481

А. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья XXXVII, 267—269

А. Н. Пыпин. История русской литературы XXXI, 335—352

А. Соболевский. Древняя церковнославянская литература и ее значение XXXVIII, 450—454

Адам Міцкевич в українській літературі XXVI, 384—390

Адам Міцкевич XXXIX, 256—257

Альманах чи газета? XXVIII, 196—197

Анатоль Петрикійович Свидницький [уваги до його «Люборацьких»] XXVII, 7—8

Андрю Діксон Уайт. Розмови з Львом Толстим XXXV, 249

«Антігона». Драматична дія Софокла XXVI, 307—316

Антін Володиславич. Орли, комедія в 4-х діях XXXVII, 239—241

Антін Грицуняк (Посмертна згадка) XXXII, 44—46

Апокриф о Адамі XXIX, 439—442

Апокрифічне євангеліє псевдо-Матвія і його сліди в українському письменстві XXXII, 117—152

Арс. К а д л у б о в с к и й. Очерки по истории древнерусской литературы житий святых XXXIV, 419—420.
«Артистичний вісник, місячник, посвячений музиці і штуці» XXXV, 335—336
[Археологічно-бібліографічна виставка] XXVII, 265—267
Б. Д. Г р і н ч е н к о. Литература украинского фольклора 1777—1900 XXXIII, 444—449
Байка про вужа в домі. Польські, чеські та церковнослов'янські варіанти XXXIX, 101—111
Банкет духовный XXVIII, 365—374
[Безглузде мимрення] XXVII, 271
Буря. Драма в 5 діях О. М. Островського XXXII, 51—54
Български книгоспис за сто години 1806—1905 XXXIX, 71—73
В. А. К е л т у я л а. Курс истории русской литературы XXXVII, 364—366.
В. А. Ч а г о в е ц. Из области народной поэзии (Из летних заметок) XXXVII, 41
В. Д о м а н и ц ь к и й. Критичний розслід над текстом «Кобзаря» XXXVII, 372—373
В. И. Р е з а н о в. Памятники русской драматической литературы. Школьные действа XVII—XVIII вв. XXXVII, 265—266
В. М о ч у л ь с ь к и й. Апокрифические сказания о создании мира XXXI, 21—24
В. Н. П е р е т ц. Историко-литературные исследования и материалы. Том I. Из истории русской песни XXXIII, 89—93
В. Н. П е р е т ц. Историко-литературные исследования и материалы. Т. II. Из истории старинной русской повести XXXIII, 94—96
В. Н. П е р е т ц. К истории польского и русского народного театра, I—VII XXXVII, 145—146
В. Н. П е р е т ц. К истории польского и русского народного театра. Несколько интермедий XVII—XVIII столетия XXXV, 39—40
В. Н. П е р е т ц. Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII вв. XXXIII, 51—56
В. Н. П е р е т ц. Материалы к истории апокрифа и легенды XXXIII, 298—303
В. Н. П е р е т ц. Новые данные для истории старинной украинской лирики XXXVII, 370—371
В. П е р е т ц. Очерки старинной малорусской поэзии XXXIV, 429—430
В. Н. П е р е т ц. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV века XXXIV, 434—435
В. Щ у р а т. Історичні пісні XXXVII, 383—386
В десяті роковини смерті Михайла Драгоманова XXXV, 402—404
В інтересі правди XXXIX, 227—231
В справі видання писань Луки Данкевича XXXIX, 61
В справі вірші д. Павлика на честь Гушалевича XXXV, 74—75
В справі збирання етнографічних матеріалів XXXIII, 450—451
В справі збирання народних легенд XXXII, 427—429
Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія XXX, 314—538

Василь Щурат. Замітка до поеми Тараса Шевченка «Чернець» XXIX, 271—272
В[ельми] п[оважаному] Василеві Левицькому в Відні XXXV, 349
[«Венеціанський купець» Шекспіра] XXVIII, 222
Від редактора [до видання]: Микола Стороженко. Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку XXXVI, 24—25
Від редакції XXVII, 217—218
Відгуки грецької і латинської літератур в українському письменстві XXX, 240—252
Відповідь критикові «Перебенді» XXVII, 308—311
Візантійська література. Karl Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Literatur XXIX, 184—194.
Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683—1686 рр. XXXIII, 431—437
Вірша про отця Негребецького XXXV, 417—427
Вірша про турецько-російську війну 1787—91 XXXV, 415—416
Влада землі в сучасному романі XXVIII, 176—195
Володимир Гнатюк. Коломийки, т. II XXXVII, 147—149
Володимир Самійленко XXXVI, 183—185
Володимир Самійленко. Проба характеристики XXXVII, 193—204
«Ворог народу» XXVIII, 212—217
[«Ворог народу» Г. Ібсена] XXVIII, 211
«Воянцка писня» XXVII, 249—252
[Вступ до докторської дисертації «Політична поезія Шевченка 1844—1847 рр.»] XXVII, 244—248
[Вступ до публікації «Новочасна польська сатира»] XXXV, 248
Вступне слово [до видання: Еміль Золя. Довбня. Повість з життя паризьких робітників] XXVI, 102—104
[Вступні зауваження до публікації: П. Куліш. Маруся Богуславка. Друга половина] XXXIII, 63—64
Г. Барац. О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи XXXVII, 402—405
Г. Барац. Повести и сказания древнерусской письменности, имеющие отношение к евреям и еврейству. I. Два рассказа «Киево-Печерского патерика» XXXVII, 140—144
Габрієля Запольська. В Гірничій Дуброві, сценічна картина в І акті XXXII, 34—35
Гайота. «Новели» XXVII, 123—129
Галицький «Москаль-чарівник» XXXI, 353—376
Галицько-руський відпис «Слова о полку Ігоревім» із першої половини XIX в. XXXIX, 287—296
Галицко-русская библиография за 1887 г. XXVII, 209
Галицко-русская библиография XIX столетия XXVII, 253—256
Галицко-русская библиография XIX столетия с увзглядненим изделий, появившихся в Угорщине и Буковине (1801—1886) XXXVII, 201—208
Гергарт Гауптман, його життя і твори. Смерть Альфонса Доде. Перші розділи «Парижа» Е. Золя. Голос Золя в справі Дрейфуса XXXI, 135—155

Гинучому світові. Поезія Яна Каспровича XXXVI, 55—56
[«Глитай, або ж павук» М. Кропивницького] XXVIII, 105
[«Глитай, або ж павук» М. Кропивницького та ««Вихованець» М. Янчука] XXVIII, 258—259
Гліб Успенський XXVIII, 304
Гліб Успенський XXXIII, 371—374
Говоримо на вовка — скажімо і за вовка XXVIII, 167—175
Гомерова «Одіссея» XXVII, 337—340
Гордон Байрон. Чайльд Гарольдова мандрівка XXXVII, 52
[Граматика слов'янська Івана Іжевича] XXXVII, 294—295
Д. И. Абрамович. Исследование о «Киево-Печерском патерике» как историко-литературном памятнике XXXIV, 421—425
Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа XXVII, 333
Давне й нове XXXVIII, 488—491
[«Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького] XXVII, 228—229.
[«Дай серцю волю...» М. Кропивницького і «Крути, та не перекручуй» Панаса Мирного] XXIX, 90
Дальші болгарські праці М. Драгоманова XXVIII, 293—298
Данило Мордовець [Некролог] XXXVI, 43
25-та річниця смерті Шевченка та її відзначення в Галичині XXVII, 14
Два образки в церкві Завалівській XXVI, 283—284
Дві школи в фольклористиці (по поводу сьомого тому «Wisły») XXIX, 416—424
Двобій Мстислава з Ределею. Староруське поетичне оповідання XXXIX, 59—60
Детлеф фон Ліліенкрон і його писання XXXI, 183—187
Дещо про літературну Спадщину Іоанникія Волковича XXXIX, 95—97
Дещо про «Марусю» Л. Боровиковського та її основу XXXIII, 403—416
Дещо про себе самого XXXI, 28—32
Джозуе Кардуччі XXXVII, 222—223
Джон Фенімор Купер. Звіробійник XXXVI, 26
Дитина в звичаях і віруваннях українського народу XXXVII, 238
Дітські слова в українській мові XXVI, 123—126
До біографії Івана Вагилевича XXXVII, 296—363
До біографії та характеристики В. Забіли XXXVII, 53—60
До збирачів етнографічних матеріалів XXXV, 412—414
До історії вірші на Вкраїні XXXII, 430—440
До історії українського вертепу XVIII в. XXXVI, 170—375
До історії коломийкового розміру XXXIX, 232—242
До історії чесько-руських взаємин XXXIII, 137—141
До питання про перекази про Магомета у слов'ян XXIX, 122—148
До руської бібліографії XVIII в. XXXIV, 389—391
До студій над Ст. Руданським XXVIII, 219—221

[«Добуш» А. Ф. Стечинського] XXVI, 289—290
[«Довбуш» Ю. Федьковича] XXVII, 230—231
Довжанське Четвероєвангеліе XXXII, 441—447
[Додаток до опису В. Гнатюком рукопису Стефана Теслевцевого] XXX, 260—261
Додаток [до статті «Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.»] XXXII, 230—369
[Додаток до статті М. Комара «Євген Борисів. Посмертна згадка»] XXII, 8—9
Д⟨октор⟩ В. Щурат. Із студій над почаївським «Богогласником». Квестії авторства і часу постання деяких пісень XXXVIII, 444—449
Д[октор] Остап Терлецький. Спомини і матеріали XXXIII, 304—370
Доповіді Міріама XXIX, 116—121
Доповнення [до статті «Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.»] XXXII, 369—370
[«Дочка Фабріція»] XXVIII, 108
Д-р В. Щурат. Грюнвальдська пісня (Bogurodzicza driewicza) Пам'ятка западноруської літератури XIV в. XXXVII, 150
Д-р В. Щурат. Перегринація или путь до Іерусалиму Данила архимандрыты Коръсуньского данная архимандрыты корсуньского в Бѣлой России XXXVII, 263—274
Дрогобицька служебна мінея з року 1563 XXXIX, 74—75
«Дудар» і «Епопеї піснь третя» Якова Зробека, пароха з Вертелки XXXVII, 21—27
Думки профана на музикальні теми XXXVI, 52—54
Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студії над «Богогласником» XXXIX, 126—143
Екскурс I. Фотіїв «Міріобібліон» XXXX, 441—459
Екскурс II. «Оглавление книгам и кто их писал» XXXX, 460—471
Еміль Золя. Жерміналь XXXV, 334
Еміль Золя. Життєпис XXVI, 109—114
Еміль Золя, його життя і писання XXXI, 275—307
Еміль Золя і його твори XXVI, 96—101
Еміль Коритко, забутий слов'янський етнограф XXVII, 500—549
Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. XIX XXXVII, 284—285
Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXI XXXVII, 230—231
Етнографічний збірник... Т. VI. Галицько-руські анекдоти XXXII, 21
Етимологія і фонетика в южноруській літературі XXIX, 150—169
Етнографічна експедиція на Бойківщину XXXVI, 68—99
Етнологія та історія літератури XXIX, 273—282
Євменій Сабов. Хрестоматия церковнословянских и угорусских литературных памятников с прибавлением угорусских народных сказок на подлинных (!?) наречиях XXIX, 200—201
Женщина-мати в поемах Шевченка XXVI, 153—154
Життя і літературна діяльність Іпатія Потія XXXIX, 508—533

[Життя і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції] XXVI, 61—73
Життя і твори Альфонса Доде, його остання повість. 70-ті роковини вродження Генріка Ібсена XXXI, 173—182
«Жіноча бібліотека», видає Наталія Кобринська XXIX, 202—204
Жіноча неволя в руських піснях народних XXVI, 210—253
Житие и чудеса святителя и чудотворца Николая, по рукописи Макарьевских четьих миней» XXXV, 361
Жорж Роденбах XXXI, 377
З галузі науки і літератури XXVIII, 145—166
З галузі фольклору XXIX, 38—39
[«З житейського моря» Бораковського] XXVIII, 109
З остатніх десятиліть XIX віку XXXXI, 471—529
З нової чеської літератури XXIX, 476—491
Заборона «Літературно-наукового вісника» в Росії XXXIII, 68—72
Забутий український віршописець XVII віку XXXI, 156—172
Задачі і метод історії літератури XXXXI, 7—16
Замітка про життя і письма Ернста Ф. Шульце XXVI, 264—265
«Записки з мертвого дому» XXVIII, 93
Записки против книгокрадів у старих книгах та рукописах XXXVII, 255—259
[«Запорожець за Дунаєм», «Пан мандатор»] XXVIII, 107
[«Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського] XXIX, 87
[Зауваження до кореспонденції: «Плагіат (?) Сенкевича»] XXXIII, 82
Збірка К. Трильовського XXVII, 221—224
Збірник пісень патріотичних і січових XXXVII, 62
Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. Т. VII. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство XXXVII, 111
Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. Т. X. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство XXXVIII, 376—377
[Звідки взялася назва «бойки»?] XXIX, 411—415
Зенон Наколесник. Невмирака, історична фантазія в одній дії XXXVII, 289—293
Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу XXVI, 180—204
И. Е. Евсеев. Толкования на книгу пророка Даниила и древнеславянской и старинной русской письменности XXXIV, 392—393
Ив. Ротар. Епифаний Славинецкий, литературный деятель XVII в. XXXIII, 83—84
Ів. Федорченко. Іродіада. Богоблудниця. Поеми XXXVII, 211—212
Іван Борусовський. Мефістофель в Гетевім «Фаусті» і Люцифер в Байроновім «Каїні» XXXVII, 274—275
Іван Вишенський і його твори XXX, 7—211
Іван Вишенський, його час і письменська діяльність XXVIII, 260—278

Іван Гушалевич XXXV, 7—73
Іван Сергійович Тургенєв XXVI, 293—306
Іван Тивонович. Історія заснування «Ruthenische Revue» у Відні XXXVII, 252—254
Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) XXXVII, 374—380
Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). Драми і комедії. Том I XXXI, 11
Іван Тургенєв XXVI, 291—292
Іван Тургенєв. Муму XXXV, 233
Із історії «москвофільського» письменства в Галичині XXXI, 458—480
Із наукових екскурсій по краю XXXIII, 57—62
Із поезій Павла Думки XXVIII, 89—92
Із поеми Степана Руданського «Цар Соловей» XXXI, 413
Із поетичної спадщини Василя Мови (В. Лиманського) XXXI, 417—419
Із поля фольклору XXXIX, 55—58
Із секретів поетичної творчості XXXI, 45—119
Із старих рукописів XXIX, 348—402
Інтересний збірник з с. Хитара XXX, 253—259
Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах XXXI, 33—44
Иоанн Вишенский (Новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности) XXVII, 318—326
Іпполіт Тен. Нариси із старинного світу XXXVII, 7
Історія літератури руської XXVII, 334—336
Історія моєї габілітації XXXIX, 45—49
Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського XXXX, 7—370
К. Арабажин. Галицко-русское литературно-общественное движение XXIX, 23—24
К истории апокрифических сказаний XXVII, 356—364
К истории южнорусских апокрифических сказаний XXIX, 337—347
К объяснению одной колядки XXVIII, 218
Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання XXXIX, 7—20
Кароль Гедеке XXVII, 112—113
Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв. XXXII, 207—229
Карпо Півторакожуха (Історично-літературна студія) XXXVIII, 492—498
[«Катря Чайківна» Н. Кибальчич] XXIX, 93—95
[«Киевская старина»] XXVII, 9—13
«Кінець Содома» XXVIII, 207—210
Кінцеві записки в староруських рукописах XXXVII, 166—170
Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625 XLIII, 248—279
Козацькі часи в народній пісні, з замітками В. Будзиновського [Книжка видана більше з публіцистичною...] XXXVII, 158—165
Козацькі часи в народній пісні, з замітками В. Будзиновського [...Книжка д. Будзиновського...] XXXVII, 131—133

Конечність реформи учення руської літератури про наших середніх школах XXVI, 320—331
Конкурс «Зорі» XXIX, 470—474
Конрад Фердінанд Мейер XXXI, 312
Конрад Фердінанд Мейер і його твори XXXI, 420—457
«Король балагулів». Антін Шашкевич і його українські вірші XXXV, 113—149
Короткий нарис історії староіндійського (санскритського) письменства XXXVIII, 471—478
Кость Горбаль XXXIV, 368—370
К о с т ь Л у ч а к і в с ь к и й. Антін Любич Могильницький, його життя, його значення XXVII, 165—169
Котра віра ліпша? Інтермедія жида з русином. Тексти й студія XXXIX, 193—226.
Критичні письма о галицькій інтелігенції XXVI, 74—93
Лев Толстой XXVIII, 223—250
Легенда про Пршемислову квітучу ліщину та легенди про квітучу палицю XXIX, 545—550
Леся Українка [«Леся Українка, власне Лариса Косач...»] XXXII, 39—41
Леся Українка [Роздивляючися літературну...] XXXI, 254—274
Летопись Подгорецкого монастыря XXVIII, 323—329
[«Лимерівна» Панаса Мирного] XXVIII, 253
Листи Шевченка до Бр. Залеського XXVIII, 61—72
Лист проф. В. Ягича XXXV, 411
(«Лихий день» Г. Цеглинського і «Пошились у дурні» М. Кропивницького) XXVII, 232—233
Літературна мова і діалекти XXXVII, 205—210
Література, її завдання і найважніші ціхи XXVI, 5—16
Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар XXIX, 40—50
Літературні письма XXVI, 26—47
Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ» XXXIX, 359—507
Лисенкове свято в Австрії XXXV, 85—90
Лорд Байрон XXIX, 283—292
Львівський театр і народна честь XXXV, 337—348
М. Д ж а г а н. Чоловік і життя XXXVII, 282—283
М. К о м а р о в. Т. Шевченко в литературе и искусстве XXXV, 159—171
М. П а в л и к. Михайло Драгоманов і його роль в розвої України XXXVII, 249—251
М. Н. С п е р а н с к и й. Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. Исследования и тексты XXXVII, 177—181
М. С п е р а н с к и й. Южнорусская песня и современные ее носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменко) XXXV, 224—226
М. Ф. Г л у ш к е в и ч. Мелодії. Стихотворения XXXVIII, 28—30
М. Шашкевич і галицько-руська література XXIX, 249—257
Максим Горький XXXV, 367—369

Маленькі знахідки із старослов'янської літератури та історії XXVII, 550—561
Малюнки Івана Труша XXXII, 27—31
Маніфест «Молодої музи» XXXVII, 410—417
Марія Бартус XXVI, 349—351
[Марія Дюран] XXXIII, 289
Марія Конопніцька XXXIII, 375—383
Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка XXXVII, 276—279
Марк Твен. Пригоди Тома Сойєра XXXVII, 61
[«Мартин Боруля», Карпенко-Карий] XXVIII, 251—252
Маруся Чураївна, историческая поэма 1652 року XXX, 219—220
Матеріали до історії українсько-руської етнології. Том IX XXXVII, 387
Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772—1848 XXIX, 403—410
Метод і задача історії літератури XXXXI, 17—23
Микола Вітал[ійович] Лисенко XXVI, 122
[Микола Костянтинович Михайловський] XXXV, 112
Микола Ленау (У соті роковини його вродин) XXXIII, 295—297
Микола Савич Тихонравов (До портрета) XXIX, 179—183
Микола Стороженко. Нарис історії західноєвропейських літератур до кінця XVIII в. XXXVII, 34
Микола Чернявський. «Зорі». Збірник поезій. Київ, 1903 XXXIV, 355—357
Михайло Возняк. Маркіян Шашкевич як фольклорист XXXVIII, 500—502
Михайло Євграфович Салтыков XXVII, 327—329
Михайло Євграфович Салтиков [Щедрін] XXVI, 127—130
Михайло П[етрович] Старицький XXXIII, 230—277
Мистерия страстей Христовых XXVIII, 330—350
Містифікація чи ідіотизм XXXVI, 44—46
Молитва за ворогів XXXIX, 163—174
Молодий вік Осипа Федьковича XXVII, 149—164
Московська ластівка на Галицькій Русі XXXIII, 73—77
Моя вітцівська хата XXXIX, 243—247
[«Мужичка» К. Писанецького] XXIX, 91—92
Музика... та й годі XXVIII, 132—143
Н. Дашкевич. Малорусская и другие бурлескные (шутливые) «Энеиды» XXXI, 317—320
Н. И. Стороженко. Кирилло-Мефодиевские заговорщики XXXVII, 68—69
Н. М. Петровский. К истории «Откровения Мефодия Патарского в западнославянских литературах XXXVIII, 482—483
Н. Никольский. Ближайшие задачи изучения древнерусской книжности XXXIV, 411—418
Н. Н. Дурново. К истории сказаний о животных в старинной русской литературе XXXIV, 394
Н. П. Дашкевич. Общение Южной Руси с югославянами в литовско-польский период ее истории, между проч[им] — в думах XXXVI, 30—32

Н. Петров. Воспитанники Киевской Академии из сербов с начала синодального периода до царствования Екатерины II (1721—1762) XXXV, 352—353
Н. Янчук. К истории и характеристике женских типов в героическом эпосе XXXIII, 97—98
На вічну пам'ять Котляревському XXXV, 227—232
[На роковини Т. Г. Шевченка] XXXXIII, 382—392
[На смерть М. Павлика] XXXIX, 614
[Надія Дмитрівна Зайончковська] XXVII, 330
«Наймичка» Т. Шевченка XXXIX, 447—469
Найстарша південноруська історіографія XXXX, 431—437
Найстарша українська народна пісня XXXVII, 216—221
Найстарша церковнослов'янська вірша XXXIX, 30—35
Найстарші памятки південноруського письменства XL, 402—430
Найстарші традиції Київської землі XXXIX, 335—358
Найстарші традиції культурного життя в Південній Русі XXXX, 373—401
Наливайко в мідянім биці XXXVI, 376—390
Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. XXXXI, 194—470
Нариси з історії української літератури в Галичині XXVII, 130—148
Народная поэзия XXVII, 216
Народне повір'я з українських апокрифів XXXI, 313—316
Народний декламатор. Коломия, 1903 XXXIV, 358—359
[«Натан Мудрий» Г. Е. Лессінга] XXVII, 272
Національний колорит у казках Бодянського XXXIV, 449—456
Наш театр XXVIII, 279—292
Наша поезія в 1901 році XXXIII, 172—198
Наша театральна мізерія XXXV, 362—366
Наше літературне життя в 1892 році (Листи до редактора «Зорі») XXIX, 7—22
Наші коляди XXVIII, 7—41
[«Не в свои сани не садись» Островського] XXVIII, 56—57
[«Не судилось» М. Старицького] XXVIII, 103—104
Немиродайна замітка по поводу рецензії проф. Цеглинського на «Переводи і наслідування О. Шухевича» XXVI, 280—282
«Нива», український літературний збірник XXVI, 374—379
Николай Никольский. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X—XI в.) XXXVII, 260—262
Николай Устиянович [Некролог] XXVI, 380—383
Нова історія російської літератури XXXVI, 47—51
Нова повість Е. Золя «Fecondite». Соті роковини уродин Генріха Гейне XXXII, 22—26
Нова чеська література і її розвій. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість «Бар-Кохба» XXXI, 481—498
Нове видання поем М. Макаровського XXXII, 18—20
Нове видання творів Міцкевича XXIX, 25—31
Нове видання творів Словацького XXIX, 113—115
Нове видання Шевченка XXXVII, 412—418
Нове видання Шекспіра XXIX, 170—176

Нове укр[аїнське] оповідання Марка Вовчка XXXIV, 352—354
Новий варіант легенди про П'яницьке чудо в Корсуні XXXIV, 377—378
Новий причинок до студій над Іваном Вишенським XXXII, 112—116
Новий сербський місячник «Стража» XXVI, 94—95
Нові матеріали до історії українського вертепу XXXVIII, 378—402
Нові праці про Україну XXVII, 187—195
Нові причинки до історії вірші на Вкраїні XXXIII, 438—443
Новонайдені твори Т. Шевченка XXVII, 35—36
[«Новь» І. С. Тургенева] XXVI, 507
О. О л е с ь. З журбою радість обнялась. Поезії XXXVII, 224—227
Огляд української літератури за 1880 рік XXVI, 106—108
[«Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» В. Александрова — М. Старицького та «Чорноморці» Я. Кухаренка) XXIX, 89
О л. Б а р в і н с ь к и й. Огляд народної літератури українсько-руської до 60-х років XXXI, 414—416
Олекса Бобикевич XXXIV, 371
Олександр Герцен XXXVIII, 532—538
Олександр Козловський XXXVI, 7—19
Олександр Мик[олайович] Пипін XXVI, 115—119
Олексій Миколайович Плещеев XIX, 85—86
Олександр Пипін (Некролог] XXXVI, 40—42
Олександр Степанович Афанасьев-Чужбинський XXXIX, 23—29
Оповідання про життя святого великомученика і лікаря Пантелеймона XXVI, 205—209
Осип Бодянський XXXIV, 438—445
Осип Гординський-Федькович. Посмертний спогад XXVII, 177—180
Осип-Юрій Федькович (кілька слів по поводу 25-літнього ювілею його літературної діяльності) XXVII, 37—39
Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних XXVI, 332—346
[Остап Вересай] XXVIII, 102
О с т а п Л у ц ь к и й. В такі хвилі XXXVII, 136—317
Откровеніе св. Степана XXXVI, 140—169
П. А. К у л і ш. Хуторні недогарки XXXIII, 222
П. В. В л а д и м и р о в. Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков XXXV, 255—261
П. Г а в р и л о в. Характеристика польских и южнорусских литературных течений последней четверти XVII века в связи с общим направлением тогдашней французской литературы XXXIII, 85—88
П. Грабовський про Шевченка XXXII, 49—50
П. Ж и т е ц к и й. «Энеида» И. П. Котляревского и древнейший список ее XXX, 30—50
П. И. Ж и т е ц к и й. О переводах Евангелия на малорусский язык XXXVII, 65—67
П а в е л С и м о н и. Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII—XIX стол. XXXIII, 99
Павлові Грабовському XXXIV, 366

Павло Ліндау. Мелійська Венера, поетична драма в одній дії XXXII, 36—38
Пам'яті П. Грабовського XXXIV, 367
Памятники древнерусской церковно-учительской литературы XXXI, 127—131
Памятники славяно-русской письменности, изданные Археографическою комиссиею. I. «Великие минеи четии». Декабрь, дни 1—5 XXXV, 359—360
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. V. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч[атку] XVII в. XXXVII, 151—152
Передмова ⟨до вибраних віршів Вольфа Еренкранца Збаразького⟩ XXXVI, 20—23
Передмова ⟨до видання: Александр Герцен. Спомини з еміграції⟩ XXXVIII, 531
Передмова ⟨до видання: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том I. Апокрифи старозавітні⟩ XXXVIII, 7—79
Передмова ⟨до видання: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том II. Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія⟩ XXXVIII, 80—166
Передмова ⟨до видання: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том III. Апокрифи новозавітні. Б. Апокрифічні діяння апостолів⟩ XXXVIII, 167—240
Передмова ⟨до видання: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том IV. Апокрифи есхатологічні⟩ XXXVIII,241—292
Передмова ⟨до видання: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том V. Легенди про святих⟩ XXXVIII, 293
Передмова ⟨до видання: Вибір декламацій для руських селян і міщан⟩ XXXIII, 417—428
Передмова ⟨до видання: Вільям Шекспір. Антоній і Клеопатра. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901⟩ XXXIII, 163—171
Передмова ⟨до видання: Вільям Шекспір. Багацько галасу знічев'я. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1901⟩ XXXIII, 156—162
Передмова ⟨до видання: Вільям Шекспір. Король Лір. Переклад П. О. Куліша. Львів, 1902⟩ XXXIII, 199—209
Передмова ⟨до видання: Вільям Шекспір. Міра за міру. Переклад П. О. Куліша... Львів, 1902⟩ XXXIII, 210—221
Передмова ⟨до видання: Вільям Шекспір. Ромео та Джульетта. Переклад П. О. Куліша. Львів, 1901⟩ XXXIII, 146—155.
Передмова ⟨до видання: «Вільгельм Телль» Ф. Шіллера. Драма в п'яти діях. Переклав з німецької Володимир Кміцикевич⟩ XXVII, 117—122
⟨Передмова до видання: Гордон Байрон. Чайльд Горольдова мандрівка. Переклав Панько Куліш⟩ XXXV, 405—408
Передмова ⟨до видання: Данило Млака (Ізидор Воробкевич). Над Прутом⟩ XXXIII, 114—115
Передмова ⟨до видання: Етнографічний збірник. Том VII⟩ XXXII, 448—452
Передмова ⟨до видання: Етнографічний збірник. Том VIII⟩ XXXI, 453—457

Передмова (до видання: І в а н Ф р а н к о. Добрий заробок і інші оповідання. Львів, 1902) XXXIII, 398—402

Передмова (до видання: І в а н Ф р а н к о. Панталаха і інші оповідання. Львів, 1902) XXXIII, 397

Передмова (до видання: М. Д р а г о м а н о в. Листи до І. Франка і інших. 1881—1886) XXXVII, 186—192

Передмова (до видання: Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Том перший. Поезії Осипа Юрія Федьковича. Львів, 1902) XXXIII, 384—388

Передмова (до видання: Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Тому третього друга частина. Драматичні переклади Осипа Юрія Федьковича, Львів, 1902) XXXIII, 389—396

Передмова (до видання: Твори Тараса Шевченка, Кобзар, т. 1 (1838—1847). Виданий під редакцією Івана Франка. Львів, 1908) XXXVII, 562—566

Передмова (до видання: У ї л ь я м Ш е к с п і р. Гамлет, принц датський) XXXII, 156—170

Передмова (до видання: У ї л ь я м Ш е к с п і р. Коріолан) XXXII, 193—199

Передмова (до видання: У ї л ь я м Ш е к с п і р. Макбет) XXXII, 180—192

Передмова (до видання: У ї л ь я м Ш е к с п і р. Приборкана гострyха. Комедія в 5 діях з передгрою) XXXII, 171—179

Передмова (до видання: У ї л ь я м Ш е к с п і р. Юлій Цезар) XXXII, 200—206

Передмова до другого видання («Іліади» Гомера в переспіві Степана Руданського) XXXIX, 21

Передмова до другого тому (видання «Галицько-руські народні приповідки») XXXVIII, 317—322

Передмова (до збірки «В наймах у сусідів») XXXIX, 258—264

Передмова (до збірки «Малий Мирон» і інші оповідання, Львів, 1903) XXXIV, 457—458

Передмова до першого тому (видання «Галицько-руські народні приповідки») XXXVIII, 294—316

Передмова (до «Покажчика змісту «Літературно-наукового вісника», томів I—XX (1898—1902). Зладив В. Доманицький». Львів, 1903) XXXIV, 469—495

Передмова (до роману Еміля Золя «Жерміналь») XXXV, 333

Передмова до третього тому (видання «Галицько-руські народні приповідки») XXXVIII, 323—328

Передне слово (до видання «Перебенді» Т. Г. Шевченка. Львів, 1889) XXVII, 285—307

Передне слово (до видання «Переводи і наслідування Осипа Шухевича. Посмертне видання) XXVI, 254—258

Передне слово (до видання «Писарєв Дмитро Іванович. Пчоли») XXVI, 105

Передне слово (до видання: «Старохристиянські легенди. Із книги «Народовіщаніе». Вибрав і переклав Володимир Гнатюк». Львів, 1901) XXXIII, 144—145

Передне слово (до збірки «Батьківщина» й інші оповідання») XXXVIII, 484—487

Передне слово (до збірки О. Афанасьєва-Чужбинського «Українські поезії») XXXIX, 22

Передне слово (до збірки «Obrzędy i pieśni ludu ruskiego we wsi Lolinie powiatu Stryjskiego». Zebrała Olga Roszkiewicz, opracował Iwan Franko) XXVII, 40
Передне слово (до збірки «Панщизняний хліб» та інші оповідання») XXXIX, 124—126
Передне слово (до збірки: Христіан Зальцман. Книжка приказок про те, як не належиться поводиться з дітьми) XXXII, 153—155
Передне слово (до книжки «Вибрані твори українських письменників») XXXIX, 98—100
Передмова (до другого видання «Іліади» Гомера в переспіві Степана Руданського» XXXXIII, 392—400
Передмова (до книжки: Посмертні писання Митрофана Дикарєва з поля фольклору й міфології. Львів, 1903) XXXIV, 459—466
Передне слово (до праці Остапа Терлецького «Галицько-руське письменство 1848—1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції». Львів, 1903) XXXIV, 467—468
Переклади укр[аїнських] творів XXXII, 47—48
Переклади Шевченка на сербську мову XXXII, 14—15
«Пѣснь о свѣтѣ» XXVII, 273—276
[Перша передмова до перекладу «Фауста» Й.-В. Гете] XXVI, 155—160
Перше видання «Наських укр[аїнських] казок» Бодянського XXXIV, 446—448
Перше засідання руської комісії для збирання народних пісень XXXVII, 422—424
Перше повне видання творів Федьковича XXXIII, 116—136
Петро Карманський. Ой люлі смутку XXXVII, 138—139
[«Пилип Музика» М. Янчука] XXVIII, 257
Писанки XXIX, 32—36
Писання І. П. Котляревського в Галичині XXXI, 321—334
Підручна історія руської літератури від найдавніших до найновіших часів. Зладив Йосиф Застирець XXXIII, 223
Привезено зілля з трьох гір на весілля. Молода муза, 5 XXXVII, 286—288
[Примітки до статті Ю. Кміта «Карпенко-Карий (Іван-Тобілевич)»] XXXIII, 7
[Примітка до вірша М. О. Некрасова «На смерть Шевченка»] XXVII, 15
Принципи і безпринципність XXXIV, 360—365
Присвята XXXIX, 255
Притча про гадюку в домі XXXIX, 112—123
Притча про сліпця і хромця. Пам'ятка староруського письменства XXXIX, 88—94
Притча про сліпця і хромця (Причинок до історії літературних взаємин старої Русі) XXXV, 301—332.
Причинки до критики джерел давньоруських пам'яток XXXVIII, 355—375
Причинки до критики джерел деяких староруських пам'яток XXXVII, 433—455

Причинки до історії руської літератури XVIII віку XXVII, 16—22
Причинки до української ономастики XXXVI, 391—426
Причинки до вивчення церковнослов'янських новозавітних апокрифів XXXVI, 100—139
Причинки до автобіографії XXXIX, 36—44
Причинок до історії галицько-руського письменства XVIII в. XXXIX, 62—67
Пісня про знесення панщини XXVII, 33—34
Пісня про правду і неправду XLIII, 280—352
Письмо до редакції XXVII, 109—111
[План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] XLI, 24—73
Платон Кулаковский. Начало русской школы у сербов в XVIII в. Очерки по истории русского влияния на югославянские литературы XXXV, 197—198
Поезії Віктора Забіли XXXVII, 42—51
Поезії Христі Алчевської «Туга за сонцем» XXXVII, 270—273
Поезії XIX віку і її головні представники XXXI, 501—507
Поезія і її становисько в наших временах XXVI, 393—399
Поезія Яна Каспаровича XXVII, 257—264
Поема про сотворення світу XXXV, 266—300
Поступ славістики на Віденському університеті XXXI, 7—10
Поет-герой. Пам'яті Северина Гощинського в річницю Бельведерської ночі XXVII, 344—347
Походження Атілли XXVIII, 319—320.
[«Пошились у дурні» М. Кропивницького і «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого] XXVIII, 254—255
[«Пошились у дурні» М. Кропивницького] XXIX, 88
Польський селянин в освітленні польської літератури [«Plac̀ówka», powieść Bołeslawa Prusa, Warszawa, 1886] XXVII, 66—94
Правда чи містифікація? XXXVIII, 503—506
Празник святого спаса. Причинок до історії староруського письменства і культури XXXIX, 267—286
Причинок до студій над Острозькою бібліею XXXVII, 388—401
[Причинки до історії церковнослов'янської літератури] XXXIX, 534—613
Причинки до критики джерел кирило-мефодіевських легенд XXXVIII, 329—354
Про Варлаама і Йоасафа та притчу про єдинорога XXX, 541—658
Про видання творів Т. Шевченка XXVIII, 58—60
[Про євангельські основи поеми Шевченка «Марія»] XXXIX, 310—323
Про життя і твори Вергілія XXVI, 259—263
[Промова Івана Франка на банкеті під час ювілейного свята. 1898 р.] XXXI, 310—311
[Промова Івана Франка на 25-літньому ювілеї] XXXI, 308—309
Проф. Полівка про наші етнографічні видання XXXIII, 67
Проф. д-р Ол. Колесса. В честь Т. Шевченка XXXVII, 134—135

Професор Омелян Огоновський XXXXIII, 358—381
П'яницьке чудо в Корсуні XXXIX, 175—192
П'ятий рік українського видання «Громади» в Женеві XXVI, 120—121
Р е в у н. Сатира Осипа Маковея з образками Якова Струхманчука XXXVIII, 499
Рекомендаційний лист [до нарису А. Камінського «З подорожі по Європі»] XXXIII, 65—66
[Рецензія на чеські переклади творів Тараса Шевченка] XXIX, 492—544
[«Різдвяна ніч» М. Старицького — М. Лисенка] XXVII, 110—111
Роберт Брюс (Bruce), король шотландський, шонтландська легенда, написана Лесею Українкою XXIX, 149
Розбір думи про бурю на Чорнім морі XXIX, 195—198
Розмова кивками XXXIX, 297—299
(Роман Е. Золя» L'Assomoir») XXVI, 48—49
Роман Заклинський. Пояснення одного темного місця в «Слові о полку Ігоревім» XXXVII, 121—124
Руська народна музикальна гармонія XXXIII, 25—29
Руська письменність. III. Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького XXXVII, 112—116
Руська сатира на польську елекцію 1696 р. XXXV, 150—156
Руський соловей. «Народная лира» или собрание народных песней на разных угорусских наречиях XXIX, 199
«Руський співаник» XXVII, 199—200
Руський театр XXIX, 96—112
Руський театр в Галичині XXVI, 357—373
«Руської бібліотеки» нова серія, том перший. Твори Володимира Навроцького, видання посмертне з портретом і життєписом XXVI, 347—348
Руcько-український театр (Історичні обриси) XXIX, 293—336
С. А. В е н г е р о в. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых XXVII, 196—198
С. О. О с т а ш е в с ь к и й. Сто байок XXVII, 234—237
С. П. Р о з а н о в. Материалы по истории русских «Пчел» XXXVII, 182
С. Ш а м б и н а г о. Старины о Святогоре и поэма о Калевипоэге XXXIV, 426—428
Своя своїх не познаша XXXVII, 31—33
Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди XXXIV, 7—347
Сербські народні думи і пісні XXVI, 51—59
Сергій Кравчинський (Степняк)XXX, 212—213
С и л ь в е с т р Я р и ч е в с ь к и й. Горемир, поетична казка XXXVII, 232—234
«Славянские начала» д. Вергуна XXXIII, 78—81
Слівце критики XXVI, 17—19
Слово о Лазаревѣ воскресеніи. Староруська поема на апокрифічні теми XXXII, 55—111
Слово про збурення пекла. Українська пасійна драма XXXVII, 456—499

Слово про критику XXX, 214—218
Слов'янська взаємність у розумінні Яна Коллара і тепер XXIX, 51—76
Слов'янський гурток XXVIII, 53—55
Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня XXXIX, 76—87
Солдатська пісня про Суворова XXXVIII, 507—513
Соті роковини вродження Віктора Гюго XXXIII, 224—229
Сочинения Глеба Успенского XXVIII, 42—43
Сочинения Григория Саввича Сковороды XXIX, 434—438
Сочинения Иоанна Вишенского XXVII, 312—317
Сочинения И. Н. Жданова, том первый XXXVII, 35—38
Спогади М. Драгоманова XXVIII, 94—101
Спомини із моїх гімназіальних часів XXXIX, 50—54
Станіслав Пшибишевський. Із циклу вігілій XXXII, 32—33
Стара пісня XXXVII, 76—78
Стара Русь XXXVII, 79—110
Старе й нове в сучасній українській літературі XXXV, 91—111
Старинна романсько-германська новела в устах руського народу XXVI, 266—279
Старохристиянська література XXIX, 443—446
«Степ». Херсонський белетристичний збірник. Херсон. 1886 XXVII, 114—116
Століття уродин Маркіяна Шашкевича XXXVIII, 523—524
Страсти Христовы в западно-русском списке XV века. Труд Н. М. Тупикова XXXIII, 282—283
«Стрижок» XXVI, 20—23
Студії над Ст. Руданським. «Ні зле, ні добре» XXVIII, 299—303
Студії на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII ст. XXXII, 371—423
Студії над українськими народними піснями XLII, 7—491
Студії над українськими народними піснями (продовження) XLIII, 7—193
Сучасні досліди над святим письмом XXXVIII, 403—439
Сучасні польські поети XXXI, 385—412
Східно-західні непорозуміння (з приводу книжки Підеші «Восток и Запад») XXXV, 199—223
Сцени із поеми Гюстава Флобера «Покуса св[ятого] Антона» XXVI, 60
Т. Шевченко в освітленні пана Урсина XXVII, 238—243
Тарас Шевченко [«Около 1840 року в літературі...] XXVIII, 112—128
Тарас Шевченко XXXIX, 248—254
Тарас Шевченко і його «Заповіт» XXXIV, 386—388
[«Тато на заручинах» Г. Цеглинського] XXVIII, 256
Темне царство XXVI, 131—152
Теодот Галіп. Перші зорі, оповідане XXX, 221—239
«Товариш», письмо літературно-наукове XXVII, 219—220
«Тополя» Т. Шевченка XXVIII, 73—88
«Тріолети» XXVI, 24—25

Увага про назву «Палінодія» XXXIV, 408—410
Уваги про галицько-руський театр XXXIII, 18—24
«Угорська казка» Вацлава Потоцького і «пся крев» XXVIII, 305—318
«Україна», науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал XXXVII, 242—248
Українська альманахова література XXVII, 95—108
Українська література XXXIII, 142—143
Українська література в 1888 р. XXVII, 268—270
[Українська література за 1899 рік] XXXIII, 10—17
Українська література за 1898 р. ... XXXII, 7—13
Українська література в Галичині за 1886 рік XXVII, 41—56
Українська пісня в Сербії XXXII, 16—17
Українські записи Порфирія Мартиновича XXXVII, 70—75
Українські «народовці» і радикали XXVIII, 198—206
Українсько-руська (малоруська) література XXXXI, 74—100
Українсько-руський архів. Т. III. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 рр. XXXVII, 381—382
Українці XXXXI, 162—193
Ф. Покровский. Новый список «Слова Даниила Заточника» XXXV, 265
Фольклорні праці д-ра Ченька Зібрта XXIX, 258—270
Формальний і реальний націоналізм (Кілька уваг про IX и X випуск «Правди») XXVII, 355—363
Французькі повісті Семена Земляка XXXIV, 395—405
Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах XXXI, 188—253
[«Хто винен?» Карпенка-Карого (І. Тобілевича)] XXVII, 341—343
Хуторна поезія П. А. Куліша XXVI, 161—179
Церковнослов'янський апокриф про 72 імені бога XXXV, 76—84
Ціна літературної праці XXXVIII, 514—522
Червонорусские вирши XVIII в. XXVIII, 351—355
Чи справді Т. Шевченко написав вірш «Слов'янам»? XXXI, 25—27
Чи Шашкевичеві вірші? XXXV, 252—254
[Шарль Жан-Марі Летурно] XXXIII, 290
Шевченкова «Марія» XXXIX, 300—309
Шевченко героєм польської революційної легенди XXIX, 210—248
Шевченко в німецькім одязі XXXV, 189—196
Шевченко і Єремія XXXV, 185—188
Шевченко і критики XXXV, 234—247
Шевченко — ляхам. Промова на вечорницях у 43 роковини смерті Шевченка у Львові д[ня] 15 марта 1904 XXXV, 172—183
Шевченко по-німецьки XXXVIII, 525—530
Шекспір з українців XXXIV, 379—385
Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535—1540 XXXIX, 144—162
Ще в справі «Гуса» XXVIII, 129—131
Ю. А. Яворский. Малорусский отрывок «Измарагда» XVII в. XXXVIII, 440—443

Ю. Яворский. Духовный стих о грешной деве и легенда о нерожденных детях XXXVI, 33—39
Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями под редакцией Н. А. Янчука XXXIII, 107—113
Ювілей Івана Левицького (Нечуя) XXXV, 370—376
Ювілей слов'янського вченого XXXV, 184
Южнорусская литература XXXXI, 101—161
Южнорусская пасхальная драма XXX, 262—313
Юзеф-Богдан Залеський XXVII, 23—32
Юліуш Словацький і його твори XXIX, 425—433
Юльян Яворский. Громовые стрелки XXXI, 123—126
Юрій Брандес XXXI, 378—384
Юрій Коссован (Осип Домінік Ігор Гординський де Федькович) XXIX, 177—178
Як виникають народні пісні XXVII, 57—65
Як творилася слов'янська міфологія XXXVII, 425—432
Як це сталося? (Спогад) XXXIV, 372—376
[Ян Неруда] XXVIII, 144
[«Ярополк» К. Устияновича] XXVIII, 106
Ярослав Гординський. Причинки до студій над «Енеїдою» І. Котляревського. І часть XXXVII, 280—281
A. Brückner. Die russich-litauische Kirchenunion und ihre literaschen Dänkmäler XXXI, 132—134
Abgar-Soltan. Rusini. Szkice i obrazki XXIX, 37
Aleksander Brückner. Apokryfy średniowieczne XXXIII, 278—281
Aleksander Brückner. Apokryfy średniowieczne, część druga XXXY, 354—356
Aleksander Brückner. Dzieje literatury polskiej w zarysie, I—II XXXV, 350—351
Aleksander Brückner. Mikołaj Rej, studium krytyczne XXXVI, 27—29
Aleksander Brückner. Mystifikationen. I. Die Wahrheit über die «Slavenapostel» und ihr Wirken; Cyryl i Metody; Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej. Szkic z dziejów chrześcijaństwa u słowian XXXV, 377—388
Aleksander Kołessa. Ukraińska rytmika ludowa w poezyach Bogdana Zaleskiego XXXIII, 100—101
Aurel i Urbański. Miatież XXIX, 83—84
Bel parlar gentile XXXVII, 8—20
Byzantinische Legenden. Deutsch von Hans Lietsmann XXXIX, 68—70
Carl Kiesewetter. Faust in der Geschichte und Tradition, mit besonderer Berücksichtigung des occulten Phänomenalismus und des mittelalterlichén Zauberwesens XXIX, 209
České postilly. Studie literarně a kulturně historická. Napsal Hynek Hrubý XXXIII, 284—285
Curriculum vitae XXIX, 77—82
Des Knaben Wunderhorn. Alte deutsche Lieder gesammelt von L. A. v. Arnim und Clemens Brentano XXXVII, 175—176
«Der Kunstwart», Rundschau über alle Gebiete des Schönen XXVII, 277—284

«Der Kunstwart» XXVIII, 44—52
«Do światła!» XXVII, 181—186
D⟨o k t o⟩r M. M u r k o. Geschichte der älteren südslavischen Literaturen XXXVIII, 455—463
D⟨o k t o⟩r C u r t P r ü f e r. Ein ägyptisches Schattenspiel XXXVII, 155—156
D⟨o k t o⟩r G e o r g J a c o b. Erwähnungen des Schattentheaters in der Weltlitteratur. 3 vermehrte Ausgabe der Bibliographie über das Theater XXXVII, 157
D⟨o k t o⟩r G u s t a v e C o h e n. Geschichte der Inscenierung im Geistlichen Schauspiele des Mittelalters in Frankreich XXXVII, 406
D⟨o k t o⟩r H. G ü n t e r. Legen-Studien XXXVII, 235—237
D⟨o k t o⟩r L e o p o l d K a r l G o e t z. Das Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands XXXVII, 63—64
D⟨o k t o⟩r W i k t o r H a h n. Literatura dramatyczna w Polsce XVI wieku XXXVII, 214
H e r m a n n R e i c h. Der Mimus. Ein Litterar-entwickelungsgeschichtlicher Versuch. Erster Band, Erster Teil. Theorie des Mimus. Zweiter Teil. Entwickelungsgeschichte des Mimus. I—II XXXVII, 117—118
H e r m. S i e g f r. R e h m. Das Buch der Marionetten. Ein Beitrag zur Geschichte des Theaters aller Völker XXXVII, 119
H i p p o l y t D e l é h a y e S. J. Les légendes hagiographiques XXXVII, 171—174
I g n a c y R a d l i ń s k i. Apokryfy judaistyczno-chrześciańskie XXXV, 357—358
J a n K a r ł o w i c z. Badania podań i ich zbiory XXVI, 317—319
J a n Ś w i ę t e k. Lud Nadrabski od Gdowa aż po Bochnię, obraz etnograficzny XXIX, 205—208
K a r o l P o t k a ń s k i. Konstantyn i Metodyusz XXXV, 389—395
Korespondencya Józefa Bogdana Zaleskiego XXXIII, 102—103
La Lègende Dorée de Jacques de Voragine XXXIII, 286—288
«Lena» XXVII, 225—227
Lux in tenebris XXIX, 475
M a u r y c y M a n n. Wincenty Pol. Studium biograficzno-krytyczne. Tom 1. Z portretem poety XXXV, 157—158
M a u r y c y M a n n. Wincenty Pol. Studium biograficzno-krytyczne, tom II XXXVII, 215
M i c h a ł G r a b o w s k i, jego pisma krytyczne i pojęcia polityczne XXXIII, 293—294
Neue Beiträge zur Geschichte der Deutschen in Gallizien. Von Prof. D-r Raimund Kaindl in Czernowitz XXXVIII, 464—470
«O góralach ruskich w Galicji» XXVII, 350—354
«Pamiętnik literacki» XXXIV, 436—437
«Piękna żydówka, szkic społeczno-psychologiczny» XXVII, 170—171
Pieśni górali bieskidowych z okolic Rabki XXVII, 331—332
«Pokucie» XXVII, 348—349
Postscriptum про Вол[одимира] Стебельського XXXVI, 57—67
Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu XXVII, 210—215

R. Pischel. Das altindische Schattenspiel XXXVII, 153—154

Rodolphe de Warsage. Histoire du célebre thèatre liégeois de Marionettes, etude de folklore XXXVII, 120

Rudolf Abicht. Das südrussische Igorjlied und sein Zusammenhang mit der nordgermanischen Dichtung XXXVII, 368—369

«Ruthenische Revue» XXXIV, 406—407

Sagen und Märchen der Südslaven in ihrem verhältnis zu den Sagen und Märchen der übrigen indogermanischen Völkergruppen, von Dr. Friedrich S. Krauss XXYI, 285—288

Sava Chilandares. Rukopisy a starotisky Chilandarské XXXI, 17, 20

Schöne Seelen finden sich XXXII, 42—43

Stanisław Dobrzycki. Z dziejów literatury polskiej XXXVII, 213

Stanisław Tokars. Na wzburzonej fali. Powieón wspolczesna XXXVI, 228—229

Stanisław Zdziarski. Bohdan Zaleski XXXIII, 291—292

Stanisław Zakrzewski. Malowidła w podziemnej bazylice św. Klemensa w Rzymie XXXV, 396—401

Stanisław Zdziarski. Ze studyów nad «Szkołą ukraińską» XXXIII, 104—106

Wacław z Potoka Potocki. Ogròd Fraszek, Wydanie zupełne Aleksandra Brücknera. T. I XXXVII, 407—409

Z teki Anhellego. Oskar i Wanda XXVII, 172—176

Zarysy ruchu literackiego Rusinów XXVI, 352—356

Zbornik za narodni život i običaje južnih slovena XXXI, 120—122

Zygmunt Gloger. Encyklopedya staropolska ilustrowana XXXVII, 125—130

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Абазин 211, 213, 220, 234, 235, 237—241, *421, 422*
Август II (Фрідріх) 194, 196, 197, 199, 203, 204, 209, 227, 242, 243, 329, *416, 419—421*
Август III (Фрідріх) 194, *416, 419*
Адам Микола 238
Алі Бей (див.: Бобовський Войцех Альберт)
Альберто Віміна да Ченеда 70—74, 130, 131, *413*
Антонович В. Б. 111, 120, 133, 180, 187, 210, 211, 213, 214, 216—220, 223, 225—231, 233—238, *415, 421*
Арій *419*
Арістотель 317, *430*
Архангельський О. С. 312, *429*
Асбернсен (Асбьорнсен) Петер Крістен 335, *432,*
Афанасьев О. М. 330, 332—335, 337—340, *432*
Афанасьєв-Чужбинський О. С. *434*
Ахмет (Ахмед I) 12, *406*

Бадені Казимір *437*
Баєрський 199
Балінський Криштоф 227
Бантиш-Каменський Д. М. 288, *428*
Барабаш Григорій 116
Барабаш І. Д. (Ілляш) 63, 82, 91—94, 99, 101—124, 127, 144, 145, *412*
Барабаш Софія 104, 109, 112, 113, 115, 118—120, *415*
Барабаш Степан 116
Баранович Лазар 193
Барвінський О. Г. *437*
Барвінський В. Г. 355, 356, 361, 379, *436*
Барон Брамбеус (див.: Сенковський О. І.)
Бартошевич Юліан 196, *419*
Баторій Стефан 9, 19, *404*
Безбородько І. А. *427*
Безсонов П. О. 294, 295, 297—299, *428*
Бенедикт 242
Бенфей Теодор 331, 349, *432*
Бетлен Габор 258, *425*
Бешко Андрій 112, *415*
Бєлінський В. Г. 388, *443*
Бжостовський 242, 244, 246
Биховець Іван 61
Биховець Сільвестр 61
Білик Іван (див.: Рудченко І. Я.)
Білозор (Бяллозор) 204, 242, 246, 247
Білоусенко Олександр (див.: Лотоцький Олександр)
Білявський (Вергун) Георгій 313, *430*
Бірковський Фабіан 48—51, *411*
Бобовський Войцех Альберт 250, *423*
Бовсуновські 225
Богослов Іоанн *430*
Богун Іван 145, 146, *417*
Боденштедт Фрідріх 377, *440*
Бодянський Осип *408, 420*
Боплан Гійом-Лавассер де 58, *411*
Бопп Франц 365, *438*

Бораковський Г. М. 379, *441*
Борецький Іов 17, 20, 21, 29, 56, *407*
Боржковський Валеріан 282—284, 289—292, *427*
Борис (князь) 359
Бородавка (Неродич) Яцько 16, 28—30, 44, *407*
Борохович Матвій 145, 146
Босий Василь 11, 13, 260
Братиця П. С. 112, 114, 121, 282, 283, *415*
Братковський Данило 230, 233
Брацлавський Степан 61
Брюкнер Олександр 136, 137, 251, 261, 368, *416*
Будан *432*
Бурба 202
Бурдабут Вісняк Григорій 170
Бусин 93
Буслаєв Ф. І. 298, 299, *428*
Бутенко 283
Бюргер Готфрід-Август 399, *445*
Бялобоцький Ян 134, *146*

Вази 89, *407*
Валазон 214, 215
Ваповський Веспасіан 173, 175
Василович Л. І. 379, *441*
Васьковські 225
Вахнянин Анатолій (Наталь) *444*
Вацлав з Олеська 266, 268, 269, 271—273, 278, 279, 377, *425*
Велевицький Ян 254, 256, 258, 259, 261, *424*
Величко Самійло (Самоїл) Васильович 9, 15, 26, 35, 36, 57, 58, 60—62, 103, 105, 110, 111, 114, 115, 157, 170, 171, 174, *405, 406, 412*
Венцлевський Зигмунт 367, 368, *438*
Вербицький М. М. 371, *438*
Вергілій Марон Публій 400, *418, 445*
Вересай О. М. 281, 282—286, 289, *426*
Веселовський Ол. М. 299, 300—303, 331, 337, *428, 440*
«Вестник Европы» *440*
Вельогорський 236
Виговський І. О. 76, 82, 110, 163, *414*
Виговський Михайло 219
Вигура Ян 231
Вишенський Іван 266, 376, *425*
Вишневецький Міхал-Фома-Корибут 37, 191, 202, 207, 236, 237, 242, 244—246, *410*
Вишневецький Януш Антоні 237, 242—244, *421*
Вишневецький Ярема (Іеремія) 100, *410, 414*
Вишневецькі 19, 204, 243, 244
Вільга 212
Віндіш Ернст 350
Вішовата 191
Владислав IV Ваза 17, 18, 20, 22, 28, 35, 36, 43, 44, 60, 63, 65, 68, 69, 75, 83, 85, 87, 89—91, 96, 98—100, 106—108, 111, 115, 168, 172, *404, 407, 409, 414—417*
Вовчок Марко (Вілінська М. О.) 379, *442*
Войціцький Казимир Владислав 51, 151, 152, 377, *411, 417*
Володимир Мономах 173, 382, 383
Вольтер (Аруе Франсуа-Марі) 326, *431*
Вольф Йосиф 83

Гайгер (Гейгер) Лазар 366, *438*
Галаган Микита 156, 157
Галахов О. Д. 375, *440*
Галятовський Іоаникій 49, *411*
Гальтріх 325
Ганжа 127
Ганка Вацлав 321, *431*
Ганнібал (Аннібал Барка) 159, *417*
Ганновер Натан 86, 87, 89, 189, 190, *414*
Гартнер Теодор 360, *436*
Гащенко Павло 283, *427*
Гвагнін Олександр *406*
Гдешинський Марко 138, 140, 141, 144
Гегановський 143
Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх 388
Геннадій (Георгій-Схоларій) 307, 310, 312, *429*
Гермій 317, *430*
Герцен О. І. 389, *443*
Гладкий Максим 146

Гліб (князь) 359
Гнатюк В. М. 248, 289—291, 326, 341, *423, 428, 432*
Гнєдич М. І. 399, *444*
Головацький І. Ф. 363, 436
Головацький Я. Ф. 132, 133, 205, 240, 241, 265, 266, 268, 269, 271—276, 278, 279, 297, 358, 359, 364, 370, *416, 425, 436, 437*
Головін Ф. О. 222, 236, *421*
Голуховський Агенор 359, *435*
Гомер 392, 394, 395, 399, 403, *444*
Гонта Іван *420*
Гончаренко Г. *427*
Горацій 194
Горленко В. П. 282, 283, 285, 287, 288, 293, *426, 427*
Горський О. В. 313, *430*
Гощинський Северин *420*
Грабовський Амвросій 30, 47, 50, 55, *409*
Грабянка Г. І. 28, 29, 47, 58, 100, 103, 105, 127, 138—140, 150, 152, 157, 168, 174, 175, 184, 212, 228, 238, *408*
Граціан (Граціані) 12, 90, *406*
Грец Генріх 89, *414*
Грінченко Б. Д. 266, 276, 278, 337, 376, *425, 441*
«Громадський голос» *419*
Грондський Самуїл 75, 82, 83, 85, 99, 110, 179, *413*
Гроховський Станіслав 53, *411*
Грушевський М. С. 11—13, 26, 29, 33, 34, 36, 44, 248, 288, 314, *405, 429*
Гуня Д. 57, 61, 62, 91, 174, *408, 411, 412*
Гурський Войтих 231
Гусейн-паша 54
Густав II Адольф 48, *410*
Гушалевич І. М. 371, *438*

Данилович 195
Данилович Ян 33, *413*
Д'Анкона *426*
Дарій I 300, *428*
Дашевський 97
Дашкевич М. П. 374, *439*
Демидов 299
Денгоф 142
Деспо́т (молдавський господар) *424*
Джалалій Філон *412*
Джечелей Філон 127
Джиджора Іван (Ignotus) 288, *428*
Дзвоновський Ян 251, 252, 255—258, 260, 261, 264, 266, 268, 269, 271—273, 275, 276, 278, 279, *423, 424*
Дідицький Б. А. 358, *435*
Дідушицький 200
«Діло» 242, 357, 361, 379, *422, 436, 440, 442*
Діоскури (Полідевк і Кастор) *430*
Дмоховський Францішек Ксаверій 399, *444*
«Дневник законів державних» 363, *436*
Добровський Йозеф 365, *438*
Добшинський Павел 336, 343, *433*
Довнар-Запольський М. В. *408*
Долгорукий (Долгоруков) Г. Ф. 236, *421*
Долгорукі 216
Доленга-Ходаковський Зоріан 377, *440*
Домбровський Г. 83
Домбровський Йосиф 230
Дорошенко П. Д. 48, *410*
Драгинич 211
Драгоманов М. П. *111, 120, 133,* 180, 187, 251, 269, 280—285, 287, 288, 293, 295, 301, 367, 372, 373, 377, 388, 392—394, *415, 425, 438, 439, 441*
Древченко (Древкін) П. С. 283, *427*
Дуброва Микола 283, *427*
Дячан П. М. 364, *437*

Еккард Магдалена 323
Еней *418*
«Етнографічний збірник» 290, 291, 331, 337

Єрлич Йоахим 34, 48, 50, 51, 135, 150—152, *409*

Жабокрицький Бенедикт 225, 226
Жаринський 84
Желехівський Є. І. 366, *438*

Жемчужников Л. М. 281, *426*
«Живая старина» *428*
Жигмонт (Зигмунт, Сігізмунд) III Ваза 16—20, 23, 28, 36, 58, 60, 89, *407, 424, 425*
«Житте і слово» 250
Жолкевський Станіслав 9, 11—13, 16, 25, 26, 33, 50, 90, 256, 259, *405*
Жолковський Іван Данилович 16, 33, 90, 101, 103, 107
Жукович П. М. 29, 30, 34, *409*
Жуковський В. А. 399, 444
«Журнал Министерства народного просвещения» 345

Завіша Криштоф 196, 197, 198, 201, 202
Залеський Вацлав див.: Вацлав з Олеська
Залізняк М. *420*
Залуський Йозеф Анджей 135, 219—221, 226, 228, 234, 235, 237, *416*
Залуський Мартин 220
Залуський Олександр 226, 227
Замойський 77, 78
Зап Карел Владислав 377, *441*
«Записки императорской Академии наук» 299, *440*
«Записки Наукового товариства імені Шевченка» (ЗНТШ) 208, 249, *404, 405, 415, 417—419, 422, 423, 426, 439*
«Записки Черниговского губернского статистического комитета» 281
«Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества» 290, *428*
Заранок 204
Заславський Владислав Домінік 165, 166, 168, 191, *418*
Заточник Даниїл 312, *429*
Збаразький Юрій 11, 12
Збаразькі 11, 13
Звіздочок Т. (див. Зіньківський Т. А.)
Зізенкин 397
Зіньківський Т. А. 276—278, *426*
Златоуст Іоанн 312, *329, 430*
Зозуля Іван 283, *427*
Зорка Самійло 61, 62, 103, *412*
«Зоря» 378, *438, 441, 442, 445*
«Зоря галицька яко альбум» 358, *435*
Зубревицький Митько 361

Іван IV Васильович («Грозний») *424*
Іващенко П. С. 112
Ігнац 428
Ієзекеїл (Єзекеїл) 161, 192, *419*
Іларіон 312, *429*
Ілляш Іван (Ормянчик) 63, 64, 102, 109, *412*
Ілляшиха 109
Ількевич Г. С. 205, 240, *420*
Іскандер (Скандер) паша 9, 11, 12, *406, 410*
Іскра Захар 211, 213, 217—219, 222, 230, 239, 240, *421, 422*
Іслам-Гірей III 32, 102, *409, 412, 414*
Істрін В. М. 315, *430*

Кабе Етьєн 326, *431*
Кадлубка Габрієль 51, *511*
Казановський 48
Казимір Ягелончик 83, 84, 100, *424*
Казотті Баттіста Дж. 71
Калиновський Мартин 50, 125, 130, 137—139, 152, 155, 415, 416
Калиновські 19
Кантемір 48—51, 53—55, *410*
Кантеміри 21, 23, 50, *407*
Караджич Вук Стефанович 336, *433*
Карл X *414*
Карнаухий Дорохтей 291
Касім-паша 32
Катона Йожеф 330, *432*
Качала Степан 358, *435*
Качановський Ян Казимір 201, 202
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 379, *436, 442*
Келер (Кьолер) Рейнгольд 321, 323, 325, 326, 330—332, 348, *431*
«Киевская старина» 282, 283, 289, 291, 337, 374, 400, *408, 413, 415, 426, 427, 439, 445*
Кирило 356, 394, *444*
Кисіль А. Г. 165, 168, *418*

Кішка Самійло 16, 24—27, *406, 426*
Кішки 26
Климкович К. Г. *434*
Климов Григорій 98
Клиша (Клим, Климентій) Білоцерківський 56, 114—116
Кнапський Георг 266, *425*
Кнігнинський Олександр 225
«Колокол» 389, *443*
Кольберг Оскар 377, *440*
Коморовський 96
Компаретті Доменіко 279, *426*
Конецпольський І. Д. 108
Конєцпольський Олександр 73, 77, 78, 85, 93, 98, 103, 111, 115, 223, *414*
Конєцпольський Станіслав 21, 23—25, 33, 48, 50, 51, 56—58, 63, 68, 69, 73, 76, 77, 87, 91, 165, *407, 411, 414*
Конєцпольські 19, *414*
Конський О. Я. 374, *438, 439*
Конті де 242
Коперніцький Ізидор 377, *440*
Копистенський Захарій 376, *440*
Кордуба М. М. 70, *413*
Коренець Денис 304, *429*
Корецький 50
Корчевський Йосип 219, 224
Косач О. П. (див.: Пчілка Олена)
Коскен 330—332, 335, 336, 344, 345
Костомаров М. І. 35, 47, 72, 74, 125, 135, 137, 150, 152, 156, 157, 168, 170, 180, 304, 308, 378, 379, *410, 414, 434*
Костянтин Безрукий 314
Котел 204, 243, 244
Котляревський І. П. 375, 377—379
Котовський Петро Кароль 198
Коханівський Ян 166, 250, *418, 423*
Коховський Єронім Веспасіан 33, 34, 57, 90, 91, 94—97, 100, 103, 110, 116, 130, 137, 140, 159, 168, 175, 176, 179, *409*
Коцовський Володимир 355, 356, 379, *442*
Кочубей В. *405*
Кравченко (Крюковський) Іван 282, 283, *426*
Крайц Матвій 323
Краківський 96, 97, 141—143, 144, 169
Красіцький Ігнаци 326, *431*
Кребс Вероніка 208, *420, 421*
Кревецький Іван 326, *432*
Крекотень В. І. *403*
Кривоніс (Перебийніс) Максим 146, 156—158, 189, *417*
Кримський А. Ю. *445*
Кричевський (Кречовський) Станіслав (Михайло, Іван) 56, 60, 61, 66, 69, 93, 94, 102, 110, 113, 121—123, *411*
Криштоф Силич 98
Крутневич Гавриїл 26
Ксенофонт 317, *430*
Кузьмичевський (див.: Драгоманов М. П.)
Куліш П. О. 26, 99, 111, 112, 114, 146—150, 184, 187, 266, 268, 272, 273, 278, 280—283, 365, 379, 380, *408, 415, 418, 437*
Кунаков Григорій 99, 100
Куноші І. 337
Куропантницький 329
Курцевич Ієзекіїл 29, *409*
Кушевич С. К. 158—167, *417*
Кушелев-Безбородько 304
Кушка Дем'ян 26

Лащ Самуїл 85, 191, *414, 418, 419*
Лев (Лео) 319, *431*
Левен (Левенець) 233
Левицький Кость 357, *434, 435*
Левчик Н. В. *403*
Ледуховський Франціск 229—233
Леконт Ліль-Шарль-Марі де 399, *445*
Леман 324
Леміш Яків 218
Ленін В. І. *425, 443*
Лермонтов М. Ю. 400, *445*
Лесньовський Матіаш 45
Лещинський Станіслав 196, *419, 421*
Липський 255, 258
Липський Андрій 37, 46
Липський Ян 37
Лівій Тіт 69, 90, *413*
Лінней Карл 372, *439*

Ліпоман 208
Лісовський Олександр Юзеф 254, *424*
«Літературно-науковий вісник» 400, *445*
Лотоцький Олександр 395, *444*
Лукашевич П. Я. 276, *426*
Лукіян 216
Лукомський С. В. 15, 23, 24, 33, 35, 36, 105, 107, 114, 171, 174, 184, *406*
Любовицький Станіслав 75, 76, 82, 100, 179
Любомирський Єронім Августин 37, 207, 237, *410*
Любомирський Ю. Д. 210, 231, 232
Лютер Мартін *431*

Магомет IV *423*
Мазепа І. С. 193, 213—215, 218, 220—222, 233, 234, 236, *419, 421*
Макарушка Остап 369, *438*
Максимович М. О. 25, 35, 36, 47, 60, 111, 116, 132, 146—148, 157, 189, 280, *410*
Мальований Кіндрат *428*
Мамер 299, 300
Мандельберн Соломон 87
Манжура І. І. 337, 338, *433*
Маріанна Текля 201
Марія Людвіка 133, *418*
Мартинович П. Д. 282, 283, 285, 287, 288, 337, 338, 343, *426*
Метлинський А. Л. 112, *415*
Мефодій 356, 394, *444*
Микешин М. Й. *434*
Микола I *437*
Милорадович Г. І. 287, *427*
Милорадович М. І. *427*
Міклошич Франц 364, 365, *437*
Мінаєв І. І. 345, *433*
Міхаловський Яків 30, 96, 140, 156, 160, 168, 170, 171
Младанович Я. Р. *420*
Мнішек І. 162
Мовчан Грицько 231
Могила (гетьман) 211, 212
Могила П. С. 21, 56, 62, *407*
Мозира Лукіян 170
Молчановський Никандр 70, *413*
Мор Томас 326, *431*
Мореллі 326, *431*
Мороз Василь 283, *427*
Мочульський В. М. 301—304, *428*
Мошковські 225
Муха 252, 253

Наїм (Наїма) Еффенді 54, *411*
Наливайко Северин 252, *424*
«Народ» 357, 373, *433, 435, 439*
«Науковий зборник» 364
Науменко В. П. 25, 26, *408*
«Наша школа» *432*
Невоструєв К. І. 313, *430*
Недільський С. *438*
Неліповський Тома 170
Немирич Олександр 219, 227
Немирич Софія 227
Нерон Клавдій Цезар 319, *430*
Нечай Данило 241, *422*

Оберштер 142
Овідій Публій Назон 318, 319, *430*
Огінський 200, 203, 204, 243
Огоновський О. М. 355, 356, 358, 360—370, 373—375, 377—381, 403, *434—436, 439—442*
Ожга Петро 13
Озаркевич О. М. 270, *425*
Окольський Шимон 57, 62, 91, 105, 171, *406, 411*
Олександр 282
Олександр II 114, *415*
Олексій Михайлович 62
Олізаровська 242
Ольбрахт Ян 252, *424*
Ольденбург С. Ф. 348—350, *433*
Ольшанський Максим 145, 146
Онишкевич Гнат 364, *437*
Оніаш 93
Опалінська 34
Осадця Михайло 364, *437*
Осман I *406*
Осман II (Гордий) 9, 16, 23, 28, 41, 60, *405, 409*
«Основа» 281, 365, 392, *426, 437*
Оссолінський Ю. М. *411*
Оссолінський Юрій 76, *414*
Оссолінські 51, *411*
Острозька-Любомирська 228
Осторог Ян *406*
Острянин Я. 57, 61, 62, 69, 91, 174, *408, 411, 412*
Отвіновський Еразм 203, 217, 220, 226, 244, 247, *420*

Павлик М. І. *435*
Павлюк (Бут) П. М. 22, 68, *408*
Падура Тимко 378, *441*
Палій С. П. 198, 205, 209, 211, 213—223, 226, 230, 233—235, 237—240, *419, 422*
Палладій 214, 220
Партицький О. О. 360, *436*
Пасторій Йоахім 67—69, *412*
Патарський Мефодій 315
Паулі Жегота Ігнаци 132, 266, 269, 274, 279, 377, *416*
Паулі Йоганн 332, *432*
Пац 201
Паці 242
Пашинські 225
Певний Т. (див.: Зіньківський Т. А.)
Пепловський Лаврін 229
Пера Антоній 71
Перетц В. М. 248, 250, 251, *423*
Перучим 238
Песта Хам 97
Петриций Ян Інокентій 10—12, 256, 259, 260
Петрі Олаус 324, *431*
Петро I (Великий) 209, 287, 288, *427*
Петров М. І. 374, *439, 440*
Петровський М. Н. *412*
Петрушевич А. С. 195, 304, *419*
Петрушенко Іван 170
Пешта (Песта) Роман 69, 93
Пипін О. М. 365, 375, 377, 379, *438—440*
Півтора Кожуха Карпо 62, *412*
Пікульський Гавдентій 237, *421*
Пілат Понтій 301, *429*
Піровський Федір 86
Платон *430*
Плахта 248, 252—254, 257—261, *403, 422, 424*
Погребенник Ф. П. *403*
Полівка Їржі 331, *432*
Поліщук Олекса 231
Полотай А. М. *403*
Полтавський Мартин (Пушкар) 146, *417*
Полуботок П. Л. *284, 427*
Поль Вінценти 377, *441*
Понятовський Станіслав Август 329, *432*
Попович Олексій 292
Попович Роман 56
Поповський Самуїл 228
Порфир'єв І. Я. 375, *440*
Потій Іпатій 243, *422*
Потоцька 203
Потоцький Вацлав 37, 44, *410*
Потоцький Йосип (Юзеф) 224, 237, 238, *421*
Потоцький Миколай 22, 56, 58—60, 69, 76, 99, 102, 110, 125, 127, 129—131, 137—141, 148, 151—155, *408, 416*
Потоцький Стефан 125—127, 130—132, 137, *416*
Потоцький Франц 224, 225
Потоцький Яків 223, 238
Потоцькі 19
«Правда» 359, 372, 392—395, 398, *436, 444, 445*
Прижов І. Г. 365, *437, 438*
Приходько А. 283, *427*
Продік із Кеоса 316, 317, *430*
Псьол О. І. 374, *434, 439*
Пчілка Олена 379, *441*
Пшездзєцький Олександр 242, *422*
Пшиленцький С. 37
Пясецький Павло 13, *406*
Пясковський 12

Равіта-Гавронський (Равіта Франтішек) 208, 233, *420*
Радивил (Радзвілл) Януш 68, 203, 226, *412*
Радлов Л. Ф. 346, *433*
Раковцій Юлій 160
Ральстон Вільям 331, *432*
Рев І. М. *420*
Рейнгольд О. О. 374, *439*
Рембо Альфред-Нікола 282, 377, *427*
Рєпніна В. М. 374, *439*
Ржегорж Франтішек 377, *441*
Ригоренко 146
Римша Андрій 250, *423*
Рингаш Стефан 214, 215
Рігельман О. І. 74, 75, 108, 131, 211, *413, 421*
Рожанський Гнат 360, *436*
Розовський Йозеф *432*
Романов М. Ф. *424*
Романчук Ю. *437*
Ростиславичі 382
Рошкевич О. М. (див.: Озаркевич О. М.)

Руданський С. В. 392—395, 398, 399, *403, 444, 445*
Рудченко І. Я. 337—340, 346, *432, 433*
«Русский филологический вестник» 376, *440*
«Руський сіон» *436*
Рушиц (Рустич, Рущиц) Дем'ян 223, 224, 226, 234, 239, 240

Саад-ед-Дін Ходжа 31, *409*
Сабіленський Захарія 88
Сабіленський Яків 88
Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) П. К. 9, 15—20, 25, 28—30, 34—37, 43—47, 58, 255, *404, 405, 407—410*
Сайко Кирило 337
Сакович Касіян 35, *409*
Сакс Ганс 323, *431*
Самовидець 63, 64, 103, 110, 125, 127, 137, 177, 178, 239, *406*
Самусь С. І. 212—224, 226, 227, 229, 230, 232—236, 238—240, *421, 422*
Сангерей 67
Сапега Бенедикт 242
Сапега Казимір 242—245
Сапега Михайло 204, 242
Сапега Павел Ян 129, 131, 132, *416*
Сапеги 200, 203, 204, 242—245, 248, *420*
Сапогівський Лев (див. Василович Л. І.)
Сарницький Станіслав 249, *423*
Свідерський 204
Свіфт Джонатан 326, *431*
Семашко 213, 220
Сембратович Сильвестр 362, *436*
Семен 314
Семенський Люціан-Іполит 399, *445*
Сенковський О. І. 12, 13, 31, 32, 54, *406*
Сенявський (Синявський) Адам Миколай 164, 166, 207, 210, 236—238, *421, 422*
Серапіон 313
Сенніцький 198
Симашкевич М. В. 395, *444*
Симон 313
Синиця 230
Сігізмунд (Зигмунт) II Август *424*
Сігізмунд (Зігмунт) III Ваза *424, 425*
Сірко І. Д. 26, 36, *408*
Скидан К. П. 56, *408*
Скоропадський І. І. *421*
«Слово о полку Ігоревім» 309, 359, 370, 376, *436*
Смаль-Стоцький С. О. 360, *436*
Смолятич Климентій 312, *429*
Смотрицький Г. Д. *423*
Смотрицький М. Г. 376, *440*
Собеський Яків 37, 76, *410*
Соболевський О. І. 376, *440*
Соловйов С. М. 220—223, 234, 237, *421*
Соломон 300, 303, *428*
Сомківна Анна 60, 105
Спасович В. Д. 365, *438*
Сперанський М. Н. 283, *427*
Ставровецький (Транквіліон) Кирило 250, *424*
Станігорст 198
Старицький М. П. *405*
Старосельський 198
Стефан *404*
Стефан IX (див.: Томша Михай)
Стецький Казимір 219, 225
Струс 50
Сулима І. М. 22, 56, 58, *407, 408, 424*
Сумцов М. Ф. 193, 377, *441*
Сушкевич Кирило 373, *439*

Танський Іван 281
Таціт Публій Корнелій 90, *414*
Твардовський Самуїл 8, 10, 36, 64, 66, 67, 75, 103, 110, 127, 128, 158, *404*
Тейна 252
Темберський Станіслав 84, 85, *414*
Теміри *407*
Тирський Максим 317
Титловський Мацей 9, 15, 35, *406*
Тихонравов М. С. 298, 299, *428*
Томша (Томжа) Михай 252, *424*
Третяк Йозеф 29, 34, *409*
Тугай-бей 64, 102, 103, 131, 139, 156, 157, 164, 167, *412*

Туровський Кирило 311, 312, *429*
Тшебицький Андрій 162

Уваров О. С. *440*
Уїтні Вільям Дуайт 368, *438*
«Україна» *408*
«Университетские известия» *408*

Федкевич Михай 227
Федоров Іван *423*
Федорович (Трясило) Тарас 21, 91, *407, 414*
Федосієв 311
Федькович Ю. А. 378, 379, *441*
Феофан 17, 29, 30, *409*
Фердінанд 254, 258
«Филологический вестник» 376
Філоненко 62, *412*
Фірлей 165, *418*
Флемінг 243
Фосс Йоганн-Генріх 399, *445*
Франко А. І. 420
Францішк 252

Хмелецький Стефан 47—54, 139, *410*
Хмельницька О. В. 60
Хмельницький Богдан (Зіновій) 7—11, 14—16, 19, 21, 23—25, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 46, 47, 51, 56—65, 67—70, 72—99, 101—105, 107—126, 129—135, 137—139, 144, 146—152, 156—159, 162—164, 166—168, 170, 174—180, 182—189, 206, 223, 226, *404, 405, 407—420*
Хмельницький Михайло 9, 16, 17, 25, 30, 31, 33, 58, 90, 107, 108, *405*
Хмельницький Т. Б. 60, 101, 104, 107, 109
Хмельницький Ю. Б. 60
Ходкевич Ян Кароль 41, 43, 201, *410*
Хомоннаї Д. *425*

Цаполовський 234
Цеглинський Г. І. 379, *441*
Цертелєв (Церетелі) М. А. 111, 112, 120, *415*
Ціцерон Марк Тулій 317, *430*

Чайченко (див. Грінченко Б. Д.)
Чаплинський (Чаплицький) Данило 60, 61, 63—69, 75, 78, 79, 82, 83, 85, 86, 94—97, 99, 101—103, 105—111, *412*
Чарнецький Стефан 131, 132, 162, *413, 416*
Чарторийські 251
Червінський Ігнаци 377, *441*
Черкавський Євзебій 359, *436*
«Черниговские губернские ведомости» 337
Черниш 287
«Чтения в обществе истории и древностей российских» 132, *416*
Чубинський П. П. 180, 266, 273, 274, 337, 338, *425*

Шахаїші 299, 300, 302, 303
Шахмат (Садахмат, Сеїд-Ахмет) 253, *424*
Шашкевич М. С. 359, 360, 378, 379, *441, 442*
Шевальє Петро 74, 130, 131, *413*
Шеврук Федір 170
Шевченко Т. Г. 47, 355—357, 359, 369—374, 378, 379, 382—391, 395, *403, 407, 428, 432—436, 439, 442, 443, 445*
Шеллінг 388
Шемберг Теофіл 93, 129—132, 137, 163, 164, *406, 416*
Шіфнер А. А. 331, 346, 348, *432*
Шор Антін 323
Штангей Тома 149, 180
Шумлянський 219
Шумлянський Йосип 195, 196, 205, 215, *419*
Шут Андрій 112, 149, *415*

Щавинський 199
Щурат В. Г. 51, 242, *411*

Яблоновський 221, 223
Яблоновський Ян Станіслав 195, 196, 200, 204, 213, 221, *419*
Яблоновські 222
Ягеллони 89
Ягич Ватрослав 249, 374, *423*
Яковлев В. О. 311, 313, *429*
Якубович Федір 170
Ян II Казимір 8, 19, 28, 30, 36, 67, 134, 160, 162, *407, 413, 416, 417*

Ян III Собеський 45, 46, 205, 211, 212, 242, *410*, *420*
Януш 243
Янчі 252, 260
Ясевич-Бородаєвська В. *428*
Ячиненко 56

«Archiv für slavische philologie» *423*
Badecki Karol *424*
«Biblioteka Warszawska» *411*
Chelchowski 337
Ciszewski 337
«Indian Antiquary» 344
«Folklore Jornal» 326
Keller Adelbert von 319
Kleinere Schriften» 330
Kurjer Lwowski» *433*
«Kwartalnik historyczny» 135, *416*
Levêque Eugine 317, 349
Lubomirski Henryk 37
«Lub» 326, *431*, *432*
Luzel 336
Montaiglon Anatole de 326
«Oredownik naukowy» *420*
Raczyński Edward 203
«Rad jugoslovanske Akademije znanosti i umjetnosti» 249
Rothschild James de 326
Stöber 325
Swietek 337
Ubziela 337
Vasiliev 316
Wander 323
Windischman 349
«Zeitschrift fur österreichische Volkskunde» 331

У підготовці до видання 42 і 43-го томів брала участь текстологічна комісія у складі : *Бернштейн М. Д.* (голова), *Білявська О. О.*, *Вишневська Н. О.*, *Гончарук М. Л.*, *Полотай А. М.*, *Секарева К. М.*

ЗМІСТ

СТУДІЇ НАД УКРАЇНСЬКИМИ НАРОДНИМИ ПІСНЯМИ

Хмельниччина (думи, пісні та вірші) 7
1. Козаки і Хмельницький перед р. 1648 8
2. Хмельницький, Чаплинський і Барабаш 63
3. Битва на Жовтих Водах 125
4. Битва під Корсунем 137
5. Стоянка під Білою Церквою в червні 1648 р. 158
6. Жидівські погроми літом 1648 р. 171
«Жарт непотребний». Історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі 194
«Жарт непотребний» ⟨Додаток⟩ 242
Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625 248
Пісня про правду і неправду 280

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ

Поетичні твори Шевченка 355
В справі нового видання Шевченка 357
Професор Омелян Огоновський 358
⟨На роковини Т. Шевченка⟩ 382
Передмова ⟨до видання «Іліади» Гомера в переспіві Степана Руданського⟩ 392

КОМЕНТАРІ 401
Пояснення слів 446
Алфавітний покажчик літературознавчих та фольклористичних праць (тт. 26—43) 450
Покажчик імен і назв 471

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

**ИВАН
ФРАНКО**

**Собрание сочинений
в пятидесяти томах**

Литература и искусство

Тома 26—43

Том 43

**Фольклористические
труды**

**Литературно-критические
произведения**

(На украинском языке)

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактори
О. Я. Безпальчук
В. Я. Пипченко

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
Г. Р. Боднер

Коректори
О. С. Улезко,
Л. П. Рябцева

Інформ. бланк № 5671

Здано до набору 29.04.85. Підписано до друку 06.03.86. Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 25,73. Ум. фарбовідб. 25,73. Обл.-вид. арк. 28,34. Тираж 6800 пр. Зам. 5-1185. Ціна 3 крб. 30 к.

Видавництво «Наукова думка»
Київ 4, вул. Репіна, 3

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе. 310057
Харків 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.